ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ:

ਇਕ ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਿਐਨ

(ਸਰਵੇਖਣ, ਅਰਥ ਤੇ ਉਦੇਸ਼)

ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਦੀ

ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਜ਼ ਫ਼ੈਕਲਟੀ ਅਧੀਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ

ਪੀਐਚ.ਡੀ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ

ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ

2017

ਨਿਗਰਾਨ

ਡਾ. ਗੁਰਨੇਕ ਸਿੰਘ

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ (ਰਿਟਾ.)

ਖੋਜਾਰਥਣ

ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਕੌਰ

PUNJABI UNIVERSITY PATIALA

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ

ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

ਪ੍ਰਮਾਣ-ਪੱਤਰ

ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਨੇ ਪੀਐਚ.ਡੀ (ਧਰਮ ਅਧਿਐਨ) ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਲਈ **'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ : ਇਕ ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਿਐਨ (ਸਰਵੇਖਣ, ਅਰਥ ਤੇ ਉਦੇਸ਼)'** ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਮੇਰੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਖੋਜ ਵਿਦਿਆਰਥਣ ਦੀ ਮੌਲਿਕ ਖੋਜ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਫ਼ਲ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਪੀਐਚ.ਡੀ ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਲਈ ਯੋਗ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

ਇਹ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਡਿਗਰੀ ਜਾਂ ਡਿਪਲੋਮੇ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਨਿਗਰਾਨ

ਮਿਤੀ : 14 ਜੂਨ 2017

ਡਾ. ਗੁਰਨੇਕ ਸਿੰਘ (ਰਿਟਾ. ਪ੍ਰੋ.)
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ
ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ।

0.1 ਭੂਮਿਕਾ

ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਟਕਸਾਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੇਸ਼ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਬੜੀ ਮਹਾਨਤਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਤੋਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲ ਪਹਿਲੇ ਆਰੀਆ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ 'ਚੋਂ ਉੱਠ ਕੇ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਆਬਾਦ ਹੋਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਧਰਮ, ਰਾਜਨੀਤੀ, ਆਤਮਿਕ ਗਿਆਨ ਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਬੜੀ ਉੱਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਕਈ ਧਰਮਾਂ ਤੇ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇਥੋਂ ਦੀ ਜਨਤਾ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਕਬੂਲਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਤੀ ਗਈ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਅਗਲੇ ਅਧਿਆਇਆਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾ ਸਮਗਰੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਪਿਛੋਕੜ ਤਿਆਰ ਹੋ ਸਕੇ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਨੂੰ ਪੂਰਵ-ਪੀਠਕਾ ਵਜੋਂ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਧਰਮ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

1.1 ਧਰਮ

ਮਨੁੱਖੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਦਿਮਾਗ ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵਡੇਰਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਹਥ ਕਰਾਮਾਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਬੋਲੀ ਤੇ ਲਿਪੀ ਰੂਪੀ ਅਨੋਖੇ ਹਥਿਆਰ ਵੀ ਹਨ, ਪਰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਧਾਰਮਿਕਤਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਣ ਸੱਭਯ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹਿਸਾ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਨ, ਕਲਾ, ਗਿਆਨ, ਵਿਗਿਆਨ ਜਾਂ ਇਕਲੀ ਕਾਰੀਗਰੀ ਅਜਿਹਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੀ। ਵਿਕਾਸਵਾਦ ਦਾ ਇਹ ਤੱਥ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸਹੀ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁਖ ਦਾ ਪਿਛਾ ਜਾਨਵਰਾਂ ਜਾਂ ਪਸ਼ੂ-ਪੰਛੀਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਸੁਭਾਗ ਧਰਮ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸਾਧਨਾ ਦੁਆਰਾ ਪਸ਼ੂ ਤੋਂ ਦੇਵਤੇ ਬਣਾਏ।

ਧਰਮ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕਿਸੇ ਰੱਬੀ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨੂੰ ਚਲਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਜ਼ਾਹਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਕੋਈ ਖਾਸ ਮਨੋਰਥ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਰੱਬੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਲੋਂ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਹਰੇਕ ਜੀਵ ਲਈ ਕੁਝ ਸਦਾਚਾਰਕ ਨਿਯਮਾਂ 'ਤੇ ਚਲਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੀਹਾਂ 'ਤੇ ਚਲਾਉਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਸੋ ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਦੀ ਪੂਰੀ ਵਾਕਫੀ ਹਾਸਲ

ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਤਿੰਨ ਵੱਡੇ ਭਾਗ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ: ਦੀਨੀਆਤ (Theology), ਸਦਾਚਾਰਕ ਨਿਯਮ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ। ਹਰ ਧਰਮ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਦੀਨੀਆਤ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਵਖਰੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਨਿਯਮ ਅਤੇ ਵਖਰੀ ਸਭਿਆਚਾਰ।[1]

ਧਰਮ ਮਨੁੱਖੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੱਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੈ। ......ਨਾ ਸਿਰਫ ਇਹ ਸਭ ਗਿਆਤ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਬਲਕਿ ਦੂਜੀਆਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤੇ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਵਕਾਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਦਾਰਥਕ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਮਨੁੱਖੀ ਵਰਤਾਵ ਅਤੇ ਮੁੱਲ-ਵਿਧਾਨ, ਸਦਾਚਾਰ ਅਤੇ ਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਚਕਿਸਤਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸ਼ਿਲਪ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਵਿਦਰੋਹਾਂ ਅਤੇ ਯੁੱਧਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਨਾਲ ਹੀ ਕਲਾ ਦੇ ਉੱਦਾਤ ਨਮੂਨਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ।[2] ਧਾਰਮਿਕ ਸਿਧਾਂਤ, ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਬਾਰੇ ਸਿੱਧ ਕੀਤੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮਨੁੱਖੀ ਜਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਹੈ ਜਦਕਿ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਮਨੁੱਖੀ ਬੋਧ ਨਾਲ। ਧਰਮ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਨੂੰ ਸੇਧ ਦਿੰਦਾ ਹੈ; ਸਿਧਾਂਤ ਬੋਧਕ ਜਗਿਆਸਾ ਦੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਰਮਾਰਥ ਵਲ ਪ੍ਰੇਰਦਾ ਹੈ, ਸਿਧਾਂਤ ਅਜਿਹੇ ਪਰਮਾਰਥ ਦੀ ਸਫਾਈ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

1.2.1 ਵੈਦਿਕ ਧਰਮ

(1) ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਪੇਖ

ਵੈਦਿਕ ਮਤ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਮਤ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਨਾਤਨ ਮਤ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਤ ਬਾਕੀ ਮਤਾਂ ਵਾਂਗ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਅਨੁਯਾਈ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਬਲਕਿ ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਚਲੇ ਆ ਰਹੇ ਵਖ-ਵਖ ਧਰਮਾਂ, ਮਤ-ਮਤਾਂਤਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, "ਅਸਲ ਵਿਚ ਤਾਂ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰੇ ਹੋਏ ਧਰਮ ਨੂੰ ਵੈਦਿਕ ਧਰਮ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਹ ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਧਰਮ ਦੀ ਸ਼ਾਖ ਹੈ।"[3] ਹਿੰਦੂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਜਨਮ ਆਰੀਆ ਅਤੇ ਉੱਤਰ-

[1] ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ, ਸਿੱਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਪੰਨਾ 13.

[2] ਡਾ. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਧਰਮ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਅਧਿਐਨ, ਉਧਰਿਤ, ਪੰਨੇ 3-4.

[3] ਪ੍ਰੋ. ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਮਤਿ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ 132.

ਆਰੀਆ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਮਿਸ਼ਰਣ ਤੋਂ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਵੈਦਿਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਉਹ ਵੈਦਿਕ ਅਤੇ ਪੂਰਵ ਵੈਦਿਕ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਮੇਲ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ ਸੀ।[4]

ਵੈਦਿਕ ਮਤ ਬਹੁਦੇਵਵਾਦ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਵਖ-ਵਖ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦ੍ਰਾਵਿੜ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਆਰੀਆ ਲੋਕ ਸੂਝਵਾਨ ਸਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 33 ਕਰੋੜ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਯੱਗ ਤੇ ਬਲੀ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ। "ਯੱਗ ਵਿਚ ਬਲੀ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਹੋਤ੍ਰ ਪੁਜਾਰੀ ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚੋਂ ਮੰਤਰ ਉਚਾਰਣ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਅਧਵਰਯੂ ਪੁਜਾਰੀ ਯੱਗ ਦੇ ਮੰਤਰ ਉਚਾਰਦਾ ਹੋਇਆ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਵਿਧੀਆਂ ਨਾਲ ਯੱਗ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਦਗਾਤ੍ਰ ਪੁਜਾਰੀ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠ ਕੇ ਸਾਮਵੇਦ ਦੇ ਮੰਤਰ ਗਾਉਂਦਾ। ਜਦੋਂ ਅਸ਼ਵਮੇਧ ਯੱਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਵੀਣਾ ਵਜਾਈ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਘੋੜੇ ਦੀ ਬਲੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ।"[5] ਆਮ ਜਨ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਲੋਕ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪਿੰਡਾਂ ਅਤੇ ਨਗਰਾਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਸੀ। ਘਰ ਦਾ ਵਡਾ ਮੈਂਬਰ ਘਰ ਦਾ ਮੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮੁਖ ਕਿਤਾ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸੀ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋਰ ਕਿਤੇ ਜਿਵੇਂ ਦਸਤਕਾਰੀ, ਕਪੜੇ ਬਣਾਉਣੇ ਤੇ ਸਿਊਣੇ ਅਤੇ ਲੋਹੇ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਲੋਕ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਿਤੇ ਨੂੰ ਮਾੜਾ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਮੁਖੀ ਰਾਜਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਕਰਤਵ ਪਰਜਾ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਲਈ ਸਲਾਹ ਲਈ ਮੰਤਰੀ-ਮੰਡਲ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਹਾਰ-ਸਿੰਗਾਰ, ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਨਾ, ਮਾਸ ਖਾਣ ਦੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਨ।

ਆਰੀਆ ਸਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਗ੍ਰੰਥ ਵੇਦ ਹਨ। ਵੇਦ ਕੋਈ ਪੁਸਤਕ-ਵਾਚਕ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ। ਵੇਦ 'ਵਿਦ' ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ – ਗਿਆਨ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੇ

---

[4] ਰਾਮਧਾਰੀ ਸਿੰਘ, ਦਿਨਕਰ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਚਾਰ ਅਧਿਆਇ, ਡਾ. ਧਨਵੰਤ ਕੌਰ, ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ (ਅਨੁ.), ਪੰਨਾ 40.

[5] ਡਾ. ਹਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਪੰਨੂ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਧਰਮ-ਇਕ ਸੰਖੇਪ ਸਰਵੇਖਣ, ਪੰਨਾ 31.

ਵਿਦਿਆ। ਵੇਦ ਚਾਰ ਹਨ ਰਿਗਵੇਦ, ਯਜੁਰਵੇਦ, ਸਾਮਵੇਦ, ਅਥਰਵਵੇਦ। ਵੇਦਾਂ ਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰੀ ਗਿਆਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਦੁਆਰਾ ਰਚੇ ਨਹੀਂ ਗਏ ਬਲਕਿ ਕੰਠ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਏ ਹਨ।

ਰਿਗਵੇਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ 'ਰਿਚ' ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਉਸਤਤ ਹਨ। ਵੇਦ ਮੰਤਰਾਂ ਨੂੰ ਰਿਚਾ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵੇਦ ਦੇ 10 ਮੰਡਲ, 1028 ਸੂਕਤ ਅਤੇ 153826 ਸ਼ਬਦ ਹਨ। ਯਜੁਰਵੇਦ ਸ਼ਬਦ 'ਯਜੁ' ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ- ਯੱਗ ਕਰਨਾ, ਪੂਜਾ ਜਾਂ ਹੋਮ ਕਰਨਾ। ਜਿਸ ਵੇਦ ਵਿਚ ਯੱਗ, ਹੋਮ, ਬਲੀਦਾਨ ਆਦਿਕ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਯਜੁਰ ਵੇਦ ਹੈ।[6] ਸਾਮ ਵੇਦ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਹੈ। ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੰਤਰਾਂ ਨੂੰ ਸਾਮ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। "ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸਾਮਵੇਦ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਨਾਤਨੀ ਸੰਗੀਤ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਭੇਦ ਉਪਭੇਦ ਬਹੁਤ ਬਰੀਕ ਬੁਧੀ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਹਨ।"[7] ਅਥਰਵ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ – ਹਵਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ। ਜਿਸ ਵੇਦ ਵਿਚ ਯੱਗ, ਹੋਮ ਆਦਿਕ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ, ਯੱਗ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਵਿਧੀ, ਯੱਗ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਰਜ ਹਨ, ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਅਥਰਵ ਵੇਦ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਜੰਤਰਾਂ, ਮੰਤਰਾਂ, ਜਾਦੂ ਟੂਣਿਆਂ ਤੇ ਔਸ਼ਧੀਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਭੀ ਹੈ। [8]

ਉਪਨਿਸ਼ਦ - ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚ ਵੇਦਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦਾ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸ਼ਬਦੀ ਅਰਥ ਹੈ:- ਉਪ-ਨੇੜੇ, ਨਿਸ਼ਦ-ਬੈਠਣਾ, ਭਾਵ ਨੇੜੇ ਬੈਠ ਕੇ ਸੁਣਿਆ ਹੋਇਆ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆਨ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਈਸ਼ਵਰ, ਆਤਮਾ, ਕਰਮ ਫਲ, ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹਨ। ਇਹ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਵੇਦਾਂਤ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੀ ਮਹਤਤਾ

---

[6] ਗਿਆਨੀ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ, ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 25.

[7] ਡਾ. ਹਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਪੰਨੂ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਧਰਮ-ਇਕ ਸੰਖੇਪ ਸਰਵੇਖਣ, ਪੰਨਾ 24.

[8] ਗਿਆਨੀ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ, ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 29.

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਕਰਕੇ ਹੈ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਖ-ਵਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵਖ-ਵਖ ਮੰਨੀ ਹੈ ਪਰ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ 12 ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਮੁਖ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਦਾ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਮੇਲ ਇਸ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ।

ਸ਼ਾਸਤਰ – ਰਿਸ਼ੀ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਦੇਖਣ ਵਾਲਾ, ਸਰਧਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਦਰਸਾਉਣ ਵਾਲਾ। ਭਾਵ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਗਿਆਨ, ਸ਼ਾਸਤਰ ਜਾਂ ਗਿਆਨ ਹਨ।[9] ਇਨ੍ਹਾ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਪਰਮਾਰਥ, ਈਸ਼ਵਰ, ਜੀਵ, ਮੁਕਤੀ, ਪ੍ਰਲੋਕ, ਤੇ ਯੋਗ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੱਖ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ, ਜੀਵ, ਈਸ਼ਵਰ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਆਦਿਕ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਤਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਛੇ ਹਨ:

1. ਨਯਾਯ ਦਰਸ਼ਨ – ਨਯਾਯ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਯੁਕਤੀ ਜਾਂ ਤਰਕ। ਇਸ ਨੂੰ 'ਗੌਤਮ ਦਰਸ਼ਨ' ਜਾਂ 'ਅਖਯ ਪਾਦ' (ਅੱਖਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦੇ ਪੈਰ) ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਉਕਤੀ-ਯੁਕਤੀ ਦਾ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਹੈ।[10] ਇਸ ਦੇ ਪੰਜ ਅਧਿਆਇ ਤੇ 533 ਸੂਤਰ ਹਨ। ਇਹ ਦਲੀਲ ਜਾਂ ਤਰਕਵਾਦ ਦਾ ਸ਼ਾਸਤਰ ਹੈ।

2. ਸਾਂਖ ਦਰਸ਼ਨ – ਸਾਂਖ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ – ਸੰਖਿਆ ਜਾਂ ਗਿਣਤੀ ਕਰਨੀ। ਇਸ ਦੇ ਕਰਤਾ ਕਪਿਲ ਮੁਨੀ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੇ ਕਰਤਾ ਨੇ ਤੱਤਾਂ, ਗੁਣਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਆਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਗਿਣਤੀ ਦਿਤੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਂਖ ਦਰਸ਼ਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

3. ਵੇਦਾਂਤ – ਵੇਦਾਂਤ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ :- ਵੇਦ-ਅੰਤ ਅਰਥਾਤ ਗਿਆਨ ਦਾ ਅੰਤ ਜਾਂ ਸੰਪੂਰਣ ਹੋਣਾ। ਇਸ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੇ ਕਰਤਾ ਮਹਾਂ ਰਿਸ਼ੀ ਬਿਆਸ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਚਾਰ ਅਧਿਆਇ 545 ਸੂਤਰ ਹਨ। ਇਹ ਬ੍ਰਹਮ ਮੀਮਾਂਸਾ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ।

4. ਯੋਗ ਦਰਸ਼ਨ – ਯੋਗ ਦੇ ਕਰਤਾ ਪਾਤੰਜਲਿ ਰਿਸ਼ੀ ਹਨ। ਯੋਗ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ – ਜੁੜਨਾ। ਜਿਸ ਮਾਰਗ ਤੇ ਚਲ ਕੇ ਆਤਮਾ ਦਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਮੇਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਯੋਗ ਮਾਰਗ ਹੈ। ਇਹ ਛੇ

[9] ਗਿਆਨੀ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ, ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 43.

[10] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 45.

ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਚਾਰ ਪਾਦ ਹਨ ਤੇ 194 ਸੂਤਰ। ਇਸ ਵਿਚ ਯੋਗ ਦੀ ਸਮਾਧੀ, ਸਾਧਨ, ਸਿਧੀਆਂ ਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਕੈਵਲਯ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

5. ਵੈਸ਼ੇਸ਼ਕ ਦਰਸ਼ਨ – ਇਸ ਦੇ ਕਰਤਾ ਕਣਾਦ ਰਿਸ਼ੀ ਹਨ। ਇਸ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨਿਯਾਯ ਦਰਸ਼ਨ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਜੁਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਕੁਲ 10 ਅਧਿਆਇ ਹਨ। ਦੋਨਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ ਪਰ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਫਰਕ ਹੈ। "ਇਸ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਵੈਸ਼ੇਸ਼ਕ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਦਾਰਥ ਵਿਚ ਬਾਕੀ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨੂੰ ਵੀ ਮਹਤੱਵਪੂਰਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਇਕ ਪਦਾਰਥ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਹਰ ਪਦਾਰਥ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਵੀ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਕੀਆਂ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜਦਾ ਹੈ।"[11]

6. ਮੀਮਾਂਸਾ – ਇਸ ਦੇ ਕਰਤਾ ਜੈਮਿਨੀ ਰਿਸ਼ੀ ਹਨ। ਇਸ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ 12 ਅਧਿਆਇ ਤੇ 2500 ਸੂਤਰ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਭਾਗ ਹਨ – ਪੂਰਵ ਮੀਮਾਂਸਾ ਤੇ ਉੱਤਰ ਮੀਮਾਂਸਾ। "ਮੀਮਾਂਸਾ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'ਪਵਿਤਰ ਵਿਚਾਰ'। ਪਰ ਇੰਨੇ ਕੁ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸੁੰਗੜ ਨ ਸਕਿਆ। ਪਿਛੋਂ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਖੋਜ ਨੂੰ ਇਕ ਖਾਸ ਕ੍ਰਮ ਜਾਂ ਲੜੀ ਵਿਚ ਪਰੋਏ ਜਾਣ ਦਾ ਨਾਮ ਮੀਮਾਂਸਾ ਪੈ ਗਿਆ"।[12] ਇਸ ਵਿਚ ਫਿਲਾਸਫੀ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਥੋੜਾ ਹੈ। ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ, ਸ਼ੰਕਿਆਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਤੇ ਨਿਰਣਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

(2) ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ

ਬ੍ਰਹਮ - ਅਨੰਤ ਨਾਲ ਇਕ ਸੁਰ ਹੋਣਾ ਮਨੁਖੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਭਗਤੀ ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਮਧੁਰ ਸਰੂਪ ਆਦਿ ਤੋਂ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਵੈਦਿਕ ਯੁੱਗ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੇਮ ਮਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ ਦੁਆਰਾ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁਖ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਿਧਾਂਤ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਡਾ. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ, "ਢੇਰ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਚਿੰਤਨ, ਸੋਚਣ ਤੇ ਵਿਚਾਰਨ ਦਾ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਤੱਵਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਵਿਸਮਾਦਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ, ਕਿਸੇ ਨੇ ਖੁਦਾ, ਕਿਸੇ

---

[11] ਡਾ. ਹਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਪੰਨੂ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਧਰਮ-ਇਕ ਸੰਖੇਪ ਸਰਵੇਖਣ, ਪੰਨਾ 85.

[12] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 87.

ਨੇ ਗਾਡ, ਕਿਸੇ ਨੇ ਆਤਮਾ, ਕਿਸੇ ਨੇ ਰਾਮ, ਕਿਸ਼ਣ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਸ਼ਿਵ ਆਦਿ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਨਾਮਿਆ ਹੈ।[13] ਬ੍ਰਹਮ ਸ਼ਬਦ ਅਤਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੈ। ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਨੇਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ ਸਤੁਤੀ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ ਇਕੋ ਬ੍ਰਹਮ ਜਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਲਈ ਇੰਦਰ, ਮਿਤਰ, ਵਰੁਣ, ਅਗਨੀ ਆਦਿ ਅਨੇਕ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਏ ਗਏ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਜੁਰਵੇਦ ਵਿਚ ਇਕ ਹੀ ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਅਗਨੀ, ਵਾਯੂ, ਚੰਦ੍ਰਮਾ, ਅਤੇ ਪ੍ਰਜਾਪਤੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।[14]

ਮਾਇਆ – ਮਾਇਆ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਗ ਰਹੀ ਹੈ। ਵੈਦਿਕ ਅਤੇ ਅਵੈਦਿਕ ਮਤਾਂ ਨੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸਿਧੇ ਜਾਂ ਅਸਿਧੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਰਚਾ ਜ਼ਰੂਰ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਮਾਇਆ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਸ਼ੰਕਰਾਅਚਾਰੀਆ ਦੇ ਗੁਰੂ ਗਉੜਪਦ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿਧਾਂਤਕ ਰੂਪ ਦੇ ਕੇ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਚਿੰਤਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਗ ਬਣਾ ਦਿਤਾ। ਜਗਤ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਅਤੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਦੇ ਗੁੱਝੇ ਭੇਦ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਮੁਚੇ ਵੈਦਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਧੁਰਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਲੇ ਵੇਦਾਂਤ ਦਾ ਸਾਰਾ ਅਦਵੈਤਵਾਦ ਘੁੰਮਦਾ ਹੈ।

ਆਤਮਾ - ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸੱਤਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਗ਼ਲਤ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਨਿੱਤ ਅਤੇ ਸਥਾਈ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਤਤ-ਸਾਰ ਸ਼ੁੱਧ ਚੇਤਨ ਹੈ। ਉਹ ਅਨੁਭਵ –ਅਤੀਤ, ਦ੍ਵਵ-ਰਹਿਤ ਆਨੰਦਮਈ ਅਤੇ ਅਨਿਰਵਚਨੀਯ ਹੈ। ਉਹ ਜੜ੍ਹ, ਜੀਵਨ, ਚੇਤਨ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ ਆਦਿ ਦੇ ਪਿਛੇ ਪੂਰਣ-ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਉਹ ਸੂਖਮ ਤੋਂ ਵੀ ਸੂਖਮ ਹੈ।ਉਹ ਗਿਆਨ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਉਹ ਜੋਤ ਸਮਾਨ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਲ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

---

[13] ਡਾ. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੇ ਨਿਰਗੁਣਧਾਰਾ, ਪੰਨਾ 53.

[14] ਉਹੀ.

ਉਹ ਅਨੇਕ ਚਿਤ ਬ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦਾ ਆਧਾਰ-ਸਰੂਪ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਸਵੈ ਸਿੱਧ ਸੱਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਅੰਤਰਵਰਤੀ ਸਿੱਧਾਂਤ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ, ਅਨੇਕਤਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਅਤੀਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਹੈ, ਅਦਵੈਤ ਹੈ। [15]

1.2.2 ਜੈਨ ਧਰਮ

(1) ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਪੇਖ

ਜਿਸ ਵਕਤ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੇ ਖਿਆਲ ਤਰੱਕੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਸ ਵਕਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਨਮ ਦਾਤਿਆਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਪੁਰਾਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਸਨ, ਜੋ ਵੇਦਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਵੈਦਕ ਧਰਮ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋ ਕੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹੱਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਜੈਨ ਤੇ ਬੁਧ ਮੱਤ ਸਨ।[16] ਜੈਨ ਸ਼ਬਦ 'ਜਿੰਨ' ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਜਿੰਨ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਵਿਜਈ। ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਇੰਦਰੀਆਂ ਉੱਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਹੋਵੇ- ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਵਾਸ਼ਨਾਵਾਂ ਉਪਰ ਕਾਬੂ ਪਾ ਲਿਆ ਹੋਵੇ। ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਤੀਰਥੰਕਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿਖਿਆਵਾਂ ਉਤੇ ਅਮਲ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਦੁਆਰ ਤਕ ਅੱਪੜ ਜਾਵੇ ਉਸਨੂੰ ਜਿੰਨ ਜਾਂ ਜੈਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਜੈਨ ਮੱਤ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਹੈ ਧਰਮ ਦਾ ਉਹ ਪੰਧ ਜਿਸ ਉਤੇ ਚੱਲ ਕੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਕੈਵਲਯ (ਮੁਕਤੀ) ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮੱਰਥ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।[17] ਇਸ ਮਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਸ਼੍ਰਮਣ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚੋਂ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ 24 ਤੀਰਥੰਕਰ ਹੋਏ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਰਿਸ਼ਭਦੇਵ ਅਤੇ ਆਖਰੀ ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਂਵੀਰ ਜੀ ਸਨ। ਇਹ ਧਰਮ ਅਹਿੰਸਾਵਾਦੀ ਹੈ।

ਜੈਨ ਪੰਥ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਤੀਰਥੰਕਰ ਮਹਾਂਵੀਰ ਵਰਧਮਾਨ ਹੋਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ 599 ਈ.ਪੂ. ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਉਹ 72 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਸਵਰਗਵਾਸ ਹੋਏ। ਮਹਾਂਵੀਰ ਸਵਾਮੀ ਨੇ ਮਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦੀ ਨੀਂਹ ਭਲੀ-ਭਾਂਤ ਪੁਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਅਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਕੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਪਰਦਾਇ ਪੂਰਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਗਠਿਤ ਅਤੇ

---

[15] ਡਾ. ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਥ ਗੁਪਤਾ, ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ 30.

[16] ਗਿਆਨੀ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ, ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 77.

[17] ਡਾ. ਹਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਪੰਨੂ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਧਰਮ-ਇਕ ਸੰਖੇਪ ਸਰਵੇਖਣ, ਪੰਨਾ 107.

ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਸੰਸਾਰਿਕਤਾ ਤੇ ਜੇਤੂ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਹ ਜਿਨ (ਜਈ) ਕਹਾਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਇਸ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦਾ ਨਾਂ ਜੈਨ ਹੋ ਗਿਆ।[18] ਇਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਨਾਵਾਂ – ਸ੍ਰਮਣ ਧਰਮ, ਅਰਹਤ ਧਰਮ, ਨਿਰਗ੍ਰੰਥ ਧਰਮ ਅਤੇ ਵ੍ਰਾਤਯ ਧਰਮ ਨਾਲ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੈਨ ਮਤ ਦੀਆਂ ਦੋ ਸਾਖਵਾਂ ਹਨ:

1. ਸ਼ੇਤੰਬਰ – ਇਹ ਸੂਤਰ ਦਾ ਝਾੜੂ ਰਖਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸਫੇਦ ਰੰਗ ਦੇ ਕਪੜੇ ਪਹਿਨਦੇ ਹਨ। ਮੂੰਹ ਉਤੇ ਪੱਟੀ ਬੰਨਦੇ ਹਨ। ਭਿਖਿਆ ਮੰਗ ਕੇ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਹਥਾਂ ਨਾਲ ਪੁਟਦੇ ਹਨ।
2. ਦਿਗੰਬਰ – ਇਹ ਵਸਤਰ ਨਹੀਂ ਪਹਿਨਦੇ। ਹਥ ਵਿਚ ਕਮੰਡਲ ਤੇ ਮੂਰਛਲ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਦਿਨ ਵਿਚ ਕੇਵਲ 1 ਵਾਰ ਭੋਜਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

(2) ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ

ਬ੍ਰਹਮਚਰਜ, ਕਠਨ ਤਪੱਸਿਆ, ਮਨ ਤੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧੀ ਜੈਨ ਮਤ ਦੇ ਅਸੂਲ ਹਨ। ਇਹ ਮਤ ਕਰਮ ਫਲ, ਪ੍ਰਲੋਕ ਤੇ ਮੁਕਤੀ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ, ਇਕ ਨਾਸਤਕ ਮਤ ਹੈ। ਇਹ ਬੁੱਧ ਮਤ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਹੈ।[19] ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁਖ ਵਿਸ਼ੇ ਉਤਪਾਦ, ਵਿਯਯ ਅਤੇ ਧ੍ਰੋਵਿਆ ਹਨ। ਉਤਪਾਦ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁਝ ਹੈ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਉਤਪੰਨ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤੱਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਵਿਯਯ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਪਦਾਰਥ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਛਡ ਕੇ ਪਲ-ਪਲ ਨਵੇਂ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਧ੍ਰੋਵਿਆ ਦੇ ਬਾਰੇ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਰੂਪਾਂਤਰ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਕਦੇ ਵੀ ਵਿਰੋਧ ਜਾਂ ਨਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।[20]

ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇ ਪੰਜ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤ ਹਨ – 1. ਅਹਿੰਸਾ, 2. ਸੱਚ, 3. ਅਸਤੇਯ, 4. ਬ੍ਰਹਮਚਰਯ, 5. ਅਪਰਿਗ੍ਰਹਿ। ਅਹਿੰਸਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਜੀਵ ਨੂੰ ਮਨ, ਵਚਨ ਅਤੇ ਕਰਮ ਰਾਹੀਂ ਦੁਖ ਨਾ ਦੇਣਾ। ਸਚ

---

[18] ਰਾਮਧਾਰੀ ਸਿੰਘ, ਦਿਨਕਰ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਚਾਰ ਅਧਿਆਇ, ਡਾ. ਧਨਵੰਤ ਕੌਰ, ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ, (ਅਨੁ.), ਪੰਨਾ 162.

[19] ਗਿਆਨੀ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ, ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 75.

[20] ਰਾਮਧਾਰੀ ਸਿੰਘ, ਦਿਨਕਰ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਚਾਰ ਅਧਿਆਇ, ਡਾ. ਧਨਵੰਤ ਕੌਰ, ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ, (ਅਨੁ.), ਪੰਨਾ 151.

ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁਖੀ ਜੀਵਨ ਸਚਿਆਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਭਾਵ ਮਨੁਖ ਦੀ ਕਿਰਤ ਕਮਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨ ਸਚੇ ਸੁਚੇ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਕੂੜ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਧਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਤੀਜੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਚੋਰੀ ਬੁਰਾ ਕਰਮ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਨੁਖੀ ਸੋਚ ਦਾ ਪਧਰ ਗਿਰਾਵਟ ਵਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੂਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਚ ਤੇ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਚੌਥੇ ਸਿਧਾਂਤ ਮੁਤਾਬਕ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਾਮ-ਵਾਸ਼ਨਾ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਰਖਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਤੇ ਸੰਜਮ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਵੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਲੋੜ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਵਸਤਾਂ ਇਕਠੀਆਂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵਰਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ 9 ਤਤ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ: ਜੀਵ, ਅਜੀਵ, ਪੁੰਨ, ਪਾਪ, ਆਸਰਵ, ਬੰਧ, ਸੰਵਰ, ਨਿਰਜਰਾ ਤੇ ਮੋਕਸ਼।

ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ – ਜੈਨ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕੋਈ ਆਦਿ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਸਦੀਵੀਂ ਹੈ। ਜਗਤ ਚੇਤਨ ਅਤੇ ਅਚੇਤਨ ਦ੍ਰਵਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੈ। ਇਹ ਅਨੰਤ ਆਕਾਸ਼ ਦਾ ਬਿੰਦੂ ਮਾਤਰ ਹੀ ਹਿਸਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਬਦਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਦੀਵੀ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜੈਨ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਨਾਦਿ ਤਤਾਂ (ਜੀਵ, ਪੁਦਗਲ, ਧਰਮ, ਅਧਰਮ, ਅਸਮਾਨ) ਤੋਂ ਬਣੀ ਹੈ।

ਮੁਕਤੀ – ਮੋਕਸ਼ ਸ਼ਬਦ ਮੁੱਚ ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਮੁਕਤ ਕਰਨਾ, ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਛੱਡ ਦੇਣਾ। ਕਰਮ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਮੁਕਤੀ ਹੈ।[21] ਭਾਰਤੀ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ: ਮੁਕਤੀ, ਸਿੱਧੀ, ਨਿਰਵਾਣ, ਅਮਰਤਾ, ਸੋਧੀ, ਵਿਮੁਕਤੀ, ਵਿਸ਼ੁੱਧੀ, ਕੈਵਲਯ ਆਦਿ। ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, "ਠੀਕ ਨਿਸ਼ਚਾ, ਠੀਕ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਠੀਕ ਚਰਿਤ੍ਰ ਦੁਆਰਾ ਮੋਖ ਪਦਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਪੰਥ ਤਿੰਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨੂੰ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਦੱਸਦੇ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਜੈਨ ਮਾਰਗ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਬਿਨਾਂ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਦੱਸਦਾ। ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪਦਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੇ ਇਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੋਂਦ

---

[21] ਡਾ. ਪ੍ਰਦਯੁਮਨ ਸ਼ਾਹ ਸਿੰਘ, ਜੈਨ ਧਰਮ ਇਤਿਹਾਸ, ਸਾਹਿਤ, ਦਰਸਨ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਪੰਨਾ 127.

ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ ਜੋ ਸਦਾ ਤੋਂ ਹੀ ਪੂਰਣ ਹੈ।"[22] ਜੈਨ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਰਵਾਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਆਤਮਾ ਦਾ ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਪੂਰਣ ਤੌਰ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋ ਜਾਣਾ। ਇੱਥੇ ਆਤਮਾ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਨਾਲ ਮੋਕਸ਼ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਪਰਮ ਆਨੰਦ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਨਾਲ। ਨਿਰਵਾਣ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਸੰਪੂਰਣ ਮੈਲ ਧੋ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।[23] ਕੈਵਲਯ ਸਾਧਨਾ ਦੀਆਂ ਜੈਨੀਆਂ ਵਿਚ ਸਤ ਪੌੜੀਆਂ ਮੰਨੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸਤ ਪੌੜੀਆਂ ਹੀ ਜੀਵ, ਅਜੀਵ, ਆਸਰਵ, ਬੰਧ ਸੰਵਰ, ਨਿਰਜਰਾ ਅਤੇ ਮੋਖ ਨਾਮੀ ਸਤ ਤਤ ਹਨ। "ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਮੋਖ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਕੇਵਲ ਸੰਨਿਆਸੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆ ਪੰਜ ਕੋਟੀਆਂ (ਕਿਸਮਾਂ) ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਨਵਿਤ ਨਾ ਪੰਚ-ਪਰਮੇਸ਼ਠੀ ਹੈ। ਪੰਚ-ਪਰਮੇਸ਼ਠੀ ਇਹ ਹਨ : ਅਰਹਤ, ਸਿੱਧ, ਆਚਾਰੀਆ, ਉਪਧਿਆਇ, ਅਤੇ ਸਾਧੂ।[24] ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਕੈਵਲਯ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜੈਨੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ ਜਗਤ ਵਿਚ ਕਿਧਰੇ ਕੈਵਲਯ ਲੋਕ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਸਿੱਧਾਂ ਦੀਆਂ ਆਤਮਾਵਾਂ ਸ਼ੁੱਧ-ਬੁਦ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਰਹਿੰਦੀਆ ਹਨ। ਜਿਹੜੀ ਆਤਮਾ ਸਿੱਧ ਅਥਵਾ ਮੁਕਤ ਹੋ ਗਈ, ਉਹ ਚਾਰ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਚਾਰ ਗੁਣ ਹਨ ਅਨੰਤ ਦਰਸ਼ਨ, ਅਨੰਤ ਗਿਆਨ, ਅਨੰਤ ਸੁਖ ਤੇ ਅਨੰਦ ਵੀਰਯ। ਰੂਪ, ਰਸ, ਗੰਧ ਅਤੇ ਵਰਣ ਇਹ ਪੁਦਗਲ (ਜੜ੍ਹ ਪਦਾਰਥ) ਦੇ ਗੁਣ ਹਨ। ਪੁਦਗਲ ਦੇ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਛੁਟਦਿਆਂ ਹੀ ਜੀਵ ਅਨੰਤ ਚੌਮੁਖਤਾ ਨਾਲ ਯਕਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"[25]

ਮਾਇਆ - ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਵਖਰਾ ਸੰਕਲਪ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਮਾਇਆ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਮਾਇਆ ਜਾਂ ਮਨ ਜੈਨ ਮੱਤ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਬਾਧਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੇ ਤੱਪ ਸਾਧਨਾ ਤੇ ਅਹਿੰਸਾ ਰਾਹੀਂ ਵਸੀਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੀ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਨਿਜ਼ਾਤ ਪਾਉਣਾ ਹੈ।

---

[22] ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ 7.

[23] ਡਾ. ਪ੍ਰਦਯੁਮਨ ਸ਼ਾਹ ਸਿੰਘ, ਜੈਨ ਧਰਮ ਇਤਿਹਾਸ, ਸਾਹਿਤ, ਦਰਸਨ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਪੰਨਾ 129.

[24] ਰਾਮਧਾਰੀ ਸਿੰਘ, ਦਿਨਕਰ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਚਾਰ ਅਧਿਆਇ, ਡਾ. ਧਨਵੰਤ ਕੌਰ, ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ, (ਅਨੁ.), ਪੰਨਾ 153.

[25] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 154.

ਅਨੇਕਾਵਾਦ - ਜੈਨ ਚਿੰਤਕ ਅਨੇਕਾਵਾਦ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਚਾ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਅੰਤਿਮ ਸੱਤ ਬਹੁਤ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। "ਵਸਤੂ ਵਿੱਚ, ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਧਰਮ, ਗੁਣ, ਪਰਿਆਇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਪਸ਼ਟ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨਾ ਐਨਕਾਂਤਵਾਦ ਹੈ। ਅਨੇਕਾਂਤਵਾਦ ਵਸਤੂ ਤੱਤ ਦਾ ਸਮਯਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ। ਅਨੇਕਾਂਤ ਜਦੋਂ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਰੂਪ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂਤਵਾਦ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪੁਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"[26]

ਸਿਆਦਵਾਦ – ਅਨੇਕਾਂਤਵਾਦ ਜਿੱਥੇ ਵਸਤੂ ਤੱਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ ਉਥੇ ਸਿਆਦਵਾਦ ਸਮਝੇ ਗਏ ਵਸਤੂ ਤੱਤ ਨੂੰ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਇਸੇ ਤਰੀਕੇ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ। ਸਿਆਦ ਦਾ ਅਰਥ ਕਥੰਚਿਤ ਜਾਂ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ। ਸਿਆਦਵਾਦ ਵਿਚ ਸੱਤ ਵਚਨ ਮਾਰਗ ਹਨ।[27] ਸਿਆਦਵਾਦ ਜੈਨ ਮਤ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਵਾਲਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ 'ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਬੜਾ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਿਸਮ ਦਾ ਹੈ'। ਸ਼ਬਦ 'ਸਿਆਤ' ਦਾ ਮੂਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ 'ਅਸ' ਭਾਵ 'ਹੋਣਾ' ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਇਸ ਦੇ ਸੰਭਾਵਾਤਮਕ ਰੂਪ (Potential mood) ਵਿਚ ਹੈ।[28]

ਕਰਮ - ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਕਰਮ ਇਕੱਲਾ ਸੰਸਕਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਗੋਂ ਉਹ ਇਕ ਪਦਾਰਥ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਰਾਗ ਅਤੇ ਦਵੈਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ (ਖਿੱਚ ਕੇ) ਜੀਵ ਦੇ ਨਾਲ ਰਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਰਮ ਭੌਤਿਕ ਹੈ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਖਿੱਚ ਕੇ ਜੀਵ ਨਾਲ ਬੰਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਰਮ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਰਾਗ ਦਵੈਸ਼ ਵਾਲੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਪਾ ਕੇ ਜੀਵ ਬੰਧਨ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਚੰਗਾ ਮਾੜਾ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।[29]

---

[26] ਰਾਮਧਾਰੀ ਸਿੰਘ, ਦਿਨਕਰ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਚਾਰ ਅਧਿਆਇ, ਡਾ. ਧਨਵੰਤ ਕੌਰ, ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ, (ਅਨੁ.), ਪੰਨਾ 102.

[27] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 105.

[28] ਐਮ ਹਿਰਿਆਨਾ, ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ, ਪ੍ਰਭਕੀਰਤਨ ਸਿੰਘ (ਅਨੁ.), ਉਧਰਿਤ, ਪੰਨਾ 160.

[29] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 131.

1.2.3 ਬੁਧ ਧਰਮ

(1) ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਪੇਖ

ਬੁਧ ਧਰਮ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਧਰਮ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਬਾਹਰਲੇ ਦੇਸ਼ਾਂ[30] ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਫੁਲਿਤ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਧਰਮ, ਜੈਨ ਧਰਮ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁਧ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਮ ਸਿਧਾਰਥ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ 566ਈ: ਪੂ: ਵਿਚ ਹਿਮਾਲਾ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਕਪਿਲ-ਵਸਤੂ ਗਣਤੰਤਰ ਦੇ ਲੁੰਬਿਨੀ ਬਾਗ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਆਪ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸ਼ਧੋਦਨ ਕਪਿਲ ਵਸਤੂ ਗਣਤੰਤਰ ਦੇ ਸ਼ਾਸ਼ਕ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਤਾ ਮਹਾਂਮਾਯਾ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ 7 ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ ਮਾਸੀ ਪ੍ਰਜਾਪਤੀ ਨੇ ਕੀਤਾ। "ਢਾਈ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਜਦੋਂ ਵਿਸ਼ਵ ਭਰਮ ਅਤੇ ਮਿੱਥ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਲਿਪਟਿਆ ਪਿਆ ਸੀ, ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਜਿਹੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੋਚ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਜਨਮ ਇਕ ਚਮਤਕਾਰ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬੌਧਿਕਤਾ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਰਾਹੀਂ ਹਰ ਪੁਰਾਣੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਨੂੰ ਤੋੜਿਆ। ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਨਾ ਕੋਈ ਖੇਡ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਕਰ ਦਿਖਾਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਹਰ ਪਰੰਪਰਾ ਉਤੇ ਵਾਰ ਕੀਤਾ - ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਦਿੱਬਤਾ ਉਤੇ, ਵਰਣ ਆਸ਼ਰਮ ਪ੍ਰਥਾ ਉਤੇ, ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਕਰਮ ਕਾਂਡਾਂ ਉਤੇ, ਪੁਜਾਰੀ ਵਰਗ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਲੁੱਟ ਉਤੇ ਉਸ ਨੇ ਤਿੱਖੇ ਹੱਲੇ ਕੀਤੇ।[31]

(2) ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ

ਬੁਧ ਧਰਮ ਦੇ ਤਿੰਨ ਰਤਨ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਇਹ ਧਰਮ ਸੰਪੂਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

1. ਬੁਧ – ਬੁੱਧ, ਧਰਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮਹਾਤਮਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਮਨੁਖਤਾ ਉਪਰ ਮਹਾਨ ਉਪਕਾਰ ਕਰਕੇ, ਆਪ ਦੁਖ ਝਲ ਕੇ, ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਦੁਖ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਨ ਦਾ ਰਾਹ ਲਭਿਆ। ਸੰਸਾਰ

---

[30] ਤਿਬਤ, ਭੂਟਾਨ, ਨੇਪਾਲ, ਲੰਕਾ, ਬਰਮਾ, ਮਲਾਇਆ, ਚੀਨ, ਜਾਪਾਨ, ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ, ਸਾਇਬਰੀਆ ਆਦਿ।

[31] ਡਾ. ਹਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਪੰਨੂ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਧਰਮ-ਇਕ ਸੰਖੇਪ ਸਰਵੇਖਣ, ਪੰਨਾ 140.

ਵਾਸਤੇ ਉਸ ਦੀ ਹਮਦਰਦੀ ਨੂੰ ਮਹਾਂ-ਕਰੁਣਾ (Supreme Compassion) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[32] ਬੁਧ ਮਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਜਗਿਆਸੂ ਆਖਦਾ ਹੈ "ਬੁੱਧਮ ਸਰਣਮ ਗੱਛਾਮਿ।"

2. ਧਰਮ – ਬੁੱਧ ਨੇ ਜਿਹੜੀ ਪਰਮ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ, ਉਹ ਧਰਮ ਹੈ। ਧਰਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਿਰਵਾਣ ਹੈ। ਸੰਜਮ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਵਾਸਤੇ ਜਿਹੜਾ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਉਹ ਵੀ ਧਰਮ ਹੈ। ਧਰਮ ਉਹ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਸਾਨੂੰ ਭਟਕਣ ਵਿਚੋਂ ਕਢ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜੀ ਵਿਚ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨੂੰ 'The Way' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।[33] ਜਗਿਆਸੂ ਦੂਜਾ ਬਚਨ ਆਖਦਾ ਹੈ "ਧੱਮਮ ਸਰਣਮ ਗੱਛਾਮਿ।"

3. ਸੰਘ – ਤੀਜਾ ਰਤਨ ਸੰਘ ਹੈ। ਸੰਘ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਸੰਗਠਨ, ਜਥੇਬੰਦੀ, ਸੰਗਤ, ਇਸ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ, ਗ੍ਰਹਿਸਥੀ ਮਰਦ ਔਰਤਾਂ ਜਿਹੜੇ ਬੁੱਧ ਮਤ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨ; ਭਿੱਖੂ, ਭਿਖਣੀਆਂ, ਬੋਧੀਸਤਵ, ਅਰਹਤ, ਆਦਿਕ ਸਭ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ।[34] ਤੀਜਾ ਵਾਕ ਜੋ ਧਰਮ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਸਮੇਂ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ "ਸੰਘਮ ਸਰਣਮ ਗੱਛਾਮਿ"।

ਬੁਧ ਮਤ ਵਿਚ ਚਾਰ ਥੰਮ ਚਾਰ ਸਚਾਈਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਆਰੀਆ ਸਚ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਵਰਗ ਜਾਂ ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਬੁਧ ਧਰਮ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 'ਸਚਿਆਰ' ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਚਾਰ ਸਤ ਹਨ :

1. ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਦੁਖ ਹੈ।
2. ਦੁਖ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ।
3. ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਨਾਲ ਦੁਖ ਦੂਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।
4. ਨਿਰਵਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਮਾਰਗ ਉਪਲਬਧ ਹੈ।

---

[32] ਡਾ. ਹਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਪੰਨੂ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਧਰਮ-ਇਕ ਸੰਖੇਪ ਸਰਵੇਖਣ, ਪੰਨਾ 178.

[33] ਉਹੀ.

[34] ਉਹੀ.

ਮੁਕਤੀ - ਬੁੱਧ ਮਤ ਦੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸ਼ਨ ਦੇ ਜੀਵਨ ਟੀਚੇ ਨੂੰ ਨਿਰਵਾਣ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਿਰਵਾਣ ਦਾ ਅੱਖਰੀ ਅਰਥ ਹੈ 'ਬੁਝ ਜਾਣਾ' ਜਾਂ ਠੰਢੇ ਹੋ ਜਾਣਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਵਿਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਣਾ – 'ਅਣਹੋਂਦ ਜਾਂ ਸ਼ੂਨਤਾ ਦਾ ਸਵਰਗ'। ਜਦੋਂ ਇਹ ਅਵਸਥਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਪੰਜ ਪੱਖੀ ਇਕਠ ਦੀ ਲੜੀ ਸਦਾ ਲਈ ਟੁਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।[35] ਮੁਕਤੀ ਜਾਂ ਨਿਰਵਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਬੁਧ ਨੇ ਜੋ ਮਾਰਗ ਦਸਿਆ ਉਸ ਨੂੰ 'ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਮਾਰਗ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਭਾਵ 'ਅਠ ਅੰਗਾਂ ਵਾਲਾ'। ਇਸ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਅਠ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ:

1. ਸਹੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ – ਨੈਤਿਕ ਤੇ ਅਨੈਤਿਕ, ਸਚ ਤੇ ਝੂਠ, ਸਹੀ ਤੇ ਗਲਤ, ਉਚਿਤ ਤੇ ਅਨੁਚਿਤ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਸਹੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
2. ਸਹੀ ਸੰਕਲਪ – ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੰਮ ਪ੍ਰਤੀ ਇਮਾਨਦਾਰੀ, ਨੇਕੀ, ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਰਖਣਾ ਸਹੀ ਸੰਕਲਪ ਹੈ।
3. ਸਹੀ ਬਾਣੀ – ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਮਾੜੇ ਬੋਲ ਨਾ ਬੋਲਣਾ, ਝੂਠ ਨਾ ਬੋਲਣਾ, ਨਾਪ-ਤੋਲ ਕੇ ਬੋਲਣਾ, ਅਗਿਆਨੀ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਗਿਆਨਵਾਨ ਨਾ ਬਣਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਇਹ ਸਭ ਸਹੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਨਿਯਮ ਹੈ।
4. ਸਹੀ ਕਰਮ – ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਕਰਮ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਜੀਵ ਹਤਿਆ ਨਾ ਕਰਨਾ, ਪਰਾਈ ਵਸਤੂ ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨਾ ਜਮਾਉਣਾ, ਅਨੈਤਿਕ ਕਾਮ ਸੰਬੰਧ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਰਖਣਾ, ਜੀਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਦਇਆ ਭਾਵਨਾ ਆਦਿ ਗੱਲਾਂ ਇਸ ਨਿਯਮ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ।
5. ਸਹੀ ਕਿਰਤ – ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਕਮਾਈ ਧਰਮ ਦੀ ਕਿਰਤ ਹੈ। ਹਕ ਦੀ ਕਾਮਈ ਖਾਣੀ ਪਰਾਇਆ ਹਕ ਨਾ ਖਾਣਾ ਇਸ ਨਿਯਮ ਦੇ ਅਧੀਨ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।
6. ਸਹੀ ਪ੍ਰਯਤਨ – ਧਰਮ ਦਾ ਮਾਰਗ ਤਿਆਗ ਦਾ ਮਾਰਗ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਜਗਿਆਸੂ ਵਿਕਾਰਾਂ (ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ,ਅਹੰਕਾਰ) ਵਿਚ ਫਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜੀਵ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਸ ਵਿਚ ਕਰਨ

[35] ਐਮ ਹਿਰਿਆਨਾ, ਭਾਰਤੀ ਧਰਸ਼ਨ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ, ਪ੍ਰਭਕੀਰਤਨ ਸਿੰਘ (ਅਨੁ.), ਉਧਰਿਤ ਪੰਨਾ 149.

ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਮਨੁਖ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਰਖ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

7. ਸਹੀ ਸਿਮ੍ਰਤੀ – ਇਸ ਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਵਾਪਰ ਰਹੇ ਕਾਰਜਾਂ ਤੋਂ ਚੇਤੰਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜੀਵ ਦਾ ਵਿਹਾਰ ਸੰਜਮ ਵਿਚ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

8. ਸਹੀ ਸਮਾਧੀ – ਸਮਾਧੀ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਧਿਆਨ ਇਕ ਨੁਕਤੇ ਉਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਨਾ। ਇਕਾਂਤ ਚਿੰਤਨ ਲਈ ਲਾਹੇਵੰਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਧੀ ਦਾ ਲਗਾਤਾਰ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮਨ ਧਰਮ ਦੇ ਉਚੇ ਮੰਡਲਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ ਸਾਧਨ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਭੌਤਿਕ ਜਗਤ ਦੀ ਨਾਸ਼ਵਾਨਤਾ ਤੋਂ ਨਿਰਮਲ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

1.2.4 ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ

(1) ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਪੇਖ

ਇਸਲਾਮ ਅਰਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ 'ਆਗਿਆਪਾਲਨ' ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਧਰਮ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ 'ਇਸਲਾਮ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਸਦੀ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ 'ਅੱਲਾਹ (ਈਸ਼ਵਰ) ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਆਗਿਆਪਾਲਨ'। ਅੱਲਾਹ ਦਾ ਆਗਿਆਪਾਲਨ ਉਸ ਦੇ ਪੈਗੰਬਰ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[36] 'ਇਸਲਾਮ' ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਹੈ ਸਿਰ ਨਿਵਾਉਣਾ; ਅਰਥਾਤ ਖ਼ੁਦਾ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਮੰਨਣਾ, ਖ਼ੁਦਾਈ ਅਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਨ ਕਰਨਾ।[37] ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੌਰ ਰੈਣਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ, "ਇਸਲਾਮ ਸਰਬਭੌਤਿਕ ਧਰਮ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਮਨੁਖਤਾ ਦੇ ਇਕ ਵਡੇ ਭਾਗ ਦੇ ਮਨਾਂ ਨੂੰ ਹਲੂਣਿਆ ਹੈ ਇਹ ਰੱਬ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਸਨਮੁਖ ਸੰਪੂਰਨ ਸਪੁਰਦਗੀ ਦਾ ਮਜ਼ਹਬ ਹੈ।"[38]

ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਸਥਾਪਨ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੀਤਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਮੱਕੇ ਦੇ ਇਕ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਕਬੀਲੇ ਕੁਰੈਸ਼ ਵਿਚ 571 ਈ. ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪ ਦੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋ

---

[36] ਡਾ. ਮੁਹੰਮਦ ਹਬੀਬ, ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ, ਇਸਲਾਮ:ਸੰਖੇਪ ਸਰਵੇਖਣ, ਪੰਨਾ 7.

[37] ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ (ਭਾਗ-ਦੂਜਾ), ਪੰਨਾ 384.

[38] ਡਾ. ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੌਰ ਰੈਣਾ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਤੇ ਇਸਲਾਮ, ਪੰਨਾ 16.

ਗਿਆ ਸੀ। ਆਪ ਦੀ ਪਤਨੀ ਖਦੀਜਾ ਜੋ ਵਾਪਾਰ ਦਾ ਕਿਤਾ ਵਡੇ ਪਧਰ 'ਤੇ ਕਰਦੀ ਆਪ ਨਾਲੋਂ 15 ਸਾਲ ਵਡੀ ਸੀ। ਪ੍ਰੋ. ਹਿਤੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ, "ਅਰਬ ਜਿਹੇ ਇੱਕ ਅਗਿਆਤ ਮੁਲਕ ਵਿੱਚ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇੱਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਕੌਮ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਨੇ ਇੱਕ ਐਸਾ ਮਜ਼ਹਬ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਨੇ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਯਹੂਦੀਅਤ ਅਤੇ ਇਸਾਈਅਤ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਹਟਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾ ਦਾ ਸਥਾਨ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਉੱਮੀ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਆਪ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਮਹਾਨ ਅਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਕਿਤਾਬ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ ਜਿਸ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਅੱਠਵੇਂ ਹਿੱਸੇ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਸਾਰੀਆਂ ਸਿਆਣਪਾਂ, ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦਾ ਪਵਿੱਤਰ ਕੋਸ਼ ਹੈ।[39] ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਜਨਮ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਮੱਕੇ ਤੇ ਮਦੀਨੇ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਤੇ ਕਬਾਇਲੀ ਅਰਬਾਂ ਨੇ ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ-ਅੰਦਰ ਸਿੰਧ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਪੇਨ ਤਕ ਇਸ ਦੇ ਝੰਡੇ ਗਡ ਦਿੱਤੇ। ਜਿਸ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਅਰਬਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤਾਕਤ ਵਧੀ ਸੀ, ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧੀਕ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਰਬਾਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਦਾ ਪਤਨ ਹੋ ਗਿਆ।[40]

ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਪੰਜ ਬੁਨਿਆਦੀ ਪੱਖ ਹਨ। ਇਸਲਾਮੀ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਜਿਹੜਿਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨੁਕਤਿਆਂ ਉਪਰ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਪੰਜ ਬੁਨਿਆਦੀ ਰੁਕਨ ਜਾਂ ਪੱਖ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:

1. **ਕਲਮਾ** - "ਲਾ-ਇਲਾ-ਇੱਲਾ ਅੱਲਾਹ-ਮੁਹੰਮਦ ਰਸੂਲਅੱਲਾਹ" ਅਰਥਾਤ "ਨਹੀਂ ਹੈ ਕੋਈ ਉਪਾਸਨਾ ਯੋਗ ਛੁਟ ਅੱਲਾਹ ਅਰਥਾਤ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਅਤੇ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਅੱਲਾਹ ਦੇ ਰਸੂਲ ਅਰਥਾਤ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਭੇਜੇ ਹੋਏ ਦੂਤ ਹਨ"। ਇਹ ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਹਨ ਜੋ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਹਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਬੋਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹੀ ਉਹ ਅੰਤਿਮ ਸ਼ਬਦ ਹਨ ਜੋ ਮਰਨ ਉਪਰਾਂਤ ਹਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਕਬਰ ਉਪਰ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।[41]

---

[39] ਗੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਇਸਲਾਮ ਅਤੇ ਸੂਫੀਵਾਦ, ਉਧਰਿਤ, ਪੰਨਾ 3.

[40] ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ, (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ, ਪੰਨਾ 95.

[41] ਗੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਇਸਲਾਮ ਅਤੇ ਸੂਫੀਵਾਦ, ਪੰਨਾ 24.

2. **ਨਮਾਜ਼** – ਨਮਾਜ਼ ਇਕ ਫਰਜ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਹੁਕਮ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਇੱਕੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਗਤੀਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਭਾਉਣਾ ਆਵੱਸ਼ਕ ਹੈ। ਮੁਸੱਲਾ ਪਵਿੱਤਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਨਮਾਜ਼ੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਹੋਵੇ ਨਮਾਜ਼ ਮੂਲ ਅਰਬੀ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨਾ ਅਤਿਅੰਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਤੇ ਦੁਆ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਰੱਬ ਦੇ ਨਾਮ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਮਹਿਵ ਹੋਣਾ ਨਮਾਜ਼ ਦੀ ਆਵੱਸ਼ਕਤਾ ਹੈ।[42] ਮੁਸਲਮਾਨ ਲਈ ਦਿਨ ਵਿਚ ਪੰਜ ਵਾਰ ਮੱਕੇ ਵਲ ਮੂੰਹ ਕਰਕੇ ਨਮਾਜ਼ ਪੜਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

3. **ਜ਼ਕਾਤ** – ਸ਼ਬਦ "ਜ਼ਕਾਤ" "ਆਰਾਮੀ" ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚੋਂ ਆਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸਦਕੇ ਨਾਲੋਂ ਕੁਝ ਵੱਖਰੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਸਦਕੇ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਆਮ ਖੈਰਾਤ ਦੇਣਾ, ਜਿਸਦਾ ਜੀ ਚਾਹੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੇਵੇ। "ਜ਼ਕਾਤ" ਖਾਸ ਧਾਰਮਿਕ ਕਾਨੂੰਨ ਹੈ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੋਂ ਵਸੂਲ ਕਰਕੇ ਸਿਰਫ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਉੱਤੇ ਹੀ ਖਰਚ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।[43]

4. **ਰੋਜ਼ਾ** – ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਮਤ ਵਿਚ ਬਰਤ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲੋਕ ਸਵੇਰੇ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਰਾਤ ਪੈਣ ਤਕ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੂਰਜ ਛਿਪਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਭੋਜਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰੋਜੇ ਰਮਜਾਨ ਦੇ ਪੂਰੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਰਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

5. **ਹੱਜ** – ਹੱਜ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਪੰਜਵਾਂ ਅਤੇ ਆਖਰੀ ਰੁਕਨ ਹੈ। ਹਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਰਦ ਔਰਤ ਜੋ ਸਮਰਥਾ ਰੱਖਦਾ ਹੋਵੇ ਉਸ ਲਈ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮੱਕਾ ਸ਼ਰੀਫ ਦੀ ਜ਼ਿਆਰਤ ਕਰਨਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ। ਮੱਕੇ ਦੇ ਛੋਟੇ ਹੱਜ ਨੂੰ "ਉਮਰਹ" ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਹਰ ਵਿਆਕਤੀ ਆਪਣੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਲ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਅਦਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹੱਜ ਲਈ ਪਵਿੱਤਰ ਪਰਿਕ੍ਰਮਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਵੇਲੇ (ਅਣਸੀਤੇ ਵਸਤਰਾਂ ਵਿਚ) "ਇਹਰਾਮ" ਬੰਨਣਾ ਅਤੇ "ਕਾਅਬਾ" ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਸੱਤ ਵਾਰੀ ਗੇੜਾ ਲਾਉਣਾ ਅਤੇ "ਅਲਸਫਾ" ਤੇ "ਮਰਵਾਹ" ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸੱਤ ਵਾਰ ਪ੍ਰਦਖਣਾ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[44]

---

[42] ਗੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਇਸਲਾਮ ਅਤੇ ਸੂਫੀਵਾਦ, ਪੰਨਾ 24.

[43] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 27.

[44] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 29.

ਕੁਰਾਨ – ਕੁਰਾਨ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਪਵਿੱਤਰ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਖੁਦਾਈ ਕਿਤਾਬ, ਇਲਾਹੀ ਕਲਾਮ ਅਤੇ ਇਲਹਾਮੀ ਸਹੀਫਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਲਈ ਧਾਰਮਿਕ, ਅਧਿਆਤਮਕ, ਸਦਾਚਾਰਕ, ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਿਕ ਅਗਵਾਈ, ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਲਈ ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਇਕ ਅਤਿਅੰਤ ਉੱਤਮ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਦਾ ਦਰਜਾ ਰਖਦਾ ਹੈ।[45]

(2) ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ

ਸੁਰਗ ਨਰਕ - ਇਸਲਾਮ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਆਮਤ ਦੇ ਦਿਨ ਸ਼ੁਭ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਸੁਰਗ ਜਾਂ ਨਰਕ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਰਬ ਦੇ ਸਚੇ ਸਾਧਕਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ੁਭ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆ ਨੂੰ ਸੁਰਗ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਅਸ਼ੁਭ ਤੇ ਮਾੜੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਮਿਲੇਗੀ।"ਕੁਰਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸਲਾਮ "ਦੀਨ-ਏ-ਇਲਾਹੀ" ਅਰਥਾਤ "ਈਸ਼ਵਰੀ ਧਰਮ" ਹੈ ਜੋ ਸ਼ੁਭ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਰੋਕਦਾ ਹੈ। ਜੈਸੀ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਕਮਾਈ ਹੋਵੇਗੀ ਵੈਸਾ ਹੀ ਫਲ ਉਸ ਨੂੰ ਭੁਗਤਣਾ ਪਵੇਗਾ।[46] ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਸਰਗ ਪਦ ਦੇ ਅੱਖਰੀ ਅਰਥ ਹਨ:- ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਥਾਉਂ। ਸਰਗ ਅਕਸਰ ਕਰਕੇ ਇੰਦਰ ਦਾ ਲੋਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਥਾਂ ਬੀ ਮਾਨੋ ਇਕ ਭੋਗ ਭੂਮੀ ਹੈ। ਬੈਕੁੰਠ ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰ ਮੰਨੀਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਕਸਰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਲੋਕ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਥੇ ਬੀ ਸਰੀਰਕ ਸੁਖਾਂ ਵਰਗੇ ਸੁਖਾਂ ਦੀ ਆਸ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਸਗੋਂ ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ ਬੈਕੁੰਠ ਦਾ ਟਿਕਾਣਾ ਮੇਰੂ ਪਹਾੜ ਦੀ ਪੂਰਬਲੀ ਚੋਟੀ ਉਤੇ ਯਾ ਉਤਰੀ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਬੀ ਦਸਿਆ ਹੈ।[47]

ਇਕ ਈਸ਼ਵਰਵਾਦ – ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਇਕ ਪਰਮਾਤਮਾ (ਅੱਲਾਹ) ਦੀ ਹੀ ਹੋਂਦ ਮੰਨੀ ਹੈ। ਉਹ ਵੇਖਣ, ਸੁਣਨ, ਬੋਲਣ ਚਲਣ, ਖੁਸ਼ ਤੇ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਉਹ ਪ੍ਰੇਮ ਸਰੂਪ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਘ੍ਰਿਣਾ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਪਿਆਰਿਆਂ ਦੀ ਪੁਕਾਰ ਤੇ ਦੁਸ਼ਟਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੈ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਅੱਲਾਹ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜ ਮਨੁਖ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਮਨੁਖ ਵਾਂਗ ਭੌਤਿਕ ਤੱਤਾਂ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਜੋ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੇ

---

45 ਗੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਇਸਲਾਮ ਅਤੇ ਸੂਫੀਵਾਦ, ਪੰਨਾ 48.

46 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 14.

47 ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ (ਟੀਕਾ.), ਸੰਥਯਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), ਪੰਨਾ 1939.

ਹਨ। ਉਹ ਨਿਰਾਕਾਰ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਜਾਂ ਉਸ ਦੀ ਅਪਾਰ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਲਈ ਮਨੁਖੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਰਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਅੱਲਾਹ ਆਸਮਾਨ ਵਿਚ ਸਿੰਘਾਸਨ ਤੇ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਉਹ ਦਇਆ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਨੇ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦਿਤੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਘਟ ਅਤੇ ਡਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਰੂਪ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਈਸ਼ਵਰ ਸਭ ਕੁਝ ਨੇੜੇ ਹੋ ਕੇ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਹੁਕਮ ਨਾ ਮੰਨਣ ਤੇ ਨਤੀਜਾ ਮਾੜਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਦਇਆ ਸਾਹਮਣੇ ਸੰਪੂਰਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਝੁਕੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਡੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ।

ਮਨੁਖ – ਕੁਰਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁਖ ਅੱਲਾਹ ਦੀ ਸਰਵੋਤਮ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਜਿਸਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ। ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਜਿਹੜੀ ਵਿਲਖਣਤਾ ਉਤਮਤਾ ਦੇ ਦਰਜੇ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਦੀ ਹੈ ਉਹ ਹੈ ਉਸਦੇ ਅੰਦਰ ਇਲਾਹੀ ਸਿਫਤਾਂ ਦੀ ਜੋਤ। ਉਹ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਦਿਵ ਵਿਲੱਖਣ ਹਸਤੀ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਇਸ ਇਲਾਹੀ ਆਤਮਿਕ ਜੋਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸੰਪੂਰਨ ਕਾਇਨਾਤ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੁਤਬਾ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਮਨੁਖ ਇਕ ਦੈਵੀ ਹਸਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਅਲਾਹ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੈਵੀ ਸਾਂਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲਿਆ ਹੈ। ਰਬ ਨੇ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਿਥਵੀ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਖਲੀਫਾ ਯਾ ਨਾਇਬ, ਨਾਇਬ-ਏ-ਹੱਕ ਬਣਾ ਕੇ ਭੇਜਿਆ ਹੈ।[48]

ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ – ਇਸਲਾਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕਰਤਾ ਅੱਲਾਹ ਆਪ ਹੈ। ਇਸਲਾਮਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਅੱਲਾਹ ਨੇ ਆਕਾਸ਼ ਤੇ ਧਰਤੀ ਨੂੰ 6 ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਸਾਜਿਆ ਤੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਇਸ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਚਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜੋ ਕੁਝ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਵਾਪਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਉਹ ਅੱਲਾਹ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਧਰਤੀ, ਆਕਾਸ਼, ਚੰਦ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਆਦਿ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਉਪਕਰਣਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਕੇ ਮਨੁਖ ਉਤੇ ਆਪਣੀ ਰਹਿਮਤ ਦੀ ਵਰਖਾ ਕੀਤੀ। ਆਰਾਮ ਲਈ ਰਾਤ ਅਤੇ ਕਿਰਤ ਲਈ ਦਿਨ ਬਣਾਇਆ, ਸਿਰ ਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਰੂਪੀ ਛਤ ਤੇ ਹੇਠਾਂ ਧਰਤੀ ਰੂਪੀ ਫਰਸ਼ ਬਣਾਇਆ। ਸੰਤੁਲਨ ਬਣਾਈ ਰਖਣ ਲਈ ਪਹਾੜਾਂ ਤੇ

[48] ਡਾ. ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੌਰ ਰੈਣਾ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਤੇ ਇਸਲਾਮ, ਪੰਨਾ 34.

ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ। ਕੁਰਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਆਮਤ ਦੇ ਦਿਨ ਇਸ ਸਾਰੀ ਕਾਇਨਾਤ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਮੁੜ ਹੋਵੇਗੀ।

1.2.5 ਸਿਖ ਧਰਮ

(1) ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਪੇਖ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਆਗਮਨ ਨਾਲ ਹੀ ਸਿਖ ਧਰਮ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੋ ਗਈ। ਪਿੱਛੋਂ ਦੋ ਸੌ ਸਾਲ ਤਕ ਨੌਂ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰਿਆ। ਸਿੱਖੀ ਇਕ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਧਰਮ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਭਗਤੀ, ਮਨੁਖ ਮਾਤਰ ਲਈ ਭਰਾਤਰੀ - ਭਾਵ, ਸੇਵਾ, ਬੀਰਤਾ, ਜਥੇਬੰਦੀ ਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਆਦਿਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਹਨ। ਨਾਮ ਜਪਣਾ, ਵੰਡ ਕੇ ਛਕਣਾ ਤੇ ਕਿਰਤ ਕਰਨੀ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਮੁਖ ਅਸੂਲ ਹਨ। ਸਿਖ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ – ਸਿਖਿਆ ਲੈਣ ਵਾਲਾ। ਗੁਰੂ ਪਾਸੋਂ ਸਿਖਿਆ ਲੈ ਕੇ ਕਮਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜਗਿਆਸੂ ਨੂੰ ਸਿਖ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਕਵੀਸ਼ਰ ਅਨੁਸਾਰ, "ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਜਨਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੁਧਾਰਕ ਲਹਿਰਾਂ ਸਮੇਂ ਹੋਇਆ ਜੋ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪੰਦਰਵੀਂ ਤੇ ਸੋਲਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਚੱਲੀਆਂ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਨੇਕ ਹਿੰਦੂ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਆਸ਼ੇ, ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਰੀਤਾਂ-ਰਸਮਾਂ, ਪ੍ਰੋਹਤਾਂ-ਪੰਡਤਾਂ ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ ਤੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਰਿਹਾ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹਦਿਲੀ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਧੀਰਜ-ਸਹਿਣ (tolerance) ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਲੈ ਗਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ-ਮਾਤਰ ਦੇ ਸਵੀਕਾਰਨ ਯੋਗ ਧਰਮ ਬਣਾਇਆ।[49] ਸਿਖ ਧਰਮ ਦੀ ਨੀਂਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ 1469 ਈ. ਨੂੰ ਰਾਇ ਭੋਇ ਦੀ ਤਲਵੰਡੀ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਵਿਚ ਪਿਤਾ ਮਹਿਤਾ ਕਾਲੂ ਤੇ ਮਾਤਾ ਤ੍ਰਿਪਤਾ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ, ਨੇ ਰੱਖੀ। ਆਪ ਨੇ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੁਆਰਾ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਤਾਰਨ ਲਈ ਲੋਕ-ਭਾਸ਼ਾ, ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ, ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ, ਬਿੰਬਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਨੇ ਸਿਖੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬ ਜਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਚਾਰ ਉਦਾਸੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

[49] ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਕਵੀਸ਼ਰ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ (ਭੂਮਿਕਾ), ਪੰਨਾ 13.

ਬਾਬੇ ਭੇਖ ਬਣਾਇਆ ਉਦਾਸੀ ਕੀ ਰੀਤਿ ਚਲਾਈ।।

ਚੜ੍ਹਿਆ ਸੋਧਣਿ ਧਰਤਿ ਲੁਕਾਈ।।[50]

ਨਾਮ ਜਪਣਾ, ਕਿਰਤ ਕਰਨੀ ਤੇ ਵੰਡ ਛਕਣਾ ਸਿਖੀ ਦੇ ਮੁਖ ਸਿਧਾਂਤ ਹਨ। ਅੰਤ ਸਮੇਂ ਆਪ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਿਚ ਬਿਰਾਜੇ ਤੇ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਉਥੇ ਬਤੀਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਸਿਖੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੇਂਦਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰ-ਜੋਤ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਮ ਭਾਈ ਲਹਿਣਾ ਸੀ ਵਿਚ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੋਈ। ਆਪਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਵਾਏ ਸਿਖੀ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਅਗੇ ਤੋਰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ ਅਨੁਸਾਰ, "ਉਸ ਸਮੇਂ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿਪੀ ਸੀ ਅਤੇ ਹਾਕਮ ਮੁਸਲਮ ਸਮਾਜ ਦੀ ਰਾਜ ਭਾਸ਼ਾ ਫਾਰਸੀ ਸੀ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੇਵਲ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਚ ਵਰਤੀਂਦੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਗੁਰ-ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਬਾਂਨ੍ਹਣੂ ਬੰਨਣਾ ਇਕ ਮਹਾਨ ਕਾਰਜ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਜਿਥੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੀ ਪ੍ਰੋਹਤੀ ਨੂੰ ਤਕੜਾ ਧੱਕਾ ਲੱਗਾ, ਉਥੇ ਲੋਕ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸੁਗਮਤਾ ਕਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਕ ਵਾਕਫੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ।"[51]

ਤੀਜੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਵੈਸ਼ਨਵ ਮਤ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸਨ, ਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਾਰਨ ਗੁਰ-ਗਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਆਪ ਨੇ ਸਿਖੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪ੍ਰਸਾਰ ਹਿਤ 22 ਮੰਜੀਆਂ ਤੇ 52 ਪੀੜ੍ਹੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ। ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਨਗਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਲਈ ਬਾਉਲੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਵੀ ਕਰਵਾਇਆ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ *'ਤੀਰਥਿ ਨਾਵਣ ਜਾਉ ਤੀਰਥੁ ਨਾਮੁ ਹੈ'* ਨੂੰ ਵੀ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ। ਆਪ ਨੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਅਤੇ ਊਚ-ਨੀਚ ਦਾ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਮਿਟਾਉਣ ਲਈ ਸਰਬਤ ਸੰਗਤਾਂ ਲਈ ਲੰਗਰ ਇਕ ਹੀ ਪੰਗਤ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਛਕਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਆਦੇਸ਼ ਰਾਜੇ ਅਤੇ ਰੰਕ ਲਈ ਇਕ ਬਰਾਬਰ ਸੀ।

---

[50] ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ, ਵਾ. 1 /ਪ. 24.

[51] ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, ਸੰਖੇਪ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 28.

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਜੋਤ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਮ ਭਾਈ ਜੇਠਾ ਸੀ ਵਿਚ ਆਣ ਟਿਕੀ। ਆਪ ਦਾ ਵਿਆਹ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਸਪੁਤਰੀ ਬੀਬੀ ਭਾਨੀ ਜੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। 'ਗੁਰੂ ਕਾ ਚੱਕ' ਨਗਰੀ ਦੀ ਉਸਾਰੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਸਰੋਵਰ ਪੁਟਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਅਤੇ ਮਸੰਦ ਕਾਇਮ ਕਰਨੇ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਹੋਏ ਮਹਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਜ ਸਨ।

ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਪੁੰਜ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਸਿਖਾਂ ਦੇ ਪੰਜਵੇਂ ਗੁਰੂ ਹਨ। ਆਪ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਭਾਨੀ ਜੀ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਸਪੁਤਰ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰ-ਗਦੀ ਸੌਂਪੀਂ ਵਡੇ ਭਰਾ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਗੁਰ-ਗਦੀ ਤੇ ਬੈਠਣਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਚਾ ਦਰਸਾਉਣ ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਪਰ ਕਾਮਯਾਬ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਚੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਰਲਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਕਚੀ ਬਾਣੀ ਲਿਖੀ ਜਾਣ ਲਗ ਪਈ ਸੀ। ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਕਚੀ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਰਲਾ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਪਹਿਲੇ 5 ਗੁਰੂ ਸਹਿਬਾਨ, 15 ਭਗਤਾਂ, 11 ਭਟਾਂ ਤੇ 3 ਗੁਰ ਸਿਖਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਜੋ ਕਿ ਗੁਰਮਤ ਦੀ ਵੀਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਸੀ ਨੂੰ ਇਕਤਰ ਕਰਕੇ 'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ' ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਕਾਰਜ ਸੀ। ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ ਅਨੁਸਾਰ, "ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਨ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਭਰ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਕ ਗ੍ਰੰਥ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਜਾਇਆ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਇਆ। ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਕੇਵਲ ਦਿਮਾਗੀ ਮਾਤ੍ਰ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਬਲੀਦਾਨ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ੱਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਲਈ ਕੇਵਲ ਜੀਵਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਮਰਿਆ ਵੀ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸੱਚਮੁੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਸ ਲਈ ਆਪਣੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਵੀ ਦਿੱਤੀ।"[52] ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਜਰੀ ਨਾ ਗਈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਤਤੀ ਤਵੀ ਤੇ ਬਿਠਾ ਕੇ ਅਤੇ ਸੀਸ ਵਿਚ ਗਰਮ ਰੇਤ ਪਵਾ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤਾ

[52] ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, ਸੰਖੇਪ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 37.

ਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਭਾਣੇ ਨੂੰ ਮਿਠਾ ਕਰਕੇ ਮੰਨਿਆ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਨੂੰ ਇਉਂ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਰਹਿਦੇ ਗੁਰ ਦਰਿਆਉ ਵਿਚਿ ਮੀਨ ਕੁਲੀਨ ਹੇਤ ਨਿਰਬਾਣੀ।।

ਦਰਸਨੁ ਦੇਖਿ ਪਤੰਗ ਜਿਉਂ ਜੋਤੀ ਅੰਦਰਿ ਜੋਤਿ ਸਮਾਣੀ।।

ਸਬਦੁ ਸੁਰਤਿ ਲਿਵ ਮਿਰਗ ਜਿਉ ਭੀੜ ਪਈ ਚਿਤਿ ਅਵਰੁ ਨ ਆਣੀ।।

ਗੁਰ ਅਰਜਨ ਵਿਟਹੁ ਕੁਰਬਾਣੀ।। [53]

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਗੰਗਾ ਜੀ ਦੇ ਸਪੁਤਰ, ਮੀਰੀ-ਪੀਰੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰ-ਗਦੀ ਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੋਏ। ਆਪ ਸ਼ਸਤਰ ਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਦਿਆ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਸਨ। ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਗਵਾਲੀਅਰ ਦੇ ਕਿਲੇ ਵਿਚ ਬੰਦੀ ਬਣਾ ਕੇ ਰਖਿਆ। ਆਪ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਸਮੇਂ ਆਪਨੇ 52 ਹੋਰ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰਿਹਾਅ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਰਤ ਰਖੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰਿਹਾਅ ਕਰਵਾਇਆ। ਸਿਖ ਜਗਤ ਵਿਚ ਇਸ ਦਿਨ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸ਼ਰਧਾ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਛੇਵੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿਖ ਪੰਥ ਦੀ ਵਾਗ-ਡੋਰ ਸਤਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਰਾਇ ਜੀ ਨੇ ਸੰਭਾਲੀ। ਆਪ ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿਤਾ ਜੀ ਤੇ ਮਾਤਾ ਨਿਹਾਲ ਕੌਰ ਜੀ ਦੇ ਸਪੁਤਰ ਸਨ। ਆਪ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਛੇ ਗੁਰੂ ਸਹਿਬਾਨ ਵਾਂਗ ਸਿਖੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰਖਿਆ। ਅਠਵੇਂ ਗੁਰੂ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦਾ ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਥੋੜੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸੀ। ਆਪ ਨੇ ਪੰਜ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਗੁਰਗਦੀ ਧਾਰਨ ਕੀਤੀ ਤੇ ਅਠ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਂ ਗਏ। ਨੌਵੇਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਛੇਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਦੇ ਸਪੁਤਰ ਸਨ। ਆਪ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀ ਰਖਿਆ ਲਈ ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਂਕ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੇ ਦਿਤੀ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਸਪੁਤਰ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਇ ਜੀ ਸਿਖ ਪੰਥ ਦੇ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਬਣੇ। ਆਪ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਲਾਸਾਨੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਿਖ

[53] ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ, ਵਾ. 24/ਪ. 23.

ਧਰਮ ਵਿਚ ਨਵਾਂ ਮੋੜ ਲਿਆਦਾ। ਦਬੇ ਕੁਚਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਤਿਆਚਾਰ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਅਵਾਜ਼ ਉਠਾਓਣ ਲਈ ਬੁਲੰਦ ਕੀਤਾ। ਪੰਜਾਂ ਪਿਆਰਿਆਂ ਕੋਲੋਂ ਖੰਡੇ ਬਾਟੇ ਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਸਿੰਘ' ਸਾਜਿਆ ਤੇ 'ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ' ਦੀ ਨੀਂਹ ਰਖੀ। ਆਪ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪਾਨ ਕੀਤਾ। ਧਰਮ ਦੀ ਖਾਤਰ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਉਣ ਸਮੇਂ ਆਪ ਨੇ 'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ' ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦੇ ਕੇ ਸਿਖ ਪੰਥ ਦਾ ਗੁਰੂ ਥਾਪਿਆ।

ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿਖ ਜਰਨੈਲ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿਖ ਬਹਾਦਰ, ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਤਾਰੂ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਬੋਤਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਸੁਬੇਗ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਚੜਦੀ ਕਲਾ ਵਾਲੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ। ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਦੋ ਘਲੂਘਾਰੇ ਵਾਪਰੇ ਇਕ ਛੋਟਾ ਤੇ ਇਕ ਵਡਾ। ਪੰਥ ਦੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਤੋਂ ਰਖਿਆ ਲਈ ਸਿਖ ਜਥੇਦਾਰਾਂ ਨੇ 12 ਮਿਸਲਾਂ[54] ਕਾਇਮ ਕੀਤੀਆਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਈ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦੇ ਹਮਲੇ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ 'ਖਾਲਸਾ ਰਾਜ' ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੰਭਾਲੀ। ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ ਅਨੁਸਾਰ, "ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ ਦਾ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਕਲਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਇਕ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਬੂਟੇ ਵਾਂਙ ਸੀ, ਜਿਸ 'ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸ਼ੇਰਿ-ਪੰਜਾਬ ਸੁੰਦਰ ਫੁੱਲ ਵਾਂਙ ਵਿਗਸਿਆ ਤੇ ਜਿਸ ਦੀ ਮਹਿਕ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਏਸ਼ੀਆ ਤੇ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੀ ਸੁਗੰਧ ਫੈਲਾਈ।"[55] ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਖਾਲਸਾ ਰਾਜ (1799ਈ:-1849ਈ:) ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਿਆਸਤਾਂ, ਲਹਿਰਾਂ, ਸਾਕਿਆਂ ਅਤੇ ਮੋਰਚਿਆਂ ਦਾ ਯੁਗ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ।

ਇਹ ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ ਦੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤੀ ਤੇ ਮਹਾਨਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦਸ ਪਰਮ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਅਖੰਡ ਚੱਲੀ ਤੇ ਇਸ ਨੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੇ ਅਮਲੀ ਪੱਖ ਤੋਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਨਰੋਏ ਰਾਹ ਕਾਇਮ ਕੀਤੇ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲਹਿਰਾਂ ਪਾਣੀ ਦੇ ਉਬਾਲ ਵਾਂਙ ਉੱਠਦੀਆਂ ਤੇ ਛੇਤੀ ਦੱਬਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਵਡਿਆਈ

---

[54] ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ, ਫੈਜ਼ੁਲਾਪੁਰੀਆ, ਸ਼ੁਕਰਚੱਕੀਆ, ਭੰਗੀਆ, ਨਿਸ਼ਾਨਾਂ ਵਾਲੀ, ਕਨ੍ਹਈਆ, ਨਕੱਈਆ, ਡੱਲੇਵਾਲੀਆ, ਸ਼ਹੀਦਾਂ, ਕ੍ਰੋੜੀਆਂ, ਸੰਘਾਣੀਆਂ, ਫੂਲਕੀਆਂ।

[55] ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, ਸੰਖੇਪ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 133.

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕਧਾਰਾ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਕਿ ਦੋ ਸੌ ਵਰ੍ਹੇ ਅਖੰਡ ਵਹਿ ਕੇ ਇਸ ਨੇ ਹਿੰਦ ਉੱਤੇ ਸਥਾਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਏ।[56]

(2) ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ

'ਗੁਰਮਤਿ' ਸਿਖ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਥਾਪੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਸਮੁਚ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਹਿਬਾਨ ਨੇ ਆਪ ਕਿਸੇ ਉਚੇਚੇ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਹੀ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਕਾਵਿ ਵੀ ਕਹਿ ਲਈਏ, ਤਾਂ ਵੀ ਇਹ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਿਸੇ ਔਪਚਾਰਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਗੁਰਮਤਿ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਰਚੈਤਿਆਂ ਪਾਸ ਆਪਣਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਰਿਪੇਖ ਤਾਂ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਭਗਤੀ, ਨਾਮ-ਰਸ ਤੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਗੀਤਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੈ।

ਪਰਮਾਤਮਾ – ਭਾਰਤੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਨੇ ਸਰਬ-ਸੰਮਿਲਤ, ਨਿਰਪੇਖ ਅੰਤਿਮ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਫਲਸਫਾ ਇਸੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਤੱਤ (The Absolute) ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਸਤ-ਚਿਤ-ਆਨੰਦ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਚਿਤਵਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਸਿੱਖ- ਮਤ ਦਾ ਤੱਤ-ਮੀਮਾਂਸਾ ਇਸ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਉਹ ਅਗੋਚਰ ਤੱਤ ਹੈ ਜੋ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਸਭ ਆਕਾਰਾਂ, ਪ੍ਰਗਟਾਵਿਆਂ ਦਾ ਮੂਲ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਭ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਵੀ ਹੈ। ਸਿੱਖ-ਮਤ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਇਸੇ ਸੰਕਲਪ ਉੱਤੇ ਉਸਰੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੇ ਏਕੇ (ੴ) ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਨੂੰ ਪਰਮ-ਆਤਮਾ, ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ, ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।[57] ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਅਮਰ ਅਜੋਨੀ ਹੈ, ਜਾਤ ਤੇ ਜਨਮ-ਮਰਣ ਤੋਂ ਰਹਿਤ, ਅਗਮ ਅਗੋਚਰ ਅਤੇ ਰੂਪ ਰਹਿਤ ਹੈ, ਸਚ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਉਹ ਇਕ ਚੇਤਨ ਹਸਤੀ ਹੈ ਜਗਤ ਦਾ ਕਰਤਾ ਅਤੇ ਵਿਨਾਸ਼ਕ ਹੈ, ਨਿਰਭਉ, ਨਿਰਵੈਰ ਤੇ ਕਾਲ ਰਹਿਤ ਹੈ, ਸਵੈ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਹੈ, ਨਿਰਗੁਣ ਤੇ ਸਰਗੁਣ ਹੈ, ਕਾਰਣ ਤੇ ਕਰਮ-ਰੂਪ ਹੈ।

---

[56] ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, ਸੰਖੇਪ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 20.

[57] ਡਾ. ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ, ਸਿੱਖ ਦਰਸ਼ਨਧਾਰਾ, ਪੰਨਾ 3.

ਮਾਇਆ – ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਸ਼ਬਦ ਕਈ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਅਭਿਧਾ-ਮੂਲਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਹੈ, ਲਕਸ਼ਣਾ-ਮੂਲਕ ਵਿਚ ਵੀ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਉਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ। ਅਭਿਧਾ-ਮੂਲਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਧਨ-ਦੌਲਤ, ਸੰਸਾਰਿਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਅਤੇ ਮਾਂ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਲਕਸ਼ਣਾ-ਮੂਲਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ, ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਛਿੰਨਭੰਗੁਰਤਾ, ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਦਾ ਜੰਜਾਲ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀ ਅਥਵਾ ਇਸ ਦੇ ਤ੍ਰੈਗੁਣਾਤਮਕ ਸਰੂਪ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਹੀ ਅੰਗ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਪਰ ਪੂਰਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ। ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਦਾ ਸਰੂਪ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਭਾਰਤੀ ਮੱਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰੂਪ ਮ੍ਰਿਗ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ, ਹਰਿ ਚੰਦਉਰੀ, ਭਰਮ, ਅੰਧ ਕੂਪ, ਸਿਲਕ ਦੀ ਡੋਰੀ, ਕੂੜ, ਮੋਹਨੀ, ਅਗਨੀ, ਨਾਗਣ, ਠਗਣੀ ਆਦਿ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਇਆ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸੁਤੰਤਰ ਕੋਈ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਹੈ ਇਹ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਹੈ। ਮਾਇਆ ਜੀਵ ਦਾ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਵਿਛੋੜੇ ਦਾ ਮੁਖ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਮਾਇਆ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿਚ ਜੀਵ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਭੁਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸੋਝੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦਾ। ਮਾਇਆ ਦੇ ਤਿੰਨ ਗੁਣ ਰਜੋ, ਸਤੋ, ਤਮੋ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀ ਮਾਇਆ ਜੀਵਾਂ ਉਤੇ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਜੀਵ - 'ਜੀਵਾਤਮਾ' ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਆਤਮਾ। ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਜੀਵ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤਾਤਵਿਕ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮਾਇਆ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਜਦੋਂ ਸਤਿ-ਸਰੂਪ, ਸ਼ੁਧ ਤੇ ਮੁਕਤ ਆਤਮਾ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਨੂੰ ਭੁਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ 'ਜੀਵ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੈ, ਚੇਤੰਨ-ਸਰੂਪ ਹੈ, ਸਵੈ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਮਾਨ ਹੈ। ਮਾਇਆ ਕਾਰਨ ਪਰਾਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਵਿਛੜਨ ਤੇ ਇਹ ਦੁਖ ਭੋਗਦਾ ਹੈ ਪਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸੋਝੀ ਅਤੇ ਮਿਲਾਪ ਹੋਣ ਤੇ ਇਹ ਫਿਰ ਉਸ ਨਾਲ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੀਵ ਆਪਣੇ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਫਲ ਨੂੰ ਭੋਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਵਾਗਵਨ ਦੇ ਚਕਰ ਵਿਚ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜੀਵ ਅਮਰ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਤ-ਸਰੂਪ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੈ।

ਮੁਕਤੀ – ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਸਾਰੀਆਂ ਦਰਸ਼ਨ ਪੱਧਤੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬ੍ਰਹਮ, ਜੀਵਾਤਮਾ, ਜਗਤ, ਮਾਇਆ, ਮੁਕਤੀ ਆਦਿ ਦਾ ਸਰੂਪ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪੱਧਤੀਆਂ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨਾ-ਮਾਰਗ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਸੰਸਾਰਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਦਾਸਤਾ-ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਜਾਂ ਮੁਕਤੀ ਹੀ ਅੰਤਿਮ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਮੋਕਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹਨ ਅਤੇ ਸਭਨਾਂ ਦਾ ਆਸ਼ਾ ਮੋਕਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ "ਭਾਰਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਸੰਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ, ਸੰਪੂਰਣ ਅਤੇ ਮੋਕਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੇ ਕੇਂਦਿਤ੍ਰ ਹੈ।[58] ਜੀਵਨ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਬੇਸ਼ੱਕ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨਧਾਰਾ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚੋਂ ਆਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਸੰਪਾਦਿਤ ਆਦਿ-ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਵਿਆਕਤੀ ਦੀ ਉਹ ਆਤਮਿਕ ਆਵਸਥਾ ਹੈ, ਜੋ ਉੱਚਤਮ ਅੰਤਿਮ ਸੱਤਾ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁਖੀ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਸੁਜੋੜ ਹੈ।[59] ਸਿੱਖ-ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤ ਪਹੁੰਚਿਆ ਹੋਇਆ ਰੂਹਾਨੀ ਮਨੁਖ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਪਛਾਣ 'ਗੁਰਮੁਖ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਭਾਵ ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਸ ਦੀ ਸੇਧ ਰੱਬਤਾ ਹੈ।[60] ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮੁਕਤੀ ਜਿਉਂਦੇ ਜੀਅ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਛਡਣ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਲਿਵ ਜੋੜਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਮਾਰਗ ਉਤੇ ਚਲਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ। ਪਰ ਵਿਰਲੇ ਮਨੁਖ ਹੀ ਇਸ ਮਾਰਗ 'ਤੇ ਚਲਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਚਲਦੇ ਹਨ ਉਹ ਆਤਮਿਕ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦੇ ਹਨ।

1.2.6 ਫੁਟਕਲ

ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ

ਜੋਗ ਮਤ - ਇਹ 'ਯੁਜ' ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ – ਜੁੜਨਾ। ਬੁੱਧ ਮਤ ਦੇ ਖਾਤਮੇ 'ਤੇ ਸ਼ੈਵ ਮਤ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜੋਗ ਮਤ ਚੱਲਦਾ ਹੈ। 'ਸ਼ਿਵਨਾਮ੍ਰਿਤ' ਵਿਆਕਰਣ ਦੇ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਨਾਲ

[58] ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਸਿਸ਼ਟ, ਚਿੰਨ੍ਹ-ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ, ਉਧਰਿਤ, ਪੰਨਾ 209.

[59] ਡਾ. ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ, ਸਿੱਖ ਦਰਸ਼ਨਧਾਰਾ, ਪੰਨਾ 84.

[60] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 86.

ਜੀਵ ਦਾ ਮੇਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਜੋਗ ਹੈ।[61] ਪੰਜਾਬੀ ਜੋਗੀਆਂ ਦਾ ਫਿਰਕਾ ਮਹਾਂਯਾਨੀ ਬੁਧ ਧਰਮ ਦੇ ਯੋਗਾਚਾਰੀ ਫਿਰਕੇ ਦੀ ਇਕ ਸ਼ਾਖ ਸਮਝੀ ਗਈ ਹੈ। "ਬੁੱਧ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ੈਵ ਮਤ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਇਸ ਨੇ ਸ਼ਿਵ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਪ੍ਰਚਲਤ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜੋਗ ਮਤ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਮਤ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਸੀ। ਇਕਾਂਤ ਵਾਸ, ਕਠਨ ਤਪੱਸਿਆ, ਨਿਉਲੀ ਕਰਮ, ਸ਼ਬਦ ਸੁਰਤ ਦਾ ਅਭਿਆਸ, ਦਸਮ ਦੁਆਰ ਵਿਚ ਅਨਹਦ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣਨਾ, ਤਾਲੂ ਵਿਚ ਅਮੀ ਰਸ ਚੁਆਣਾ, ਕੁੰਡਲਨੀ ਜਗਾ ਕੇ ਰਿਧੀਆਂ ਸਿਧੀਆਂ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀਆਂ ਇਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸੀ। ਜੋਗ ਮਤ ਸੰਸਾਰਿਕ ਜੀਵਨ ਵੱਲੋਂ ਉਪਰਾਮ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੇ ਭਰਥਰੀ ਅਤੇ ਗੋਪੀ ਚੰਦ ਵਰਗੇ ਕਈ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਜੋਗੀ ਬਣਾਇਆ।"[62] ਜੋਗੀ ਤੇ ਸਿਧ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਬੋਲ-ਬਾਲਾ ਸੀ ਤੇ ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਸਨ। ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਮਿਥਿਆ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿਸਤ ਨੂੰ ਬੰਧਨ ਸਮਝ ਕੇ ਦੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰੀਤ ਨਹੀਂ ਸਨ ਪਾਉਂਦੇ ਅਤੇ ਏਕਾਂਤਵਾਸ ਵਿਚ ਜੋਗ ਦੇ ਕਠਿਨ ਅਭਿਆਸ ਸਾਧਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਤਮਿਕ ਸ਼ੁਧੀ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।

ਸ਼ੈਵ ਮਤ – ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਜਿਸ ਵਕਤ ਬੁੱਧ ਮਤ ਕਮਜ਼ੋਰ ਤੇ ਵੈਦਿਕ ਧਰਮ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸ ਵਕਤ ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਧਾਰਨ ਜਨਤਾ ਉਤੇ ਬੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ। ਨਾਸਤਕਤਾ ਤੇ ਸ਼ੂੰਨਵਾਦ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਭਗਤੀ ਦੀ ਇਕ ਰੌਂਅ ਚੱਲ ਪਈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੋ ਮਤਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ – ਇਕ ਸ਼ੈਵ ਤੇ ਦੂਸਰਾ ਜੋਗ ਮਤ ਸੀ।[63] ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਉਪਾਸ਼ਕ ਗੈਰ-ਆਰੀਆ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਘੁਲ-ਮਿਲ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ। "ਸ਼ੈਵ ਮਤ ਦੇ ਮੰਤਰ ਇਕ ਅਖਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਵੀਹ ਅੱਖਰਾਂ ਤਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਆਰਾਧਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹਰੇਕ ਮੰਤਰ ਦੇ ਜਪਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਤੇ ਫਲ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੈ।"[64] ਸੈਵ ਮਤ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਸਰੀਰ 'ਤੇ ਸੁਆਹ ਮਲਦੇ ਤੇ ਰੁਦ੍ਰਾਖ ਦੀ ਮਾਲਾ ਪਹਿਨਦੇ

---

[61] ਗਿਆਨੀ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ, ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 125.

[62] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 119.

[63] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 121.

[64] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 123.

ਸਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਭੰਗ ਦਾ ਸੇਵਨ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਮਥੇ ਉਪਰ ਤਿਲਕ ਲਗਾਉਂਦੇ ਸਨ ਜਿਸ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਪੁੰਡ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵੈਸ਼ਨਵ ਮਤ - ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੂਜਾ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ੈਵ ਅਤੇ ਸ਼ਾਕਤ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵੈਸ਼ਨਵ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਤੇ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵੈਸ਼ਨਵ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਇਹ ਹਨ – ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਸਵਾਮੀ, ਰਾਮਾਨੁਜ, ਮਾਧਵਾਚਾਰਯ, ਨਿੰਬਾਰਕ ਤੇ ਚੇਤਨ।[65] ਇਸ ਮਤ ਵਿਚ ਸਰਗੁਣ ਉਪਾਸਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੈ।

ਸਾਕਤ ਮਤ - ਸਾਕਤ ਮਤ ਵਾਲੇ ਦੇਵੀ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਦੇਵੀ ਮਾਤਾ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਦੇਵੀ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕ ਜਵਾਲਾ ਮੁਖੀ ਜਿਥੇ ਦੇਵੀ ਦੀਆਂ ਜੋਤਾਂ ਨਿਰੰਤਰ ਜਗਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਨੈਨਾ ਦੇਵੀ ਵਿਖੇ ਦੇਵੀ ਦੀ ਯਾਤ੍ਰਾ ਲਈ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।

0.1 ਸਾਰੰਸ਼

ਉਪਰੋਕਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਕਈ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈਆਂ। ਹਰ ਧਰਮ ਦਾ ਆਪਣਾ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ ਅਤੇ ਵਖਰੇ ਸਿਧਾਂਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਕੁ ਸਿਧਾਂਤ ਆਪਸ ਵਿਚ ਮੇਲ ਵੀ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਭ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਪਰਮ-ਸਤ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਸਿਖ ਗੁਰੂ ਸਹਿਬਾਨ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰੋਕਤ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਵਰਤ ਕੇ ਹਰ ਧਰਮ ਦੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਸਾਂਝਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਕਈ ਜਗ੍ਹਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਨਿਵੇਕਲਾ ਸਿਧਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਸਲ ਉਦੇਸ਼ ਸੀ।

---

[65] ਗਿਆਨੀ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ, ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 138.

0.2 ਭੂਮਿਕਾ

ਹਰ ਧਰਮ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਰਹੁ-ਰੀਤਾਂ ਤੇ ਸੰਸਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਤੇ ਕਦਰਾਂ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਮੂਰਤ ਨੂੰ ਮੂਰਤ ਤੇ ਅਨੁਭੂਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਉਹ ਸਮਾਜ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਪਰਾ-ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨਾਲ, ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਮੁੜ ਮਿੱਥਦੇ ਹਨ।[1] ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਵਿਭਿੰਨ ਫਿਰਕਿਆਂ, ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ, ਭੇਖਾਂ ਤੇ ਵਰਣਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਪੂਜਾ ਤੇ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਰਹੁ-ਰੀਤੀਆਂ ਦੀ ਕਰੜੀ ਆਲੋਚਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਪੁਨਰ-ਸਿਰਜਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜੋ ਆਤਮਿਕ ਕਲਿਆਨ ਦੇ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਹਿਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪੂਰਦੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਧਾਰਮਿਕ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਅਰਥ ਤੇ ਗੁਹਜ ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਉਤੇ ਬਲ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਚਾਰ ਉਪ-ਸਿਰਲੇਖਾਂ (ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਤੇ ਮਿਥਕ) ਅਧੀਨ ਭਾਰਤੀ ਸੰਦਰਭਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

2.1 ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ - ਮੂਲਕ

ਧਰਮ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ ਮੰਨਣਯੋਗ ਹਨ - ਸਾਧਾਰਣ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਰਮ। ਸਾਧਾਰਣ ਧਰਮ ਦੇਸ਼, ਕਾਲ ਅਤੇ ਜਾਤੀ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਵਿਚ ਬੰਨਿਆ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸਦਾ ਸੰਬੰਧ ਨੈਤਿਕ ਧਰਮ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਰਮ ਸਾਧਾਰਣ ਧਰਮ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਜਾਂ ਤੁਲਨਾ ਵਿਚ ਛੋਟਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕਤਾ, ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਨਿਯਮਾਂ ਵਿਚ ਬੰਨ ਕੇ ਪੰਥ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਇਕ ਸਮੂਹ ਕੁਝ ਕੁ ਪੰਰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਨਿਯਮਾਂ ਨਾਲ ਧਰਮ ਦੀ ਕਿਲਾਬੰਦੀ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਪੰਥ ਜਾਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ-ਕਾਲ ਸਮੇਂ ਕੇਵਲ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸਗੋਂ ਧਰਮ ਅਗੇ ਕਈ-ਕਈ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਪ-ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਡਾ. ਸੋਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਮੇਂ ਦੇ ਜੋਗ ਮਤ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਸਮੇਂ ਜੋਗ ਮਤ ਇਤਨਾ ਨਿਘਰ ਚੁਕਾ ਸੀ ਕਿ ਹਰ ਮੁਸ਼ਟੰਡਾ ਜੋ ਮਾਂ ਪਿਉ ਨਾਲ ਲੜ ਕੇ ਘਰੋਂ ਨਸ ਤੁਰਦਾ, ਜੋਗੀ ਬਣ ਕੇ

---

[1] ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ, (ਸੰਪਾ.), ਨਉ ਨਿਧਿ, ਪੰਨਾ 83.

ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਖਰੂਦ ਪਾਉਂਦਾ ਫਿਰਦਾ। ਚੋਰ, ਯਾਰ, ਠਗ ਸਭ ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਭੇਸ ਵਿਚ ਹਰਲ ਹਰਲ ਕਰਦੇ ਫਿਰਦੇ ਸਨ। ਸਿਧਾਂ ਤੇ ਜੋਗੀਆਂ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸੰਬਾਦ ਹੋਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਜੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮਾਨਸਿਕ ਬਲ ਲੋਕ-ਕਲਿਆਨ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਵਰਤਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਕੀਤਾ।"[2] ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ - ਮੂਲਕ ਸੰਦਰਭਾਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਖਰ-ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ:

ਓਡਾ - ਇਹ ਇਕ ਖਾਨਾ ਬਦੋਸ਼ ਜਾਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਕਿਤਾ ਖੂਹ ਪੁਟਣਾ ਜਾਂ ਧਰਤੀ ਵਿਚੋਂ ਪਥਰ ਕਢਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਲੋਕ ਮਿਟੀ ਦੀ ਮਹਿਕ ਤੋਂ ਹੀ ਪਾਣੀ ਦਾ ਅੰਦਾਜਾ ਲਗਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਖਾਰਾ ਜਾਂ ਮਿਠਾ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਵੀ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। "ਓਡ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ (ਛਤ੍ਰੀ) ਸਨ, ਪਰ ਬਾਦ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕਬੀਲੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਲਈ ਓਡ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੋਹਾਂ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।"[3] ਇਕ ਜਾਤ ਜੋ ਧਰਤੀ ਹੇਠਾਂ ਲੁਕੇ ਖੂਹ ਦਾ ਪਤਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਥਵਾ ਪੁਟੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਖੂਹ ਦੀ ਪੁੱਟੀ ਗਈ ਮਿੱਟੀ ਜਾਂ ਰੋੜੇ ਵੱਟਿਆਂ ਤੋਂ ਉਸ ਦੇ ਖਾਰੇ ਜਾਂ ਮਿੱਠੇ ਪਾਣੀ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਦਸਦੀ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਖੂਹਾਂ (ਦੱਬੇ ਹੋਏ) ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਵਿਚ ਵੀ ਲੋਕੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੱਦਦ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।[4]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਹਤਤਾ - ਜਿਉ **ਓਡਾ** ਕੂਪੁ ਗੁਹਜ ਖਿਨ ਕਾਢੈ ਤਿਉ ਸਤਿਗੁਰਿ ਵਸਤੁ ਲਹਾਇਐ॥ [5]

ਉਦਾਸੀ - ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਖਰੀ ਅਰਥ ਹੈ - ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਪੁਤਰ ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਜੀ ਨੂੰ ਉਦਾਸੀ ਸੰਪਰਦਾ ਦਾ ਮੋਢੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਪਰਦਾ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਘਰ-ਬਾਰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਸਾਧੂ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨਾ, ਸਾਬਤ-ਸੂਰਤ

---

[2] ਡਾ.ਸੋਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ, ਲੋਕ ਤੱਤ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਪੰਨਾ 38.

[3] ਡਾ.ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ (ਭਾਗ 1), ਪੰਨਾ 13.

[4] ਡਾ.ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਰਨਾ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੇ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦਾ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 29.

[5] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ññ÷ò.

ਰਹਿਣਾ, ਭੀਖ ਨਾ ਮੰਗਣਾ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਨਾ ਕਰਾਉਣਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਖ ਲਛਣ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਵੀ ਹੋਏ ਹਨ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਟੀਕਾਕਾਰੀ ਦਾ ਕਾਰਜ ਵੀ ਇਸ ਸੰਪਰਦਾ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। "ਜੋ ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਆਦਿ ਬੰਦਨ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤ੍ਰ ਰਹਿ ਕੇ ਉਦਾਸ ਬ੍ਰਿਤੀ ਰਖੇ। ਕੋਈ ਸਾਧੂ, ਜਿਨ੍ਹੇ ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੋਂ ਇਹ ਕੋਈ ਦ੍ਰਿੜ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੰਨਿਆਸੀ ਤੇ ਜੋਗੀ ਆਦਿ ਨੂੰ ਉਦਾਸੀ ਕਹਿ ਲਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।"[6] ਉਦਾਸੀ (ਉਦਾਸਿਨ) ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਵਿਰਕਤ, ਜੋ ਵਿਆਕਤੀ ਸੰਸਾਰਿਕ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਵੇ।[7]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 125 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਉਦਾਸੀ/ਓਦਾਸੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:

1. ਬੈਰਾਗੀ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 8 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਮਨਮੁਖ ਦੀ ਦਸ਼ਾ - ਮਨਮੁਖੁ ਮੋਹਿ ਵਿਆਪਿਆ ਬੈਰਾਗੁ **ਉਦਾਸੀ** ਨ ਹੋਇ ॥[8]
2. ਗੁਰਮੁਖ ਦੀ ਅਵਸਥਾ - ਧੰਨੁ ਗਿਰਹੀ **ਉਦਾਸੀ** ਗੁਰਮੁਖਿ ਗੁਰਮੁਖਿ ਕੀਮਤਿ ਪਾਏ ਜੀਉ ॥[9]
3. ਨਾਮ ਪ੍ਰਤੀ ਜਗਿਆਸਾ - ਇਸੁ ਧਨ ਕਾਰਣਿ ਸਿਵ ਸਨਕਾਦਿਕ ਖੋਜਤ ਭਏ **ਉਦਾਸੀ** ॥[10]
4. ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਤੀ ਖਿਚ - ਜਿਨਿ ਤੂੰ ਜਾਤਾ ਸੋ ਗਿਰਸਤ **ਉਦਾਸੀ** ਪਰਵਾਣੁ ॥[11]
5. ਕਰਮ-ਕਾਂਡ - ਅੰਤਰੁ ਮਲਿ ਨਿਰਮਲੁ ਨਹੀ ਕੀਨਾ ਬਾਹਰਿ ਭੇਖ **ਉਦਾਸੀ** ॥[12]
6. ਭਟਕਣਾ - ਕਰਿ ਅਪੁਨੀ ਦਾਸੀ ਮਿਟੀ **ਉਦਾਸੀ** ਹਰਿ ਮੰਦਰਿ ਥਿਤਿ ਪਾਈ ॥[13]

---

[6] ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, (ਟੀਕਾ.), ਸੰਥਯਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ (ਭਾਗ 2), ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ, (ਸੰਪਾ.), ਪੰਨਾ 638.

[7] ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ (ਭਾਗ 1), ਪੰਨਾ 4.

[8] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ.õ, ਪੰਨਾ òù.

[9] ਉਹੀ, ਮ.õ, ਪੰਨਾ ñóñ.

[10] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ óóö.

[11] ਉਹੀ, ਮ.õ, ਪੰਨਾ óøõ.

[12] ਉਹੀ, ਭ. ਤ੍ਰਿਲੋ., ਪੰਨਾ õòõ.

[13] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ÷øò.

7. ਮਾਇਆ ਵਲੋਂ ਉਪਰਾਮਤਾ - ਸੋ **ਉਦਾਸੀ** ਜਿ ਪਾਲੇ ਉਦਾਸੁ ॥[14]

8. ਆਪੇ ਦੀ ਪਛਾਣ - ਸੋ ਗਿਰਹੀ ਸੋ ਦਾਸੁ **ਉਦਾਸੀ** ਜਿਨਿ ਗੁਰਮੁਖਿ ਆਪੁ ਪਛਾਨਿਆ ॥[15]

ਉਨਮਨਿ - ਹਠਯੋਗ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਮੁੱਦ੍ਰਾਵਾਂ-ਖੇਚਰੀ, ਭੂਚਰੀ, ਸਾਂਭਵੀ, ਅਵਧੂਤੀ ਤੇ 'ਉਨਮਨੀ' ਹਨ। ਉਨਮਨੀ ਭੌਹਾਂ ਨੂੰ ਉਪਰ ਵਲ ਖਿਚ ਕੇ ਨੱਕ ਦੀ ਨੋਕ ਉਤੇ ਨਜਰ ਟਿਕਾਉਣਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਯੋਗੀ, ਸੁਖਮਨਾ ਨੂੰ ਜਗਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਵਾਸ ਇਸ ਵਿਚੀਂ ਚੱਲਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਨ ਦੀ ਚੰਚਲਤਾ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਵੀ 'ਉਨਮਨੀ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। "ਇਸ ਦੇ ਅਸਲ ਅਰਥ ਹਨ ਉਖੜੇ ਯਾ ਘਬਰਾਏ ਮਨ ਵਾਲਾ, ਪਰ ਯੋਗੀਆਂ ਨੇ ਇਕ ਮੁਦ੍ਰਾ ਦੇ ਨਾਮ ਲਈ ਇਹ ਪਦ ਵਰਤਿਆ ਹੈ।"[16] ਹਠਯੋਗ ਦੀ ਇਕ ਮੁਦਰਾ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਵਿਆਕਤੀ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਵਿਰਕਤ ਹੋਣ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੁਦਰਾ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਨੱਕ ਦੀ ਨੋਕ ਉਤੇ ਟਿਕਾ ਭੌਰਾਂ ਨੂੰ ਉਪਰ ਵਲ ਖਿੱਚਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[17]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 11 ਵਾਰ 1 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਅਵਸਥਾ - **ਉਨਮਨਿ** ਮਨੂਆ ਸੁੰਨਿ ਸਮਾਨਾ ਦੁਬਿਧਾ ਦੁਰਮਤਿ ਭਾਗੀ ॥[18]

ਅਉਧੂ - ਇਕ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵਿਰਕਤ ਸਾਧੂ ਜੋ ਪਿੰਡੇ ਤੇ ਸੁਆਹ ਮਲ ਕੇ ਰਖਦੇ ਤੇ ਸੁਆਹ ਜਾਂ ਮਿਟੀ ਦੀ ਸੇਜਾ ਤੇ ਹੀ ਸੌਂਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਅਵਧੂਤ ਜਾਂ ਅਉਧੂਤ ਕਹਾਉਂਦੇ ਹਨ। "ਉਹ ਸਾਧੂ ਜੋ ਅਕਸਰ ਸੁਆਹ ਵਿਚ ਰਾਤ ਨੂੰ ਲੇਟਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸਵੇਰੇ ਸੁਆਹ ਕੰਬਾ ਕੇ ਅਰਥਾਤ ਝਾੜ ਕੇ ਉੱਠ ਟੁਰਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਘਰ ਬਾਰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਫਿਰਦੇ ਹਨ। ਅਉਧੂ ਬੀ ਉਸੇ ਨੂੰ ਆਖਦੇ ਹਨ ਜੋ ਵਰਣਾਸ਼੍ਰਮ ਦੀ ਪਕੜ ਛੋੜ ਦੇਂਦੇ ਹਨ।"[19] ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮੂਲ ਦੇ ਅਵਧੂਤ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਝਾੜਿਆ ਹੋਇਆ, ਹਿਲਾਇਆ ਹੋਇਆ। ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਖੇਤਰ ਦਾ ਉਹ

---

[14] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ó, ਪੰਨਾ ùõò.

[15] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñóóò.

[16] ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, (ਟੀਕਾ.), ਸੰਥਯਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ (ਭਾਗ 2), ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ, (ਸੰਪਾ.), ਪੰਨੇ 532-33.

[17] ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ (ਭਾਗ 1), ਪੰਨਾ 6.

[18] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ óóó.

[19] ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, (ਟੀਕਾ.), ਸੰਥਯਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ (ਭਾਗ 2), ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ, (ਸੰਪਾ.), ਪੰਨਾ 640.

ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਸ ਨੇ ਪਾਪਾਂ ਜਾਂ ਵਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਝਾੜ ਸੁੱਟਿਆ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਸਾਧੂ ਬਿਰਤੀ ਧਾਰਣ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ, 'ਅਵਧੂਤ' ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਭਾਵ ਸੰਨਿਆਸੀ।[20] ਸੰਨਿਆਸੀ, ਯੋਗੀ, ਫਿਕਰਾਂ ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਦਾ ਅਵਧੂਨਨ ਕਰਨ ਅਥਵਾ ਝਾੜ ਕੇ ਪਰ੍ਹਾਂ ਸੁੱਟ ਦੇਣ ਵਾਲਾ, ਵਿਰਕਤ ਸਾਧੂ, ਤਿਆਗੀ, ਜੋ ਮਿੱਟੀ, ਸੁਆਹ ਵਿਚ ਰਾਤ ਨੂੰ ਲੇਟਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਵੇਰ ਉਠਕੇ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਗਰਦਾ ਝਾੜਦਾ ਹੈ।[21]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 32 ਵਾਰ 5 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਅਉਧੂ/ਵਧੂ/ਉਧੂਤ/ਤਾ/ਤੀ/ਤੁ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 3 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਯੋਗੀ - ਸੁਣਿ ਮਾਛਿੰਦ੍ਰਾ **ਅਉਧੂ** ਨੀਸਾਣੀ ॥[22]

2. ਵਿਰਕਤ- ਕਿਨਹੀ ਮੋਨਿ **ਅਉਧੂਤੁ** ਸਦਾਇਆ ॥[23]

3. ਪਦਵੀ - ਚਰਪਟੁ ਬੋਲੈ **ਅਉਧੂ** ਨਾਨਕ ਦੇਹੁ ਸਚਾ ਬੀਚਾਰੋ ॥[24]

ਅਪਰਸ - ਅਜੇਹਾ ਸੋਧੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜੋ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸਪਰਸ਼ ਕਰਨਾ ਯਾ ਛੂਹਣਾ ਤਕ ਪਸੰਦ ਨਾ ਕਰੇ, ਆਮ ਧਾਤਾਂ ਦੇ ਭਾਡਿਆਂ ਨੂੰ ਹੱਥ ਨਾ ਲਾਵੇ, ਦੂਜੇ ਦਾ ਪਕਿਆ ਨਾ ਖਾਵੇ ਅਤੇ ਆਪ ਹੀ ਚੌਂਕਾ ਧੋ ਸਵਾਰ ਕੇ ਪਕਾ ਕੇ ਖਾਵੇ, ਉਹ 'ਅਪਰਸ' ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। "ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ 'ਅਸਪਰਸ਼' ਦਾ ਤਦਭਵ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਛੋਹਿਆ ਨ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਜੋ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨ ਛੋਹੇ। ਹਿੰਦੂ ਸਾਧੂਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਵਰਗ ਵੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਛੋਹੰਦੇ ਨਹੀਂ, ਖਾਸ ਕਰ ਧਾਤਾਂ ਨੂੰ ਛੋਹਣ ਤੋਂ ਬਚਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।"[25]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 6 ਵਾਰ 3 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਅਪਰਸ/ਸੁ/ਆਪਰਸਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 3 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਕਰਮ-ਕਾਂਡ - ਸੋਮਪਾਕ **ਅਪਰਸ** ਉਦਿਆਨੀ ॥[26]

---

[20] ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ (ਭਾਗ 1), ਪੰਨਾ 13.

[21] ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਰਨਾ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੇ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦਾ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 29.

[22] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ø÷÷.

[23] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ùñò.

[24] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ùóø.

[25] ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ (ਭਾਗ 1), ਪੰਨਾ 41.

[26] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ òõó.

2. ਇੰਦਰੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਸ ਕਰਨ ਵਾਲਾ - ਨਾਨਕ ਕੋਟਿ ਮਧੇ ਕੋ ਐਸਾ **ਅਪਰਸ** ॥੧॥[27]

3. ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ - ਨਾਨਕ ਓਹੁ **ਅਪਰਸੁ** ਸਗਲ ਨਿਸਤਾਰੈ ॥੧॥[28]

ਅਭਿਆਗਤ - ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਮਹਿਮਾਨ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਹੁਣਾ ਹੈ। ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਧਰਮੀ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜੋ ਗੁਣ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਲਈ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਲੋਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਮਗਰੋਂ ਪਖੰਡੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭੇਖ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਭਿਖਿਆ ਮੰਗਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀ। "ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸਾਹਮਣੇ ਜਾਂ ਘਰ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਵਿਅਕਤੀ, ਮੇਹਮਾਨ, ਅਤਿਥੀ, ਪਰਾਹੁਣਾ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਧਰਮੀ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜੋ ਚੰਗੇ ਗੁਣ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਲਈ ਗ੍ਰਿਹਸਥੀਆਂ ਜਾਂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ।"[29]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਬਦ 5 ਵਾਰ 1 ਵਿਅਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 2 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਧਾਰਮਿਕ ਪਦਵੀ - **ਅਭਿਆਗਤ** ਏਹਿ ਨ ਆਖੀਅਨਿ ਜਿਨ ਕੇ ਚਿਤ ਮਹਿ ਭਰਮੁ ॥[30]

2. ਅੰਤਰ ਆਤਮੇ ਦੀ ਖੋਜ - **ਅਭਿਆਗਤ** ਸੇਈ ਨਾਨਕਾ ਜਿ ਆਤਮ ਗਉਣੁ ਕਰੇਨਿ ॥[31]

ਆਈ-ਪੰਥੀ - ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ 12 ਪੰਥ ਹਨ- ਹੇਤੁ, ਪਾਵ, ਆਈ, ਗਮਯ, ਪਾਗਲ, ਗੋਪਾਲ ਕੰਥੜੀ, ਬਨ, ਧਵਜ, ਚੋਲ, ਰਿਵਾਲ, ਦਾਸ। ਆਈ-ਦੁਰਗਾ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ-ਦੁਰਗਾ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਵਾਮ ਮਾਰਗੀ ਜੋਗੀ 'ਆਈ ਪੰਥੀ' ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। "ਆਈ ਜਾਂ ਆਯ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਦੁਰਗਾ ਅਥਵਾ ਦੇਵੀ। ਇਸ ਨਾਂ ਨਾਲ ਦੇਵੀ ਦਾ ਮੰਦਿਰ ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿਚ ਬੈਭਿਲਰਾ ਵਿਖੇ ਹੈ।"[32]

---

27 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ò÷ô.

28 ਉਹੀ.

29 ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ (ਭਾਗ 1), ਪੰਨਾ 43.

30 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ó, ਪੰਨਾ ùôù.

31 ਉਹੀ.

32 ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ (ਭਾਗ 1), ਪੰਨਾ 81.

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਸਭ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਸਮਝਣਾ - **ਆਈ ਪੰਥੀ** ਸਗਲ ਜਮਾਤੀ ਮਨਿ ਜੀਤੈ ਜਗੁ ਜੀਤੁ॥[33]

ਆਸਣੁ - ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਜੋਗ ਮਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਬੈਠਣ ਦਾ ਢੰਗ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਰਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 84 ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। "ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪਿਛੋਕੜ ਵਾਲੇ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸਥਿਤ ਬੈਠਣਾ, ਨਿਠ ਕੇ ਬੈਠਣਾ।"[34]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 19 ਵਾਰ 4 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਆਸਣ/ਣੁ/ਨ/ਨੁ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 4 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਧਿਆਨ ਅਵਸਥਾ – ਜੋਗੀ ਤ **ਆਸਣੁ** ਕਰਿ ਬਹੈ ਮੁਲਾ ਬਹੈ ਮੁਕਾਮਿ ॥[35]
2. ਕਰਮ-ਕਾਂਡ - ਨਿਵਲੀ ਕਰਮ **ਆਸਨ** ਚਉਰਾਸੀਹ ਇਨ ਮਹਿ ਸਾਂਤਿ ਨ ਆਵੈ ਜੀਉ ॥[36]
3. ਪ੍ਰਭੂ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿੜ ਨਿਸ਼ਚਾ - ਮਨੁ ਦ੍ਰਿੜੁ ਕਰਿ **ਆਸਣਿ** ਬੈਸੁ ਜੋਗੀ ਤਾ ਤੇਰੀ ਕਲਪਣਾ ਜਾਈ ॥[37]
4. ਇਕਾਗਰਤਾ - ਨਾਭਿ ਪਵਨੁ ਘਰਿ **ਆਸਣਿ** ਬੈਸੈ ਗੁਰਮੁਖਿ ਖੋਜਤ ਤਤੁ ਲਹੈ ॥[38]

ਆਸਰਮ - 'ਵਰਣ-ਆਸ਼ਰਮ ਧਰਮ' ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਕਲਪ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਵੈਦਿਕ ਸਮਾਜ ਦੀ ਵੰਡ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਲਈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਰਗਾਂ ਲਈ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਕਰਮ ਦਸਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਰਣ ਅਤੇ ਆਸ਼ਰਮ ਧਰਮ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਆਸ਼ਰਮ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਚਾਰ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ: ਬ੍ਰਹਮਚਰਯ

---

33 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ. ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ö.

34 ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ (ਭਾਗ 1), ਪੰਨਾ 81.

35 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ öô.

36 ਉਹੀ, ਮ. õ. ਪੰਨਾ ùø.

37 ਉਹੀ, ਮ. ó, ਪੰਨਾ ùúø.

38 ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ùôõ.

ਆਸ਼ਰਮ, ਗ੍ਰਿਹਿਸਤ ਆਸ਼ਰਮ, ਵਾਣਪ੍ਰਸਤ ਆਸ਼ਰਮ ਅਤੇ ਸੰਨਿਆਸ ਆਸ਼ਰਮ। " 'ਆਸ਼੍ਰਮ' ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਜਾਂ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸੁਚੱਜਾ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਿਤ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ।"[39]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 5 ਵਾਰ 4 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਆਸਰਮ/ਮਾ/ਸ੍ਰਮ/ਮੁ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਉਸਤਤ - ਸਿਮਰਹਿ ਨਰ ਨਾਰੀ **ਆਸਰਮਾ** ॥[40]

ਇਕ ਸਬਦੀ - ਇਹ ਉਹ ਫਿਰਕਾ ਹੈ ਜੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਲਈ ਇਕ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ 'ਅਲਖ', 'ਨਾਰਾਇਣ'ਜਾਂ 'ਹਰਿ' ਆਦਿ। "ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਉਚਾਰਨ ਵਾਲਾ। ਉਹ ਸਾਧੂ ਜੋ ਇਕ ਸ਼ਬਦ 'ਆਲਖ ਆਲਖ' ਥਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਐਸਾ ਪਦ ਉਚਾਰਦਾ ਗਲੀਆਂ ਕੂਚਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਘਰ ਅੱਗੇ ਖੜ੍ਹੋਕੇ ਨਹੀਂ ਮੰਗਦਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਚਲਦੇ ਨੂੰ ਭਿਖਿਆ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।[41] ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਬੋਲਣ ਵਾਲਾ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧਾਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਿਖਿਆ ਮੰਗਣ ਦਾ ਢੰਗ ਆਮ ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਧ ਪਰਮ-ਸੱਤਾ ਵਾਚਕ ਸਿਰਫ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਕਰਦੇ ਹੋਇਆਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਕੋਲੋਂ ਲੰਘ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਕਿਤੇ ਰੁਕਦੇ ਨਹੀਂ।[42]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

1. ਕਰਮ ਕਾਂਡੀ - **ਇਕ ਸਬਦੀ** ਬਹੁ ਰੂਪਿ ਅਵਧੂਤਾ ॥[43]

ਸੰਨਿਆਸੀ - ਹਿੰਦੂ ਮਤ ਦੇ ਚਾਰ ਆਸ਼੍ਰਮਾਂ ਵਿਚ ਚੌਥਾ ਆਸ਼੍ਰਮ - ਸੰਨਿਆਸ ਧਾਰਨ ਵਾਲਾ ਸੰਨਿਆਸੀ ਹੈ, 'ਸੰਨਿਆਸ' ਦਾ ਲ਼ਫਜੀ ਮਾਅਨਾ ਤਿਆਗ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਬਾਨਪ੍ਰਸਥ ਤੋਂ ਬਾਦ ਸਭ ਕੁਝ ਛੱਡ ਛਡਾ ਕੇ ਪੂਰਣ ਤਿਆਗ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਤੇ ਬਨਵਾਸੀ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਸੰਨਿਆਸੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ

---

[39] ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ (ਭਾਗ 1), ਪੰਨਾ 86.

[40] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ñú÷ù.

[41] ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, (ਟੀਕਾ.), ਸੰਥਯਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ (ਭਾਗ 2), ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ, (ਸੰਪਾ.), ਪੰਨਾ 639.

[42] ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ (ਭਾਗ 1), ਪੰਨਾ 115.

[43] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ÷ñ.

ਹੈ। "ਸੰਨਿਆਸ ਆਸ਼੍ਰਮ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਆਕਤੀ ਨੂੰ 'ਸੰਨਿਆਸੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"[44] ਸੰਨਿਆਸੀ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ- ਜਿਸ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਵੇ। ਸੰਨਿਆਸੀ ਯੋਗੀ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਤਿਆਗੀ ਤੇ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦਾ ਵਸ਼ੀਕਰਣ ਕਰਕੇ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਭਿੰਨ ਯੋਗ ਵਿਧੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਤਪ ਕਰਕੇ ਆਤਮ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਵਿਸ਼ੈ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਫਾਹੀ ਹੈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਯੋਗੀ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ 'ਨਿਵਰਤੀ ਮਾਰਗ' ਅਪਣਾ ਕੇ ਜੰਗਲਾਂ ਪਹਾੜਾਂ, ਗੁਫਾਵਾਂ ਤੇ ਇਕਾਂਤ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਤਪ ਕਰਦੇ ਸਨ।[45] ਤਯਾਗੀ ਸਾਧੂਆਂ ਦੀ ਇਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ। ਦਤਾਤ੍ਰੇਯ ਆਦਿ ਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਦੇ ਦੰਡੀ ਆਦਿ ਸਾਧੂ।[46]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 28 ਵਾਰ 6 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਸੰਨਿਆਸ/ਸਾ/ਸੀ/ਸੀਆ/ਸੈ/ਸਨਿਆਸੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 5 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਕਰਮ ਕਾਂਡੀ - ਇਕਿ ਭਗਵਾ ਵੇਸੁ ਕਰਿ ਫਿਰਹਿ ਜੋਗੀ **ਸੰਨਿਆਸਾ**॥[47]
2. ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਵਾਲਾ - ਆਸ ਨਿਰਾਸੀ ਤਉ **ਸੰਨਿਆਸੀ**॥[48]
3. ਅਹੰਕਾਰੀ ਬਿਰਤੀ - ਜੋਗੀ ਜੰਗਮ **ਸੰਨਿਆਸੀ** ਭੁਲੇ ਓਨ॥ ਅਹੰਕਾਰੁ ਬਹੁ ਗਰਬੁ ਵਧਾਇਆ॥[49]
4. ਪਰਮਾਤਮਾ - ਆਪੇ ਜੋਗੀ ਆਪੇ ਭੋਗੀ ਆਪੇ **ਸੰਨਿਆਸੀ** ਫਿਰੈ ਬਿਬਾਣੀ॥[50]
5. ਹਉਮੈ ਦਾ ਤਿਆਗ - ਸੋ **ਸੰਨਿਆਸੀ** ਜੋ ਸਤਿਗੁਰ ਸੇਵੈ ਵਿਚਹੁ ਆਪੁ ਗਵਾਏ॥[51]

---

[44] ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ (ਭਾਗ 1), ਪੰਨਾ 253.

[45] ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਪੰਨਾ 177.

[46] ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, (ਟੀਕਾ.), ਸੰਥਯਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ (ਭਾਗ 2), ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ, (ਸੰਪਾ.), ਪੰਨਾ 638.

[47] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñôú.

[48] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ óõö.

[49] ਉਹੀ, ਮ. ó, ਪੰਨਾ õñó.

[50] ਉਹੀ, ਮ. ô,ਪੰਨਾ õõó.

[51] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñúñó.

ਸਾਧੂ - ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮੂਲ ਵਾਲੇ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਉਤਮ, ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ, ਨੇਕ। ਜਦੋਂ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਬੈਠਦਾ ਹੈ ਧਰਮ ਆਦਿ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਜਾਂ ਹੋਰਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ।[52]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 336 ਵਾਰ 1 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 3 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਨਾਮ ਦਾ ਰਸੀਆ - ਸੋ **ਸਾਧੂ** ਬੈਰਾਗੀ ਸੋਈ ਹਿਰਦੈ ਨਾਮੁ ਵਸਾਏ ॥[53]
2. ਹਉਮੈ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ - **ਸਾਧੂ** ਕੀ ਹੋਹੁ ਰੇਣੁਕਾ ਅਪਣਾ ਆਪੁ ਤਿਆਗਿ ॥[54]
3. ਗੁਰੂ - ਜਉ **ਸਾਧੂ** ਕਰੁ ਮਸਤਕਿ ਧਰਿਓ ਤਬ ਹਮ ਮੁਕਤ ਭਏ ॥੨॥[55]

ਸਿਧ - ਬੁਧ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਦੋ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਸਨ-ਹੀਨਯਾਨ ਤੇ ਮਹਾਯਾਨ। ਮਹਾਯਾਨ ਦੀਆਂ ਅਗੇ ਫਿਰ ਅਗੇ ਦੋ ਸ਼ਖਾਵਾਂ ਸਨ-ਵਜ੍ਰਯਾਨ ਤੇ ਸਹਿਜਯਾਨ। ਵਜ੍ਰਯਾਨ ਤੋਂ ਵਾਮ ਮਾਰਗੀ ਬਣੇ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਮੰਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿਧੀਆਂ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀਆਂ ਉਹ 'ਸਿਧ' ਕਹੇ ਜਾਣ ਲਗੇ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਕੇਤ ਕੋਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ, "ਧਾਰਮਿਕ ਸਾਧਨਾ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਧੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪੁਰਸ਼ 'ਸਿੱਧ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ ਇਹ ਪਦ ਬੋਧੀ ਅਚਾਰਜਾਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਸਾਧਨਾ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਪਿਛੋਂ ਇਹ ਮੁਖੀ ਜੋਗੀਆਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਚੌਰਾਸੀ ਸਿਧਾਂ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਿਧੀ ਹੋਈ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, "ਉਹ ਸਾਧੂ ਜੋ ਸਿਧੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਜੋਗੀ ਆਪਣੇ ਵਡਕਿਆਂ ਨੂੰ ਤੇ ਜੈਨੀ ਆਪਣੇ ਪੁੱਗੇ ਸਾਧੂਆਂ ਨੂੰ 'ਸਿਧ' ਕਰਕੇ ਬੋਲਦੇ ਹਨ।"[56] ਸਾਧਨਾ ਕਰਕੇ ਅਲੌਕਿਕ ਸਿੱਧੀਆਂ ਤੇ ਗੈਬੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ

---

[52] ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ (ਭਾਗ 1), ਪੰਨਾ 180.

[53] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ó, ਪੰਨਾ òù.

[54] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ôõ.

[55] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ òñô.

[56] ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, (ਟੀਕਾ.), ਸੰਥਯਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ (ਭਾਗ 1), ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ, (ਸੰਪਾ.), ਪੰਨਾ 225.

ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਯੋਗੀ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਆਮ ਲੋਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸਿਧਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਮਾਣ ਸਤਿਕਾਰ ਸੀ।[57]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 112 ਵਾਰ 3 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਸਿਧ/ਧਾ/ਧੁ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 10 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਨਾਮ ਸੁਣਨ ਦੀ ਮਹਤਤਾ - ਸੁਣਿਐ **ਸਿਧ** ਪੀਰ ਸੁਰਿ ਨਾਥ ॥[58]
2. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਉਸਤਤ - ਗਾਵਹਿ **ਸਿਧ** ਸਮਾਧੀ ਅੰਦਰਿ ਗਾਵਨਿ ਸਾਧ ਵਿਚਾਰੇ ॥[59]
3. ਨਾਸ਼ਵਾਨ - ਸੁਰ **ਸਿਧ** ਗਣ ਗੰਧਰਬ ਮੁਨਿ ਜਨ ਸੇਖ ਪੀਰ ਸਲਾਰ ॥ ਦਰਿ ਕੂਚ ਕੂਚਾ ਕਰਿ ਗਏ ਅਵਰੇ ਭਿ ਚਲਣਹਾਰ ॥[60]
4. ਮਾਇਆ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ - ਮਾਇਆ ਭੂਲੇ **ਸਿਧ** ਫਿਰਹਿ ਸਮਾਧਿ ਨ ਲਗੈ ਸੁਭਾਇ ॥[61]
5. ਹੁਕਮ ਵਿਚ - ਭੈ ਵਿਚਿ **ਸਿਧ** ਬੁਧ ਸੁਰ ਨਾਥ ॥[62]
6. ਕਰਮ ਕਾਂਡ - ਜੋਗ **ਸਿਧ** ਆਸਣ ਚਉਰਾਸੀਹ ਏ ਭੀ ਕਰਿ ਕਰਿ ਰਹਿਆ ॥[63]
7. ਪਰਮਾਤਮਾ - ਆਪੇ **ਸਿਧ** ਸਾਧਿਕੁ ਵੀਚਾਰੀ ॥[64]
8. ਉਪਮਾ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ - ਤੈ ਤਉ ਦ੍ਰਿੜਿਓ ਨਾਮੁ ਅਪਾਰੁ ਬਿਮਲ ਜਾਸੁ ਬਿਥਾਰੁ ਸਾਧਿਕ **ਸਿਧ** ਸੁਜਨ ਜੀਆ ਕੋ ਅਧਾਰੁ ॥[65]
9. ਉਪਮਾ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ - ਸਿਮਰਹਿ ਸੋਈ ਨਾਮੁ ਜਖ ਅਰੁ ਕਿੰਨਰ ਸਾਧਿਕ **ਸਿਧ** ਸਮਾਧਿ ਹਰਾ॥[66]

---

[57] ਡਾ. ਬਲਜਿੰਦਰ ਕੌਰ ਜੋਸ਼ੀ, ਬਾਣੀ ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਸੰਦਰਭ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 31.

[58] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ò.

[59] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ö.

[60] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ öô.

[61] ਉਹੀ, ਮ. ó, ਪੰਨਾ ö÷.

[62] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ôöô.

[63] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ öôò.

[64] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñúòò.

[65] ਉਹੀ, ਭ. ਕਲ, ਪੰਨਾ ñóùñ.

[66] ਉਹੀ, ਭ. ਕਲ, ਪੰਨਾ ñóùó.

10. ਉਪਮਾ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ - ਜਾ ਕੀ ਸੇਵਾ **ਸਿਧ** ਸਾਧ ਮੁਨਿ ਜਨ ਸੁਰਿ ਨਰ ਜਾਚਹਿ ਸਬਦ ਸਾਰੁ ਏਕ ਲਿਵ ਲਾਈ ਹੈ ॥[67]

ਸਿਰਖੁਥੇ - ਜੈਨ ਮਤ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਜੋ ਸਿਰ ਦੇ ਵਾਲ ਮੁਨਾ ਕੇ ਇਸ ਧਰਮ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 3 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਸਿਰਖੁਥੇ/ਖੂਥੇ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਨਾਮ ਵਿਹੂਣੇ ਜੀਵ - ਜੋਗੀ ਕਾਪੜੀਆ **ਸਿਰਖੂਥੇ** ਬਿਨੁ ਸਬਦੈ ਗਲਿ ਫਾਸੀ ॥[68]

ਸੂਦੁ - ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਵੰਡ ਚਾਰ ਵਰਗਾਂ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਸੀ।ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਨੀਵਾਂ ਗਿਣਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਵਰਗ ਸੂਦਰ ਵਰਗ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਘ੍ਰਿਣਾ ਯੋਗ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬੁਰਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 15 ਵਾਰ 4 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਸੂਦ/ਦੀ/ਦੁ/ਸੂਦ੍ਰ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 3 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਗੁਰੂ ਸ਼ਰਣ ਦੀ ਮਹਤਤਾ - ਸਾਧੂ ਸਰਣਿ ਪਰੈ ਸੋ ਉਬਰੈ ਖਤ੍ਰੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣੁ **ਸੂਦੁ** ਵੈਸੁ ਚੰਡਾਲੁ ਚੰਡਈਆ ॥[69]
2. ਨਾਮ ਦੀ ਬਰਕਤ - ਖਤ੍ਰੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ **ਸੂਦ** ਵੈਸ ਸਭ ਏਕੈ ਨਾਮਿ ਤਰਾਨਥ ॥[70]
3. ਨੀਵਾਂ ਜਾਂ ਨੀਚ ਜਾਤ ਵਾਲਾ - **ਸੂਦੁ ਸੂਦੁ** ਕਰਿ ਮਾਰਿ ਉਠਾਇਓ ਕਹਾ ਕਰਉ ਬਾਪ ਬੀਠੁਲਾ॥[71]

ਹਠ - ਨਾਥ ਮਤ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਨਾਂ 'ਹਠਯੋਗ' ਹੈ। ਮਾਰਕੰਢੇ ਰਿਸ਼ੀ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਆਦਿ ਆਚਾਰਯ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਅਸਲ ਸੰਸਥਾਪਕ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਤੇ ਮਛੰਦ੍ਰ ਨਾਥ ਸਨ। 'ਸਿੱਧ-ਸਿਧਾਂਤ ਪਧਤਿ'

---

[67] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਨਲ, ਪੰਨਾ ñóùø.

[68] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñóóò.

[69] ਉਹੀ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ ùóõ.

[70] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ñúúñ.

[71] ਉਹੀ, ਭ. ਨਾਮ., ਪੰਨਾ ñòùò.

ਅਨੁਸਾਰ 'ਹਠ' ਦਾ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਅਰਥ ਹੈ ਸੂਰਜ ਅਤੇ ਚੰਦਰਮਾ ਦਾ ਮੇਲ ਕਿਉਂਕਿ 'ਹ' ਸੂਰਜ ਅਤੇ 'ਠ' ਚੰਦ੍ਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, "ਨਾਥ ਮਤ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਨਾਂ 'ਹਠਯੋਗ' ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਰਾਹੀਂ ਵਾਯੂ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ ਨਾੜੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹਠ-ਯੋਗ ਪਾਤੰਜਲਿ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਿਤ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਦੀ ਮੱਧ-ਯੁਗ ਵਿਚ ਹੋਈ ਵਿਸਤ੍ਰਤੀ ਹੈ। ਮਾਰਕੰਡੇਯ ਰਿਸ਼ੀ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਆਦਿ ਆਚਾਰਯ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਯੋਗ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸਥਾਪਨਾ ਮੱਧ-ਯੁਗ ਵਿਚ ਮਾਛੰਦ੍ਰ-ਨਾਥ ਅਤੇ ਗੋਰਖ-ਨਾਥ ਨੇ ਹੀ ਕੀਤੀ ਸੀ।"[72] ਜਿਥੇ ਰਾਜਯੋਗ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਮਨ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਹੱਠ ਯੋਗ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਸਾਧ ਕੇ ਮਨ ਨੂੰ ਵਸ ਵਿਚ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਨਾੜੀਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਨੂੰ ਸਾਧਣ ਨਾਲ ਮਾਨਸਿਕ ਕਾਰਜ ਵੀ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।[73]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 12 ਵਾਰ 4 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਹਠਿ/ਠੀ/ਠੁ/ਹਾਠੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਕਰਮ-ਕਾਂਡ - ਜਪੁ ਤਪੁ ਕਰਿ ਕਰਿ ਸੰਜਮ ਥਾਕੀ **ਹਠਿ** ਨਿਗ੍ਰਹਿ ਨਹੀ ਪਾਈਐ ॥[74]

ਹਿੰਦੂ- ਹਿੰਦੂ ਉਹ ਲੋਕ ਜੋ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਹਨ ਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਆਰਯ ਕੁਲ ਦੇ ਹਨ, ਵੇਦ ਸ਼ਾਸ਼ਤ੍ਰ ਹੋਰ ਕੁਲਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਲੋਕ ਬੀ ਰਲ ਚੁਕੇ ਹਨ। ਪਛਮ ਵਲੋਂ ਜੋ ਮੁਸਲਮਾਨ ਯਾ ਹੋਰ ਓਪਰੇ ਮਤਾਂ ਵਾਲੇ ਆਏ ਤੇ ਇਥੋਂ ਜੋ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋ ਗਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਜਨ ਜੋ ਇਥੋਂ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਹਨ। "ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਿੰਧੂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਵਿਕਸਿਤ ਰੂਪ ਹੈ। ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਰਹਿਣ ਵਾਲਿਆ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਆਖਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਹੁਣ ਆਰੀਆ ਮਰਿਆਦਾ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਆਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੇਦਾਂ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦਾ ਆਸਰਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਅਵਤਾਰ ਪੂਜਾ ਵਿਚ ਯਕੀਨ

---

[72] ਡਾ., ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ (ਭਾਗ 1), ਪੰਨਾ 273.

[73] ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਪੰਨਾ 163.

[74] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ôóö.

ਰੱਖਦੇ ਹਨ।"[75] ਭਾਰਤ ਉਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਮਲਾਵਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਾਦ ਇਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜਨ ਲਈ 'ਹਿੰਦੂ' ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਪਿਆ ਅਤੇ ਬਾਦ ਵਿਚ ਇਹੀ ਰੂੜ੍ਹ ਹੋ ਗਿਆ।[76]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 27 ਵਾਰ 4 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਹਿੰਦੂ/ਹਿੰਦਵਾਣੀ/ ਆ/ਹਿਦਵਾਣੀਆ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 4 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਇਕ ਈਸ਼ਵਰਵਾਦ - **ਹਿੰਦੂ** ਤੁਰਕ ਦੁਹੂੰ ਮਹਿ ਏਕੈ ਕਹੈ ਕਬੀਰ ਪੁਕਾਰੀ ॥[77]
2. ਬਾਹਰੀ ਕਰਮ ਕਾਂਡ - ਬੁਤ ਪੂਜਿ ਪੂਜਿ **ਹਿੰਦੂ** ਮੂਏ ਤੁਰਕ ਮੂਏ ਸਿਰੁ ਨਾਈ ॥[78]
3. ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਸਖਣੇ - **ਹਿੰਦੂ** ਅੰਨ੍ਹਾ ਤੁਰਕੂ ਕਾਣਾ ॥[79]
4. ਬਾਬਰ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜ਼ੁਲਮ - ਜਾਤਿ ਸਨਾਤੀ ਹੋਰਿ **ਹਿਦਵਾਣੀਆ** ਏਹਿ ਭੀ ਲੇਖੈ ਲਾਇ ਵੇ ਲਾਲੋ॥[80]

ਕਾਪੜੀਏ - ਇਹ ਉਹ ਫਿਰਕਾ ਸੀ ਜੋ ਫਟੇ ਪੁਰਾਣੇ ਕਪੜੇ ਪਾਉਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਕੇਦਾਰ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਹਥ ਵਿਚ ਕਮੰਡਲ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਉਪਾਸਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"ਲੀਰਾਂ ਦੇ ਕਪੜੇ ਪਹਿਨਣ ਵਾਲਾ। ਭਗਵੇ ਪਾਉਣ ਵਾਲਾ ਤੇ ਇਸ ਭੇਖ ਵਿਚ ਕਲਯਾਣ ਸਮਝਣ ਵਾਲਾ। ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਾਧੂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਲਛਣ ਹੈ ਲੀਰਾਂ ਦੇ ਭਗਵੇਂ ਕਪੜੇ। ਇਕ ਹੈ: ਦੇਸ਼ਾਟਨ ਤੇ ਹਥ ਵਿਚ ਕਮੰਡਲ। (ਅ) ਇਕ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਡੂੰਮਾਂ ਮਰਾਸੀਆਂ ਵਰਗੀ, ਜੋ ਅਕਸਰ ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੀ ਇਕ ਨੀਵੀ ਜਾਤ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ।"[81] ਟਾਕੀਆਂ ਜਾਂ ਲੀਰ ਦਾ ਬਣਿਆ ਚੋਲਾ ਪਾਣ ਵਾਲੀ ਸਾਧੂਆਂ ਦੀ ਇਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ। ਕਈ ਵਾਰ ਇਹ ਗੋਦੜੀ ਜਾਂ ਚੋਲੇ ਨਾਲ ਟੱਲੀਆਂ ਵੀ ਬੰਨ੍ਹ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਨਾਗੇ ਸਾਧਾਂ, ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ ਜਾਂ

---

[75] ਡਾ. ਬਲਜਿੰਦਰ ਕੌਰ ਜੋਸ਼ੀ, ਬਾਣੀ ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਸੰਦਰਭ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 39.

[76] ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ (ਭਾਗ 1), ਪੰਨਾ 286.

[77] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ôøó.

[78] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ öõô.

[79] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ø÷õ.

[80] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ÷òò.

[81] ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, (ਟੀਕਾ.), ਸੰਥਯਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ (ਭਾਗ 2), ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ, (ਸੰਪਾ.), ਪੰਨਾ 640.

ਜੋਗੀਆਂ ਤੋਂ ਨੀਵੇਂ ਪੱਧਰ ਦੇ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰ ਵੀ ਜੋਗੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਘਟੀਆ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।[82]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 6 ਵਾਰ 4 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਕਾਪੜੀ/ਆ/ੜਾਏ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 2 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਕਰਮ ਕਾਂਡੀ - ਹਾਥ ਕਮੰਡਲੁ **ਕਾਪੜੀਆ** ਮਨਿ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਉਪਜੀ ਭਾਰੀ ॥[83]

2. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਰਵ ਵਿਆਪਕਤਾ - ਜੋਗ ਭੇਖ ਸੰਨਿਆਸੈ ਪੇਖਿਓ ਜਤਿ ਜੰਗਮ **ਕਾਪੜਾਏ** ॥[84]

ਕੈਰਉ – ਮਹਾਭਾਰਤ ਵਿਚ ਯੁੱਧ ਲਈ ਕਾਰਣ ਸਰੂਪ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਇਕ ਧੜੇ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ/ਰਾਜਕੁਮਾਰਾਂ ਨੂੰ 'ਕੌਰਵ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਧਾਰਣ ਤੌਰ ਤੇ 'ਕੁਰੁ' ਰਾਜੇ ਦੇ ਵੰਸ਼ ਵਾਲੇ 'ਕੌਰਵ' ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਰਥ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"[85]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਨਾਸ਼ਵਾਨ - ਮੇਰੀ ਮੇਰੀ **ਕੈਰਉ** ਕਰਤੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ਸੇ ਭਾਈ॥ ਬਾਰਹ ਜੋਜਨ ਛਤ੍ਰ ਚਲੈ ਥਾ ਦੇਹੀ ਗਿਰਝ ਨ ਖਈ॥ [86]

ਕੁੰਡਲਨੀ - ਹਠ ਯੋਗ ਅਨੁਸਾਰ ਖਿਆਲ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਨਾੜੀ ਹੈ, ਜੋ ਸਰਪਨੀ ਦੇ ਰੂਪ ਸਾਢੇ ਤਿੰਨ ਕੁੰਢਲ ਮਾਰ ਕੇ ਮੂਲਾਧਾਰ ਚਕ੍ਰ ਵਿਚ ਸੁਤੀ ਪਈ ਹੈ। ਜੋਗ ਅਗਨੀ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਜਗਾ ਕੇ ਸੁਖਮਨਾ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। "ਹਠ-ਸਾਧਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਅਹਿਮ ਨਾੜੀ ਜੋ ਸੱਪ ਵਾਂਗ ਸਾਢੇ ਤਿੰਨ ਕੁੰਡਲ

---

[82] ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ (ਭਾਗ 1), ਪੰਨਾ 326.

[83] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñúñó.

[84] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ññóù.

[85] ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ (ਭਾਗ 1), ਪੰਨਾ 351.

[86] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਨਾਮ., ਪੰਨਾ öùó.

ਮਾਰ ਕੇ ਗੁਦਾ ਅਤੇ ਲਿੰਗ ਦੇ ਮੱਧ-ਸਥਾਨ ਵਿਚ ਸੁੱਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਯੋਗ-ਅਭਿਆਸ ਨਾਲ ਜਗਾ ਕੇ ਜੋਗੀ ਸੁਖਮਨਾ ਨਾੜੀ ਰਾਹੀਂ ਦਸਮ ਦਵਾਰ ਵਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।"[87]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਉਪਮਾ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ - **ਕੁੰਡਲਨੀ** ਸੁਰਝੀ ਸਤਸੰਗਤਿ ਪਰਮਾਨੰਦ ਗੁਰੂ ਮੁਖਿ ਮਚਾ ॥[88]

ਕੁੰਭਕ - ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਦੀ ਨਾਸ ਦੋ ਉਗਲਾਂ ਨਾਲ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਤਥਾ ਮੂੰਹ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਨੂੰ ਠਹਿਰਾਵਨਾ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 3 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਕੁੰਭਕ/ ਕੁ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 2 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਅਭੇਦਤਾ - ਜਬ **ਕੁੰਭਕੁ** ਭਰਿਪੁਰਿ ਲੀਣਾ ॥[89]
2. ਹਠ ਕਰਮ - ਰੇਚਕ **ਕੁੰਭਕ** ਪੂਰਕ ਮਨ ਹਾਠੀ ॥[90]

ਖਤਰੀ - ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁਖ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਚਾਰ ਹਿਸਿਆਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਖਤਰੀ, ਵੈਸ਼ ਤੇ ਸ਼ੂਦਰ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ।ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਖਤਰੀ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਸਥਾਨ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਕੰਮ ਵਿਦਿਆ ਪੜਨਾ, ਯਗ ਕਰਨਾ, ਦਾਨ ਦੇਣਾ ਅਤੇ ਪਰਜਾ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕਰਨਾ ਆਦਿ ਸਨ। ਇਸ ਨੂੰ 11 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਸਣ ਦਾ ਜਨੇਉ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। " 'ਖਤ੍ਰੀ' ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ 'ਕਸ਼ਤ੍ਰਿਯ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਤਦਭਵ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਹਿੰਦੂ-ਧਰਮ ਦੀ ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਦੂਜੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਅਰਥ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।"[91]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 13 ਵਾਰ 1 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 4 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

---

[87] ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ (ਭਾਗ 1), ਪੰਨਾ 344.

[88] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਗਯੰ., ਪੰਨਾ ñôúò.

[89] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ù÷ò.

[90] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñúôó.

[91] ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ (ਭਾਗ 1), ਪੰਨਾ 362.

1. ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਬਰਕਤ - **ਖਤ੍ਰੀ** ਬ੍ਰਾਹਮਣੁ ਸੂਦੁ ਬੈਸੁ ਉਧਰੈ ਸਿਮਰਿ ਚੰਡਾਲ ॥[92]

2. ਗੁਰੂ ਰੂਪ - ਸਾਧੂ ਸਰਣਿ ਪਰੈ ਸੋ ਉਬਰੈ **ਖਤ੍ਰੀ** ਬ੍ਰਾਹਮਣੁ ਸੂਦੁ ਵੈਸੁ ਚੰਡਾਲੁ ਚੰਡਈਆ ॥[93]

3. ਵਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਵਾਲਾ - **ਖਤ੍ਰੀ** ਸੋ ਜੁ ਕਰਮਾ ਕਾ ਸੂਰੁ ॥[94]

4. ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸਿਮਰਨਾ – ਖੇਤੁ ਪਛਾਣੈ ਬੀਜੈ ਦਾਨੁ ॥ ਸੋ **ਖਤ੍ਰੀ** ਦਰਗਹ ਪਰਵਾਣੁ ॥[95]

ਜੰਗਮ – ਇਕ ਕਿਸਮ ਦੇ ਫਕੀਰ ਜੋ ਟੱਲੀਆਂ ਖੜਕਾਉਂਦੇ ਫਿਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।[96]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 17 ਵਾਰ 1 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 11 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਨਾਮ ਵਿਹੂਣੇ ਜੀਵ- ਨਾ ਓਇ ਜੋਗੀ ਨਾ ਓਇ **ਜੰਗਮ** ਨਾ ਓਇ ਕਾਜੀ ਮੁੰਲਾ ॥[97]

2. ਹੁਕਮ - ਜੋਗੀ **ਜੰਗਮ** ਸ੍ਰਿਸਟਿ ਸਭ ਤੁਮਰੀ ਜੋ ਦੇਹੁ ਮਤੀ ਤਿਤੁ ਚੇਲ ॥[98]

3. ਆਪੇ ਦੀ ਖੋਜ - ਕਾਯਉ ਦੇਵਾ ਕਾਇਅਉ ਦੇਵਲ ਕਾਇਅਉ **ਜੰਗਮ** ਜਾਤੀ ॥[99]

4. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਉਸਤਤ - ਸਿਧ ਸਾਧਿਕ ਜੋਗੀ ਅਰੁ **ਜੰਗਮ** ਏਕੁ ਸਿਧੁ ਜਿਨੀ ਧਿਆਇਆ ॥[100]

5. ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਮਹਤਤਾ - **ਜੰਗਮ** ਜੋਧ ਜਤੀ ਸੰਨਿਆਸੀ ਗੁਰਿ ਪੂਰੈ ਵੀਚਾਰੀ ॥[101]

6. ਸੁੰਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ - ਜੋਗੀ **ਜੰਗਮ** ਭੇਖੁ ਨ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋ ਨਾਥੁ ਕਹਾਇਦਾ ॥[102]

---

[92] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ óúú.

[93] ਉਹੀ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ øóõ.

[94] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñôññ.

[95] ਉਹੀ.

[96] ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, (ਟੀਕਾ.), ਸੰਥਯਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ (ਭਾਗ 2), ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ, (ਸੰਪਾ.), ਪੰਨਾ 1025.

[97] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñôù.

[98] ਉਹੀ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ óöù.

[99] ਉਹੀ, ਭ. ਪੀ., ਪੰਨਾ öùõ.

[100] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ø÷ø.

[101] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ùùò.

[102] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñúóõ.

7. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਰਵ-ਵਿਆਪਕਤਾ - ਜੋਗ ਭੇਖ ਸੰਨਿਆਸੈ ਪੇਖਿਓ ਜਤਿ **ਜੰਗਮ** ਕਾਪੜਾਏ ॥[103]

8. ਅਪਵਿਤਰ - ਮੈਲੇ ਜੋਗੀ **ਜੰਗਮ** ਜਟਾ ਸਹੇਤਿ ॥[104]

9. ਕਰਮ-ਕਾਂਡ - ਜੋਗੀ **ਜੰਗਮ** ਭਗਵੇ ਭੇਖ ॥[105]

10. ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸਤ ਜੀਵ - ਜੋਗੀ **ਜੰਗਮ** ਅਰੁ ਸੰਨਿਆਸ ॥[106]

11. ਉਸਤਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ - ਗਾਵਹਿ ਗੰਭੀਰ ਧੀਰ ਮਤਿ ਸਾਗਰ ਜੋਗੀ **ਜੰਗਮ** ਧਿਆਨੁ ਧਰੇ॥[107]

ਜੋਗ - ਯੋਗ ਸ਼ਾਸ਼ਤ੍ਰ ਦੇ ਮੋਢੀ ਆਚਾਰਯ ਪਾਤੰਜਲਿ ਨੇ 'ਚਿਤ ਬ੍ਰਿਤੀ' ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦਾ ਨਾਮ ਯੋਗ ਆਖਿਆ ਹੈ। ਯੋਗ-ਸੂਤ੍ਰ ਦੇ ਚਾਰ ਪਾਦ ਹਨ, ਪਹਿਲੇ ਵਿਚ ਆਤਮ-ਸੰਜਮ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਧਨ ਵੈਰਾਗ ਦਾ ਜਿਕਰ ਹੈ, ਦੂਜੇ ਪਾਦ ਵਿਚ ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਮਾਰਗ, ਤੀਜੇ ਵਿਚ ਯੋਗ ਦੀ ਵਿਭੂਤੀ ਤੇ ਚੌਥੇ ਪਾਦ ਵਿਚ ਯੋਗ ਦੇ ਫਲ 'ਮੋਖ'ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਯੋਗਮਤ ਦਾ ਭਾਰਤੀ ਜੀਵਨ ਤੇ ਦੀਰਘ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਮੁੱਖ ਭਾਰਤੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਭੇਖ ਦਿਖਾਵੇ ਅਤੇ ਭਾਂਜਵਾਦ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਿੱਧ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਭੇਖ ਨੂੰ ਹੀ ਜੋਗ ਸਮਝੀ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, "ਮਨ ਦਾ ਜੁੜਨਾ, ਚਿੱਤ ਦੀਆਂ ਬ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦਾ ਜੁੜਨਾ, ਇਹ ਯੋਗ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਕਾ ਯੋਗ 'ਸਹਜ ਯੋਗ' ਹੈ। ਇਹ ਹੈ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਿਚ ਜੁੜਨਾ। ਜੀਵਨ ਤੱਤ ਦਾ ਬ੍ਰਹਮ ਤੱਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣਾ। ਜਿਸ ਦਾ ਮਾਰਗ ਪ੍ਰੇਮ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਨਾਮ ਹੈ। ਨਾਮ ਨਾਲ ਸਰਬ ਅਨਾਤਮ ਤੋਂ ਉੱਠ ਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਲੱਗੇ ਰਹਿਣਾ ਤੇ ਸਹਿਜ ਸੁਖ ਤਕ ਅਪੜਨਾ ਤੇ ਪਰਮ ਤੱਤ ਤੋਂ ਫਿਰ ਨਾ ਵਿਛੁੜਨਾ।[108]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 187 ਵਾਰ 7 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਜੋਗ/ਗੰ/ਗਾ/ਗਿ/ਗੁ/ਗੈ/ਗੋ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 25 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

---

[103] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ññóù.

[104] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ññõø.

[105] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ññöø.

[106] ਉਹੀ, ਮ. ù, ਪੰਨਾ ññøö.

[107] ਉਹੀ, ਭ. ਕਲ, ਪੰਨਾ ñóøù.

[108] ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, (ਟੀਕਾ.), ਸੰਥਯਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ (ਭਾਗ 3), ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ, (ਸੰਪਾ.), ਪੰਨਾ --

1. ਨਾਮ ਸੁਣਨ ਦੀ ਮਹਤਤਾ - ਸੁਣਿਐ **ਜੋਗ** ਜੁਗਤਿ ਤਨਿ ਭੇਦ ॥[109]

2. ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਾਪ - **ਜੋਗ** ਜੁਗਤਿ ਇਵ ਪਾਵਸਿਤਾ ॥[110]

3. ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ - ਸਦਾ ਅਲਿਪਤੁ **ਜੋਗ** ਅਰੁ ਜੁਗਤੇ ॥[111]

4. ਜੋਗ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਢੰਗ - ਕਵਨ **ਜੋਗ** ਕਾਇਆ ਲੇ ਸਾਧਉ ॥[112]

5. ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ - **ਜੋਗ** ਸਬਦੰ ਗਿਆਨ ਸਬਦੰ ਬੇਦ ਸਬਦੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣਹ ॥ [113]

6. ਅਨੰਦਮਈ ਜੀਵਨ - ਪੂਰਾ ਤਪੁ ਪੂਰਨ ਰਾਜੁ **ਜੋਗੁ** ॥[114]

7. ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਜੁਗਤੀ - **ਜੋਗ** ਜੁਗਤਿ ਕੀ ਕੀਮਤਿ ਪਾਵੈ ॥[115]

8. ਗੁਰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੀ ਮਹਤਤਾ - ਗੁਰ ਕੈ ਬਚਨਿ ਕੀਨੇ ਰਾਜੁ **ਜੋਗੁ** ॥[116]

9. ਨਾਮ - ਹਰਿ ਕਾ ਨਾਮੁ ਜਨ ਕਉ ਭੋਗ **ਜੋਗ** ॥[117]

10. ਸਮਾਧੀ, ਸੁਰਤ - ਨਾ ਮੈ **ਜੋਗ** ਧਿਆਨ ਚਿਤੁ ਲਾਇਆ ॥[118]

11. ਜੋਗ ਦੀ ਮਹਤਤਾ - ਸਾਧੁ ਮਿਲੈ ਸਿਧਿ ਪਾਈਐ ਕਿ ਏਹੁ **ਜੋਗੁ** ਕਿ ਭੋਗੁ ॥[119]

12. ਭਾਣਾ ਮੰਨਣਾ - ਜੋ ਕਿਛੁ ਕਰੈ ਭਲਾ ਕਰਿ ਮਾਨਉ ਸਹਜ **ਜੋਗ** ਨਿਧਿ ਪਾਵਉ ॥[120]

13. ਮਾਇਆ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ - ਤਟਿ ਤੀਰਥਿ ਨ ਛੋਡੈ **ਜੋਗ** ਸੰਨਿਆਸ ॥[121]

---

[109] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ò.

[110] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñõõ.

[111] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ñøñ.

[112] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ñùö.

[113] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ôöù.

[114] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ੧੮੮.

[115] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ òòó.

[116] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ òóù.

[117] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ òöõ.

[118] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ óòù.

[119] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ óóõ.

[120] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ óõù.

[121] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ó÷ñ.

14. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਉਸਤਤ - **ਜੋਗੁ** ਬਨਿਆ ਤੇਰਾ ਕੀਰਤਨੁ ਗਾਈ ॥[122]

15. ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਦੇ ਸਾਧਨ - ਖਿਨਹੂੰ **ਜੋਗ** ਤਾਪ ਬਹੁ ਪੂਜਾ ਖਿਨਹੂੰ ਭਰਮਾਇਓ ॥[123]

16. ਨਿਰਲੇਪਤਾ - ਰਾਜਨ **ਜੋਗੁ** ਕਰਿ ਹਾਂ ॥[124]

17. ਭੇਦ-ਭਾਵ ਤੋਂ ਰਹਿਤ - ਮਿਤ੍ਰ ਸਤ੍ਰ ਸਭ ਏਕ ਸਮਾਨੇ **ਜੋਗ** ਜੁਗਤਿ ਨੀਸਾਨੀ ॥[125]

18. ਪਰਮਾਤਮਾ - ਨਾਨਕ ਆਪੇ **ਜੋਗ** ਸਜੋਗੀ ਨਦਰਿ ਕਰੇ ਲਿਵ ਲਾਈਐ ॥[126]

19. ਕਿਰਪਾ - **ਜੋਗੈ** ਕਾ ਮਾਰਗੁ ਬਿਖਮੁ ਹੈ ਜੋਗੀ ਜਿਸ ਨੋ ਨਦਰਿ ਕਰੇ ਸੋ ਪਾਏ ॥[127]

20. ਮਨ ਨੂੰ ਸਾਧਣਾ - ਨਾਨਕੁ ਬੋਲੈ ਗੁਰਮੁਖਿ ਬੂਝੈ **ਜੋਗ** ਜੁਗਤਿ ਇਵ ਪਾਈਐ ॥[128]

21. ਉਸਤਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ - ਕਬਿ ਕਲ ਸੁਜਸੁ ਗਾਵਉ ਗੁਰ ਨਾਨਕ ਰਾਜੁ **ਜੋਗੁ** ਜਿਨਿ ਮਾਣਿਓ ॥[129]

22. ਉਸਤਤ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ - ਗੁਰੁ ਜਗਤ ਫਿਰਣਸੀਹ ਅੰਗਰਉ ਰਾਜੁ **ਜੋਗੁ** ਲਹਣਾ ਕਰੈ ॥[130]

23. ਉਸਤਤ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ - ਸਤਿਗੁਰੂ ਸੇਵਿ ਸੁਖੁ ਪਾਇਓ ਅਮਰਿ ਗੁਰਿ ਕੀਤਉ **ਜੋਗੁ** ॥[131]

24. ਉਸਤਤ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ - ਇਹੁ ਰਾਜ **ਜੋਗ** ਗੁਰ ਰਾਮਦਾਸ ਤੁਮ੍ਹ ਹੂ ਰਸੁ ਜਾਣੈ ॥[132]

25. ਉਸਤਤ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ - ਭਗਤਿ **ਜੋਗ** ਕੌ ਜੈਤਵਾਰੁ ਹਰਿ ਜਨਕੁ ਉਪਾਯਉ ॥[133]

---

[122] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ óøõ.

[123] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ôúù.

[124] ਉਹੀ.

[125] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ôùö.

[126] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ÷öõ.

[127] ਉਹੀ, ਮ.ó, ਪੰਨਾ ùúù.

[128] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ùóù.

[129] ਉਹੀ, ਭ. ਕਲ, ਪੰਨਾ ñóøù.

[130] ਉਹੀ, ਭ. ਕਲ, ਪੰਨਾ ñóùñ.

[131] ਊਹੀ, ਭ. ਕਲ, ਪੰਨਾ ñóùó.

[132] ਉਹੀ, ਭ. ਕਲ, ਪੰਨਾ ñóùø.

[133] ਉਹੀ, ਭ, ਕਲ, ਪੰਨਾ ñôú÷.

ਜੋਗੀ - ਜੋਗ ਮਤ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਨੂੰ ਜੋਗੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਲੋਕ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਕੰਦ ਮੂਲ ਖਾ ਕੇ ਗੁਜਾਰਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਤਪ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਸਰੀਰ ਤੇ ਸੁਆਹ ਮਲਦੇ, ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਮੁੰਦਰਾਂ ਪਾਉਂਦੇ, ਮੰਗਣ ਲਈ ਖਪਰ ਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਵਸਤਾਂ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਹਠ ਯੋਗ ਕਰਨੇ ਵਾਲਾ। ਰਾਜ ਯੋਗ ਕਰਨੇ ਵਾਲਾ। ਦੋਇ ਜੋ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਲਈ ਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹੈਨ। ਰਾਜ ਯੋਗ ਕਰਨੇ ਵਾਲਾ। ਦੋਇ ਜੋ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਲਈ ਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹੈਨ। ਰਾਜ ਯੋਗੀ ਚਿਤ ਬ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੇ ਨਿਰੋਧ ਮਾਤ੍ਰ ਤੋਂ ਅਗੇਰੇ ਹੈ ਪਰਮਾਤਮ ਦੇਵ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਂਦ ਦਾ ਪਦ।[134] ਯੋਗ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਾਤੰਜਲ ਰਿਸ਼ੀ ਹਨ। ਪਾਤੰਜਲੀ ਨੇ ਯੋਗ ਰਾਹੀਂ ਈਸ਼ਵਰ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਣਾ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ, ਸਗੋਂ ਆਤਮ-ਚੀਨਣ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਆਤਮ-ਚੀਨਣ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ-ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਸਰੀਰਕ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਤੋੜ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਸਾਖਿਆਤ ਗਿਆਨ। ਇਸ ਲਈ ਯੋਗ ਤਿਆਗ ਤੇ ਤਪੱਸਿਆ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਮਾਨਵੀ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾਵਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਣ।[135] ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਅਨੁਸਾਰ, "ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਭਾਰਤੀ ਖਟ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਅਥਵਾ ਛੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਯੋਗ –ਸਾਧਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਿਧਾਂਤ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ 'ਯੋਗ-ਦਰਸ਼ਨ' ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਯੋਗ' ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ 'ਯੁਜ' ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਕਈ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸਾਧਾਰਣ ਅਰਥ ਹੈ ਜੋੜਨਾ ਜਾਂ ਸੰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕਰਨਾ। ਫਲਸਰੂਪ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਆਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਮੇਲ ਨੂੰ 'ਯੋਗ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"[136]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 155 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਜੋਗ/ਗੀ/ਆ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤੇ ਹਨ:

1. ਡੰਡਾਧਾਰੀ
2. ਪਉਣ ਸੁਮਾਰੀ
3. ਨਾਦੀ

---

[134] ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, (ਟੀਕਾ.), ਸੰਥਯਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ (ਭਾਗ 2), ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ, (ਸੰਪਾ.), ਪੰਨਾ 637.

[135] ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਲੋਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਪੰਨਾ 158.

[136] ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ (ਭਾਗ 1), ਪੰਨਾ 407.

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 9 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਉਪਰਾਮ - ਇਕਿ ਭਗਵਾ ਵੇਸੁ ਕਰਿ ਫਿਰਹਿ **ਜੋਗੀ** ਸੰਨਿਆਸਾ ॥[137]
2. ਗੁਰੂ - ਗੁਰੁ **ਜੋਗੀ** ਪੁਰਖੁ ਮਿਲਿਆ ਰੰਗੁ ਮਾਣੀ ਜੀਉ ॥[138]
3. ਵਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਸ ਕਰਨ ਵਾਲਾ - ਦਸ ਬੈਰਾਗਨਿ ਆਗਿਆਕਾਰੀ ਤਬ ਨਿਰਮਲ **ਜੋਗੀ** ਥੀਏ ॥[139]
4. ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ - ਐਸਾ **ਜੋਗੀ** ਵਡਭਾਗੀ ਭੇਟੈ ਮਾਇਆ ਕੇ ਬੰਧਨ ਕਾਟੈ ॥[140]
5. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਉਸਤਤ - **ਜੋਗੀ** ਸੁੰਨਿ ਧਿਆਵਨਿ ਜੇਤੇ ਅਲਖ ਨਾਮੁ ਕਰਤਾਰੁ ॥[141]
6. ਮਾਇਆ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ - ਮੁਨਿ **ਜੋਗੀ** ਸਾਸਤ੍ਰਗਿ ਕਹਾਵਤ ਸਭ ਕੀਨ ਬਸਿ ਅਪਨਹੀ ॥[142]
7. ਪਰਮਾਤਮਾ - ਗ੍ਰਸਤਨ ਮਹਿ ਤੂੰ ਬਡੋ ਗ੍ਰਿਹਸਤੀ ਜੋਗਨ ਮਹਿ ਜੋਗੀ ॥[143]
8. ਅਭਿਆਸੀ - ਇਕਿ **ਪਉਣ ਸੁਮਾਰੀ** ਪਉਣ ਸੁਮਾਰਿ ॥[144]
9. ਵਿਕਾਰ - ਆਸਿ ਪਾਸਿ ਪੰਚ **ਜੋਗੀਆ** ਬੈਠੇ ਬੀਚਿ ਨਕਟ ਦੇ ਰਾਨੀ ॥[145]

ਜੋਗਮਤ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਹੇਠ ਦਿਤੀ ਸੂਚੀ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

ਜੋਗ ਮਤ	**ਗੁਰਮਤਿ**
ਮੁੰਦਾ	ਸੰਤੋਖੁ
ਪਤੁ, ਝੋਲੀ	ਸਰਮੁ (ਮਿਹਨਤ)
ਬਿਭੂਤਿ	ਧਿਆਨ (ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਧਿਆਨ)

137 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñôú.
138 ਉਹੀ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ ñ÷ó.
139 ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ òúø.
140 ਉਹੀ.
141 ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ôöõ.
142 ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ôùø.
143 ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ õú÷.
144 ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñôô.
145 ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ô÷ö.

ਖਿੰਥਾ	ਕਾਲ (ਮੌਤ ਦਾ ਡਰ)
ਕਾਇਆ	ਕੁਆਰੀ (ਉਚਾ ਆਚਰਣ)
ਡੰਡਾ	ਪਰਤੀਤ (ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ)
ਆਈ ਪੰਥੀ	ਸਗਲ ਜਮਾਤੀ (ਸਭ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਸਮਝਣਾ)

ਖਪਰੀ - ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਗ ਦੇ ਸੰਨਿਆਸੀ ਸਾਧੂ ਜੋ ਮਨੁਖ ਦੀ ਖੋਪਰੀ ਨੂੰ ਭਿਖਿਆ ਮੰਗਣ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ, 'ਖਪਰ' ਧਾਰਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਉਨਾਂ ਨੂੰ 'ਖਪਰੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[146] ਭਿੱਖਿਆ ਦਾ ਭਾਂਡਾ, ਕਾਸਾ, ਖੱਪਰ, ਠੂਠਾਧਾਰੀ, ਬਰਤਨ।[147]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 5 ਵਾਰ 3 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਖਪਰੀ/ਰੁ/ਖਾਪਰੁ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 3 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਭੇਖ ਧਾਰਨਾ - ਖਲੜੀ **ਖਪਰੀ** ਲਕੜੀ ਚਮੜੀ ਸਿਖਾ ਸੂਤੁ ਧੋਤੀ ਕੀਨ੍ਹੀ ॥[148]
2. ਦਵੈਤਵਾਦ ਦਾ ਖਾਤਮਾ - ਫੂਟੈ **ਖਪਰੁ** ਦੁਬਿਧਾ ਮਨਸਾ ॥[149]
3. ਸੰਸਾਰਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਲੋਂ ਉਲਟਿਆ ਮਨ - ਊਂਧਉ **ਖਪਰੁ** ਪੰਚ ਭੂ ਟੋਪੀ ॥[150]

ਖਟ ਚਕ੍ਰ - ਯੋਗ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਖਮਨਾ ਨਾੜੀ ਰਾਹੀਂ ਦਸਮ ਦੁਆਰ ਤਕ ਸਵਾਸ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਹਿਤ ਛੇ ਚੱਕ੍ਰਾਂ ਵਿਚੀਂ ਲੰਘਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਛੇ ਚੱਕ੍ਰ ਇਕ ਤਰਾਂ ਸਰੀਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਨਾੜੀਆਂ ਦੇ ਗੁੱਛੇ ਹਨ। ਇਹ ਹਨ-ਮੂਲਾਧਾਰ, ਸਵਾਧਿਸ਼ਠਾਨ, ਮਣਿ-ਪੁਰ, ਅਨਾਹਤ, ਵਿਸ਼ੁਧਤੇ, ਆਗਿਆ ਚਕ੍ਰ। ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਅਨੁਸਾਰ, "ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਛੇ-ਚੱਕਰ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹਠ-ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਨਾਲ ਹੈ। 'ਹਠਯੋਗ' ਵਿਚ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਵਾਯੂਆਂ ਦੇ ਕੇਂਦਰ –ਸਥਾਨਾਂ ਨੂੰ 'ਚੱਕਰ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਰਵ-ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ

---

146 ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ (ਭਾਗ 1), ਪੰਨਾ 362.

147 ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਰਨਾ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੇ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦਾ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 78.

148 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ óõø.

149 ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ øôú.

150 ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ùóù.

ਗਿਣਤੀ ਛੇ (ਖਟ) ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ–ਸਥਲ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਰਾਹੀਂ ਕੁੰਡਲਨੀ ਜਗਾ ਕੇ ਯੋਗੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਕਰਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਪਰਮ ਸ਼ਿਵ ਨਾਲ ਜਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।"[151]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਨਾਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਭਟਕਣਾ - ਛਠਿ **ਖਟੁ ਚਕ੍ਰ** ਛਹੂੰ ਦਿਸ ਧਾਇ ॥[152]

ਖਿੰਥਾ - ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮੂਲ ਦੇ 'ਕੰਥਾ' ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਏ 'ਖਿੰਥਾ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਗੋਦੜੀ। ਫਕੀਰ ਜਾਂ ਸਾਧ ਲੋਕ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕ ਓੜਨੀ ਜਾਂ ਚੋਲਾ ਜਿਹਾ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਉਤੇ ਪਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ।"[153] ਯੋਗ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਖਿੰਥਾ ਮੌਤ ਦੀ ਯਾਦ ਤੇ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਾਏ ਕੱਫਨ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਖਿੰਥਾ ਦੀ ਗੰਢ ਜੋ ਮੋਢਿਆਂ ਦੇ ਪਿਛੇ ਦਿੱਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੀ ਯਾਦ ਦਵਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਸਮਾਂ ਬਹੁਤ ਸੀਮਤ ਹੈ।[154] ਲੀਰਾਂ ਦੀ ਬਣੀ ਗੋਦੜੀ। ਗੋਦੜੀ ਪਾਲਾ ਦੂਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਾਲ ਨੂੰ ਯਾਦ ਰਖਣਾ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਪਾਲਾ ਲਗਣ ਤੋਂ ਰੱਖਯਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।[155]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 20 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਖਿੰਥੜੀ/ ਖਿੰਥਾਤਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 10 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਮੌਤ ਦਾ ਭੈ - **ਖਿੰਥਾ** ਕਾਲੁ ਕੁਆਰੀ ਕਾਇਆ ਜੁਗਤਿ ਡੰਡਾ ਪਰਤੀਤਿ ॥[156]
2. ਬਾਹਰੀ ਭੇਖ ਦਾ ਤਿਆਗ - ਸੁਰਤਿ ਸਿਮ੍ਰਿਤਿ ਦੁਇ ਕੰਨੀ ਮੁੰਦਾ ਪਰਮਿਤਿ ਬਾਹਰਿ **ਖਿੰਥਾ** ॥[157]
3. ਦਇਆ ਦਾ ਗੁਣ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ - ਗੁਰ ਕਾ ਸਬਦੁ ਮਨੈ ਮਹਿ ਮੁੰਦ੍ਰਾ **ਖਿੰਥਾ** ਖਿਮਾ ਹਢਾਵਉ ॥[158]

---

[151] ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ (ਭਾਗ 1), ਪੰਨਾ 360.

[152] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ óôó.

[153] ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ (ਭਾਗ 1), ਪੰਨਾ 367.

[154] ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਪੰਨਾ 172.

[155] ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, (ਟੀਕਾ.), ਸੰਥਯਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ (ਭਾਗ 1), ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ, (ਸੰਪਾ.), ਪੰਨਾ 149.

[156] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ö.

[157] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ óóô.

[158] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ óõù.

4. ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਗਿਆਨ - **ਖਿੰਥਾ** ਗਿਆਨ ਧਿਆਨ ਕਰਿ ਸੂਈ ਸਬਦੁ ਤਾਗਾ ਮਥਿ ਘਾਲੈ ॥[159]

5. ਮਾਇਆ ਦੇ ਅਧੀਨ - ਘਰਿ ਘਰਿ ਖਾਇਆ ਪਿੰਡੁ ਬਧਾਇਆ **ਖਿੰਥਾ** ਮੁੰਦਾ ਮਾਇਆ ॥[160]

6. ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਸਰੀਰ- ਤੇਰੀ **ਖਿੰਥਾ** ਦੋ ਦਿਹਾਈ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥[161]

7. ਨਾਮ ਰੂਪੀ ਗੋਦੜੀ -ਨਾਮੈ **ਖਿੰਥਾ** ਨਾਮੈ ਬਸਤਰੁ ॥[162]

8. ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸਰਵ ਵਿਆਪਕ ਜਾਣਨਾ - **ਖਿੰਥਾ** ਝੋਲੀ ਭਰਿਪੁਰਿ ਰਹਿਆ ਨਾਨਕ ਤਾਰੈ ਏਕੁ ਹਰੀ ॥[163]

9. ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣਾ - **ਖਿੰਥਾ** ਇਹੁ ਤਨੁ ਸੀਅਉ ਅਪਨਾ ਨਾਮੁ ਕਰਉ ਆਧਾਰੁ ਰੇ॥[164]

10. ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਅਗ ਵਿਚ ਸਰੀਰ ਦਾ ਸੜਨਾ - ਖਿੰਥਾ ਜਲਿ ਕੋਇਲਾ ਭਈ ਤਾਗੇ ਆਂਚ ਨ ਲਾਗ॥[165]

ਖੇਚਰ - ਖੇਚਰੀ ਮੁਦਰਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੀਭ ਨੂੰ ਉਲਟਾ ਕੇ ਸੰਘ ਵਿਚ ਦੀ ਜੋ ਉੱਪਰੋਂ ਆਉਂਦੀ ਮੋਰੀ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰੋ ਤੇ ਧਿਆਨ ਭਰਵਟਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਰੱਖੋ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਣ ਤੇ ਅਪਾਨ ਮਿਲ ਜਾਣਗੇ ਜਿਸ ਮੇਲ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿਚ ਬੜੀ ਗਰਮੀ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇਗੀ, ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਕੁੰਡਲਨੀ ਸੁਲਝ ਜਾਏਗੀ ਅਰਥਾਤ ਉਸ ਦਾ ਮੂੰਹ ਖੁਲ੍ਹ ਜਾਏਗਾ। ਪੂਛ ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਵੇਗੀ ਤੇ ਸੁਖਮਨਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ ਚਲੇ ਜਾਣਗੇ। ਆਸਣ ਲਾ ਕੇ ਭਰਵੱਟਿਆਂ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਨਜਰ ਟਿਕਾਉਣਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣ ਵਾਯੂ ਤੇ ਅਪਾਨ ਵਾਯੂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਿਆਂ ਕਰਕੇ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਅਨੁਸਾਰ, " 'ਖੇ' ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਆਕਾਸ਼ ਅਤੇ 'ਚਰ' ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਵਿਚਰਨਾ ਜਾਂ ਵਿਚਰਨ ਵਾਲਾ।"[166]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

---

[159] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ô÷÷.

[160] ਉਹੀ, ਭ. ਤ੍ਰਿਲੋ., ਪੰਨਾ õòö.

[161] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ øøö.

[162] ਉਹੀ.

[163] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ùóù.

[164] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ù÷ú.

[165] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ñóöö.

[166] ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ (ਭਾਗ 1), ਪੰਨਾ 370.

1. ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ - **ਖੇਚਰ** ਭੂਚਰ ਤੁਲਸੀ ਮਾਲਾ॥ ਗੁਰ ਪਰਸਾਦੀ ਪਾਇਆ॥[167]

ਦਿਗੰਬਰੁ - ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ। ਇਹ ਭਾਰਤ ਦਤ ਨਿਰ-ਈਸ਼ਵਰਵਾਦੀ ਤੇ ਅਹਿੰਸਾਵਾਦੀ ਮਤ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਮੋਢੀ ਜਿਨ ਰਿਸ਼ਭਦੇਵ ਸਨ ਜੈਨੀ 24 ਤੀਰਥੰਕਰਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਹਾਂਵੀਰ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਧਰਮ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ। ਅਹਿੰਸਾ ਇਸ ਧਰਮ ਦਾ ਮੁਖ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ 5 ਮਹਾਂ ਬਰਤਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਵੀ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ ਅਨੁਸਾਰ, "ਜੈਨੀਆਂ ਦੇ ਦੋ ਮੁਖ ਫਿਰਕੇ ਹਨ- ਸਵੇਤਾਂਬਰ ਤੇ ਦਿਗੰਬਰ। ਸਵੇਤਾਂਬਰ ਚਿਟੇ ਬਸਤ੍ਰ ਪਹਿਨਦੇ ਹਨ ਤੇ ਦਿਗੰਬਰ ਬਸਤਰ ਉਕਾ ਹੀ ਧਾਰਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਦਿਗੰਬਰ ਦਾ ਲਫਜ਼ੀ ਮਾਅਨਾ ਹੈ ਕਿ ਦਿਸਾ ਹੀ ਜਿਸ ਦਾ ਅੰਬਰ(ਕਪੜਾ) ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਜੋ ਕਪੜਾ ਨਹੀਂ ਪਹਿਨਦਾ।"[168] ਜੈਨ-ਮਤ ਦੀ ਇਕ ਸ਼ਾਖਾ ਜਿਸ ਦੇ ਸਾਧਕ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਅੰਬਰ ਅਥਵਾ ਬਸਤ੍ਰ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਨੰਗੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।[169]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 8 ਵਾਰ 3 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਦਿਗੰਬਰ/ਰਾ/ਰੁ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:

1. ਜੈਨ/ਨੀ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 4 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਦਇਆ ਧਾਰਨ ਕਰਨੀ ਤੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣਾ-ਦਇਆ **ਦਿਗੰਬਰੁ** ਦੇਹ ਬੀਚਾਰੀ ॥[170]
2. ਨਾਸ਼ਵਾਨ - ਮੁਨਿ ਜੋਗੀ **ਦਿਗੰਬਰਾ** ਜਮੈ ਸਣੁ ਜਾਸੀ ॥[171]
3. ਭੇਖ ਧਾਰਨਾ - ਬਸਤ੍ਰ ਉਤਾਰਿ **ਦਿਗੰਬਰੁ** ਹੋਗੁ ॥[172]

---

167 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਨਾਮ., ਪੰਨਾ ù÷ó.

168 ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਕੇਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 172.

169 ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ (ਭਾਗ 1), ਪੰਨਾ 109.

170 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ óõö.

171 ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ññúú.

172 ਉਹੀ, ਮ. ó, ਪੰਨਾ ññöù.

4. ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨਾਲ ਗੋਸਟਿ - ਜੋਗੀ **ਦਿਗੰਬਰ** ਸੰਨਿਆਸੀ ਖਟੁ ਦਰਸਨ ਕਰਿ ਗਏ ਗੋਸਟਿ ਢੋਆ ॥[173]

ਡੋਮ - ਇਕ ਵਰਣ-ਸੰਕਰਿਤ ਜਾਤਿ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਛੜੀ ਹੋਈ ਜਾਤਿ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਦਰਵਾਰੀ ਗਵੈਣ ਦੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਸੰਤਾਨ ਨੂੰ 'ਡੋਮ' ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲਗਿਆ।[174]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਡੋਮ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਬਰਕਤ - ਬ੍ਰਹਮਨ ਬੈਸ ਸੂਦ ਅਰੁ ਖਤ੍ਰੀ **ਡੋਮ** ਚੰਡਾਰ ਮਲੇਛ ਮਨ ਸੋਇ ॥ ਹੋਇ ਪੁਨੀਤ ਭਗਵੰਤ ਭਜਨ ਤੇ ਆਪੁ ਤਾਰਿ ਤਾਰੇ ਕੁਲ ਦੋਇ ॥੧॥[175]

ਨਾਥ - ਯੋਗੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁਖ ਮਹੰਤ ਨੂੰ 'ਨਾਥ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਅਗੇ ਬਾਕੀ ਯੋਗੀ ਸਿਰ ਝੁਕਾਂਉਂਦੇ ਤੇ ਸਾਰਾ ਭੇਖ ਉਸਦੀ ਆਗਿਆ ਵਿਚ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਅਨੁਸਾਰ, "ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਦੂਜੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਨੁਸਾਰ 'ਨਾ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਮੋਕਸ਼ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਮਰਥ ਬ੍ਰਹਮ (ਨਾਥ) ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਾਉਣਾ ਅਤੇ 'ਥ' ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸਥਗਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ (ਅਗਿਆਨ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਨੂੰ)। ਕਿਉਂਕਿ ਨਾਥ ਦੇ ਆਸਰੇ ਨਾਲ ਬ੍ਰਹਮ (ਨਾਥ) ਦਾ ਸਾਖਿਆਤਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਗਿਆਨ ਦੀ ਮਾਇਆ ਰੁਕਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ 'ਨਾਥ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।"[176]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 123 ਵਾਰ 7 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਨਾਥ/ਥੰ/ਥਾ/ਥਾਂ/ਥੀ/ਥੁ/ਥੇ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 3 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ - ਆਪਿ **ਨਾਥੁ** ਨਾਥੀ ਸਭ ਜਾ ਕੀ ਰਿਧਿ ਸਿਧਿ ਅਵਰਾ ਸਾਦ ॥[177]

---

[173] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ ññnö.

[174] ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ (ਭਾਗ 1), ਪੰਨਾ 61.

[175] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਰਵਿ., ਪੰਨਾ øõø.

[176] ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ (ਭਾਗ 1), ਪੰਨਾ 143.

[177] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ö.

2. ਹੁਕਮ - ਭੈ ਵਿਚਿ ਸਿਧ ਬੁਧ ਸੁਰ **ਨਾਥ** ॥[178]

3. ਆਸਰਾ - ਮਨ ਤੇ ਕਦੇ ਨ ਵੀਸਰੈ ਅਨਾਥ ਕੋ **ਨਾਥ** ॥[179]

ਨਿਉਲੀ - ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹਠ-ਯੋਗ ਨਾਲ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਦੀ ਸੁਧੀ ਲਈ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧਕਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਕਫ ਅਧਿਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਖਟ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਅਤੇ ਮੁਦ੍ਰਾ ਵਿਚ ਸਮਰਥ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਨਿਉਲੀ ਕਰਮ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜਵੇਂ ਸਥਾਨ ਉਤੇ ਹੈ।[180]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 3 ਵਾਰ 1 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਕਰਮ-ਕਾਂਡ - **ਨਿਉਲੀ** ਕਰਮ ਕਰੈ ਬਹੁ ਆਸਨ॥[181]

ਪੰਡਤ - ਹਿੰਦੂ ਜਾਤੀ ਦੇ ਪੰਥਕ ਠੇਕੇਦਾਰ ਅਕਸਰ ਪੰਡਤ ਕਹਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਪੰਡਤ ਦਾ ਅਰਥ ਵਿਦਵਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਵੀ ਪੰਡਤ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲਗਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਯੋਗ ਕਰਨੇ, ਦਾਨ ਦੇਣਾ ਤੇ ਲੈਣਾ, ਵੇਦ ਪੜਨੇ ਤੇ ਪੜਾਉਣੇ ਆਦਿ ਸਨ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਗਿਆਤਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਬੋਲ-ਬਾਲਾ ਸੀ। "ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਵਿਦਵਾਨ, ਗਿਆਨਵਾਨ, ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਜਾਣਕਾਰ।"[182]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 131 ਵਾਰ 6 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਪੰਡਤ/ਤੀ/ਡਿਤ/ ਤਾ/ਤਾਂ/ਤੁ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 5 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਉਸਤਤ - ਗਾਵਨਿ **ਪੰਡਿਤ** ਪੜਨਿ ਰਖੀਸਰ ਜੁਗੁ ਜੁਗੁ ਵੇਦਾ ਨਾਲੇ ॥[183]

---

[178] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ôöô.

[179] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ øñö.

[180] ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ (ਭਾਗ 1), ਪੰਨਾ 185.

[181] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ òöõ.

[182] ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ (ਭਾਗ 1), ਪੰਨਾ 234.

[183] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ö.

2. ਵਿਦਵਾਨ - ਪੜਿ ਪੜਿ **ਪੰਡਿਤ** ਜੋਤਕੀ ਵਾਦ ਕਰਹਿ ਬੀਚਾਰੁ ॥[184]

3. ਬ੍ਰਾਹਮਣ - **ਪੰਡਿਤ** ਵਾਚਹਿ ਪੋਥੀਆ ਨਾ ਬੂਝਹਿ ਵੀਚਾਰੁ ॥[185]

4. ਮਾਇਆ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ - ਮਾਇਆ ਕਾ ਮੁਹਤਾਜੁ **ਪੰਡਿਤੁ** ਕਹਾਵੈ ॥[186]

5. ਨਾਮ ਦਾ ਰਸੀਆ - ਨਾਨਕ ਸੋ ਪੜਿਆ ਸੋ **ਪੰਡਿਤੁ** ਬੀਨਾ ਜਿਸੁ ਰਾਮ ਨਾਮੁ ਗਲਿ ਹਾਰੁ ॥[187]

ਪਾਂਡਵ - ਕੁੰਤੀ ਅਤੇ ਮਾਦ੍ਰੀ ਦੀ ਕੁਖੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਪੰਜੇ ਪੁਤਰ 'ਪਾਂਡਵ' ਅਖਵਾਏ, ਜੋ ਕਿ ਅਸਲ ਵਿਚ 'ਕੌਰਵ' ਕੁਲ ਵਿਚੋਂ ਸਨ। ਪਾਂਡਵਾਂ ਅਤੇ ਕੌਰਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦਾ ਯੁਧ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਜਿਤ ਹੋਈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਦੁਖ ਭੋਗਣਾ- ਰੋਵਹਿ **ਪਾਂਡਵ** ਭਏ ਮਜੂਰ॥ ਜਿਨ ਕੈ ਸੁਆਮੀ ਰਹਤ ਹਦੂਰਿ॥[188]

ਬੈਸਨੋ - ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਬੈਸ਼ਨੋ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਲੋਕ ਮਥੇ ਤੇ ਟਿਕਾ ਲਗਾਉਂਦੇ, ਗਲ ਵਿਚ ਤੁਲਸੀ ਮਾਲਾ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਉਤੇ ਸੰਖ ਚਕ੍ਰ ਆਦਿ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। "ਵੈਸ਼ਨਵ ਫਿਰਕੇ ਦਾ ਆਦਮੀ ਜੋ ਤੁਲਸੀ ਮਾਲਾ, ਬ੍ਰਿਤਿ, ਸੀਧਾ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਜੁਗਤਾਂ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਟੋਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਜਮ ਕਰਦਾ ਹੈ।[189]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 14 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਬੈਸਨੋ/ਨੌ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 3 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ - ਸੋ **ਬੈਸਨੋ** ਹੈ ਅਪਰ ਅਪਾਰੁ॥ ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਜਿਨਿ ਤਜੇ ਵਿਕਾਰ॥[190]

---

[184] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ó, ਪੰਨਾ ò÷.

[185] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ õö.

[186] ਉਹੀ, ਮ. ó, ਪੰਨਾ òóñ.

[187] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ùóø.

[188] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ùõô.

[189] ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, (ਟੀਕਾ.), ਸੰਥਯਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ (ਭਾਗ 2), ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ, (ਸੰਪਾ.), ਪੰਨਾ 637.

[190] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ñùù.

2. ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ - **ਬੈਸਨੋ** ਸੋ ਜਿਸੁ ਊਪਰਿ ਸੁਪ੍ਰਸੰਨ॥ ਬਿਸਨ ਕੀ ਮਾਇਆ ਤੇ ਹੋਇ ਭਿੰਨ॥[191]

3. ਭੇਖੀ - ਕਬੀਰ **ਬੈਸਨੋ** ਹੂਆ ਤ ਕਿਆ ਭਇਆ ਮਾਲਾ ਮੇਲੀ ਚਾਰਿ॥ ਬਾਹਰਿ ਕੰਚਨਿ ਬਾਹਰਾ ਭੀਤਰਿ ਭਰੀ ਭੰਗਾਰ॥[192]

ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ – ਜੋ ਬ੍ਰਹਮਚਰਯ ਧਾਰਨ ਕਰੇ। ਜੋ ਇਸਤ੍ਰੀ ਸੰਭੋਗ ਤੋਂ ਤੇ ਜਤ ਸਤ ਰਖੇ। (2) ਹਿੰਦੂ ਮਤ ਦੇ ਚਾਰ ਆਸ਼੍ਰਮਾਂ ñ. ਬ੍ਰਹਮਚਰਜ ò. ਗ੍ਰਿਹਸਤ ó. ਬਾਨਪ੍ਰਸਥ ô. ਸੰਨਿਆਸ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲਾ ਆਸ਼੍ਰਮ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਜਤੀ ਰਹਿ ਕੇ ਵਿਦਿਆ ਪਾਈਦੀ ਹੈ।[193]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 4 ਵਾਰ 3 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਬ੍ਰਹਮਚਜੁ/ਚਾਰਿ/ਰੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 4 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਭੇਖ - ਸਨਿਆਸੀ **ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ** ॥[194]

2. ਗ੍ਰਿਹਿਸਤ ਤੋਂ ਉਪਰਾਮ - ਪਰ ਤ੍ਰਿਅ ਤਿਆਗੁ ਕਰੀ **ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ** ॥[195]

3. ਜੂਨੀ - ਜੋਗੀ ਜਤੀ ਤਪੀ **ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ** ॥[196]

4. ਅਹੰਕਾਰ - **ਬ੍ਰਹਮਚਾਰਿ** ਬ੍ਰਹਮਚਜੁ ਕੀਨਾ ਹਿਰਦੈ ਭਇਆ ਗੁਮਾਨਾ ॥[197]

ਬ੍ਰਾਹਮਣੁ – ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀ ਵਰਨ ਵੰਡ ਅਨੁਸਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਵਰਨ। "ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪਿਛਕੋੜ ਦੇ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਮੂਲ ਅਰਥ ਹੈ ਵੇਦ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲਾ ਜਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਗਿਆਨ ਰਖਣ ਵਾਲਾ। ਪਰ 'ਰਿਗ-ਵੇਦ' ਤੋਂ ਬਾਦ ਹੋਰਨਾਂ ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ 'ਪੁਰੋਹਿਤ' ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਲਗਾ।"[198]

---

[191] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ò÷ô.

[192] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ñó÷ò.

[193] ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, (ਟੀਕਾ.), ਸੰਥਯਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ (ਭਾਗ 2), ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ, (ਸੰਪਾ.), ਪੰਨਾ 95.

[194] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ÷ñ.

[195] ਉਹੀ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ ñöô.

[196] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ óòö.

[197] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ñúúó.

[198] ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ (ਭਾਗ 1), ਪੰਨਾ 312.

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 45 ਵਾਰ 11 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਬਹਮਣ/ਣੀ/ਣੁ/ਣਹ/ਨ/ਨੁ/ਬਾਹਮਣ/ਣਾ/ਣੁ/ਣਹ/ਬਿਰਾਹਮਣ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 6 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ- ਸੋ **ਬ੍ਰਾਹਮਣੁ** ਬ੍ਰਹਮੁ ਜੋ ਬਿੰਦੇ ਹਰਿ ਸੇਤੀ ਰੰਗਿ ਰਾਤਾ॥[199]
2. ਨਾਮ ਦੀ ਬਰਕਤ - ਖਤ੍ਰੀ **ਬ੍ਰਾਹਮਣੁ** ਸੂਦੁ ਬੈਸੁ ਉਧਰੈ ਸਿਮਰਿ ਚੰਡਾਲ॥[200]
3. ਕਰਮ ਕਾਂਡ - ਇਕ ਲੋਕੀ ਹੋਰੁ ਛਮਿਛਰੀ **ਬ੍ਰਾਹਮਣੁ** ਵਟਿ ਪਿੰਡੁ ਖਾਇ॥[201]
4. ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ - ਜੋਗ ਸਬਦੰ ਗਿਆਨ ਸਬਦੰ ਬੇਦ ਸਬਦੰ **ਬ੍ਰਾਹਮਣਹ**॥[202]
5. ਬਾਣੀ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਸੰਦੇਸ਼ - ਖਤ੍ਰੀ **ਬ੍ਰਾਹਮਣ** ਸੂਦ ਵੈਸ ਉਪਦੇਸੁ ਚਹੁ ਵਰਨਾ ਕਉ ਸਾਝਾ॥[203]
6. ਸੰਤੋਖ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ - **ਬ੍ਰਹਮਣ** ਚੁਲੀ ਸੰਤੋਖ ਕੀ ਗਿਰਹੀ ਕਾ ਸਤੁ ਦਾਨੁ ॥[204]

ਮੁਨੀ - ਮੋਨਿ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿਧ ਅਰਥ ਚੁਪ ਸਾਧਣ ਵਾਲੇ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 13 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਮੁਨੀ/ਮੋਨੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 8 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਦਵੈਤਵਾਦ - ਪੜਿ ਪੜਿ ਪੰਡਿਤ **ਮੋਨੀ** ਥਕੇ ਦੂਜੈ ਭਾਇ ਪਤਿ ਖੋਈ ॥[205]
2. ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਮੂਲਕ - **ਮੋਨੀ** ਮੋਨਿਧਾਰੀ ॥[206]
3. ਮਾਇਆ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿਚ- ਪੜਿ ਪੜਿ ਪੰਡਿਤ **ਮੋਨੀ** ਥਕੇ ਚਉਥੇ ਪਦ ਕੀ ਸਾਰ ਨ ਪਾਵਣਿਆ॥[207]
4. ਸਰਵ-ਵਿਆਪਕ ਪਰਮਾਤਮਾ - ਆਪੇ **ਮੋਨੀ** ਵਰਤਦਾ ਆਪੇ ਕਥੈ ਗਿਆਨਾਂ ॥[208]

---

[199] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ó, ਪੰਨਾ öø.

[200] ਉਹੀ, ਮ. õ., ਪੰਨਾ óúú.

[201] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ óõø.

[202] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ôöù.

[203] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ÷ô÷.

[204] ਉਹੀ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ ñòôú.

[205] ਉਹੀ, ਮ. ó, ਪੰਨਾ ÷ú.

[206] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ÷ñ.

[207] ਉਹੀ, ਮ. ó, ਪੰਨਾ ññ÷.

[208] ਉਹੀ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ õõö.

5. ਕਾਲ(ਮੌਤ) ਦੇ ਅਧੀਨ - ਨਾਦੀ ਬੇਦੀ ਸਬਦੀ **ਮੋਨੀ** ਜਮ ਕੇ ਪਟੈ ਲਿਖਾਇਆ ॥੨॥[209]

6. ਭਟਕਣਾ (ਅਸਥਿਰਤਾ) - **ਮੋਨੀ** ਹੋਇ ਬੈਠਾ ਇਕਾਂਤੀ ਹਿਰਦੈ ਕਲਪਨ ਗਾਠਾ ॥[210]

7. ਗੁਰ-ਸਬਦ ਦੀ ਮਹਤਤਾ - ਪੰਡਿਤ **ਮੋਨੀ** ਪੜਿ ਪੜਿ ਥਕੇ ਭੇਖ ਥਕੇ ਤਨੁ ਧੋਇ ॥[211]

8. ਕਰਮ-ਕਾਂਡ - ਬੋਲੈ ਨਾਹੀ ਹੋਇ ਬੈਠਾ **ਮੋਨੀ** ॥[212]

ਰਾਮਦਾਸਾ - ਦਖਣ ਵਿਚ ਇਸ ਪੰਥਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹਤਵ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦੇਵਤਾ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਪੂਜਾ ਵੇਲੇ ਨਚਣ ਵਾਲੇ ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਖ ਰਾਮਦਾਸੀ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਥੇ ਅਕਸਰ ਇਹ ਰਿਵਾਜ ਸੀ ਕਿ ਦੇਵਤਾ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਕਿਸੇ ਸੰਤਾਨ ਨੂੰ ਦੇਵਤਾ ਦੇ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਭੇਟਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਬੱਚੇ ਵੱਡੇ ਹੋ ਕੇ ਦੇਵਦਾਸ ਜਾਂ ਦੇਵਦਾਸੀਆਂ ਕਹਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨਿਜੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਕਦਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਇਕਠੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਇਸਤਰੀ-ਪੁਰਖ ਦੇ ਭਾਵ ਮਿਟ ਗਏ ਮੰਨ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਜਾਂ ਮਿਟਾ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗਿਰਾਵਟ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। "ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕ ਵੈਰਾਗੀ ਸਾਧੂ 'ਰਾਮਦਾਸੀ' ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਰਾਮ-ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਲਈ ਘੰਗੁਰੂ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਨੱਚਦੇ ਤੇ ਰਾਮ ਦੇ ਗੀਤ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ।"[213]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਕਰਮ ਕਾਂਡ - ਘੂੰਘਰ ਬਾਧਿ ਭਏ **ਰਾਮਦਾਸਾ** ਰੋਟੀਅਨ ਕੇ ਓਪਾਵਾ॥ ਬਰਤ ਨੇਮ ਕਰਮ ਖਟ ਕੀਨੇ ਬਾਹਰਿ ਭੇਖ ਦਿਖਾਵਾ॥ [214]

---

[209] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਕਬੀਰ., ਪੰਨਾ öõô.

[210] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ñúúó.

[211] ਉਹੀ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ ñòõú.

[212] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ñóôø.

[213] ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਕੇਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 255.

[214] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ñúúó.

2.2 ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਦਰਭ

ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਰਹੁ-ਰੀਤੀਆਂ, ਪੂਜਾ-ਪਾਠ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਤੇ ਸੰਸਕਾਰ ਉਸ ਧਰਮ ਦਾ ਪਿੰਡਾ ਅਥਵਾ ਬਾਹਰਲਾ ਸਰੂਪ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਧਰਮ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿਚ ਢਾਲ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਅਨਿਖੜ ਅੰਗ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਇਹ ਵਿਧੀਆਂ ਫੋਕਟ ਨਿਸਚਿਆਂ ਤੇ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ਾਂ ਉਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੋਣ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਉਤੇ ਕਰੜਾ ਆਰਥਕ ਬੋਝ ਬਣ ਜਾਣ ਤਾਂ ਇਹ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਰੋਏ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਬਾਦਕ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆ ਹਨ।[215] ਸੋਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਅਨੁਸਾਰ, "ਹਿੰਦੂ ਜਾਤੀ ਵਿਚ ਉਦੋਂ ਜੋ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸੀ, ਉਸ ਵਿਚ 'ਸੰਸਕਾਰਾਂ' ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁਖ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਸੰਸਕਾਰ ਕੁਝ ਕੁ ਧਰਮ-ਵਿਧੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਬਾਹੁਣ ਨਾਲ, ਹਿੰਦੂ-ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ, ਪ੍ਰਾਣੀ ਦਾ ਸਰੀਰ ਤੇ ਆਤਮਾ ਦੋਵੇਂ ਸਵਛ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਆਤਮਿਕ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸੰਸਕਾਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਸਰੀਰ, ਮਨ ਤੇ ਬੁਧੀ ਦੀ ਸੁਧੀ ਲਈ ਸ਼ਰਮਿਕ ਸੁਭਾਅ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਸ਼ੋਧਨਾਤਮਿਕ ਰੀਤਾਂ (Purificatory rites) ਹਨ।[216] ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਵਿਭਿੰਨ ਮੱਤਾਂ, ਧਰਮਾਂ, ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਪ੍ਰਤੀਕ, ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ, ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ, ਬਿੰਬਾਂ ਤੇ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਧਾਰ-ਸਰੰਚਨਾ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ। ਇਸ ਸਮੱਗ੍ਰੀ ਸੰਕਲਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਰਜ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਵਿਵਸਥਾਮਈ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚੋਂ ਨਵੇਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਪੁਰਾਣੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦੇ ਖੰਡਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਲੋਕ ਤੇ ਪਰਲੋਕ ਲਈ ਸਰਵ-ਵਿਆਪੀ ਅਰਥਾਂ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿ ਸਥਾਪਨਾ ਹੁੰਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।[217] ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਦਰਭਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ:

ਉਸਟੀਅਹ - ਪਾਰਸੀ ਲੋਕ ਅਗ ਪੂਜਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮੁਰਦੇ ਨੂੰ ਸਾੜਦੇ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਦੱਬਦੇ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਮੁਰਿਦਆਂ ਲਈ ਇਕ ਖੂਹ ਬਣਾਉਦੇਂ ਹਨ, ਜਿਸਦੇ ਮਹਲ ਵਿਚ ਕੁੰਡੇ ਲਗੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੁੰਡਿਆਂ ਨਾਲ

---

[215] ਡਾ. ਸੋਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ, ਲੋਕ ਤੱਤ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਪੰਨਾ 47.

[216] ਉਹੀ, ਪੰਨੇ 31-32.

[217] ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਪੰਨਾ 41.

ਮੁਰਦੇ ਟੰਗ ਦੇਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਸ ਨੂੰ ਗਿਧਾਂ ਆਦਕ ਜਾਨਵਰ ਨੋਚ ਨੋਚ ਕੇ ਖਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹੱਡੀਆਂ ਖੂਹ ਵਿਚ ਜਾ ਪੈਂਦੀਆ ਹਨ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਹ ਪਦ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

1. ਮੌਤ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਰਸਮ - ਇਕਿ ਪਾਣੀ ਵਿਚਿ **ਉਸਟੀਅਹਿ** ਇਕਿ ਭੀ ਫਿਰਿ ਹਸਣਿ ਪਾਹਿ॥[218]

ਅਸੁਮੇਧ - ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹਾਤਮ ਵਾਲਾ ਯੱਗ ਜਿਸ ਵਿਚ ਘੋੜੇ ਦੀ ਬਲੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਵੈਦਿਕ ਯਗ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। "ਘੋੜੇ ਦਾ ਯੱਗ। ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਹ ਯੱਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਿਆਂ ਵਲੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਿਹੜੇ ਸੰਤਾਨ ਦੇ ਇੱਛਕ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਘੋੜੇ ਦਾ ਬਲੀਦਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਰਾਜੇ ਦੀਆਂ ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਘੋੜੇ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਕੋਲ ਬੈਠ ਕੇ ਕੱਟਣੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਮੁਖੀ ਰਾਣੀ ਦਾ ਇਹ ਫਰਜ਼ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਓਹਿ ਸਾਰੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਝਾਈਆਂ ਜਾਣ, ਪੂਰੀਆਂ ਕਰੇ।"[219] ਭਾਰਤੀ ਯੱਗ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਅਸ਼ਮੇਧ ਯੱਗ ਸਰਵਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ ਦੋ ਮੰਤ੍ਰ (ਰਿਚਾ) ਇਸ ਪੁਰਬ ਬਾਰੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਪਾਪਾਂ, ਅਤੇ ਉਪਾਧੀਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਮੰਗਲ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਹਾਸਲ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਆਮ ਕਰਕੇ ਵਡੇ ਵਡੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਜਾਂ ਸਮਰਾਟ ਇਹ ਯੱਗ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਯੱਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਦਿਖਾਵਾ ਸੀ ਜਾਂ ਫਿਰ ਔਲਾਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਵੀ ਇਹ ਯੱਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।[220] ਇਹ ਇਕ ਵੈਦਿਕ ਯੱਗ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਘੋੜੇ ਦੀ ਬਲੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਇਸ ਯੱਗ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਸੰਤਾਨ ਉਤਪਤੀ ਸੀ ਪਰ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਇਹ ਦਿਗ ਵਿਜੈ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣ ਗਿਆ ਤੇ ਸਹਿਜੇ-ਸਹਿਜੇ ਇਸ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਰਾਜਨੀਤਕ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਨੂੰ

---

[218] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ , ਮ. ô, ਪੰਨਾ öôø.

[219] ਜੌਨ ਡਾਸਨ, (ਸੰਪਾ.), ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 21.

[220] ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਕੇਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 10.

ਕੇਵਲ ਉਹ ਸਮਰਾਟ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰਭੁੱਤਾ ਸਾਰੇ ਰਾਜੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਣ।[221]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 2 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

1. ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਮ - **ਅਸੁਮੇਧ** ਜਗੁ ਕੀਜੈ ਸੋਨਾ ਗਰਭ ਦਾਨੁ ਦੀਜੈ ਰਾਮ ਨਾਮ ਸਰਿ ਤਊ ਨ ਪੂਜੈ॥[222]

ਅਹੋਈ – ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਇਕ ਬਰਤ ਜੋ ਅਹਿਬੰਸ਼ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਇਕ ਦੇਵੀ 'ਅਹੋਈ' ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਸੂ ਦੇ ਨਰਾਤਿਆਂ ਵਿਚ ਕੁਆਰੀਆਂ ਲੜਕੀਆਂ ਇਸ ਦੇਵੀ ਦੀ ਮਿਟੀ ਤੇ ਹੋਹੇ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸਨੂੰ 'ਸਾਂਝੀ' ਕਹਿੰਦੀਆਂ ਤੇ ਉਸਦੇ ਗੀਤ ਗਾਉਂਦੀਆ ਹਨ। ਅਸ਼ਟਮੀ ਦਾ ਬਰਤ ਰੱਖਕੇ ਇਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਉਪਾਸਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸ਼ਾਮ ਧੂਪ ਬੱਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।[223] ਅਹੋਈ ਪੂਜਾ ਹਿੰਦੂ ਮਤ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਇਕ ਤਿਉਹਾਰ ਜੋ ਅਸੂ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਦੁਰਗਾ ਅਸ਼ਟਮੀ ਤੋਂ ਪੰਦਰ੍ਹਾਂ ਦਿਨ ਬਾਦ ਕੱਤਕ ਵਦੀ 8 ਨੂੰ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਿਨ ਸੰਤਾਨ ਵਾਲੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਵਰਤ ਰਖਦੀਆਂ ਹਨ।[224]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

1. ਕਰਮ ਕਾਂਡ - ਕਬੀਰ ਹਰਿ ਕਾ ਸਿਮਰਨੁ ਛਾਡਿ ਕੈ **ਅਹੋਈ** ਰਾਖੈ ਨਾਰਿ॥[225]

ਅੰਜੁਲੀ - 'ਅੰਜੁਲੀ' ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਹੈ ਬੁੱਕ। ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵ ਪਾਣੀ ਦੀ ਉਸ ਚੁਲੀ ਤੋਂ ਹੈ ਜੋ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਨਿਮਿਤ ਅਰਪਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮ੍ਰਿਤ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਕ੍ਰਿਆ

[221] ਡਾ. ਬਲਜਿੰਦਰ ਕੌਰ ਜੋਸ਼ੀ, ਬਾਣੀ ਭਗਤ ਨਾਮ ਦੇਵ ਸੰਦਰਭ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 13.

[222] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਨਾਮ., ਪੰਨਾ ù÷ó.

[223] ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਕੇਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 12.

[224] ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ (ਭਾਗ 1), ਪੰਨਾ 23.

[225] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ñó÷ú.

ਨਾਲ ਵੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਹਿੰਦੂ-ਧਰਮ ਵਿਚ ਮੁਰਦੇ ਦੇ ਦਾਹ-ਸੰਸਕਾਰ ਤੋਂ ਬਾਦ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਤਿਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਚੁਲੀਆਂ ਦੇਣ ਦੀ ਰੀਤ ਹੈ। ਮਰੇ ਹੋਏ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਅਗਲੇ ਜਨਮ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਲਾਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ 'ਤਿਲਾਂਜਲੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[226] ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ ਅਨੁਸਾਰ, "ਪਿਤਰੀ ਪੂਜਾ ਜਾਂ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ ਨਮਿਤ ਅਰਪਣ ਕੀਤੀ ਪਾਣੀ ਦੀ ਚੁਲੀ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਚੌਲ ਆਦਿ ਦੀ ਬੁੱਕ ਅੰਜਲੀ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਅੰਤਮ ਸੰਸਕਾਰ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਇਸ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਦਾ ਨਾਮ ਸੰਸਕਾਰ ਹੋਇਆ।"[227]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 3 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਅੰਜੁਲੀ/ ਆ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਵਿਆਕਰਨਕ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

1. ਬੰਦਨ/ ਨਾ
2. ਪ੍ਰਣਾਮ
3. ਨਮਸਕਰਾ/ਕਾਰ/ ਰਿ/ ਰੁ/ ਰੰ/ ਕਾਰਉ/ ਰਸਿ/ ਰਹੁ/ ਰਦਾ/ ਕਾਰਾ/ ਰਿਆ/ ਕਾਰੀ/ ਰੇ/ ਰੈ/ ਰੋ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 2 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

1. ਪ੍ਰਣਾਮ ਕਰਨਾ - ਕਰਿ ਸਾਧੂ **ਅੰਜੁਲੀ** ਪੁਨੁ ਵਡਾ ਹੇ॥[228]
2. ਕਾਵਿ ਰੂਪ - ਮਾਰੂ **ਅੰਜੁਲੀ** ਮਹਲਾ ੫ ਘਰੁ ੭ [229]

ਅਰਚਾ - ਦੇਵ-ਪੂਜਾ ਸਮੇਂ ਚੰਦਨ ਆਦਿਕ ਦੀ ਭੇਟਾ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 7 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 2 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਮ - ਪੂਜਾ **ਅਰਚਾ** ਬੰਦਨ ਡੰਡਉਤ ਖਟੁ ਕਰਮਾ ਰਤੁ ਰਹਤਾ॥[230]

---

[226] ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ (ਭਾਗ 1), ਪੰਨਾ 109.

[227] ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਕੇਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 29.

[228] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ ñó.

[229] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ

[230] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ öôò.

2. ਗੁਰੂ ਦੀ ਸੇਵਾ - ਪੂਜਾ **ਅਰਚਾ** ਸੇਵਾ ਬੰਦਨ ਇਹੈ ਟਹਲ ਮੋਹਿ ਕਰਨਾ ॥[231]

ਆਰਤੀ - ਇਸ਼ਟਦੇਵ ਦੀ ਪੂਜਾ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸਦੀ ਮਹਿਮਾ ਗਾਉਣਾ ਤੇ ਵਾਰਨੇ ਜਾਣਾ ਆਰਤੀ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ਼ਟ ਦੇਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਦੀਵੇ ਜਗਾ ਕੇ ਸੱਤ ਵਾਰ ਉਸਦੇ ਦੁਆਲੇ ਘੁਮਾਉਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਚਾਰ ਵਾਰ ਉਸਦੇ ਚਰਨਾਂ ਤੇ ਦੋ ਵਾਰ ਨਾਭਿ ਤੇ ਤੇ ਇਕ ਮੁਖੜੇ ਉਤੋਂ। ਆਰਤੀ ਸਮੇਂ ਧੂਪ, ਫਲ ਬਰਖਾ ਤੇ ਬਾਜੇ ਵਜਾਉਣ ਦਾ ਵੀ ਵਿਧਾਨ ਹੈ।[232] ਇਕ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ 'ਆਰਾਤ੍ਰਿਕ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਰੂਪ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਉਹ ਜੋਤਿ ਜੋ ਰਾਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵੀ ਜਗਾਈ ਜਾਏ। ਕਿਉਂਕਿ ਆਰਤੀ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਵੀ ਉਤਾਰੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਵਿਚ ਬਾਲੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਜੋਤਾਂ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਰਾਤ ਦਾ ਹਨੇਰਾ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਸ਼ਟ-ਦੇਵ ਦੀ ਆਰਾਧਨਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ 'ਆਰਤ' ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਦੁਖ-ਪੂਰਣ ਜਾਂ ਆਜਿਜ਼ੀ ਦੇ ਸੁਰ ਵਿਚ ਇਸ਼ਟ-ਦੇਵ ਤੋਂ ਮੰਗਲ-ਕਾਮਨਾ ਕਰਨਾ।[233]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 13 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਆਰਤਾ/ ਤੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 2 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹੈ:

1. ਨਾਮ ਰੂਪੀ ਆਰਤੀ - ਨਾਮੁ ਤੇਰੋ **ਆਰਤੀ** ਮਜਨੁ ਮੁਰਾਰੇ॥[234]

2. ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੀ ਅਰਤੀ - ਲੇਹੁ **ਆਰਤੀ** ਹੋ ਪੁਰਖ ਨਿਰੰਜਨ ਸਤਿਗੁਰ ਪੂਜਹੁ ਭਾਈ॥[235]

ਇਸਨਾਨ - ਇਹ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ 'ਸਨਾਨ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਤਦਭਵ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਭਾਵ ਜਲ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਧੋਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਸਾਫ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੇਹ ਅਰੋਗਤਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮਾਨਸਿਕ ਅਰੋਗਤਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਵੀ ਇਸ਼ਨਾਨ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਕਾਂਸ਼ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਉਤੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਧਰਮ-ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਇਕ ਜਰੂਰੀ ਅੰਗ

---

[231] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. õ, ਨਾ õóñ.

[232] ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਕੇਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 27.

[233] ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ (ਭਾਗ 1), ਪੰਨਾ 103.

[234] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਰਵਿ., ਪੰਨਾ öùô.

[235] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ñóõú.

ਜਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਹੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।"ਇਕਾਦਸ਼ੀ, ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ, ਮਸਿਆ, ਕੁੰਭ, ਅਰਧ-ਕੁੰਭ ਆਦਿ, ਚੰਨ ਸੂਰਜ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਿੱਥਾਂ ਤੇ ਘੜੀਆਂ ਉਤੇ ਖਾਸ ਖਾਸ ਤੀਰਥਾਂ ਦੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਦਾ ਬੜਾ ਮਹਾਤਮ ਦਸਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਲੋਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਤੀਰਥਾਂ ਉਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਜੀਤੇ ਸਭ ਪਾਪ ਧੁਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੋ, ਅਠਾਹਠ ਮੁਖੀ ਤੀਰਥਾਂ ਦਾ ਇਸ਼ਨਾਨ ਆਤਮ-ਕਲਿਆਨ ਦਾ ਇਕ ਸਾਧਨ ਬਣਿਆ ਪਿਆ ਸੀ।[236]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 82 ਵਾਰ 11 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਇਸਨਾਨ/ ਨੰ/ ਨੁ/ ਸਾਨੁ/ ਸਨਾਨਹੁ/ ਨਨ/ ਨਾਨਾ/ ਨਾਂ/ ਨੀ/ ਨੇ/ ਨੈ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 7 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

1. ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਮ - ਪੂਜਾ ਜਾਪ ਤਾਪ **ਇਸਨਾਨ**॥[237]
2. ਆਤਮਿਕ ਇਸਨਾਨ - ਨਾਮੁ ਦਾਨੁ **ਇਸਨਾਨ** ਦਿੜਾਇਆ॥[238]
3. ਸੰਤ ਜਨਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕਰਨਾ - ਮਾਘਿ ਮਜਨੁ ਸੰਗਿ ਸਾਧੂਆ ਧੂੜੀ ਕਰਿ **ਇਸਨਾਨੁ**॥[239]
4. ਨਾਮ ਰੂਪੀ ਇਸਨਾਨ - ਪੂਰਾ ਮਾਰਗ ਪੂਰਾ **ਇਸਨਾਨ**॥[240]
5. ਦਰਸ਼ਨ ਰੂਪੀ ਇਸ਼ਨਾਨ - ਸੰਤ ਕਾ ਦਰਸੁ ਪੂਰਨ **ਇਸਨਾਨ**॥[241]
6. ਪ੍ਰਭੂ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਚਿਤ ਜੋੜਨਾ - ਸਚੁ ਵਰਤੁ ਸੰਤੋਖੁ ਤੀਰਥੁ ਗਿਆਨੁ ਧਿਆਨੁ **ਇਸਨਾਨੁ**॥[242]
7. ਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਇਸਨਾਨ - ਕਦਿ ਪਾਵਉ ਸਾਧਸੰਗੁ ਹਰਿ ਹਰਿ ਸਦਾ ਆਨੰਦੁ ਗਿਆਨ ਅੰਜਨਿ ਮੇਰਾ ਮਨੁ **ਇਸਨਾਨੈ**॥[243]

---

236 ਡਾ. ਸੋਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ, ਲੋਕ ਤੱਤ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਪੰਨਾ 33.
237 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ññó÷.
238 ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ÷ô.
239 ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ñóõ.
240 ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ñøø.
241 ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ñøù.
242 ਉਹੀ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ ñòôõ.
243 ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ öø÷.

ਸਾਲਗਿਰਾਮ - ਸਾਲਗ੍ਰਾਮ, ਅਸਲ ਵਿਚ, ਨੇਪਾਲ ਦੀ ਰੀਡਕੀ ਜਾਂ ਨਾਰਾਇਣੀ ਨਦੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦਾ ਗੋਲਾਕਾਰ ਅਮੋਨੀਆ ਪਥਰ ਹੈ ਜਿਸ ਉਤੇ ਵਜ-ਕੀਟ ਦੁਆਰਾ ਚਕ੍ਰ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸਾਲਗ੍ਰਾਮ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਪਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਸ ਪਿੰਡ ਨੇੜਿਉਂ ਇਹ ਪੱਥਰ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਪਿੰਡ ਦਾ ਨਾਂ ਸ਼ਾਲ (ਸਾਲ) ਦੇ ਬ੍ਰਿਛਾਂ ਦੀ ਅਧਿਕਤਾ ਕਰਕੇ ਸਾਲਗ੍ਰਾਮ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ।[244] ਗੰਡਕੀ ਨਾਂ ਦੀ ਨਦੀ ਜੋ ਪਟਨੇ ਲਾਗੇ ਗੰਗਾ ਨਾਲ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਇਕ ਵਸਤੀ ਦਾ ਨਾਮ ਸ਼ਾਲਿਗ੍ਰਾਮ ਹੈ। ਚੂੰਕਿ ਇਸ ਨਦੀ ਵਿਚੋਂ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦੇ ਗੋਲ ਪੱਥਰ ਨਿਕਲਦੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਚੱਕ੍ਰ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਹਿੰਦੂ ਉਸਨੂੰ ਵਿਸ਼ਣੂ ਮੰਨ ਕੇ ਪੂਜਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਭਗਵਾਨ ਵਿਸ਼ਣੂ ਦਾ ਨਾਮ ਸ਼ਾਲਿਗ੍ਰਾਮ ਪੈ ਗਿਆ।[245] ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਜੋ ਗਡਕੀ ਨਦੀ ਵਿਚ ਹੈ। ਸ਼ਾਲ ਬ੍ਰਿਛਾਂ ਦਾ ਪਿੰਡ। ਇਕ ਪਿੰਡ ਜੋ ਗੰਡਕੀ ਨਦੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਗੰਡਕੀ ਨਦੀ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਗੋਲ ਗੋਲ ਪਥਰ ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਮੂਰਤੀ ਮੰਨ ਕੇ ਪੂਜਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਪਰ ਚੱਕ੍ਰ ਜੇਹੇ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਲਗਿਰਾਮ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦਸ ਕੇ ਲਛਣ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਤੋਂ ਈਸ਼ਵਰ ਉਪਾਸਨਾ ਵਿਚ ਲੈ ਗਏ। ਉਂਞ ਬੀ ਸਾਲਗ੍ਰਾਮ ਦਾ ਐਉਂ ਅਰਥ ਲਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ: ਸਾਲ=ਸਮਾਨ+ਗ੍ਰਾਮ=ਸਮੂਹ। ਅਰਥਾਤ ਸਭ ਵਿਚ ਇਕ ਸਾਰ ਵਰਤ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜੋ।[246]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 2 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸੇਵਾ - **ਸਾਲਗਿਰਾਮੁ** ਹਮਾਰੈ ਸੇਵਾ॥[247]

ਸਿਰਾਧ - ਮੋਏ ਹੋਏ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਜਾਂ ਪਿਤਰਾਂ ਨਿਮਿਤ ਸ਼ਰਧਾ ਸਨੇਹ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਦਾਨ 'ਸਰਾਧ' ਹੈ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਦਾਨ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਦੇਣ ਨਾਲ ਅਗੇ ਪਿਤਰਾਂ ਪਾਸ ਆਪਣੇ ਆਪ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"ਇਹ ਮ੍ਰਿਤ ਪਿਤਰਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਸ਼ਰਧਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਲਈ ਹਿੰਦੂ-ਧਰਮ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਇਕ ਸਮਾਨਜਿਕ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ। ਸ਼ਰਧਾ ਪੂਰਵਕ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਪਿਤਰਾਂ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ

---

[244] ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ (ਭਾਗ 1), ਪੰਨਾ 184.

[245] ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਕੇਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 47.

[246] ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, (ਟੀਕਾ.), ਸੰਥਯਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ (ਭਾਗ 5), ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ, (ਸੰਪਾ.), ਪੰਨਾ 2470.

[247] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ óùó.

ਧਾਰਮਿਕ ਕ੍ਰਿਤ ਹੀ 'ਸਰਾਧ'(ਸ਼੍ਰਾਧ) ਹੈ।[248] ਪਿਤਰਾਂ ਵਾਸਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਅੰਨ, ਵਸਤਰਾਂ ਦਾ ਦਾਨ, ਜੋ ਹਿੰਦੂਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਸਾਲ ਨਿਸਚਿਤ ਦਿਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[249] ਜੋ ਕੰਮ ਸ਼ਰਧਾ ਪੂਰਬਕ ਕੀਤਾ ਜਾਏ, ਪਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਪਿਤਰਾਂ ਦੇ ਉਧਾਰ ਨਮਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕਰਮ। ਸ਼ਰਾਧ। ਪਿਤਰਾਂ ਨਮਿਤ ਦਿਤੇ ਅੰਨ ਆਦਿ ਕਰਮ।[250] ਹਰ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਸਮਾਗਮ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਸੰਸਕਾਰ ਸਮੇਂ ਪਿਤਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਲਈ ਸਰਾਧ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਤੇ ਕੁਲ-ਪ੍ਰੋਹਿਤਾਂ ਨੂੰ ਭੋਜ ਤੇ ਭੇਟਾ ਦਿਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਪਿਤਰਾਂ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸੂਰਜ ਲੋਕ ਵਿਚ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਖਾਸ ਮੌਕਿਆਂ ਉਤੇ, ਤੀਰਥਾਂ ਉਤੇ ਜਾ ਕੇ, ਸੂਰਜ ਲੋਕ ਨੂੰ ਪਿਤਰਾਂ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਲਈ ਪਾਣੀ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ।[251]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

1. ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ - ਜੀਵਤ ਪਿਤਰ ਨ ਮਾਨੈ ਕੋਊ ਮੂਏਂ **ਸਿਰਾਧ** ਕਰਾਹੀ॥[252]

ਸੀਤਲਾ - ਹਿੰਦੂ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਦੇਵੀ ਦੇ ਇਕ ਰੂਪ ਦਾ ਨਾਮ ਸੀਤਲਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਰੰਗ ਸੁਨਹਿਰੀ, ਇਹ ਲਾਲ ਬਸਤਰ ਪਹਿਨਦੀ ਤੇ ਖੋਤੇ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਕਰਦੀ ਹੈ; ਇਸ ਦੀ ਕ੍ਰੋਪੀ ਕਾਰਣ ਚੇਚਕ ਦਾ ਰੋਗ ਹੁੰਦਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਇਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਚੇਤ ਵਦੀ ਅਸ਼ਟਮੀ ਨੂੰ ਕਰਦੇ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸੀਤਲਾ ਅਸਟਮੀ ਸੱਦਦੇ ਹਨ।[253] ਚੇਚਕ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ, ਮਾਤਾ, ਚੀਚਕ, ਹਿੰਦੂ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਚੀਚਕ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਦੀ ਦੇਵੀ ਦਾ ਨਾਂ ਜੋ ਸੁਹਨਿਰੀ ਰੰਗ ਦੀ ਖੋਤੇ ਉਤੇ ਸਵਾਰ, ਹੱਥ ਵਿਚ ਝਾੜੂ, ਮੱਥੇ ਉਪਰ ਛੱਜ ਤੇ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦੇ ਬਸਤਰਾਂ ਵਾਲੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।[254]

---

[248] ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ (ਭਾਗ 1), ਪੰਨਾ 163.

[249] ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਰਨਾ, (ਸੰਪਾ.), ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੇ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦਾ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 50.

[250] ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, (ਟੀਕਾ.), ਸੰਥਯਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ (ਭਾਗ 4), ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ, (ਸੰਪਾ.), ਪੰਨਾ 2035.

[251] ਡਾ. ਸੋਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ, ਲੋਕ ਤੱਤ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਪੰਨਾ 31.

[252] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ, ੦੦੦.

[253] ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਕੇਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 51.

[254] ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਰਨਾ, (ਸੰਪਾ.), ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੇ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦਾ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 51.

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 5 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 2 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

1. ਚੇਚਕ ਰੋਗ - **ਸੀਤਲਾ** ਤੇ ਰਖਿਆ ਬਿਹਾਰੀ॥[255]

2. ਮਨਮਤ - ਭੈਰਊ ਭੂਤ **ਸੀਤਲਾ** ਧਾਵੈ॥[256]

ਹੋਮ - ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਾ ਨਮਿੱਤ ਅਗਨੀ ਘਿਉ ਆਦਿ ਪਾਉਣਾ ਹੋਮ ਹੈ। ਵੈਦਿਕ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਇਹ ਇਕ ਮੁਖ ਧਰਮ ਕਰਮ ਸੀ। ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਲਈ ਯੱਗ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਹੋਮ ਆਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।[257] ਘਿਓ ਆਦਿ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਅਗਨੀ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਵਾਲਾ (ਯੱਗ), ਹਵਨ, ਅਹੂਤੀ ਦੇਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ।[258] ਕਿਸੇ ਦੇਵਤਾ ਆਦਿ ਦੇ ਨਮਿਤ ਜੌਂ ਤਿਲ ਘਿਉ ਆਦਿ ਦੀ ਆਹੂਤੀ ਦੇਣੀ ਅਗਨੀ ਵਿਚ, ਹੋਮ ਕਹੀਏ। ਹਵਨ ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ 'ਕਰਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ੀ' ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇਕ ਵਡਾ ਸਾਧਨ ਸੀ। ਯੱਗ ਸਮੇਂ ਬੀ ਹੋਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਹੋਮ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਨ, ਅਸ਼ਮੇਧ, ਗੋਮੇਧ ਆਦਿਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਯਗ 'ਪੁਰਖ ਮੇਧ' ਬੀ ਸੀ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਨੁਖ ਦੀ ਬਲੀ ਦੇਂਦੇ ਸਨ।[259]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 16 ਵਾਰ 7 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਹੋਮ/ ਹੋਮਿ/ ਹੋਮਾ/ ਹੋਮੇ/ ਹੋਮੈ/ ਹੋਮਤ/ ਮਨ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

1. ਜਗ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 2 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਮ - **ਹੋਮ** ਜਗ ਤੀਰਥ ਕੀਏ ਬਿਚਿ ਹਉਮੈ ਬਧੇ ਬਿਕਾਰ॥[260]

---

[255] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ òúú.

[256] ਉਹੀ, ਭ. ਨਾਮ., ਪੰਨਾ ø÷ô.

[257] ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਕੇਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 72.

[258] ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਰਨਾ, (ਸੰਪਾ.), ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੇ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦਾ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 61.

[259] ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, (ਟੀਕਾ.), ਸੰਥਯਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ (ਭਾਗ 2), ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ, (ਸੰਪਾ.), ਪੰਨਾ 585.

[260] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ òñô.

2. ਵਹਿਮਾਂ-ਭਰਮਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨਾ - ਤਸਕਰ ਪੰਚ ਨਿਵਾਰਹੁ ਠਾਕੁਰ ਸਗਲੋ ਭਰਮਾ **ਹੋਮਿ** ਜਰਹੁ॥[261]

ਕਮੰਡਲ - ਕਮੰਡਲ, ਜੋ ਅਕਸਰ ਸਾਧੂ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਹਥ ਵਿਚ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਖਾਣਪੀਣ ਦੀ ਵਸਤ ਰਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਸਥ ਜੀਵਨ ਤਿਆਗ ਕੇ ਸੰਨਿਆਸੀ ਜਾ ਜੋਗ ਵਾਲਾ ਮਾਰਗ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਘਰ-ਬਾਰ ਤਿਆਗਣ ਤੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰੋਂ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾਵਾਂ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। "ਕਮੰਡਲ ਯੋਗੀਆਂ ਦਾ ਬਹੁਆਯਾਮੀ ਪਾਤਰ ਹੈ। ਇਹ ਤਿਆਗ-ਪੂਰਣ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸੂਚਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਤੇ ਵਿਚਦਿਆਂ ਯੋਗੀ ਇਸ ਕਮੰਡਲ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਰੋਜ਼ਮਰਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਕਮੰਡਲ ਯੋਗੀਆਂ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਆਵਸ਼ਕ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।"[262]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 3 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਕਮੰਡਲ/ਲੁ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਭੇਖ ਦਾ ਹਿਸਾ - ਕਾਇ **ਕਮੰਡਲੁ** ਕਾਪੜੀਆ ਰੇ ਅਠਸਠਿ ਕਾਇ ਫਿਰਾਹੀ॥[263]

ਕਲਸ - ਘੜੇ ਵਰਗਾ ਗੋਲਾਕਾਰ ਤੇ ਲੰਮੇਰਾ ਬਣਿਆ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਤ੍ਰਿਖਾ, ਤਾਂਬੇ, ਪਿੱਤਲ ਯਾ ਸਵਰਨ ਮੜ੍ਹੇ ਤਾਂਬੇ ਦਾ ਕਿੰਗਰਾ, ਜੋ ਮੰਦਰਾਂ ਮੁਨਾਰਿਆਂ ਗੁੰਬਦਾਂ ਉਪਰ ਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਦੂਰੋਂ ਚਮਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਲਿਸ਼ਕਦਾ ਦਿਸਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਸੂਰਜ ਅਰਥ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 2 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਕਲਸ/ਸੁ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 2 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਸ਼ੁਧ ਹਿਰਦਾ - ਭਾਠੀ ਗਗਨੁ ਸਿੰਙਿਆ ਅਰੁ ਚੁੰਙਿਆ ਕਨਕ **ਕਲਸ** ਇਕੁ ਪਾਇਆ॥[264]

---

[261] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ø੦ø.

[262] ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਰਨਾ, (ਸੰਪਾ.), ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੇ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦਾ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 175.

[263] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਤ੍ਰਿਲੋ., ਪੰਨਾ õ੦ö.

[264] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ù੦.

2. ਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਕਲਸ - ਗੁਰ ਅਰਜਨੁ ਕਲਚਰੈ ਤੈ ਜਨਕਹ **ਕਲਸੁ** ਦੀਪਾਇਅਉ॥[265]

ਕੁਸਪਾਤੀ - ਚੀਚੀ ਉਂਗਲ ਦੇ ਨਾਲ ਦੀ ਉਂਗਲ ਉਤੇ ਪਾਇਆ ਦਭ ਦੇ ਪੱਤੇ ਦਾ ਬਣਿਆ ਛੱਲਾ, ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ ਕੋਈ ਪੂਜਾ ਆਦਿਕ ਕਰਨ ਵੇਲੇ।[266]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਧਿਆਨ - ਗਿਆਨੁ ਜਨੇਊ ਧਿਆਨੁ **ਕੁਸਪਾਤੀ**॥[267]

ਗਾਇਤ੍ਰੀ - ਗਾਇਤ੍ਰੀ ਇਕ ਵੈਦਿਕ ਛੰਦ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿ ਵਰਣ ਵਿਚ ੬ ਅਖਰ ਤੇ ਚਾਰ ਚਰਣਾਂ ਵਿਚ ੨੪ ਅਖਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਇਕ ਖਾਸ ਮੰਤ੍ਰ ਨੂੰ ਹੀ ਗਾਇਤ੍ਰੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵਾਮਿਤ੍ਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ।[268] ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਮਹਾਂ ਮੰਤਰ ਜਿਸ ਦਾ ਜਾਪ ਕੇਵਲ ਬ੍ਰਾਮਣ, ਖੱਤਰੀ ਤੇ ਵੈਸ਼ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਵਿਤਰੀ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।[269] ਰਿਗ ਵੇਦ ਦਾ ਇਕ ਅਤਿ ਪਵਿੱਤਰ ਸਤੋਤਰ ਜਿਸ ਦਾ ਸਵੇਰ ਸ਼ਾਮ ਪਾਠ ਕਰਨਾ ਹਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਵਿਤ੍ਰੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[270]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 6 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

1. ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਪਭੂ ਦਾ ਵਾਸਾ - ਤੁਮ੍ ਤਉ ਬੇਦ ਪੜਹੁ **ਗਾਇਤ੍ਰੀ** ਗੋਬਿੰਦੁ ਰਿਦੈ ਹਮਾਰੇ॥[271]

ਗੋਪੀ ਚੰਦਨ - ਦੁਆਰਕਾ ਦੇ ਤਲਾਬ ਦੀ ਪੀਲੀ ਮਿਟੀ ਦਾ ਤਿਲਕ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

---

[265] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਕਲ, ਪੰਨਾ ñôúø.

[266] ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਰਨਾ, (ਸੰਪਾ.), ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੇ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦਾ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 74.

[267] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ óõõ.

[268] ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਕੇਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 113.

[269] ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਰਨਾ, (ਸੰਪਾ.), ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੇ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦਾ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 84.

[270] ਜੌਨ ਡਾਸਨ, (ਸੰਪਾ.), ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 220.

[271] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ôøò.

1. ਕਰਮ ਕਾਂਡ/ਭੇਖ - ਕਿਨਹੀ ਤਿਲਕੁ **ਗੋਪੀ ਚੰਦਨ** ਲਾਇਆ॥[272]

ਚਕ੍ਰ – ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਕੋਸ਼ਗਤ ਅਰਥ ਹੈ ਘੇਰਾ, ਦਾਇਰਾ, ਪਹੀਆ ਆਦਿ ਪਰ ਇਹ ਇਕ ਹਥਿਆਰ ਹੈ ਜੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। 'ਚਕ੍ਰ ਚਲਾਇਆ' ਮੁਹਾਵਰਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿਸੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਦੁਆਰਾ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਅੰਦੋਲਨ ਚਲਾਉਣਾ ਤੇ ਦੂਰ ਨੇੜੇ ਘੁੰਮ ਫਿਰ ਕੇ ਜਨ- ਸਾਧਾਰਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦੱਸ ਕੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਬਨਾਉਣਾ।[273]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 18 ਵਾਰ 3 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਚਕ੍ਰ/ ਕ੍ਰੰ/ ਕ੍ਰ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 3 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

1. ਜੋਗੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਰੀਰ ਵਿਚਲੇ ਛੇ ਚਕ੍ਰ - ਉਲਟਤ ਪਵਨ **ਚਕ੍ਰ** ਖਟੁ ਭੇਦੇ ਸੁਰਤਿ ਸੁੰਨ ਅਨਰਾਗੀ॥[274]
2. ਧਾਰਮਿਕ ਚਿੰਨ - ਸੰਖ **ਚਕ੍ਰ** ਗਦਾ ਹੈ ਧਾਰੀ ਮਹਾ ਸਾਰਥੀ ਸਤਸੰਗਾ॥[275]
3. ਹਥਿਆਰ - ਕਰ ਧਰੇ **ਚਕ੍ਰ** ਬੈਕੁੰਠ ਤੇ ਆਏ ਗਜ ਹਸਤੀ ਕੇ ਪ੍ਰਾਨ ਉਧਾਰੀਅਲੇ॥[276]

ਜਨੇਊ -ਹਿੰਦੂ ਮਤ ਦਾ ਇਕ ਚਿੰਨ੍ਹ ਜੋ ਕਿ ਬਾਲਕ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ੮ ਯਾ ੧੧/੧੨ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਪਹਿਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸੱਜੇ ਮੋਢੇ ਤੋਂ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਵਲ ਲਟਕਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਜਨੇਊ ਸੰਸਕਾਰ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਮਨੂ ਸੰਮ੍ਰਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਲਈ ਸੂਤ ਦਾ, ਖਤ੍ਰੀ ਲਈ ਸਣ ਦਾ, ਤੇ ਵੈਸ਼ ਲਈ ਉੱਨ ਦੇ ਜਨੇਊ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਹੈ, ਸੂਦ੍ਰ ਤੇ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਜਨੇਊ ਪਹਿਨਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ।[277] ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹਿੰਦੂ-ਧਰਮ ਦੇ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁਖ ਸੰਸਕਾਰ ਨਾਲ ਹੈ। 'ਜਨੇਊ' ਦਾ ਮੂਲ ਨਾਂ 'ਯੱਗੋਪਵੀਤ' ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ 'ਯੱਗ ਦੇ ਅਵਸਰ ਤੇ ਉਪਰੋਂ ਲਪੇਟਿਆ ਹੋਇਆ ਬਸਤ੍ਰ' (ਮਿਗਚਰਮ)। ਇਸ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਾਰਨ ਨਾਲ ਯੱਗ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਬੀਤਣ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ

---

[272] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ÙñÓ.

[273] ਡਾ. ਬਲਜਿੰਦਰ ਕੌਰ ਜੋਸ਼ੀ, ਬਾਣੀ ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਸੰਦਰਭ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 55.

[274] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ óóó.

[275] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ñúøò.

[276] ਉਹੀ, ਭ. ਨਾਮ., ਪੰਨਾ ùøø.

[277] ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਕੇਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਨੇ 144-45.

'ਪਵਿਤਰ ਸੂਤਰ' ਹੋ ਗਿਆ ਜੋ ਯੱਗੋਪਵੀਤ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਜੋਂ ਧਾਰਣ ਜੀਤਾ ਜਾਣ ਲਗਿਆ।[278] ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚ ਜਨੇਊ/ਜੰਞੂ/ਯਗੋਪਵੀਤ ਸੰਸਕਾਰ ਬਹੁਤ ਮਹਤੱਵ ਹੈ। ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਕਸ਼ਤ੍ਰੀ, ਵੈਸ਼ ਤਿੰਨ ਵਰਣਾਂ ਲਈ ਜਨੇਊ ਸੰਸਾਕਰ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਵਿਧੀ ਵਿਧਾਨ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕਸ਼ਤ੍ਰੀ ਤੇ ਵੈਸ਼ ਵਰਣਾਂ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਇਸ ਸੰਸਕਾਰ ਨਾਲ ਹੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 20 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:

1. ਤਗ/ ਗਿ/ ਗੁ/ ਤਾਗ/

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 4 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

1. ਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਜਨੇਊ - ਗਿਆਨ **ਜਨੇਊ** ਧਿਆਨ ਕੁਸਪਾਤੀ॥[279]
2. ਦਇਆ, ਸੰਤੋਖ, ਜਤ ਅਤੇ ਉਚੇ ਆਚਰਨ ਦਾ ਜਨੇਊ - ਦਇਆ ਕਪਾਹ ਸੰਤੋਖੁ ਸੂਤੁ ਜਤੁ ਗੰਢੀ ਸਤੁ ਵਟੁ॥ ਏਹੁ **ਜਨੇਊ** ਜੀਅ ਕਾ ਹਈ ਪਾਡੇ ਘਤੁ॥[280]
3. ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਚਿੰਨ - ਸੂਤੁ **ਜਨੇਊ** ਪੜਿ ਗਲਿ ਪਾਵੈ॥[281]
4. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਮ ਦਾ ਜਨੇਊ - ਦਰਗਹ ਅੰਦਰਿ ਪਾਈਐ **ਤਗੁ** ਨ ਤੂਟਸਿ ਪੂਤ॥[282]

ਜਪਨੀ - ਨਾਮ ਜਪਣ ਵਾਲੀ ਮਾਲਾ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 8 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:

1. ਤਸਬੀ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 3 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

---

[278] ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ (ਭਾਗ 1), ਪੰਨਾ 16.

[279] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ óõõ.

[280] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ô÷ñ.

[281] ਉਹੀ, ਮ. ó, ਪੰਨਾ ùõñ.

[282] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ô÷ñ.

1. ਨਾਮ ਦੀ ਮਾਲਾ - ਕਰਿ ਕਿਰਪਾ ਰਾਖਹੁ ਸਰਣਾਈ ਮੋ ਕਉ ਦੇਹੁ ਹਰੇ ਹਰਿ **ਜਪਨੀ**॥[283]

2. ਦਿਖਾਵੇ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ - ਕਬੀਰ **ਜਪਨੀ** ਕਾਠ ਕੀ ਕਿਆ ਦਿਖਲਾਵਹਿ ਲੋਇ॥[284]

3. ਦਸ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵਸ ਕਰਨਾ - **ਤਸਬੀ** ਯਾਦਿ ਕਰਹੁ ਦਸ ਮਰਦਨੁ ਸੁੰਨਤਿ ਸੀਲੁ ਬੰਧਾਨਿ ਬਰਾ॥[285]

ਤੰਤੁ - ਤੰਤ੍ਰ ਦਾ ਅਖਰੀ ਅਰਥ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਕੁਝ ਖਾਸ ਚੀਜ਼ਾਂ ਜਿਵੇਂ ਸੰਧੂਰ, ਹਲਦੀ ਤੇ ਦਾਲ ਚੌਲ ਆਦਿ ਲੈ ਕੇ ਟੂਣਾ ਕਰਨਾ, ਤੰਤ੍ਰ ਹੈ।[286] ਇਹ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ 'ਆਗਮ' ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਜਾਦੂ ਅਤੇ ਟੂਣਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਵਰਣਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸ਼ਕਤੀ (ਦੇਵੀ) ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੀ ਵੱਡੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਘਾੜਨਾ ਹੈ।[287]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 32 ਵਾਰ 4 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਤੰਤ/ ਤੁ/ ਤ੍ਰ/ ਤ੍ਰ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 10 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

1. ਨਾਸ਼ਮਾਨ - ਅਉਖਧ ਮੰਤ੍ਰ **ਤੰਤ** ਸਭਿ ਛਾਰੁ॥[288]
2. ਸੁਆਸ - ਛੋਛੀ ਨਲੀ **ਤੰਤੁ** ਨਹੀ ਨਿਕਸੈ ਨਤਰ ਰਹੀ ਉਰਝਾਈ॥[289]
3. ਪਰਮਾਤਮਾ - ਬਾਬਾ ਜੁਗਤਾ ਜੀਉ ਜੁਗਹ ਜੁਗ ਜੋਗੀ ਪਰਮ **ਤੰਤ** ਮਹਿ ਜੋਗੰ॥[290]
4. ਸਾਜ਼ ਦੀ ਤਾਰ - ਹਥਿ ਕਰਿ **ਤੰਤੁ** ਵਜਾਵੈ ਜੋਗੀ ਥੋਥਰ ਵਾਜੈ ਬੇਨ॥[291]
5. ਟੂਣਾ - **ਤੰਤ** ਮੰਤ੍ਰ ਸਭ ਅਉਖਧ ਜਾਨਹਿ ਅੰਤਿ ਤਊ ਮਰਨਾ॥[292]
6. ਮੋਹ ਦੀ ਤਾਰ - ਤਾਗਾ **ਤੰਤੁ** ਸਾਜੁ ਸਭੁ ਥਾਕਾ ਰਾਮ ਨਾਮ ਬਸਿ ਹੋਈ॥[293]

---

[283] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ õ, ਪੰਨਾ óøø.

[284] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ñóöø.

[285] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ñúøô.

[286] ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਕੇਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 166.

[287] ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ (ਭਾਗ 1), ਪੰਨਾ 93.

[288] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ñùö.

[289] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ óóõ.

[290] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ óöú.

[291] ਉਹੀ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ óöø.

[292] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ô÷÷.

[293] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ôøó.

7. ਜਾਲ - ਜਿਉਂ ਜਲ **ਤੰਤੁ** ਪਸਾਰਿਓ ਬਧਕਿ ਗ੍ਰਸਿ ਮੀਨਾ ਵਸਗਤਿ ਖਰਿਆ॥[294]

8. ਤੰਦ - **ਤੰਤੁ** ਸੂਤੁ ਕਿਛੁ ਨਿਕਸੈ ਨਾਹੀ ਸਾਕਤ ਸੰਗੁ ਨ ਕੀਜੈ॥[295]

9. ਜੀਵਾਤਮਾ - **ਤੰਤ** ਕਉ ਪਰਮ ਤੰਤੁ ਮਿਲਿਆ ਨਾਨਕਾ ਬੁਧਿ ਪਾਈ॥[296]

10. ਨਾਮ - ਅਉਖਧ ਮੰਤ੍ਰ **ਤੰਤ੍ਰ** ਪਰ ਦੁਖ ਹਰ ਸਰਬ ਰੋਗ ਖੰਡਣ ਗੁਣਕਾਰੀ॥[297]

ਤਰਪਣੁ - ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮੂਲ ਦੇ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਤ੍ਰਿਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ। ਇਹ ਹਿੰਦੂ-ਧਰਮ ਦੇ ਇਕ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੇਵਤਿਆਂ ਜਾਂ ਪਿਤਰਾਂ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਹੱਥ ਜਾਂ ਅਰਘੇ (ਚਮਚੇ) ਨਾਲ ਜਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮੰਤਰ-ਪਾਠ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਚੀਨਾਂ ਦੀ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਜਲ ਦੇਵਤਿਆਂ ਅਤੇ ਪਿਤਰਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਤ੍ਰਿਪਤ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।[298] ਕਰਮਕਾਂਡ, ਪਿਤਰਾਂ ਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜਲ ਅਰਪਣ ਕਰਨਾ।[299]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 2 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

1. ਪਿਤਰਾਂ ਨੂੰ ਜਲ ਅਰਪਣ ਕਰਨਾ - ਸੰਧਿਆ **ਤਰਪਣੁ** ਕਰਹਿ ਗਾਇਤ੍ਰੀ ਬਿਨੁ ਬੂਝੇ ਦੁਖੁ ਪਾਇਆ॥[300]

ਤਿਲਕ - ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਤਿਲ ਦੇ ਫੁੱਲ ਵਾਂਗ ਸ਼ੋਭਾਸ਼ਾਲੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਜੋ ਆਮ ਤੌਰ'ਤੇ ਮਸਤਕ ਉਪਰ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੁਖ ਤੌਰ ਤੇ ਮਹੱਤਵ ਧਾਰਮਿਕ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ-ਮਤ ਵਾਲੇ ਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਆਪਣੇ ਮੱਥੇ ਉਪਰ ਲਗਾ ਕੇ ਮਾਂਗਲਿਕ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਰੀਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਤਿਲਕ ਚੰਦਨ, ਕਸਤੂਰੀ, ਰੋਲੀ ਆਦਿ ਕਈ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਅਧਿਕ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਚੰਦਨ ਦਾ

---

294 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ ñòùô.

295 ਉਹੀ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ ñóòô.

296 ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñóòø.

297 ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ñóøø.

298 ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ (ਭਾਗ 1), ਪੰਨਾ 66.

299 ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਰਨਾ, (ਸੰਪਾ.), ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੇ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦਾ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 111.

300 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ó, ਪੰਨਾ öúó.

ਤਿਲਕ ਹੀ ਹੈ।[301] ਮੱਥੇ ਉਪਰ ਚੰਦਨ/ਕੇਸਰ ਅਥਵਾ ਹੋਰ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਲਾਇਆ ਟਿੱਕਾ।[302] ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚ ਮੱਥੇ ਉਪਰ ਚੰਦਨ, ਕਸਤੂਰੀ, ਰੋਲੀ ਆਦਿ ਨਾਲ ਤਿਲ ਦੇ ਫੁੱਲ ਵਰਗੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨੂੰ ਤਿਲਕ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਮੰਗਲਮਈ ਕਾਰਜਾਂ ਸਮੇਂ ਜਾਂ ਧਾਰਮਕ ਸਮਾਗਮਾਂ ਸਮੇਂ ਤਿਲਕ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਰਾਜ ਸਿੰਘਾਸਨ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਚੰਦਨ ਦਾ ਤਿਲਕ ਲਗਾਏ ਜਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ। ਤਿਲਕ ਤੇ ਜੰਜੂ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਜਾਂ ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹਨ।[303]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 36 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਤਿਲਕ/ ਕੁ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਵਿਆਕਰਨਕ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:

1. ਟਿਕਾ/ ਕੇ

   ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 7 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

1. ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਮ - ਪੂਜਾ **ਤਿਲਕੁ** ਤੀਰਥ ਇਸਨਾਨਾ॥[304]
2. ਕਰਮ-ਕਾਂਡ - ਗਲਿ ਮਾਲਾ **ਤਿਲਕੁ** ਲਿਲਾਟੰ॥[305]
3. ਬਖਸ਼ਿਸ਼/ਮਿਹਰ-ਜਿਤਨੇ ਭਗਤ ਹਰਿ ਸੇਵਕਾ ਮੁਖਿ ਅਠਸਠਿ ਤੀਰਥ ਤਿਨ **ਤਿਲਕੁ** ਕਢਾਇ॥[306]
4. ਪਦਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨੀ - ਰਾਮਦਾਸ ਸੋਢੀ **ਤਿਲਕੁ** ਦੀਆ ਗੁਰ ਸਬਦੁ ਸਚੁ ਨੀਸਾਣੁ ਜੀਉ॥[307]
5. ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ - ਸੰਖ ਚਕ੍ਰ ਮਾਲਾ **ਤਿਲਕੁ** ਬਿਰਾਜਿਤ ਦੇਖਿ ਪ੍ਰਤਾਪ ਜਮੁ ਡਰਿਓ॥[308]
6. ਸ਼ੁਭ ਕਰਣੀ ਰੂਪੀ ਤਿਲਕ - ਜੁਗਤਿ ਧੋਤੀ ਸੁਰਤਿ ਚਉਕਾ **ਤਿਲਕੁ** ਕਰਣੀ ਹੋਇ॥[309]

---

301 ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ (ਭਾਗ 1), ਪੰਨਾ 71.

302 ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਰਨਾ, (ਸੰਪਾ.), ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੇ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦਾ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 115.

303 ਡਾ. ਬਲਜਿੰਦਰ ਕੌਰ ਜੋਸ਼ੀ, ਬਾਣੀ ਭਗਤ ਨਾਮ ਦੇਵ ਸੰਦਰਭ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 64.

304 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ùø.

305 ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ô÷ú.

306 ਉਹੀ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ ÷óó.

307 ਉਹੀ, ਭ. ਸੁੰਦ., ਪੰਨਾ ùòó.

308 ਉਹੀ, ਭ ਨਾਮ., ਪੰਨਾ ññúõ.

309 ਉਹੀ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ ñòôõ.

7. ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ - ਸਤਿਗੁਰੂ ਕਲ ਸਤਿਗੁਰ **ਤਿਲਕੁ** ਸਤਿ ਲਾਗੈਸੋ ਪੈ ਤਰੈ॥[310]

ਤੀਰਥ - ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮੂਲ ਦੇ 'ਤੀਰਥ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'ਪਾਪ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਦਿਵਾਉਣ ਵਾਲਾ'। ਇਸ ਤੀਰਥ ਦਾ ਭਾਵ ਬਣਿਆ ਉਹ ਪਵਿਤਰ ਸਥਾਨ ਜਿਥੇ ਲੋਕੀਂ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਲ ਪਾਪ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਣ।[311] ਤੀਰਥ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਜਿਸ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਨਦੀ ਪਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਭਾਂਵ ਘਾਟ। ਬਹੁਤੇ ਤੀਰਥ ਨਦੀਆਂ/ਦਰਿਆਵਾਂ ਕਿਨਾਰੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਵ-ਸਾਗਰ ਪਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।[312] ਹਿੰਦੂ ਮਨੌਤ ਅਨੁਸਾਰ ਅਠਾਹਠ ਤੀਰਥਾਂ ਦਾ ਇਸ਼ਨਾਨ ਮੁਕਤੀ-ਦਾਤਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।ਗੁਰੂ ਸਹਿਬਾਨ ਨੇ ਤੀਰਥ ਇਸ਼ਨਾਨ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਦੀ ਸੁਧੀ ਤੋਂ ਵਧ ਮਹਤਵ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਤੀਰਥਾਂ ਦੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਨਾਲ ਮਨ ਸੁਚਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਜੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਮੈਲ ਉਤਰ ਵੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਮਨ ਉਤੇ ਤੀਰਥੀਂ ਨਹਾ ਆਉਣ ਦੀ ਹਉਮੈ ਦੀ ਮੈਲ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 188 ਵਾਰ 6 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਤੀਰਥ/ ਥਾ/ ਥਾਂ/ ਥਿ/ ਥੀ/ ਥੁ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 20 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਲਗਣਾ - **ਤੀਰਥਿ** ਨਾਵਾ ਜੇ ਤਿਸੁ ਭਾਵਾ ਵਿਣੁ ਭਾਣੇ ਕਿ ਨਾਇ ਕਰੀ॥[313]
2. ਅੰਤਰ ਆਤਮੇ ਦਾ ਤੀਰਥ - ਅੰਤਰਗਰਿ **ਤੀਰਥਿ** ਮਲਿ ਨਾਉ॥[314]
3. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਉਸਤਤ - ਗਾਵਨਿ ਤੁਧਨੋ ਰਤਨ ਉਪਾਏ ਤੇਰੇ ਅਠਸਠਿ **ਤੀਰਥ** ਨਾਲੇ॥[315]
4. ਗੁਰੂ - ਗੁਰੁ ਸਰੁ ਸਾਗਰੁ ਬੋਹਿਥੋ ਗੁਰੁ **ਤੀਰਥੁ** ਦਰੀਆਉ॥[316]
5. ਸਾਧ ਜਨਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਦੀ ਮਹਿਮਾ - ਕਰਿ ਸੰਗਤਿ ਤੂ ਸਾਧ ਕੀ ਅਠਸਠਿ **ਤੀਰਥ** ਨਾਉ॥[317]

---

[310] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ ਕਲ, ਪੰਨਾ ñóùñ.

[311] ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ (ਭਾਗ 1), ਪੰਨਾ 72.

[312] ਡਾ. ਬਲਜਿੰਦਰ ਕੌਰ ਜੋਸ਼ੀ, ਭਾਈ ਭਗਤ ਨਾਮ ਦੇਵ ਸੰਦਰਭ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 15.

[313] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ò.

[314] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ô.

[315] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ù.

[316] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñ÷.

[317] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ô÷.

6. ਨਾਮ ਰੂਪੀ ਤੀਰਥ - ਗੁਰ ਕੇ ਚਰਣ ਸਰੇਵਣੇ **ਤੀਰਥ** ਹਰਿ ਕਾ ਨਾਉ॥[318]

7. ਸਤਸੰਗ - ਜੇ ਅਗੈ **ਤੀਰਥੁ** ਹੋਇ ਤਾ ਮਲੁ ਲਹੈ ਛਪੜਿ ਨਾਤੈ ਸਗਵੀ ਮਲੁ ਲਾਏ॥[319]

8. ਕਰਮ-ਕਾਂਡ - **ਤੀਰਥਿ** ਨਾਇ ਅਰੁ ਧਰਨੀ ਭ੍ਰਮਤਾ ਆਗੈ ਠਉਰ ਨ ਪਾਵੈ॥[320]

9. ਜੂਨ - ਕਈ ਕੋਟਿ ਭਏ **ਤੀਰਥ** ਵਾਸੀ॥[321]

10. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਚਾਹ - ਦੇਵਤਿਆ ਦਰਸਨ ਕੈ ਤਾਈ ਦੂਖ ਭੂਖ **ਤੀਰਥ** ਕੀਏ॥[322]

11. ਅਹੰਕਾਰ ਭਾਵਨਾ - **ਤੀਰਥ** ਜਾਉ ਤ ਹਉ ਹਉ ਕਰਤੇ॥[323]

12. ਗੁਰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੀਚਾਰ - **ਤੀਰਥ** ਮਜਨੁ ਗੁਰ ਵੀਚਾਰਾ॥[324]

13. ਪੰਜ ਵਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਸ ਕਰਨਾ - ਪੰਚ ਭੂ ਆਤਮਾ ਵਸਿ ਕਰਹਿ ਤਾ **ਤੀਰਥ** ਕਰਹਿ ਨਿਵਾਸੁ॥[325]

14. ਮਨ ਅੰਦਰਲਾ ਤੀਰਥ - ਇਹੁ ਮਨੁ ਕਾਸੀ ਸਭਿ **ਤੀਰਥ** ਸਿਮ੍ਰਿਤਿ ਸਤਿਗੁਰ ਦੀਆ ਬੁਝਾਇ॥[326]

15. ਪਰਮਾਤਮਾ - ਆਪੇ ਅਠਸਠਿ **ਤੀਰਥ** ਕਰਤਾ ਆਪਿ ਕਰੇ ਇਸਨਾਨੁ॥[327]

16. ਨਾਮ ਰੂਪੀ ਸਰੋਵਰ ਦਾ ਇਸ਼ਨਾਨ-ਮੈਲੁ ਗਈ ਮਨੁ ਨਿਰਮਲੁ ਹੋਆ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਰਿ **ਤੀਰਥਿ** ਨਾਇ॥[328]

17. ਗੁਰ ਦਰਸ਼ਨ - ਅਠਸਠਿ **ਤੀਰਥ** ਮਜਨਾ ਗੁਰ ਦਰਸੁ ਪਰਾਪਤਿ ਹੋਇ॥[329]

18. ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵੀਚਾਰ - **ਤੀਰਥੁ** ਸਬਦ ਬੀਚਾਰੁ ਅੰਤਰਿ ਗਿਆਨੁ ਹੈ॥[330]

---

[318] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ õò.

[319] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñôú.

[320] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ òñö.

[321] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ò÷õ.

[322] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ óõø.

[323] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ óøõ.

[324] ਉਹੀ. ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ôññ.

[325] ਉਹੀ, ਮ. ó, ਪੰਨਾ ôùñ.

[326] ਉਹੀ.

[327] ਉਹੀ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ õõô.

[328] ਉਹੀ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ õø÷.

[329] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ õù÷.

[330] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ öø÷.

19. ਗੁਰੂ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ - ਗੁਰ ਗਿਆਨੁ ਸਾਚਾ ਥਾਨੁ ਤੀਰਥੁ ਦਸ ਪੁਰਬ ਸਦਾ ਦਸਾਹਰਾ॥[331]

20. ਸੰਤੋਖ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ - ਸਚੁ ਵਰਤੁ ਸੰਤੋਖੁ **ਤੀਰਥੁ** ਗਿਆਨੁ ਧਿਆਨੁ ਇਸਨਾਨੁ॥[332]

ਦਾਨ - ਦਾਨ, ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਾਲੀ ਵਸਤੂ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਇਵਜਾਨੇ ਦੇ ਲੋੜਵੰਦ ਨੂੰ ਸਮਰਪਣ ਕਰਨਾ ਹੈ।[333] ਧਰਮ ਅਰਥ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਧਨ ਜਾਂ ਪਦਾਰਥ ਆਦਿ ਦਾਨ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਅਮੀਰ ਲੋਕ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਦਾਨ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਇਸਤਰੀ, ਹਾਥੀ, ਸੋਨਾ, ਧਨ ਪਦਾਰਥ ਆਦਿ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਵੇ ਪਰ ਮੱਧ ਕਾਲੀਨ ਸੰਤਾਂ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਦਾਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨ ਨੂੰ ਉਚੇਰਾ ਤੇ ਮਹਤੱਵਪੂਰਨ ਦੱਸਿਆ।[334]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 340 ਵਾਰ 10 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਦਾਨ/ ਨੰ/ ਨਾਂ/ ਨਿ/ ਨੀ/ ਨੁ/ ਨੇ/ ਨੈ/ ਨੋ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 20 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

1. ਦਾਤ, ਬਖਸ਼ਿਸ਼ - ਤੇਰੇ **ਦਾਨੈ** ਕੀਮਤਿ ਨਾ ਪਵੈ ਤਿਸੁ ਦਾਤੇ ਕਵਣੁ ਸੁਮਾਰੁ॥[335]
2. ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ - ਰਤਾ ਪੈਨਣੁ ਮਨੁ ਰਤਾ ਸੁਪੇਦੀ ਸਤੁ **ਦਾਨੁ**॥[336]
3. ਆਤਮਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਦਾਤ - ਗੁਰ ਜੇਵਡੁ ਦਾਤਾ ਕੋ ਨਹੀ ਜਿਨਿ ਦਿਤਾ ਆਤਮ **ਦਾਨੁ**॥[337]
4. ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਮ - ਕੰਚਨ ਕੇ ਕੋਟ ਦਤੁ ਕਰੀ ਬਹੁ ਹੈਵਰ ਗੈਵਰ **ਦਾਨੁ**॥[338]
5. ਅਹੰਕਾਰੀ ਬਿਰਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ - ਭੂਮਿ **ਦਾਨੁ** ਗਊਆ ਘਣੀ ਭੀ ਅੰਤਰਿ ਗਰਬੁ ਗੁਮਾਨੁ॥[339]

---

331 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ öø÷.

332 ਉਹੀ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ ñòôõ.

333 ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਕੇਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 171.

334 ਡਾ. ਬਲਜਿੰਦਰ ਕੌਰ ਜੋਸ਼ੀ, ਬਾਣੀ ਭਗਤ ਨਾਮ ਦੇਵ ਸੰਦਰਭ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 67.

335 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñò.

336 ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñö.

337 ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ õò.

338 ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ öò.

339 ਉਹੀ.

6. ਸਿਆਣਾ - ਤੂੰ **ਦਾਨਾ** ਠਾਕੁਰੁ ਸਭ ਬਿਧਿ ਜਾਨਹਿ॥[340]

7. ਨਾਮ ਦਾਨ- ਨਾਮੁ **ਦਾਨੁ** ਦੀਜੈ ਨਾਨਕ ਕਉ ਤਿਸੁ ਪ੍ਰਭੁ ਅਗਮ ਅਗਾਧੇ ਜੀਉ॥[341]

8. ਦਰਸ਼ਨ ਰੂਪੀ ਦਾਨ - ਨਾਨਕੁ ਮੰਗੈ ਦਰਸ **ਦਾਨੁ** ਕਿਰਪਾ ਕਰਹੁ ਹਰੇ॥[342]

9. ਸ਼ੇਸ਼ਟ ਦਾਨ - ਪਤਿ ਕੇ ਸਾਦ ਖਾਦਾ ਲਹੈ ਦਾਨਾ ਕੈ ਸਿਰਿ **ਦਾਨੁ**॥[343]

10. ਮਾਇਆ ਦਾ ਦਾਨ - ਲਾਖ ਅਰਬ ਖਰਬ ਦੀਨੋ **ਦਾਨੁ**॥[344]

11. ਪਦਾਰਥਕ ਦਾਨ - ਕਨਿਕ ਅਸ੍ਵ ਹੈਵਰ ਭੂਮਿ **ਦਾਨ**॥[345]

12. ਪਰਮਾਤਮਾ - ਉਰਵਾਰਿ ਪਾਰਿ ਸਭ ਏਕੋ **ਦਾਨੀ**॥[346]

13. ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਚਰਨ ਧੂੜ ਦਾ ਦਾਨ - **ਦਾਨੁ** ਦੇਇ ਸਾਧੂ ਕੀ ਧੂਰਾ॥[347]

14. ਹਿੰਦ ਦੀ ਭੂਮੀ ਦਾ ਕਬਜਾ - ਪਾਪ ਕੀ ਜੰਞ ਲੈ ਕਾਬਲਹੁ ਧਾਇਆ ਜੋਰੀ ਮੰਗੈ **ਦਾਨੁ** ਵੇ ਲਾਲੋ॥[348]

15. ਭਗਤੀ ਦਾ ਦਾਨ - ਭਗਤਿ **ਦਾਨ** ਭਗਤਾ ਕਉ ਦੀਨਾ ਹਰਿ ਨਾਨਕੁ ਜਾਚੈ ਮਾਈ॥[349]

16. ਦੰਡ/ਸਜ਼ਾ - ਸਹੰਸਰ **ਦਾਨ** ਦੇ ਇੰਦ੍ਰ ਰੋਆਇਆ॥[350]

17. ਸੋਨੇ ਦਾ ਦਾਨ - ਅਸੁਮੇਧ ਜਗੁ ਕੀਜੈ ਸੋਨਾ ਗਰਭ **ਦਾਨੁ** ਦੀਜੈ ਰਾਮ ਨਾਮ ਸਰਿ ਤਊ ਨ ਪੂਜੈ॥[351]

18. ਸੇਵਾ - ਬ੍ਰਹਮਣ ਚੁਲੀ ਸੰਤੋਖ ਕੀ ਗਿਰਹੀ ਕਾ ਸਤੁ **ਦਾਨੁ**॥[352]

---

340 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ñúñ.

341 ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ñúò.

342 ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ñóö.

343 ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñô÷.

344 ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ òúò.

345 ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ òöõ.

346 ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ óó÷.

347 ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ õöó.

348 ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ÷òò.

349 ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ùñö.

350 ਉਹੀ, ਮ. ó, ਪੰਨਾ ùõó.

351 ਉਹੀ, ਮ. ó, ਪੰਨਾ ù÷ó.

352 ਉਹੀ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ ñòôú.

19. ਨਿਰਭੈਯਤਾ ਦਾ ਦਾਨ - ਅਭੈ **ਦਾਨੁ** ਨਾਮੁ ਹਰਿ ਪਾਇਓ ਸਿਰੁ ਡਾਰਿਓ ਨਾਨਕ ਸੰਤ ਚਰਨਾ॥[353]

20. ਚੰਗੇ ਕਰਮ ਕਰਨੇ - ਪੁੰਨ **ਦਾਨ** ਕਾ ਕਰੈ ਸਰੀਰੁ॥[354]

ਦੇਹੁਰਾ – ਜਿਸ ਸਥਾਨ ਤੇ ਕਿਸੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਦਾਹ ਸਸਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਤੇ ਸਮਾਧ ਆਦਿ ਬਣਾਈ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਹੁਰਾ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਦੇਹੁਰਿਆਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸੁੱਖਣਾ ਸੁੱਖਦੇ ਹਨ।[355]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 17 ਵਾਰ 3 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਦੇਹੁਰਾ/ ਰੇ/ ਰੈ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:

1. ਦੇਵਲ
2. ਮੰਦਰ/ ਰਿ/ ਦਿਰ/ ਦਿਰੁ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 6 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

1. ਸਰੀਰ - ਢਾਹਿ ਮੜੋਲੀ ਲੂਟਿਆ **ਦੇਹੁਰਾ** ਸਾ ਧਨ ਪਕੜੀ ਏਕ ਜਨਾ॥[356]
2. ਮੰਦਰ -ਹਿੰਦੂ ਪੂਜੈ **ਦੇਹੁਰਾ** ਮੁਸਲਮਾਣੁ ਮਸੀਤਿ॥[357]
3. ਪਰਮਾਤਮਾ - ਆਪਨ ਦੇਉ **ਦੇਹੁਰਾ** ਆਪਨ ਆਪ ਲਗਾਵੈ ਪੂਜਾ॥[358]
4. ਮਹਲ - ਮੋਤੀ ਤ **ਮੰਦਰ** ਊਸਰਹਿ ਰਤਨੀ ਤ ਹੋਹਿ ਜੜਾਉ॥[359]
5. ਹਿਰਦਾ - **ਮੰਦਰਿ** ਘਰਿ ਆਨੰਦ ਹਰਿ ਹਰਿ ਜਸੁ ਮਨਿ ਭਾਵੈ॥[360]
6. ਮਨ - ਮਨੁ **ਮੰਦਰੁ** ਤਨੁ ਸਾਜੀ ਬਾਰਿ॥[361]

---

[353] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ñòùù.

[354] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñôññ.

[355] ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਕੇਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 68.

[356] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñõõ.

[357] ਉਹੀ, ਭ. ਨਾਮ., ਪੰਨਾ ø÷õ.

[358] ਉਹੀ, ਭ. ਨਾਮ., ਪੰਨਾ ñòõò.

[359] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñô.

[360] ਉਹੀ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ ñöö.

[361] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ñøø.

ਧੂਪ - ਇਕ ਲਕੜੀ ਜੋ ਕੁੱਟ ਕੇ ਮਸਾਲੇ ਪਾ ਕੇ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਪੂਜਾ ਸਮੇਂ ਧੁਖਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। "ਸੁਗੰਧੀ ਵਾਲੀ ਵਸਤੂ, ਧੂਫ, ਸੁਗੰਧ ਵਾਲਾ ਧੂੰਆਂ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪਦਾਰਥ।"[362]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 22 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਧੂਪ/ਪੁ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 6 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

1. ਮਲਯ ਪਰਬਤ ਦੀ ਸੁਗੰਧਿਤ ਹਵਾ - **ਧੂਪੁ** ਮਲਆਨਲੋ ਪਵਣੁ ਚਵਰੋ ਕਰੇ ਸਗਲ ਬਨਰਾਇ ਫੂਲੰਤ ਜੋਤੀ॥ [363]
2. ਧੁਪ - ਤਹ ਪਾਵਸ ਸਿੰਧੁ **ਧੂਪ** ਨਹੀ ਛਹੀਆ ਤਹ ਉਤਪਤਿ ਪਰਲਉ ਨਾਹੀ॥[364]
3. ਮਨ ਅਰਪਣ ਕਰਨਾ - ਅਨਿਕ ਬਾਰ ਕਰਉ ਤਿਹ ਬੰਦਨ ਮਨਹਿ ਚਰ੍ਹਾਵਉ **ਧੂਪ**॥[365]
4. ਗੁਣਾਂ ਰੂਪੀ ਸੁਗੰਧੀ - ਨਹ ਰੂਪ **ਧੂਪ** ਨ ਨੈਣ ਬੰਕੇ ਜਹ ਭਾਵੈ ਤਹ ਰਖੁ ਤੁਹੀ॥[366]
5. ਦੁਖ - **ਧੂਪ** ਛਾਵ ਜੇ ਸਮ ਕਰਿ ਜਾਣੈ॥[367]
6. ਸਗੁਣ ਪਰਮਾਤਮਾ - ਜੋ ਤਿਸੁ ਭਾਵੈ ਸੋ ਥੀਐ ਤੂ ਦੀਪਕੁ ਤੂ **ਧੂਪੁ**॥[368]

ਨਈਬੇਦ – ਦੇਵਤਾ ਦੇ ਅਰਪਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂ ਭੇਟਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਭੋਜਨ, ਉਹ ਸਮੱਗਰੀ ਜੋ ਦੇਵਤੇ ਜਾਂ ਮੂਰਤੀ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਾਂਈ ਜਾਵੇ।[369] ਦੇਵਤਾ ਦੀ ਪੂਜਾ ਅਰਚਨਾ ਸਮੇਂ ਜੋ ਸਮੱਗਰੀ ਭੋਜਨ ਆਦਿ ਅਰਪਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਨੈਵੇਦ ਆਖਦੇ ਹਨ।[370]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 4 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਨਈਬੇਦਹਿ/ ਦਾ / ਨੈਵੇਦੁ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤੇ ਹਨ:

---

362 ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਰਨਾ, (ਸੰਪਾ.), ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੇ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦਾ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 135.

363 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñó.

364 ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ. ਪੰਨਾ óóó.

365 ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ÷úñ.

366 ਉਹੀ, ਮ. õ.ਪੰਨਾ øô÷.

367 ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ùóò.

368 ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñúñú.

369 ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਰਨਾ, (ਸੰਪਾ.), ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੇ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦਾ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 136.

370 ਡਾ. ਬਲਜਿੰਦਰ ਕੌਰ ਜੋਸ਼ੀ, ਬਾਣੀ ਭਗਤ ਨਾਮ ਦੇਵ ਸੰਦਰਭ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 75.

1. ਪ੍ਰਸਾਦ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

1. ਪ੍ਰਭੂ ਭੋਜ - ਧੂਪ ਦੀਪ **ਨਈਬੇਦਹਿ** ਬਾਸਾ॥[371]

ਪਿੰਡ – ਹਿੰਦੂ-ਧਰਮ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਮ੍ਰਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇਸ ਲੋਕ ਤੋਂ ਯਮ-ਪੁਰੀ ਤਕ ਯਾਤ੍ਰਾ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਘਟੋ-ਘਟ ਇਕ ਵਰ੍ਹਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਯਾਤ੍ਰਾ ਦੌਰਾਨ ਉਸ ਦੇ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਲਈ ਪਿੰਡ ਅਰਪਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜੌਆਂ ਜਾਂ ਚਾਵਲਾ ਦੇ ਆਟੇ ਦੇ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।[372] ਇਹ ਵੀ ਮਾਨਤਾ ਹੈ ਕਿ ਗਯਾ ਤੀਰਥ ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਮਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਦਾ ਲਈ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਗਯਾ ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਦਾਨ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ।[373] ਹਿੰਦੂ ਮੱਤ ਵਿਚ ਪਿੱਤਰਾਂ ਨਿਮਿਤ ਪੱਤਲਾਂ ਉਪਰ ਚੌਲ ਆਦਿ ਰੱਖ ਕੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਦਾਨ ਹਿੱਤ ਖੁਵਾਉਣ ਦੀ ਰੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਪਿਛੇ ਵੀ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਪਦਾਰਥ ਪਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣਗੇ।[374]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 9 ਵਾਰ 3 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਪਿੰਡ / ਡਿ/ ਡੁ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਦਾ ਹਵਾਲਾ 4 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

1. ਅੰਤਿਮ ਰਸਮ - ਓਨਾ **ਪਿੰਡੁ** ਨ ਪਤਲਿ ਕਿਰਿਆ ਨ ਦੀਵਾ ਮੁਏ ਕਿਥਾਊ ਪਾਹੀ॥[375]
2. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਮ- **ਪਿੰਡੁ** ਪਤਲਿ ਮੇਰੀ ਕੇਸਉ ਕਿਰਿਆ ਸਚੁ ਨਾਮੁ ਕਰਤਾਰੁ॥[376]
3. ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਮ - ਗਇਆ **ਪਿੰਡ** ਭਰਤਾ॥[377]
4. ਸਰੀਰ - **ਪਿੰਡਿ** ਮੂਐ ਜੀਉ ਕਿਹ ਘਰਿ ਜਾਤਾ॥[378]

---

[371] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਰਵਿ., ਪੰਨਾ õòõ.

[372] ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ (ਭਾਗ 1), ਪੰਨਾ 218.

[373] ਡਾ. ਬਲਜਿੰਦਰ ਕੌਰ ਜੋਸ਼ੀ, ਬਾਣੀ ਭਗਤ ਨਾਮ ਦੇਵ ਸੰਦਰਭ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 78.

[374] ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਪੰਨਾ 209.

[375] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñôù.

[376] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ óõø.

[377] ਉਹੀ, ਭ. ਨਾਮ., ਪੰਨਾ ø÷ó.

[378] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ óò÷.

ਪੂਜਾ - ਇਸ਼ਟ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਭਾਵਨਾ ਜਾਂ ਆਦਰ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਵਾਲੀ ਕ੍ਰਿਆ ਪੂਜਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਮਤ ਵਿਚ ਚੂੰਕਿ ਦੇਵਤਾ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਲਪਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਮਾਨਸਿਕ ਪੂਜਾ ਮਾਤਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਾਹਰਲੇ ਅਮਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਜਿਆ ਆਰਾਧਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[379] ਇਸ਼ਟ ਪ੍ਰਤਿ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਪੂਰਵਕ ਸੇਵਾ ਹੀ 'ਪੂਜਾ' ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਕਾਮਯ (ਕਾਮਨਾ-ਯੁਕਤ) ਯੱਗ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਪੂਜਾ ਲਈ ਇਸ਼ਟ-ਦੇਵ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਜਾਂ ਮੂਰਤੀ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।[380]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 182 ਵਾਰ 6 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਪੂਜ/ ਜਾ/ ਜਿ/ ਜੀ/ ਜੇ / ਜੈ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:

1. ਅਰਚਾ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 16 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪੂਜਾ - ਸੰਚਿ ਹਰਿ ਧਨੁ **ਪੂਜ** ਸਤਿਗੁਰੁ ਛੋਡਿ ਸਗਲ ਵਿਕਾਰ॥[381]
2. ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਮ - **ਪੂਜਾ** ਤਿਲਕ ਕਰਤ ਇਸਨਾਨਾਂ॥[382]
3. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਉਸਤਤ ਕਰਨੀ - ਗੁਣ **ਪੂਜਾ** ਗਿਆਨ ਧਿਆਨ ਨਾਨਕ ਸਗਲ ਘਾਲ॥[383]
4. ਚਰਨ ਕਮਲਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ - ਸਾਧ ਜਨਾ ਕੇ **ਪੂਜੇ** ਪੈਰ॥[384]
5. ਮਨ ਅੰਦਰੋਂ ਹਰੀ ਨੂੰ ਖੋਜਣਾ - ਅੰਤਰਿ **ਪੂਜਾ** ਥਾਨੁ ਮੁਰਾਰਾ॥[385]
6. ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ - ਅੰਤਰਿ **ਪੂਜਾ** ਪੜਹਿ ਕਤੇਬਾ ਸੰਜਮੁ ਤੁਰਕਾ ਭਾਈ॥[386]
7. ਨਾਮ ਸਿਮਰਨਾ- **ਪੂਜਾ** ਕੀਚੈ ਨਾਮੁ ਧਿਆਈਐ ਬਿਨੁ ਨਾਵੈ ਪੂਜ ਨ ਹੋਇ॥[387]

---

379 ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਕੇਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 210.

380 ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ (ਭਾਗ 1), ਪੰਨਾ 225.

381 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ õñ.

382 ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ òúñ.

383 ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ñø÷.

384 ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ óùõ.

385 ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ôññ.

386 ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ô÷ñ.

387 ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ôøù.

8. ਆਦਰ-ਮਾਣ - ਸਤਿਗੁਰੁ ਭੇਟੇ ਤਾ ਪਾਰਸ ਹੋਵੈ ਪਾਰਸੁ ਹੋਇ ਤ **ਪੂਜ** ਕਰਾਏ॥[388]

9. ਤਨ ਮਨ ਅਰਪਣ ਕਰਨਾ - ਤਨੁ ਮਨੁ ਅਰਪਉ **ਪੂਜ** ਚਰਾਵਉ॥[389]

10. ਗੁਰੂ - ਗੁਰੁ ਮੇਰੀ **ਪੂਜਾ** ਗੁਰੁ ਗੋਬਿੰਦ॥[390]

11. ਪਾਰਬਤੀ ਦੀ ਪੂਜਾ - ਮਹਾ ਮਾਈ ਕੀ **ਪੂਜਾ** ਕਰੈ॥[391]

12. ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਭਾਉਣਾ- ਹਰਿ ਸਾਚੇ ਭਾਵੈ ਸਾ **ਪੂਜਾ** ਹੋਵੈ ਭਾਣਾ ਮਨਿ ਵਸਾਈ॥[392]

13. ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਮਹਿਮਾ - ਸਬਦਿ ਮਰੈ ਮਨੁ ਨਿਰਮਲੁ ਸੰਤਹੁ ਏਹ **ਪੂਜਾ** ਥਾਇ ਪਾਈ॥[393]

14. ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਹੋਣਾ - ਪੁੰਨ ਦਾਨ **ਪੂਜਾ** ਪਰਮੇਸੁਰ ਜੁਗਿ ਜੁਗਿ ਏਕੋ ਜਾਤਾ॥[394]

15. ਨਾਮ - ਨਾਮੁ ਹਮਾਰੈ **ਪੂਜਾ** ਦੇਵ॥[395]

ਫਕੀਰ - ਅਰਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਭਿਖਾਰੀ, ਮੰਗਤਾ।ਜੋ ਮੰਗ ਕੇ ਜੀਵਨ -ਨਿਰਵਾਹ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅੱਲ੍ਹਾ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਫਕੀਰ' ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਫਕੀਰ' ਦਾ ਅਰਥ ਉਤਕਰਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਾਧੂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਲਈ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਣ ਲਗ ਪਈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 22 ਵਾਰ 5 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਫਕੀਰ/ ਰਾ/ ਰਾਂ/ ਰੁ/ ਰੈ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:

1. ਸੁਹਦੇ

2. ਦਰਵੇਸ/ ਸਾਂ/ ਸੀ/ ਸੁ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 4 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

1. ਜੀਵ/ਮਨੁਖ - ਪੂਰੈ ਗੁਰਿ ਬਖਸਾਈਅਹਿ ਸਭਿ ਗੁਨਹ **ਫਕੀਰੈ**॥[396]

---

[388] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ó, ਪੰਨਾ ôùñ.

[389] ਉਹੀ, ਭ. ਰਵਿ., ਪੰਨਾ õòõ.

[390] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ øöô.

[391] ਉਹੀ, ਭ. ਨਾਮ., ਪੰਨਾ ø÷ô.

[392] ਉਹੀ, ਮ. ó, ਪੰਨਾ ùñú.

[393] ਉਹੀ, ਮ. ó, ਪੰਨਾ ùñú.

[394] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ññúù.

[395] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ññôõ.

[396] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñúñò.

2. ਭਗਤ - ਹੋਇ ਪੈ ਖਾਕ **ਫਕੀਰ** ਮੁਸਾਫਰੁ ਇਹੁ ਦਰਵੇਸੁ ਕਬੂਲ ਦਰਾ॥[397]

3. ਕੰਗਾਲ - ਜਿਨ ਕੈ ਪਲੈ ਧਨੁ ਵਸੈ ਤਿਨ ਕਾ ਨਾਉ **ਫਕੀਰ**॥[398]

ਬਰਤ - ਇਸ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਹੈ ਪ੍ਰਣ, ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ। ਇਸ ਨੂੰ 'ਉਪਵਾਸ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਜਾਂ ਸਮੇਂ ਲਈ ਭੋਜਨ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ। "ਇਹ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤ ਦਾ ਇਕ ਵਿਕਰਿਤ ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ, ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਿਨ ਜਾਂ ਸਮੇਂ ਲਈ ਭੋਜਨ ਦੇ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਕਰਨੀ। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਰਤ ਰੱਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।[399] ਵਰਤ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਭਾਵੇਂ ਮਾਨਸਿਕ ਤੇ ਸਰੀਰਕ ਸ਼ੁਧਤਾ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਣੀ ਵਿਚ ਆਤਮਿਕ ਬਲ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਵੀ ਜੀਵਨ ਉਤੇ ਕਰੜਾ ਬੋਝ ਬਣੇ ਪਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਰਤਾਂ ਨਾਲ ਨਾ ਤਾਂ ਸਰੀਰ ਸਵਛ ਹੁੰਦਾ, ਨਾ ਮਾਨਸਿਕ ਤੇ ਆਤਮਿਕ ਸ਼ਾਂਤੀ ਮਿਲਦੀ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਤਿੰਨੇ ਹੋਰ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਜਾਂਦੇ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 60 ਵਾਰ 8 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਬਰਤ/ ਤੁ/ ਬ੍ਰਤ/ ਤਿ/ ਤੁ/ ਵਰਤ/ ਤਾ/ ਤੁ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:

1. ਰੋਜਾ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 7 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

1. ਸੰਤੋਖ ਤੇ ਦਇਆ ਰੂਪੀ ਗੁਣ ਧਾਰਨ ਕਰਨੇ - ਮਨਿ ਸੰਤੋਖੁ ਸਰਬ ਜੀਅ ਦਇਆ॥ ਇਨ ਬਿਧਿ **ਬਰਤੁ** ਸੰਪੂਰਨ ਭਇਆ॥[400]
2. ਚੰਗੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਪਭਾਵ ਕਬੂਲਣਾ- ਸੁਕ੍ਰਿਤੁ ਸਹਾਰੈ ਸੁ ਇਹ **ਬ੍ਰਤਿ** ਚੜੈ॥[401]
3. ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਮ - **ਵਰਤ** ਨੇਮ ਕਰਿ ਥਾਕੇ ਪੁਨਹਚਰਨਾ॥[402]

---

[397] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ñúøó.

[398] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñòø÷.

[399] ਡਾ. ਬਲਜਿੰਦਰ ਕੌਰ ਜੋਸ਼ੀ, ਬਾਣੀ ਭਗਤ ਨਾਮ ਦੇਵ ਸੰਦਰਭ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 83.

[400] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ òùù.

[401] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ óôô.

[402] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ óùô.

4. ਸਚ ਰੂਪੀ ਵਰਤ ਧਾਰਨਾ- ਸਚੁ **ਬ੍ਰਤੁ** ਨੇਮੁ ਨ ਕਾਲੁ ਸੰਤਾਵੈ॥[403]

5. ਵਾਸ਼ਨਾ ਰਹਿਤ ਜੀਵਨ ਜਿਊਣਾ - ਬਰਤੀ **ਬਰਤ** ਰਹੈ ਨਿਹਕਾਮ॥[404]

6. ਹੁਕਮ ਮੰਨਣਾ - ਹੁਕਮੁ **ਵਰਤੁ** ਨੇਮੁ ਸੁਚ ਸੰਜਮੁ ਮਨ ਚਿੰਦਿਆ ਫਲੁ ਪਾਏ॥[405]

7. ਵਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨਾ - ਦੁਆਦਸੀ ਪੰਚ ਵਸਗਤਿ ਕਰਿ ਰਾਖੈ ਤਉ ਨਾਨਕ ਮਨੁ ਮਾਨੈ॥ ਐਸਾ **ਵਰਤੁ** ਰਹੀਜੈ ਪਾਡੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤੁ ਸਿਖ ਕਿਆ ਦੀਜੈ॥[406]

ਲਾਵ - ਫੇਰੇ। ਵਿਆਹ ਦੀ ਰਸਮ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ 'ਲਾਵ' ਬਾਣੀ ਕਿਸੇ ਸਿਰਲੇਖ ਅਧੀਨ ਦਰਜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸੂਹੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੁਆਰਾ 4 ਸ਼ਬਦ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖ-ਧਰਮ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਦੇ ਸਮੇਂ ਆਨੰਦ ਕਾਰਜ ਦੀ ਰਸਮ ਸਮੇਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਪਧਰ ਤੇ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਜਾਂਚ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੇ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 7 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤਿਆ ਹੈ :

1. ਫੇਰੇ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

1. ਆਤਮਾ ਦਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਮੇਲ - ਹਰਿ ਪਹਿਲੜੀ **ਲਾਵ** ਪਰਵਿਰਤੀ ਕਰਮ ਦ੍ਰਿੜਾਇਆ ਬਲਿ ਰਾਮ ਜੀਉ॥[407]

---

[403] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ôññ.

[404] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ øôú.

[405] ਉਹੀ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ ñôòó.

[406] ਉਹੀ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ ñòôõ.

[407] ਉਹੀ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ ÷÷ó.

2.3 ਇਤਿਹਾਸ - ਮੂਲਕ

ਇਤਿਹਾਸ ਸਦਾ ਹੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਰਖਿਅਕ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਲੜੀ ਟੁਟਣ ਨਾਲ ਹੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਢਹਿੰਦੀਆਂ ਕਲਾ ਵਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਸਦਾ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪਿੱਠ ਭੂਮੀ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜ ਦਾ ਜਨਮ, ਨਵੀਨ ਵਿਚਾਰ ਧਾਰਾਵਾਂ ਦਾ ਵਧਣਾ ਫੁਲਣਾ ਅਤੇ ਜੀਵਨ- ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਚ ਲੋੜੀਂਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਹੀ ਦੇਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸ ਹੀ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪੰਰਪਰਾ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮੋ ਕੇ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਦਰਸਾਉਣ ਤੋਂ ਸਾਡਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ, ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੋਵੇਂ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਅਮੀਰ-ਵਿਰਸਾ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਵੀਆਂ ਤੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਉਤੇ ਸੁਤੇ-ਸਿਧ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਅਣਜਾਣ ਅਤੇ ਸਾਧਾਰਨ ਕਲਾਕਾਰ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਵਾਂਗ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੀ ਸੰਘਣੀ-ਧੁੰਦ ਵਿੱਚ ਗੁਆਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵਰਗਾ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਆਪਣੀ ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ-ਨਜਰ ਨਾਲ ਭਰਮਾਂ ਤੇ ਭੁਲੇਖਿਆਂ ਦੀ ਧੁੰਦ ਨੂੰ ਚੀਰ ਕੇ ਅਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਅਰਥ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਬਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਹਵਾਲੇ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ-ਮਿਥਿਆਸਕ ਹਵਾਲੇ/ਵੇਰਵੇ, ਇੱਕ ਤੋਂ ਵਧ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦੇ ਨਜਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬ੍ਰਹਮਮੂਲਕ ਅਮੂਰਤ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਦਾ ਸਮੂਰਤੀਕਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰਥਕਤਾ ਦੇ ਨਵੇਂ ਦਵਾਰ ਖੁੱਲ੍ਹਦੇ ਹਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਸਿਰਲੇਖ ਅਧੀਨ ਅਸੀਂ ਇਥੇ ਇਤਿਹਾਸ ਮੂਲਕ ਸੰਦਰਭਾਂ ਦੇ ਪੰਰਪਰਾ ਮੂਲਕ ਅਰਥ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨੂੰ ਖੋਜਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਜਾਣਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਪੰਰਪਰਾ ਵਾਲੇ ਹੀ ਹਨ ਜਾਂ ਫਿਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹੈ।ਇਸ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ-ਪੂਰਵਕ ਵਰਣਨ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ :

ਉਡੀਸੇ - ਉਡੀਸਾ ਜਾਂ ਉੜੀਸਾ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਾਂਤ ਹੈ ਜਿਸਦੇ 'ਪੁਰੀ' ਨਾਮੀ ਨਗਰ ਦਾ 'ਜਗਨਨਾਥ' ਮੰਦਰ ਤੇ ਕਨਾਰਕ ਦਾ 'ਸੂਰਜ-ਮੰਦਰ' ਦੇਸ ਭਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ।[408] ਉਡੀਸਾ (ਉੜੀਸਾ) ਦੇਸ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਪੂਰਬ ਵਲ ਬੰਗਾਲ ਸੂਬੇ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਤੇ ਮਦਰਾਸ ਸੂਬੇ ਦੇ ਉੱਤੇ ਹੈ। ਉਡੀਸੇ ਤੋਂ ਭਾਵ ਭੀ ਜਗਨ ਨਾਥ ਜਾਂ ਪੁਰੀ ਤੋਂ ਹੀ ਹੈ। ਜਗਨ ਨਾਥ ਇਸੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਕੰਢੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਤੀਰਥ ਹੈ।[409] ਉੜੀਸਾ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਾਂਤ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਦੱਖਣ ਪੂਰਵ ਵਲ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਖਾੜੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਕਟਕ ਇਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ, ਹੁਣ ਭੁਵਨੇਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦਾ ਇਕ ਪੁਰਾਤਨ ਨਾਂ 'ਉਤਕਲ' ਵੀ ਹੈ।...... ਉੜੀਸਾ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਣ ਧਾਰਮਿਕ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਥੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਦਿਰ ਹਨ। ਬਹੁਤੇ ਮੰਦਿਰਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਬਾਰ੍ਹਵੀਂ ਅਤੇ ਤੇਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀਆਂ ਵਿਚ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਹ ਮੰਦਿਰ ਭਾਰਤੀ ਭਵਨ-ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਮੂਰਤੀ-ਕਲਾ ਦੇ ਉਜਲੇ ਨਮੂਨੇ ਹਨ।[410]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

1. ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ - ਕਹਾ **ਉਡੀਸੇ** ਮਜਨੁ ਕੀਆ ਕਿਆ ਮਸੀਤਿ ਸਿਰੁ ਨਾਂਏਂ॥ [411]

ਅਸਰਾਜ - ਲੋਕ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਅਸਰਾਜ ਰਾਜੇ ਸਾਰੰਗ ਦਾ ਪੁਤਰ ਸੀ। ਮਤਰੇਈ ਮਾਂ ਦੇ ਝੂਠੇ ਦੋਸ਼ ਕਾਰਨ ਇਸ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜਾ ਹੋਈ। ਪਰ ਵਜੀਰ ਨੇ ਤਰਸ ਖਾ ਕੇ ਇਕ ਹਥ ਵਡ ਕੇ ਖੂਹ ਵਿਚ ਸੁਟ ਦਿਤਾ। ਭਾਗਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਕਟੇ ਹੋਏ ਹਥ ਕਾਰਨ ਹੀ ਇਸਨੂੰ ਅਗੋਂ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੇਸ ਦਾ ਰਾਜਾ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਅਸਰਾਜ ਰਾਜੇ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨੂੰ ਢਾਢੀਆਂ ਨੇ ਵਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ।

---

[408] ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਕੇਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 2.

[409] ਮਾਸਟਰ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਏ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਾਂ ਤੇ ਥਾਵਾਂ ਦਾ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 156.

[410] ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼, (ਭਾਗ 1), ਪੰਨਾ 2.

[411] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ñóôù.

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਸੰਗੀਤਕ ਸੰਦਰਭ - ਵਾਰ ਸਲੋਕਾ ਨਾਲਿ ਸਲੋਕ ਭੀ ਮਹਲੇ ਪਹਿਲੇ ਕੇ ਲਿਖੇ ਟੁੰਡੇ **ਅਸ** ਰਾਜੈ ਕੀ ਧੁਨੀ[412]

ਅਸਿ – ਇਹ ਇਕ ਨਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਪਵਿੱਤਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪਾਪਾਂ ਦੀ ਮੈਲ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਬਰਸਾਤੀ ਨਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਾਂਸੀ ਨਗਰ ਦੀ ਦੱਖਣੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਵਗਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਘਾਟ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਗੰਗਾ ਵਿਚ ਸਮਾ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।[413] ਕਾਂਸ਼ੀ ਨਾਮ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਗਰੀ 'ਵਾਰਣੀ' ਤੇ 'ਅਸਿ' ਨਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਨਦੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵਸੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਸਨੂੰ 'ਵਾਰਾਣਸੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ 'ਅਸਿ' ਨਦੀ ਜੋ ਹੁਣ ਮਾਮੂਲੀ ਨਾਲਾ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ, ਦੱਖਣ ਵਲ ਨੂੰ ਜਾ ਕੇ ਗੰਗਾ ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਲੋਕ ਇਸ ਦੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਨੂੰ ਬੜਾ ਪਵਿੱਤਰ ਖਿਆਲ ਕਰਦੇ ਹਨ।[414]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨ - ਬਨਾਰਸਿ **ਅਸਿ** ਬਸਤਾ॥[415]

ਅੰਗਦ - ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਸਿਖਾਂ ਦੇ ਦੂਜੇ ਗੁਰੂ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ 31 ਮਾਰਚ 1504 ਈ. ਨੂੰ ਮਤੇ ਦੀ ਸਰ੍ਹਾਂ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਿਚ ਭਾਈ ਫੇਰੂ ਮਲ ਦੇ ਘਰ ਮਾਤਾ ਦਇਆ ਜੀ ਦੀ ਕੁਖੋਂ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਮ ਭਾਈ ਲਹਿਣਾ ਜੀ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪ ਪਹਿਲਾ ਦੇਵੀ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਸਨ। ਮਾਤਾ ਖੀਵੀ ਜੀ ਆਪ ਦੇ ਸੁਪਤਨੀ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪ ਦੇ ਦੋ ਸਪੁਤਰ ਅਤੇ ਦੋ ਸਪੁਤਰੀਆਂ ਸਨ। 26 ਮਾਰਚ 1552 ਈ. ਨੂੰ ਆਪ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਜੋਤੀ-ਜੋਤ ਸਮਾਏ।

---

[412] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ôöò.

[413] ਡਾ. ਬਲਜਿੰਦਰ ਕੌਰ ਜੋਸ਼ੀ, ਬਾਣੀ ਭਗਤ ਨਾਮ ਦੇਵ ਸੰਦਰਭ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 12.

[414] ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਕੇਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 9.

[415] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਨਾਮ., ਪੰਨਾ ø÷ó.

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 19 ਵਾਰ 3 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਅੰਗਦ/ਦਿ/ਦੁ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤੇ ਹੈ:

1. ਸਤਗੁਰੂ

2. ਪੁਰਖੁ

3. ਮਹਲਾ ò

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਗੁਰੂ ਬਾਣੀਕਾਰ - ਪਰਸਾਦਿ ਨਾਨਕ ਗੁਰੂ **ਅੰਗਦ** ਪਰਮ ਪਦਵੀ ਪਾਵਹੇ॥[416]

ਅਮਰਦਾਸ - ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਸਿਖਾਂ ਦੇ ਤੀਸਰੇ ਗੁਰੂ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ 5 ਮਈ 1479 ਈ. ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਬਾਸਰਕੇ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਭਾਈ ਤੇਜਭਾਨ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਮਾਤਾ ਲਖੋ ਜੀ ਦੀ ਕੁਖੋਂ ਹੋਇਆ। ਮਾਤਾ ਮਨਸਾ ਜੀ ਆਪਦੇ ਮਹਲ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਨਗਰ ਵਸਾਇਆ ਅਤੇ ਸਿਖੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ 22 ਮੰਜੀਆਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀਆਂ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 39 ਵਾਰ ਅਮਰ/ਰਿ/ਰੁ/ਅਮਰਦਾਸ ਵਿਅਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ–ਰੂਪ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:

1. ਮਹਲਾ ó

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 2 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਉਪਮਾ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ-ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਸਾਦਿ **ਅੰਗਦ** ਸੁਮਤਿ ਗੁਰਿ ਅਮਰਿ ਅਮਰੁ ਵਰਤਾਇਓ॥[417]

2. ਬਾਣੀਕਾਰ – ਰਾਗੁ ਆਸਾ ਮਹਲਾ ó ਪਟੀ[418]

---

[416] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਸੁੰਦ., ਪੰਨਾ ùòó.

[417] ਉਹੀ, ਭ. ਕਲ, ਪੰਨਾ ñóù÷.

[418] ਉਹੀ, ਮ. ó, ਪੰਨਾ ôóô.

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ - ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਵਸਾਇਆ। ñöóñ ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਬੰਨ੍ਹਿਆ। ਇਸਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਮ ਗੁਰੂ ਕਾ ਚੱਕ ਤੇ ਰਾਮਦਾਸ ਪੁਰਾ ਸੀ। ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਾਰੀਗਰ ਤੇ ਵਪਾਰੀ ਵਸਾਏ।[419] ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਾਝਾ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਿੱਖ-ਧਰਮ ਦਾ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਅਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਨਗਰ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਉਤਨਾ ਹੀ ਮਹਤਵ ਹੈ ਜਿਤਨਾ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਲਈ ਮੱਕਾ, ਹਿੰਦੂਆਂ ਲਈ ਕਾਸ਼ੀ ਅਤੇ ਬੋਧੀਆਂ ਲਈ ਬੋਧ-ਗਯਾ ਮਹੱਤਵ ਰਖਦੇ ਹਨ।[420]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 16 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਅਰਥਾਂ ਅੰਮਿਤ੍ਰਸਰਿ/ ਰੁ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:

1. ਰਾਮਦਾਸ ਸਰ/ਪੁਰ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 2 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਨਾਮ ਰੂਪੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦਾ ਸਰੋਵਰ - ਮੈਲੁ ਗਈ ਮਨੁ ਨਿਰਮਲੁ ਹੋਆ **ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਰਿ** ਤੀਰਥਿ ਨਾਇ॥[421]
2. ਗੁਰੂ – ਸਤਿਗੁਰੁ ਹੈ **ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਰੁ** ਸਾਚਾ ਮਨੁ ਨਾਵੈ ਮੈਲੁ ਚੁਕਾਵਣਿਆ।[422]

ਅਰਜਨ - ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਸਿਖਾਂ ਦੇ ਪੰਜਵੇਂ ਗੁਰੂ ਹੋਏ ਹਨ। ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਚੌਥੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਮਾਤਾ ਭਾਨੀ ਜੀ ਕੁਖੋਂ 15 ਅਪ੍ਰੈਲ 1563 ਈ. ਨੂੰ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਸਮੁਚੇ ਜਗਤ ਅਤੇ ਸਿਖ ਕੌਮ ਨੂੰ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਅਮੋਲਕ ਦੇਣ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਲਈ ਸਾਂਝਾ ਹੈ। 30 ਮਈ 1606ਈ. ਨੂੰ ਆਪ ਜੋਤੀ-ਜੋਤ ਸਮਾ ਗਏ। "ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਹਸਤੀ ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਕਈ ਪਹਿਲੂਆਂ ਤੋਂ ਇਕ ਅਤਿ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਹਸਤੀ ਹੈ। ਆਪ ਬਾਣੀ ਦੇ ਬੋਹਿਥ ਅਤੇ ਅਮਲੀ ਤੌਰ ਤੇ ਉੱਚ ਦਰਜੇ ਦੇ ਫਿਲਾਸਫਰ ਸਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਜਥੇਬੰਦੀ ਨੂੰ

---

[419] ਮਾਸਟਰ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਏ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਾਂ ਤੇ ਥਾਵਾਂ ਦਾ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 157.

[420] ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼, (ਭਾਗ 1), ਪੰਨਾ 110.

[421] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ õø÷.

[422] ਉਹੀ, ਮ. ó, ਪੰਨਾ ññó.

ਪੱਕੇ ਕਰਨ ਤੇ ਜਥੇਬੰਦ ਹੋ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪ ਨੇ ਵਧੀਕ ਪੱਕਾ ਕੀਤਾ। ਧਰਮ ਦੀ ਕਿਰਤ ਵਿਚੋਂ ਘਟੋ ਘਟ ਦਸਵੰਧ ਧਾਰਮਿਕ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਅਰਪਨ ਕਰਨਾ ਆਪ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖਾਇਆ।[423]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 20 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਉਪਮਾ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ - ਤਖਤਿ ਬੈਠਾ **ਅਰਜਨ** ਗੁਰੂ ਸਤਿਗੁਰ ਕਾ ਖਿਵੈ ਚੰਦੋਆ॥[424]

ਸਤਾ - ਰਾਇ ਬਲਵੰਡਿ ਤੇ ਸੱਤਾ ਦੋਵੇਂ ਜ਼ਾਤ ਦੇ ਡੂਮ ਅਰਥਾਤ ਮਰਾਸੀ ਸਨ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਭਰਾ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਭੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਮਾਣ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਇਹ ਹਉਮੈ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੀ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੇ, ਪਰ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੀ ਮੇਹਰ ਦਾ ਸਦਕਾ ਬਖਸ਼ੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ।[425] ਭਾਈ ਸੱਤਾ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦਾ ਰਬਾਬੀ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਜਾਤਿ ਦਾ ਡੂਮ ਸੀ ਤੇ ਜਿਸ ਨੇ ਰਾਇ ਬਲਵੰਡ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਰਾਮਕਲੀ ਦੀ ਵਾਰ ਉਚਾਰੀ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਕੁਲ ਅੱਠ ਪਉੜੀਆਂ ਹਨ।[426]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 2 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਸਤੇ/ਤੈ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 2 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸੰਦਰਭ - ਦਾਨੁ ਜਿ ਸਤਿਗੁਰ ਭਾਵਸੀ ਸੋ **ਸਤੇ** ਦਾਣੁ॥[427]
2. ਬਾਣੀਕਾਰ - ਰਾਮਕਲੀ ਕੀ ਵਾਰ ਰਾਇ ਬਲਵੰਡਿ ਤਥਾ **ਸਤੈ** ਡੂਮਿ ਆਖੀ [428]

ਸਧਨਾ - ਭਗਤ ਸਧਨਾ ਜੀ 15 ਭਗਤ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹਨ। "ਸਧਨਾ ਭਗਤ, ਸਿੰਧ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਸੇਹਵਾਨ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਸੀ। 'ਭਗਤਮਾਲ' ਦੀ ਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਨੇ ਜਗਨਨਾਥ ਤਕ ਯਾਤਰਾ

---

[423] ਮਾਸਟਰ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਏ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਾਂ ਤੇ ਥਾਵਾਂ ਦਾ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 38.

[424] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਬਲ., ਸਤਾ, ਪੰਨਾ ùöø.

[425] ਮਾਸਟਰ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਏ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਾਂ ਤੇ ਥਾਵਾਂ ਦਾ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 44.

[426] ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਕੇਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 37.

[427] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਬਲ., ਸਤਾ, ਪੰਨਾ ùöø.

[428] ਉਹੀ, ਭ. ਬਲ., ਸਤਾ, ਪੰਨਾ ùöö.

ਕੀਤੀ।[429] ਸਧਨਾ ਜੀ ਨੇ ññøú ਈ: ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਸਹਿਵਾਨ (ਸਿੰਧ) ਵਿਚ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਨ। ਆਪ ਕਸਾਈਆਂ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਤੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਸਾਲਗਰਾਮ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸੇ ਨਾਲ ਮਾਸ ਤੋਲ ਕੇ ਵੇਚਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।[430]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 3 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਸਧਨਾ/ਨੇ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 2 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਬਾਣੀਕਾਰ - ਨਾਮਦੇਵ ਕਬੀਰੁ ਤਿਲੋਚਨੁ **ਸਧਨਾ** ਸੈਨੁ ਤਰੈ॥ [431]
2. ਸਿਰਲੇਖ ਰੂਪ ਵਿਚ - ਬਾਣੀ **ਸਧਨੇ** ਕੀ ਰਾਗੁ ਬਿਲਾਵਲ [432]

ਸਲ੍ਯ - ਭਟ ਸਲ ਜੀ ਭਟ ਭਿਖਾ ਜੀ ਦੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਸੇਖੇ ਦੇ ਸਪੁਤਰ ਸਨ ਅਤੇ ਭਟ ਕਲਯ ਦੇ ਭਰਾ ਸਨ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 3 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਬਾਣੀਕਾਰ - ਅਘ ਅੰਤਕ ਬਦੈ ਨ **ਸਲ੍ਯ** ਕਵਿ ਗੁਰ ਰਾਮਦਾਸ ਤੇਰੀ ਸਰਣ॥[433]

ਸਿਕੰਦਰ - ਲੋਕ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿਕੰਦਰ ਅਤੇ ਬਿਰਾਹਮ ਦੋਵੇਂ ਇਕੋ ਕੁਲ ਵਿਚੋਂ ਸਨ। ਬਿਰਾਹਮ ਮੰਦ ਕਰਮੀ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਕਿਸੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੀ ਨਵੀਂ ਵਿਆਹੀ ਇਸਤਰੀ ਤੇ ਮਾੜੀ ਨਜਰ ਰਖੀ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੇ ਸਿਕੰਦਰ ਕੋਲ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ। ਸਿਕੰਦਰ ਤੇ ਬਿਰਾਹਮ ਵਿਚਕਾਰ ਟਾਕਰਾ ਹੋਇਆ । ਬਿਰਾਹਮ ਫੜਿਆ ਗਿਆ, ਮਗਰੋਂ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਕੀਤੇ ਲਈ ਮਾਫੀ ਮੰਗੀ ਤੇ ਸਿਕੰਦਰ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਮਾਫ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਢਾਢੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਵਾਰ ਗਾਇਨ ਕੀਤੀ।

---

429 ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਕੇਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 40

430 ਮਾਸਟਰ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਏ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਾਂ ਤੇ ਥਾਵਾਂ ਦਾ ਕੋਸ਼, ਪੰਨੇ 68-69.

431 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਰਵਿ., ਪੰਨਾ ññúö.

432 ਉਹੀ, ਭ. ਸਧ., ਪੰਨਾ øõø.

433 ਉਹੀ, ਭ. ਸਲ, ਪੰਨਾ ñôúö.

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਸੰਗੀਤਕ ਸੰਦਰਭ - **ਸਿਕੰਦਰ** ਬਿਰਾਹਿਮ ਕੀ ਵਾਰ ਕੀ ਧੁਨੀ ਗਾਉਣੀ [434]

ਸੁੰਦਰ - ਭਾਈ ਸੁੰਦਰ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਭੱਲੇ ਘਰਾਣੇ ਵਿਚੋਂ ਸੀ। 'ਗੁਰਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਯ' ਦੇ ਕਰਤਾ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਭਾਈ ਮੋਹਰੀ ਦਾ ਪੋਤਰਾ ਤੇ ਅਨੰਦ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।[435] ਸੁੰਦਰ ਦਾਸ ਜੀ ਮੋਹਰੀ ਜੀ ਦੇ ਪੋਤਰੇ ਅਰਥਾਤ ਅਨੰਦ ਜੀ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਸਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾ ਨੇ ਪੰਚਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਵਲੋਂ ਆਗਿਆ ਹੋਣ ਤੇ ਆਪਣੇ ਮੁਖੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰਿਆਈ ਮਿਲਣ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣੇ ਦਾ ਹਾਲ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤਾ।[436]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਬਾਣੀਕਾਰ - ਕਹੈ **ਸੁੰਦਰੁ** ਸੁਣਹੁ ਸੰਤਹੁ ਸਭ ਜਗਤ ਪੈਰੀ ਪਾਇ ਜੀਉ॥[437]

ਸੂਰਦਾਸ - ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਤ ਸੂਰਦਾਸ (ñô÷õ-ñõøõ ਈ.) ਦਾ ਨਾਮ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਵਾਂਗ ਰੋਸ਼ਨ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰੇਮ ਕਵੀ ਨੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਜੀ ਦੀ ਬਾਲ ਲੀਲ੍ਹਾ ਨੂੰ 'ਸੂਰਸਾਗਰ' ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਗਾਇਆ ਹੈ।[438] ਸੂਰਦਾਸ ਜੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸਨ। ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ñõòø ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਗਵਾਲੀਅਰ ਦੇ ਲਾਗੇ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਇਤਨੇ ਖੂਬਸੂਰਤ ਸਨ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਮਦਨ ਮਹਿਨ ਪੈ ਗਿਆ। ਬਾਲ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਰਾਗ ਦਾ ਆਪ ਨੂੰ ਬੜਾ ਸ਼ੌਕ ਸੀ। ਆਪ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਬੜੀ ਦਿਲ-ਖਿਚਵੀਂ ਤੇ ਪਿਆਰ ਭਰੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।[439]

---

434 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ õúø.

435 ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਕੇਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 54.

436 ਮਾਸਟਰ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਏ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਾਂ ਤੇ ਥਾਵਾਂ ਦਾ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 33.

437 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਸੁੰਦ., ਪੰਨਾ ùòô.

438 ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਕੇਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 58.

439 ਮਾਸਟਰ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਏ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਾਂ ਤੇ ਥਾਵਾਂ ਦਾ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 75.

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 2 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਸਿਰਲੇਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਾਣੀਕਾਰ - ਸਾਰੰਗ ਮਹਲਾ ੫ **ਸੂਰਦਾਸ** [440]

2. ਸੰਬੋਧਨ ਰੂਪ - **ਸੂਰਦਾਸ** ਮਨੁ ਪ੍ਰਭਿ ਹਥਿ ਲੀਨੋ ਦੀਨੋ ਇਹੁ ਪਰਲੋਕ॥[441]

ਸੈਣ - ਸੈਣ ਭਗਤ ਸਬੰਧੀ ਦੋ ਰਵਾਇਤਾਂ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਇਹ ਕਿ ਬਿਦਰ ਦੇ ਰਾਜਾ ਦੇ ਨੌਕਰ ਸਨ ਤੇ ਸੰਤ ਗਿਆਨੇਸ਼ਵਰ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸੇਵਕ ਸਨ। ਦੂਸਰੀ ਰਵਾਇਤ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੈਣ ਭਗਤ ਬਾਂਧਵਗਢ ਦੇ ਰਾਜਾ ਰਾਜਾਰਾਮ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਰਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਚੇਲੇ ਸਨ।[442] ਸੈਣ ਜੀ ਨਾਈ ਸਨ, ਇਹ ਸੰਤ ñôõ÷ ਵਿਚ ਇਕ ਨਾਈ ਦੇ ਘਰ, ਪਿੰਡ ਬਾਧੂਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਜਨਮੇ। ਇਹ ਰੀਵਾ ਰਿਆਸਤ ਦੇ 'ਰਾਜਾ ਰਾਮ' ਦੇ ਨਾਈ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹੀ ਬਾਹਲਾ ਸਮਾਂ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਸਾਧਾਂ ਤੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਮੇਲੀ ਭੀ ਸਨ। ਇਸੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਮੇਲ ਰਾਮਾ ਨੰਦ ਜੀ ਨਾਲ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਆਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦੱਸੀ ਸਿਖਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਇਸ ਨਵੀਂ ਰੰਗਤ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮਾ-ਭਗਤੀ ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਇਥੇ ਤਾਂਈ ਅਸਰ ਹੋਇਆ ਕਿ ਰਾਜਾ ਨੇ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਗੁਰੂ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਉਂ ਆਪ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਭਲੇ ਦਾ ਭੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਕਾਰਨ ਬਣੇ ਤੇ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਵਲ ਪ੍ਰੇਰਿਆ।[443]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 6 ਵਾਰ 3 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਸੈਣ/ ਣੁ/ ਨੁ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

1. ਬਾਣੀਕਾਰ - **ਸੈਨੁ** ਨਾਈ ਬੁਤਕਾਰੀਆ ਓਹੁ ਘਰਿ ਘਰਿ ਸੁਨਿਆ॥[444]

ਹਰਦਾਸ - ਭਾਈ ਹਰਦਾਸ ਜੀ ਚੌਥੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਸਨ।

---

[440] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ

[441] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ñòõó.

[442] ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਕੇਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 60.

[443] ਮਾਸਟਰ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਏ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਾਂ ਤੇ ਥਾਵਾਂ ਦਾ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 71.

[444] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ôø÷.

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 4 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਕੋਈ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

1. ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ - ਕਵਿ ਕਲ੍ਯ ਠਕੁਰ **ਹਰਦਾਸ** ਤਨੇ ਗੁਰ ਰਾਮਦਾਸ ਸਰ ਅਭਰ ਭਰੇ ॥[445]

ਹਰਬੰਸ - ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਆਏ ññ ਭੱਟਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਰਿਬੰਸ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਸੀ**,** ਇਸਨੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਉਣ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਗੱਦੀ ਬੈਠਣ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਦੋ ਸਵਈਏ ਲਿਖੇ ਹਨ।[446]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਬਾਣੀਕਾਰ - **ਹਰਿਬੰਸ** ਜਗਤਿ ਜਸੁ ਸੰਚਰਉ ਸੁ ਕਵਣੁ ਕਹੈ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੁ ਮੁਯਉ॥[447]

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ – ਬਿਦੇਸ਼ੀ ਲੇਖਕਾਂ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਪਾਇਆ ਭਾਰਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਤ ਨਾਮ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਹੈ। ਏਸ਼ੀਆ ਦਾ ਇਹ ਭੂਭਾਗ, ਤਿੰਨ ਪਾਸਿਓਂ ਸਮੁੰਦਰ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਤੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਹਿਮਾਲਿਆ ਪਰਬਤ ਹੈ। ਉੱਤਰ ਵਲ ਹਿਮਾਲਿਆ ਤੇ ਦੱਖਣ ਵਲ ਹਿੰਦ ਮਹਾਂ ਸਾਗਰ ਹੈ, ਪੂਰਬ ਵਲ ਬਰਮਾ ਤੇ ਪੱਛਮ ਵਲ ਬਲੋਚਸਤਾਨ ਤੇ ਅਫਗਾਨਸਤਾਨ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ñùúú ਤੇ ਚੌੜਾਈ ñõúú ਮੀਲ ਹੈ, ਕੁਲ ਰਕਬਾ ñøúóóò ਵਰਗ ਮੀਲ।[448] ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ, ਭਾਰਤਵਰਸ਼, ਜਾਂ ਹਿੰਦ, ਏਸ਼ੀਆ ਵਿਚ ਇਕ ਬੜਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤੇ ਉੱਘਾ ਦੇਸ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਲ ਤੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਪੱਛਮ ਵਲ ਹਿਮਾਲਿਆ ਪਰਬਤ ਕੁਦਰਤ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਦੀ ਹਦ-ਬੰਦੀ ਕਰੀ ਬੈਠਾ ਹੈ ਇਉਂ ਇਸ ਨੂੰ ਤਿੱਬਤ, ਲੱਦਾਖ ਤੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਆਦਿਕ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲੋਂ

---

[445] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਕਲ, ਪੰਨਾ ñóùö.

[446] ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਕੇਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 68.

[447] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਹਰਿ., ਪੰਨਾ ñôúù.

[448] ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਕੇਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 70.

ਅੱਡ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।[449] ਇਹ ਉਤਰ ਵਿਚ ਹਿਮਾਲਿਯ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਸਮੁੰਦਰ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦੇਸ਼ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸੀਮਾਵਾਂ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਖਿਲਰਦੀਆਂ ਅਤੇ ਸੁੰਗੜਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਬਹੁ-ਭਾਸ਼ੀ, ਬਹੁ-ਨਸਲੀ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਧਰਮੀ ਦੇਸ਼ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਹਵਾਲਾ 2 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੁ/ਹਿਦੁਸਤਾਨੁ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:1

1. ਬਾਬਰ ਦਾ ਭਾਰਤ ਉਤੇ ਹਮਲਾ - ਖੁਰਾਸਾਨ ਖਸਮਾਨਾ ਕੀਆ **ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ** ਡਰਾਇਆ॥[450]

ਕਲਸਹਾਰ - ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ññ ਭੱਟਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਰਜ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਿਦਵਾਨ ਕਵੀ ਕਲ੍ਹ ਹੈ ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ ਕਲਸਹਾਰ ਕਰਕੇ ਵੀ ਆਇਆ ਹੈ। ਭਟ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਭਟ ਭਿੱਖੇ ਦੇ ਭਰਾ ਚੋਖੇ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਇਹ ਮੁਗ਼ਲ ਕਾਲ ਦਾ ਇਕ ਅੱਛਾ ਕਵੀ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਨੇ 'ਦਿਲੀ ਰਾਜ ਬੰਸਾਵਲੀ' ਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਪੁਸਤਕ ਵੀ ਲਿਖੀ।[451]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 22 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤੇ ਹਨ:

1. ਕਲ
2. ਕਲਚਰੈ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

1. ਭਟ ਬਾਣੀਕਾਰ - ਕਬਿ **ਕਲ** ਸੁਜਸੁ ਗਾਵਉ ਗੁਰ ਨਾਨਕ ਰਾਜੁ ਜੋਗੁ ਜਿਨਿ ਮਾਣਿਓ॥[452]

ਕਬਿਲਾਸ - ਇਹ ਹਿਮਾਲਿਆ ਪਹਾੜ ਵਿਚ ਸ਼ਿਵਜੀ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਦੀ ਥਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਸ਼ਿਵਜੀ ਦੇ ਹਾਲ ਵਿਚ ਭੀ ਦਰਜ ਹੈ। ਯਖ, ਕਿਨਰ ਆਦਿਕ ਜੋ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਗਵੱਈਏ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ,

---

[449] ਮਾਸਟਰ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਏ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਾਂ ਤੇ ਥਾਵਾਂ ਦਾ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 159.

[450] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ óöú.

[451] ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਕੇਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 83.

[452] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਕਲ, ਪੰਨਾ ñóøù.

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਭੀ ਪੁਰਾਣਕ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕੈਲਾਸ਼ ਪਰਬਤ 'ਤੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪਰਬਤ ਤਿੱਬਤ ਵਿੱਚ ñø,úúú ਫੁੱਟ ਤੋਂ ਕੁਝ ਵਧੀਕ ਉਚਾਈ 'ਤੇ ਹੈ। ਇਥੇ ਜੋ ਸ਼ਿਵਾਂ ਦਾ ਮੰਦਰ ਹੈ, ਉਹ ਗੁਫਾ ਵਾਂਗ ਪਹਾੜ ਵਿਚ ਹੀ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।[453]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 2 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

1. ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨ - ਕੋਟਿ ਸੂਰ ਜਾ ਕੈ ਪਰਗਾਸ॥ ਕੋਟਿ ਮਹਾਦੇਵ ਅਰੁ **ਕਬਿਲਾਸ**॥[454]

ਕਾਸੀ - ਕਾਂਸ਼ੀ ਉਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਨਗਰ ਹੈ ਜੋ ਗੰਗਾ ਦੇ ਖੱਬੇ ਕਿਨਾਰੇ ਆਬਾਦ ਹੈ। ਹਰਿ ਬੰਸ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸਨੂੰ ਵਸਾਉਣ ਵਾਲਾ ਭਰਤਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਾ ਕਾਸ਼ ਸੀ, ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਕਾਸ਼ੀ ਇਕ ਕਬੀਲੇ ਦਾ ਨਾਮ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅਬਾਦ ਕੀਤਾ। ਵਾਰਣਿ ਤੇ ਅਸੀ ਨਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਨਦੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸਨੂੰ 'ਵਾਰਾਣਸੀ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸੇ ਦਾ ਬਦਲਿਆ ਰੂਪ ਬਨਾਰਸ ਹੈ। ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਹ ਨਗਰੀ ਚੰਗਾ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਕੇਂਦਰ ਸੀ ਤੇ ਬੋਧੀ ਯੁਗ ਸਮੇਂ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਿਹਾ।[455] ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਸੂਬਾ ਯੂ.ਪੀ. (ਸੰਮਿਲਤ) ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਡਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ।ਇਹ ਭੀ ਗੰਗਾ ਦੇ ਕੰਢੇ 'ਤੇ ਹੈ। ਇਥੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਬੇਅੰਤ ਮੰਦਰ ਹਨ ਤੇ ਗੰਗਾ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਯਾਤ੍ਰੂਆਂ ਦੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਲਈ ਕਈ ਘਾਟ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹ ਧਰਤੀ ਹਿੰਦੂ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਬੜੀ ਹੀ ਪਵਿਤ੍ਰ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ਿਵਾਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। [456] ਕਾਸ਼ੀ ਨੂੰ 'ਬਨਾਰਸ' ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ 7 ਪੁਰੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਤਮਾ ਬੁਧ ਨੇ ਨਿਰਵਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਇਥੇ ਹੀ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਥਾਨ ਜੈਨੀਆਂ ਲਈ ਵੀ ਪੂਜਨੀਕ ਹੈ।

---

[453] ਮਾਸਟਰ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਏ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਾਂ ਤੇ ਥਾਵਾਂ ਦਾ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 167.

[454] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ññöò.

[455] ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਕੇਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 84.

[456] ਮਾਸਟਰ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਏ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਾਂ ਤੇ ਥਾਵਾਂ ਦਾ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 162-63.

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 10 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਕਾਸੀ/ਕਾਂਸੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

1. ਕਰਮ ਕਾਂਡ - ਬਹੁਤੁ ਬਰਸ ਤਪੁ ਕੀਆ **ਕਾਸੀ**॥ ਮਰਨੁ ਭਇਆ ਮਗਹਰ ਕੀ ਬਾਸੀ॥[457]

ਕਾਂਤੀ - ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤੀਰਥ**,** ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁਕਤੀ**-**ਦਾਇਕ ਸੱਤ ਪੁਰੀਆਂ ਵਿਚ ਗਿਣਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਕਾਂਚੀਪੁਰਮ ਜਾਂ ਕਾਜੀ ਵਰਮ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪੁਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਦਰਾਸ ਤੋਂ ôõ ਮੀਲ ਦੂਰ ਚੋਂਗਲਪਟ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਇਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਮੰਦਰ ਤੇ ਹੋਰ ਯਾਦਗਾਰੀ ਸਥਾਨ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਥੇ 'ਪਿਲਾਪਲੈਯਮ੍ਰ' ਨਾਮ ਦਾ ਜੈਨੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮੰਦਰ ਵੀ ਹੈ**,** ਜੋ ਕਿ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ **ਤੇ** ਮੂਰਤੀ ਕਲਾ ਦਾ ਉਤਮ ਨਮੂਨਾ ਹੈ।[458]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਅਤੇ 1 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ- ਕਾਸੀ **ਕਾਂਤੀ** ਪੁਰੀ ਦੁਆਰਾ ॥ ਗੰਗਾ ਸਾਗਰੁ ਬੇਣੀ ਸੰਗਮੁ ਅਠਸਠਿ ਅੰਕਿ ਸਮਾਈ ਹੇ ॥[459]

ਕਮਾਲਦੀ - ਲੋਕ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਰ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਚੌਧਰੀ ਕਮਾਲੁਦੀਨ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਸਾਰੰਗ ਨੂੰ ਜਹਿਰ ਦੇ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿਤਾ। ਸਾਰੰਗ ਦਾ ਇਕ ਪੁਤਰ ਮੁਆਜੁਦੀਨ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਸਾਰੰਗ ਦੀ ਪਤਨੀ ਆਪਣੇ ਪੇਕੇ ਲੈ ਗਈ। ਵਡਾ ਹੋਣ ਤੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਮੁਆਜੁਦੀਨ ਕਮਾਲੁਦੀਨ ਨਾਲ ਲੜਿਆ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਮੁਆਜੁਦੀਨ ਦੀ ਜਿਤ ਹੋਈ। ਢਾਢੀਆਂ ਨੇ ਇਸਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਤੇ ਵਾਰ ਗਾਇਨ ਕੀਤੀ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਕੇਵਲ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

---

[457] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ óòö.

[458] ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਕੇਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਨੇ 86-87.

[459] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñúòò.

1. ਸਿਰਲੇਖ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤਕ ਸੰਕੇਤ - ਰਾਇ **ਕਮਾਲਦੀ** ਮੋਜਦੀ ਕੀ ਵਾਰ ਕੀ ਧੁਨਿ ਉਪਰਿ ਗਾਵਣੀ[460]

ਕੀਰਤ - ਭੱਟ ਵਹੀਆਂ ਦੀ ਦਿਤੀ ਜਾਚਕਾਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਰਤ ਭੱਟ, ਭਿੱਖੇ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਨੇ ô ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਵਿਚ ਤੇ ô ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਦੀ ਸਿਫਤ ਵਿਚ ਛੰਦ ਉਚਾਰੇ ਹਨ। ਇਹ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਜੋਧਾ ਵੀ ਸੀ, ਇਹ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਮੁਖਲਿਸ ਖਾਂ ਵਲੋਂ ਲੜੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ñ÷ ਵਿਸਾਖ ñöùñ ਬਿ. ਨੂੰ ਲੜ ਕੇ, ਸ਼ਹੀਦ **ਹੋ** ਗਿਆ।[461]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 3 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਕੀਰਤ/ਤਿ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਭਟ ਬਾਣੀਕਾਰ - ਇਕ ਅਰਦਾਸਿ ਭਾਟ **ਕੀਰਤਿ** ਕੀ ਗੁਰ ਰਾਮਦਾਸ ਰਾਖਹੁ ਸਰਣਾਈ॥[462]

ਕੁਲਖੇਤਿ - ਘੱਗਰ ਨਦੀ ਦੇ ਉਤਰ ਤੇ ਸਰਸਤੀ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵਲ ਕੁਰਖੇਤਰ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਿੰਦੂ ਤੀਰਥ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਐਤਰੇਯ ਬ੍ਰਾਹਮਣ (÷/óú) ਸਤਪਥ ਬ੍ਰਾਹਮਣ (ññ/õ/ñ/ô) ਤੇ ਤੈਤਰਯ (õ/ñ) ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਤਪਥ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਯੱਗ ਭੂਮੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਹਾਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸ਼ਲਯ ਪਰਬ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ-ਰਿਸ਼ੀ ਕਰੂ ਨੇ ਯੱਗ ਕਰਨ ਲਈ ਪਹਿਲੇ ਇਥੇ ਹਲ ਵਾਹਿਆ ਸੀ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਸਨੂੰ 'ਧਰਮ-ਖੇਤਰ' ਵੀ ਆਖਿਆ ਹੈ। ਕੌਰਵਾਂ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦਾ ਮਹਾਨ ਯੁੱਧ ਵੀ ਇਥੇ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੇ ਅਰਜਨ ਪ੍ਰਤੀ ਗੀਤਾ ਗਿਆਨ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਕੀਤਾ।[463] ਇਸ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਹ ਭੀ ਦਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਾ ਦਿਵੇਦਾਸ ਕੈਰਵ ਬੜਾ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਸੀ। ਇਸਨੂੰ ਕੋਹੜ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਦਾ ਖੇਡਦਾ ਕੁਲਖੇਤਰ ਪੁੱਜਾ। ਉਥੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਕੁੰਡ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦਾ ਕੋਹੜ ਦੂਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੇ ਇਸ ਰਾਜਾ ਨੇ ਇਸ ਕੁੰਡ ਨੂੰ ਬੜਾ ਉੱਤਮ ਤੇ ਪਵਿਤ੍ਰ ਅਸਥਾਨ ਸਮਝ ਕੇ ਪੱਕਾ ਬਣਵਾ ਦਿੱਤਾ।[464]

---

460 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ óöú.

461 ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਕੇਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 93.

462 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਕੀਰ., ਪੰਨਾ ñôúö.

463 ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਕੇਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 96.

464 ਮਾਸਟਰ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਏ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਾਂ ਤੇ ਥਾਵਾਂ ਦਾ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 167.

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 4 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨ - ਪ੍ਰਥਮ ਆਏ **ਕੁਲਖੇਤਿ** ਗੁਰ ਸਤਿਗੁਰ ਪੁਰਬੁ ਹੋਆ॥[465]

ਕੇਦਾਰ - ਇਹ ਹਿਮਾਲਿਆ ਪਰਬਤ ਵਿਚ ਸ਼ਿਵਜੀ ਦਾ ਉਘਾ ਅਸਥਾਨ, ਬਦਰੀ ਨਾਰਾਇਣ ਦੇ ਪਾਸ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਯਾਤਰੂ ਹਰਿਦੁਆਰ ਤੋਂ ਹੀ ਇਸ ਪਾਸੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਦਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਨੂੰ ਸ਼ਿਵਜੀ ਨੇ ਹੀ ਵਸਾਇਆ ਸੀ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਜੋ ñò ਜੋਤੀ ਲਿੰਗ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਝੋਟੇ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦਾ ਇਕ ਲਿੰਗ 'ਮਹੀਈਸ' ਇਸ ਅਸਥਾਨ 'ਤੇ ਹੈ।[466] ਕੇਦਾਰ ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਤੀਰਥ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਇਹ ਯੂ.ਪੀ.ਦੇ ਗੜਵਾਲ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਥੇ ਸ਼ਿਵਜੀ ਦੀ ਇਕ ਮੂਰਤੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜੋ ਝੋਟੇ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੀਰਥ ਸਥਾਨ ਨਾਲ ਕਈ ਮਿਥ ਕਥਾਵਾਂ ਵੀ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 5 ਵਾਰ 4 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਕੇਦਾਰ/ਰਾ/ਰੁ/ਰੈ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

1. ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨ - ਤਟ ਤੀਰਥ ਦੇਵਾਲਿਆ **ਕੇਦਾਰੁ** ਮਥੁਰਾ ਕਾਸੀ॥[467]

ਖਾਡੂਰੁ - ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਤਰਨਤਾਰਨ ਤੋਂ ñú ਮੀਲ ਦੀ ਵਿੱਥ ਤੇ ਇਕ ਨਗਰ ਜਿਥੋਂ ਦੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ।[468] ਇਹ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਤਹਿਸੀਲ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਉੱਘਾ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪਿੰਡ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਇਹ ਖਹਿਰਿਆਂ ਦਾ ਖਡੂਰ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ। ਫਿਰ ਇਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਅਸਥਾਨ ਰਿਹਾ ਤੇ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਇਥੋਂ ਹੀ ਲਹਿਣਾ ਜੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਚਰਨ ਪਰਸਨ ਨੂੰ ਗਏ ਤੇ ਲਹਿਣੇ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਜੀ ਬਣ ਕੇ ਇਥੇ ਹੀ ਆਏ।[469]

---

[465] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ ñññö.

[466] ਮਾਸਟਰ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਏ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਾਂ ਤੇ ਥਾਵਾਂ ਦਾ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 164.

[467] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ññúú.

[468] ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਕੇਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 106.

[469] ਮਾਸਟਰ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਏ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਾਂ ਤੇ ਥਾਵਾਂ ਦਾ ਕੋਸ਼ ਪੰਨਾ 168.

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 2 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਵਾਸਾ - ਫੇਰਿ ਵਸਾਇਆ ਫੇਰੁਆਣਿ ਸਤਿਗੁਰਿ **ਖਾਡੂਰੁ**॥[470]

ਗਇਆ - ਬਿਹਾਰ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿਚ ਫਲਗੂ ਨਦੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ 'ਗਇਆ' ਨਾਮ ਦਾ ਪੁਰਾਤਨ ਨਗਰ ਜਿਸਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਸੱਤ ਪਵਿੱਤਰ ਪੁਰੀਆਂ ਵਿਚ ਗਿਣਦੇ ਹਨ। ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਮਨੌਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਥਾਂ ਪਿਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਪਿੰਡ ਦਾਨ ਕਰਨਾ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਧਰਮ ਕਰਮ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪਿਤਰਾਂ ਦੀ ਗਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।[471] ਇਹ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀਆਂ ਸੱਤ ਪਵਿੱਤ੍ਰ ਪੁਰੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇੱਕ ਪੁਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਬਿਹਾਰ ਦੇਸ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਉਘਾ ਤੀਰਥ ਹੈ ਤੇ ਪਟਨੇ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਵਲ ਹੈ। [472]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

1. ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਮ ਕਾਂਡ- **ਗਇਆ** ਪਿੰਡ ਭਰਤਾ॥ ਬਨਾਰਸਿ ਅਸਿ ਬਸਤਾ॥ ਮੁਖਿ ਬੇਦ ਚਤੁਰ ਪੜਤਾ॥[473]

ਗੰਗਾ - ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਅਤੇ ਲੰਮੀ ਨਦੀ ਜੋ ਅਤਿ ਪਵਿਤਰ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਗੰਗਾ ਮਾਈ ਕਹਿ ਕੇ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਚੌਦਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਫੁਟ ਦੀ ਉਚਾਈ ਤੋਂ ਗੰਗੋਤਰੀ ਤੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ñõõ÷ ਮੀਲ ਲੰਮਾ ਚਕ੍ਰ ਕਟਦੀ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਖਾੜੀ ਵਿਚ ਆ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਜਾ ਸਮਾਉਂਦੀ ਹੈ।[474] ਇਹ ਨਦੀ ਹਿਮਾਚਲ ਪਰਬਤ ਦੇ ਬਰਫਾਨੀ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚੋਂ, ਜੋ ਗੜਵਾਲ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਹਨ, ਗੰਗੋਤਰੀ ਨਾਮੀ ਥਾਂ ਤੋਂ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਥੋੜ੍ਹੇ ਹੀ ਫਾਸਲੇ ਤੇ ਅਲਕਨੰਦਾ ਨਦੀ ਆ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।[475]

---

470 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਬਲ., ਸਤਾ, ਪੰਨਾ ùö÷.

471 ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਕੇਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 109.

472 ਮਾਸਟਰ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਏ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਾਂ ਤੇ ਥਾਵਾਂ ਦਾ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 168.

473 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਨਾਮ., ਪੰਨਾ ø÷ó.

474 ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਕੇਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 120.

475 ਮਾਸਟਰ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਏ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਾਂ ਤੇ ਥਾਵਾਂ ਦਾ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 169.

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 38 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਗੰਗ/ ਗਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:

1. ਸੁਰਸਰੀ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 12 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

1. ਮਨ ਦੀ ਬਿਰਤੀ - ਉਲਟੀ **ਗੰਗ** ਜਮੁਨ ਮਿਲਾਵਉ॥[476]
2. ਪੁੰਨ ਕਰਮ - ਤਿਹ ਨਿੰਦਹਿ ਜਿਹ **ਗੰਗਾ** ਆਨੀ॥[477]
3. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਿਫਤ ਸਲਾਹ - **ਗੰਗ** ਬਨਾਰਸਿ ਸਿਫਤਿ ਤੁਮਾਰੀ ਨਾਵੈ ਆਤਮ ਰਾਉ॥[478]
4. ਪਵਿਤਰ - ਸ੍ਰੀਰੰਗ ਰਾਤੀ ਫਿਰੈ ਮਾਤੀ ਉਦਕੁ **ਗੰਗਾ** ਵਾਣੀ॥[479]
5. ਚਰਨ - ਜਨ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਜਾ ਕੀ ਨਿਰਮਲ ਮਹਿਮਾ ਜਨ ਕੇ ਚਰਨ ਤੀਰਥ ਕੋਟਿ **ਗੰਗਾ**॥[480]
6. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰ ਗੁਰਗਦੀ ਸੌਂਪਣੀ - ਹੋਰਿਂਓ **ਗੰਗ** ਵਹਾਈਐ ਦੁਨਿਆਈ ਆਖੈ ਕਿ ਕਿਓਨ॥[481]
7. ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨ - **ਗੰਗਾ** ਜਉ ਗੋਦਾਵਰਿ ਜਾਈਐ ਕੁੰਭਿ ਜਉ ਕੇਦਾਰ ਨ੍ਹਾਈਐ ਗੋਮਤੀ ਸਹਸ ਗਊ ਦਾਨ ਕੀਜੈ॥[482]
8. ਚਰਨ ਕਮਲਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ - **ਗੰਗ** ਜਮੁਨ ਤਹ ਬੇਣੀ ਸੰਗਮ ਸਾਤ ਸਮੁੰਦ ਸਮਾਵਾ॥[483]
9. ਨਾਮ - **ਗੰਗਾ** ਜਲੁ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਨਾਮ॥[484]

---

476 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਕਬੀ, ਪੰਨਾ óò÷.

477 ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ óóò.

478 ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ óõø.

479 ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ õö÷.

480 ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ øòø.

481 ਉਹੀ, ਬਲ., ਸਤਾ, ਪੰਨਾ ùö÷.

482 ਉਹੀ, ਭ. ਨਾਮ., ਪੰਨਾ ù÷ó.

483 ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ññúù.

484 ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ññó÷.

10. ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ - **ਗੰਗਾ** ਕੈ ਸੰਗਿ ਸਲਿਤਾ ਬਿਗਰੀ॥[485]

11. ਇੜਾ ਨਾੜੀ - ਕਬੀਰ **ਗੰਗ** ਜਮੁਨ ਕੇ ਅੰਤਰੇ ਸਹਜ ਸੁੰਨ ਕੇ ਘਾਟ॥[486]

12. ਗੁਰ ਦਰਸਨ - ਸੰਸਾਰਿ ਸਫਲੁ **ਗੰਗਾ** ਗੁਰ ਦਰਸਨੁ ਪਰਸਨ ਪਰਮ ਪਵਿਤ੍ਰ ਗਤੇ॥[487]

ਗਯੰਦ - ਭਟ ਗਯੰਦ ਜੀ ਭਟ ਕਲਸਹਾਰ ਦੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਸਨ ਅਤੇ ਭਟ ਭਿਖਾ ਜੀ ਭਰਾ ਚੋਖੇ ਦੇ ਸਪੁਤਰ ਸਨ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 2 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਭਟ ਬਾਣੀਕਾਰ - ਨਾਮ ਸਾਰ ਹੀਏ ਧਾਰੁ ਤਜੁ ਬਿਕਾਰੁ ਮਨ **ਗਯੰਦ** ਸਤਿਗੁਰੂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸਤਿਗੁਰ ਗੁਬਿੰਦ ਜੀਉ॥ [488]

ਗੋਬਿੰਦਵਾਲ - ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਬਿਆਸ ਦਰਿਆ ਕਿਨਾਰੇ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜੇਹਾ ਨਗਰ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਜੀ ਦੇ ਆਖਣ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਗੋਂਦੇ ਖਤਰੀ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚ ਆਬਾਦ ਕੀਤਾ। ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਗੁਰੂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਇਹ ਇਕ ਮੁਖ ਕੇਂਦਰ ਸੀ ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ, ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਕਾਫੀ ਅਰਸਾ ਨਿਵਾਸ ਰਖਦੇ, ਸਿਖੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।[489] ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਗੋਂਦੇ ਖੱਤਰੀ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਤੇ ਦੂਜੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਬੜੀ ਹੀ ਅਸਚਰਜ ਬਾਵਲੀ ਤੀਜੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਬਣਾਈ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ øô ਪੌੜੀਆਂ ਹਨ। ਸੰਗਤਾਂ ਇਥੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੰਗਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ øô ਪਾਠ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇਥੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਸਮੇਂ ਕਰਦੇ ਹਨ।[490]

---

[485] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ññõø.

[486] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ñó÷ò.

[487] ਉਹੀ, ਭ. ਗਯੰ, ਪੰਨਾ ñôúñ.

[488] ਉਹੀ, ਭ. ਗਯੰ., ਪੰਨਾ ñôúó.

[489] ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਕੇਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 115.

[490] ਮਾਸਟਰ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਏ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਾਂ ਤੇ ਥਾਵਾਂ ਦਾ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 171.

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਨਗਰ – **ਗੋਬਿੰਦ ਵਾਲੁ** ਗੋਬਿੰਦ ਪੁਰੀ ਸਮ ਜਲਨ ਤੀਰਿ ਬਿਪਾਸ ਬਨਾਯਉ॥[491]

ਗੋਕਲ - ਇਸਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਹੈ ਗਊਆਂ ਦਾ ਕੁਲ ਜਾਂ ਵੰਸ਼। ਇਸਨੂੰ ਗਊਆਂ ਦਾ ਵੱਗ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਰਥ ਵਿਚ ਇਹ ਉਸ ਪਿੰਡ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ ਜੋ ਮਥੁਰਾ ਤੋਂ ਦਖਣ ਵਲ ਨੌਂ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ ਜਮਨਾ ਨਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਥਿਤ ਹੈ ਜਿਥੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਦੇ ਪਾਲਕ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ (ਯਸ਼ੋਦਾ ਤੇ ਨੰਦ) ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਉਥੇ ਗਊਆਂ ਚਰਾਂਉਦੇ ਸਨ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਰਵ-ਵਿਆਪਕਤਾ - ਸੰਤਾ ਮਧੇ ਗੋਬਿੰਦੁ ਆਛੈ **ਗੋਕਲ** ਮਧੇ ਸਿਆਮ ਗੋ॥[492]

ਗੋਦਾਵਰੀ - ਭਾਰਤ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਦੀ ਜਿਹੜੀ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪਛਮੀ ਘਾਟ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੂਰਬੀ ਘਾਟ ਤੱਕ ਵਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਬੰਬਈ ਰਾਜ ਦੇ ਨਾਸਿਕ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਤ੍ਰਿਅੰਬਕ ਨਾਂ ਦੇ ਨਗਰ ਦੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਸੌ ਮੀਲ ਵਹਿੰਦੀ ਹੋਈ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਖਾੜੀ ਵਿਚ ਦੌਲੇਸ਼ਵਰਮ ਲਾਗੇ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਜਾ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਡਿਗਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਸੱਤ ਮੁਖ ਧਾਰਾ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੋਤਮੀ ਗੋਦਾਵਰੀ ਮੁਖ ਹੈ।[493] ਗੋਦਾਵਰੀ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਹੈ - ਸਵਰਗ ਦੇਣ ਵਾਲੀ। ਇਸਨੂੰ 'ਦਖਣ ਭਾਰਤ ਦੀ ਗੰਗਾ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਦੀ ਦਖਣ ਭਾਰਤ ਵਿਚੋਂ ਵਗਦੀ ਹੋਈ ਪੂਰਵੀ ਅਤੇ ਪਛਮੀ ਗੋਦਾਵਰੀ ਨਾਂ ਦੇ ਜਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਖਾੜੀ ਵਿਚ ਡਿਗਦੀ ਹੈ। ਗੰਗਾ ਆਦਿਕ ਨਦੀਆਂ ਵਾਂਗ ਇਹ ਨਦੀ ਵੀ ਪਵਿਤਰ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 3 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਗੋਦਾਵਰਿ/ਰੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

---

[491] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਨਲ, ਪੰਨਾ ñôúú.

[492] ਉਹੀ, ਭ. ਨਾਮ., ਪੰਨਾ ÷ñø.

[493] ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਕੇਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 117.

1. ਧਾਰਮਿਕ ਦਿਖਾਵੇ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ -ਗੰਗਾ ਜਉ **ਗੋਦਾਵਰਿ** ਜਾਈਐ ਕੁੰਭਿ ਕਉ ਕੇਦਾਰ ਨ੍ਹਾਈਐ ਗੋਮਤੀ ਸਹਸ ਗਊ ਦਾਨੁ ਕੀਜੈ॥ ਕੋਟਿ ਜਉ ਤੀਰਥ ਕਰੈ ਤਨੁ ਜਉ ਹਿਵਾਲੇ ਗਾਰੈ ਰਾਮ ਨਾਮ ਸਰਿ ਤਊ ਨ ਪੂਜੈ ॥[494]

ਗੋਪੀਚੰਦ - ਬੰਗਾਲ ਦਾ ਇਕ ਰਾਜਾ ਜੋ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਤੇ ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਹੀ ਰਾਜ ਭਾਗ ਤਿਆਗ ਕੇ ਜੋਗੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਕਥਾ ਜੋਗੀਆਂ ਵਿਚ ਆਮ ਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਰਾਜਾ ਭਰਤਰੀ ਦੀ ਭੈਣ ਮੈਨਾਵੰਤੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਮਾਣਕਚੰਦ ਸੀ ਜੋ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਰੰਗਪੁਰ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸੀ।[495] ਇਹ ਰਾਜਾ ਪਦਮਸੈਨ ਧਾਰਾ ਪੁਰੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਤਾ ਮੈਨਾਵੰਤੀ ਭਰਥਰੀ ਜੀ ਦੀ ਭੈਣ ਸੀ। ਗੋਪੀ ਚੰਦ ਜਦ ñô ਬਰਸ ਦਾ ਹੋਇਆ ਤਦ ਪਿਤਾ ਗੁਜ਼ਰ ਗਿਆ ਤੇ ਇਹ ਰਾਜ ਦਾ ਮਾਲਕ ਬਣਿਆ। ਇਹ ਬੜਾ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਜਵਾਨ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਪਟਰਾਣੀ ਦਾ ਨਾਮ ਪਾਟਮਦੇਵੀ ਸੀ।[496]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਹੋਣਾ- ਬੋਲੈ **ਗੋਪੀ ਚੰਦੁ** ਸਤਿ ਸਰੂਪੁ॥ ਪਰਮ ਤੰਤ ਮਹਿ ਰੇਖੁ ਨ ਰੂਪ॥[497]

ਗੋਮਤੀ - ਉਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵਹਿਣ ਵਾਲੀ ਇਹ ਨਦੀ ਜੋ ਕਿ ਸ਼ਾਹਜਹਾਨਪੁਰ ਦੀ ਗੋਮਤ ਝੀਲ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਪੰਜ ਸੌ ਕੋਹ ਦਾ ਪੈਂਡਾ ਕਰਦੀ ਬਨਾਰਸ ਦੇ ਉਤਰ ਵਲ ਗੰਗਾ ਵਿਚ ਜਾ ਸਮਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਇਸ ਦਾ ਇਸ਼ਨਾਨ ਪਵਿੱਤਰ ਮੰਨਦੇ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਜਾ **ਕੇ ਦਾਨ** ਪੁੰਨ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ।[498] **ਸੂਬਾ ਯੂ.ਪੀ. (ਸੰਮਿਲਤ ਸੂਬਾ)** ਦੇ ਇਲਾਕਾ ਅਵਧ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਵਧ ਦੇ ਮੈਦਾਨੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਲਖਨਊ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ**,** ਜੋ ਆਪਣੀ ਨਜ਼ਾਕਤ ਤੇ ਬਾਕਾਂਪਨ ਕਰਕੇ

---

[494] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਨਾਮ., ਪੰਨਾ ù÷ó.

[495] ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਕੇਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 118.

[496] ਮਾਸਟਰ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਏ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਾਂ ਤੇ ਥਾਵਾਂ ਦਾ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 152.

[497] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ó, ਪੰਨਾ ùõò.

[498] ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਕੇਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਨੇ 118-19.

ਹਿੰਦ ਦਾ ਪੈਰਿਸ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਨਦੀ ਨੂੰ ਭੀ ਬੜਾ ਪਵਿੱਤ੍ਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ**,** ਕਿਉਂਕਿ ਗਊਆਂ ਦੇ ਵੱਗਾਂ ਦੇ ਵੱਗ ਇਸ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਖੁਲੇ ਚਰਦੇ ਸਨ।[499]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 2 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਮਨ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਵਾਸਾ - ਹਜ ਹਮਾਰੀ **ਗੋਮਤੀ** ਤੀਰ॥ ਜਹਾ ਬਸਹਿ ਪੀਤੰਬਰ ਪੀਰ॥[500]
2. ਧਾਰਮਿਕ ਦਿਖਾਵੇ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ -ਗੰਗਾ ਜਉ ਗੋਦਾਵਰਿ ਜਾਈਐ ਕੁੰਭਿ ਕਉ ਕੇਦਾਰ ਨ੍ਹਾਈਐ **ਗੋਮਤੀ** ਸਹਸ ਗਊ ਦਾਨੁ ਕੀਜੈ॥ ਕੋਟਿ ਜਉ ਤੀਰਥ ਕਰੈ ਤਨੁ ਜਉ ਹਿਵਾਲੇ ਗਾਰੈ ਰਾਮ ਨਾਮ ਸਰਿ ਤਊ ਨ ਪੂਜੈ ॥[501]

ਚਰਪਟੁ - ਚਰਪਟ ਚੰਬੇ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਰਾਜਭਾਗ ਤਿਆਗ ਕੇ ਜੋਗੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। 'ਅਨੰਤ ਵਾਕ' ਦਾ ਇਸਨੂੰ ਰਾਜਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਰੱਜਬਦਾਸ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਚਾਰਣੀ ਦੇ ਪੇਟੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। 'ਗੋਰਖਸ਼ਤਕ' ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਮਛੰਦਰਨਾਥ ਦਾ ਚੇਲਾ ਤੇ ਗੋਰਖ ਦਾ ਗੁਰਭਾਈ ਸੀ ਤੇ ਕਈ ਇਸ ਨੂੰ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਚੇਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਮੁਖੀ ਗਿਣਦੇ ਸਨ।[502]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 2 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਜੋਗੀ - ਦੁਨੀਆ ਸਾਗਰੁ ਦੁਤਰੁ ਕਹੀਐ ਕਿਉ ਕਰਿ ਪਾਈਐ ਪਾਰੋ॥ **ਚਰਪਟ** ਬੋਲੈ ਅਉਧੂ ਨਾਨਕ ਦੇਹੁ ਸਚਾ ਬੀਚਾਰੋ॥[503]

---

[499] ਮਾਸਟਰ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਏ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਾਂ ਤੇ ਥਾਵਾਂ ਦਾ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 172.

[500] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ô÷ø.

[501] ਉਹੀ, ਭ. ਨਾਮ., ਪੰਨਾ ù÷ó.

[502] ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਕੇਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 129.

[503] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ùóø.

ਜਯਦੇਵ - ਤੇਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਬੰਗਾਲੀ ਭਗਤ ਕਵੀ (ñòúñ-ñòôõ ਈ.) ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਰਚਨਾ 'ਗੀਤ ਗੋਵਿੰਦ' ਕਾਵਿ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ। ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਬੀਰ-ਭੂਮਿ ਦੇ ਪਿੰਡ ਕੇਂਦਲੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ, ਜਿਥੇ ਕਿ ਯਾਦਗਾਰੀ ਮੰਦਰ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲਤਾ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਵੀ ਬਣਾ ਦਿਤਾ।[504] ਜੈ ਦੇਵ ਜੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਮਤ ñòöõ ਬਿ: ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਭੋਜ ਦੇਵ ਤੇ ਰਾਮ ਦੇਵੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ। ਉਂਞ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਕਨੌਜ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਦੱਖਣੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਜ਼ਿਲਾ ਬੀਰਭੂਮ ਦੇ ਕੇਂਦਲੀ ਨਾਮੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਜੈ ਦੇਵ ਜੀ, ਲਕਸ਼ਮਨ ਸੈਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਕਚਹਿਰੀ ਦੇ ਪੰਜ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸਨ।[505] ਭਗਤ ਜਯਦੇਵ ਜੀ ਭਗਤ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹਨ। ਆਪਦਾ ਜੀਵਨ ਕਾਲ 1201ਈ. ਤੋਂ 1245ਈ. ਤਕ ਹੈ। ਆਪ 13ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹੋਏ ਤੇ 'ਗੀਤ ਗੋਵਿੰਦ' ਆਪਦੀ ਪ੍ਰਸਿਧ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਆਪਦਾ ਜਨਮ ਜਿਲ੍ਹਾ ਬੀਰ-ਭੂਮਿ ਦੇ ਪਿੰਡ ਕੇਦਲੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਸਰਗੁਣਵਾਦੀ ਤੋਂ ਨਿਰਗੁਣਵਾਦੀ ਬਣੇ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 14 ਵਾਰ 4 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਜੈਦੇਉ/ਵ/ਵਿ/ ਜਯਦੇਵ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 2 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਭਗਤ ਬਾਣੀਕਾਰ - **ਜੈਦੇਵ** ਆਇਉ ਤਸ ਸਫੁਟੰ ਭਵ ਭੂਤ ਸਰਵ ਗਤੰ॥[506]
2. ਭਗਤ - ਅੰਬਰੀਕੁ **ਜਯਦੇਵ** ਤ੍ਰਿਲੋਚਨੁ ਨਾਮਾ ਅਵਰੁ ਕਬੀਰੁ ਭਣੰ॥[507]

ਜਾਲਪ - ਗਿਆਰਾਂ ਭੱਟਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਭੱਟ, ਜਿਸ ਦੇ ਪੰਜ ਛੰਦ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਬਾਰੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਗੁਰੂ ਸਬੰਧੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਅਨੁਮਾਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਾਇਦ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਭਿਖੇ ਨਾਲ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਆਇਆ ਸੀ।[508] ਭਟ ਜਾਲਪ ਜੀ ਨੂੰ

---

[504] ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਕੇਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 150.

[505] ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ, ਮਾਸਟਰ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਏ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਾਂ ਤੇ ਥਾਵਾਂ ਦਾ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 66.

[506] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਜਯ., ਪੰਨਾ õòö.

[507] ਉਹੀ, ਭ. ਬਲ, ਪੰਨਾ ñôúõ.

[508] ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਕੇਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 149.

'ਜਲਯ' ਜੀ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਬੋਧਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਟ ਭਿਖਾ ਜੀ ਆਪਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਸਨ। ਭਟ ਮਥੁਰਾ ਜੀ ਤੇ ਕੀਰਤ ਜੀ ਆਪ ਦੇ ਭਰਾ ਸਨ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 6 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਜਾਲਪਾ/ਪੁ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

1. ਭਗਤ ਬਾਣੀਕਾਰ - ਸਕਯਥੁ ਸੁ ਸਿਰੁ **ਜਾਲਪੁ** ਭਣੈ ਜੁ ਸਿਰੁ ਨਿਵੈ ਗੁਰ ਅਮਰ ਨਿਤ॥[509]

ਜੈ ਚੰਦ - ਗਹਰਵਾਰ ਜਾਤਿ ਦਾ ਰਾਠੌਰ ਰਾਜਪੂਤ, ਕਨੌਜ ਦਾ ਅਖੀਰੀ ਰਾਜਾ ਜਯਚੰਦ. ਇਹ ਵਿਜਯਚੰਦ ਦਾ ਪੁਤਰ ਅਤੇ ਗੋਵਿੰਦ ਚੰਦਰ ਦਾ ਪੋਤਾ ਅਰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਨੰਗਪਾਲ ਦਾ ਦੋਹਤਾ ਸੀ. ਇਸ ਨੇ ਪ੍ਰਿਥੀਰਾਜ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ਾਹਬੁੱਦੀਨ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਭੜਕਾਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਿਥੀਰਾਜ ਇਸ ਦੀ ਪੁਤਰੀ ਨੂੰ ਖੋਹ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ ਸੀ. ਪਾਨੀਪਤ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਿਥੀਰਾਜ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਹੋਈ. ਥੋੜੇ ਹੀ ਸਮੇਂ ਪਿਛੋਂ ਜਯਚੰਦ ਨੂੰ ਭੀ ਦੇਸ਼ਘਾਤ ਦਾ ਫਲ ਭੋਗਣਾ ਪਿਆ।[510]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਸੰਬੋਧਨ ਰੂਪ - ਭਰਮੇ ਭੂਲੀ ਰੇ **ਜੈ ਚੰਦਾ**॥ ਨਹੀ ਨਹੀ ਚੀਨਿਆ ਪਰਮਾਨੰਦਾ॥[511]

ਜੋਧਾ - ਲੋਕ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਪੂਰਬਾਣ ਰਾਜਪੂਤ ਦੇ ਦੋ ਪੁਤਰ ਸਨ। ਜੋਧਾ ਤੇ ਵੀਰਾ। ਇਹ ਲਖੀ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਲੁਕ ਕੇ ਡਾਕੇ ਮਾਰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਕਰਕੇ ਅਕਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਪਰ ਨਾਂਹ ਕਰਨ ਤੇ ਅਕਬਰ ਨੇ ਇਸ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਵਾ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਹਮਲੇ ਵਿਚ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਭਰਾ ਵੀਰਗਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਗਏ। ਇਸ ਨੂੰ ਵਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਢਾਢੀਆਂ ਨੇ ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

---

[509] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਜਾਲ., ਪੰਨਾ ñóùô.

[510] ਕਾਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਭਾਈ, ਗੁਰੁਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ

[511] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਤ੍ਰਿਲੋ., ਪੰਨਾ õòö.

1. ਸੰਗੀਤ-ਮੂਲਕ ਸੰਦਰਭ - **ਜੋਧੈ** ਵੀਰੈ ਪੂਰਬਾਣੀ ਕੀ ਧੁਨਿ[512]

ਤਿਲੋਚਨ - ਭਗਤ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਵੈਸ਼ ਕੁਲ ਵਿਚੋਂ ਸਨ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ ਸ਼ੋਲਾਪੁਰ ਲਾਗੇ ਪਿੰਡ ਬਾਰਸੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਈਆਂ ਦੇ ਖਿਆਲ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਜੰਮਪਲ ਸਨ ਤੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਵਧੇਰੇ ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ ਵੱਲ ਰੱਖੀ।[513] ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਜੀ ਵੈਸ਼ ਮਤ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕ ਸਨ। ਆਪ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਮਤ ñóòõ ਵਿਚ ਸੂਬਾ ਬੰਬਈ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਸ਼ੋਲਾਪੁਰ ਦੇ ਪੰਧਾਰ ਪੁਰ ਜਾਂ ਇਸ ਦੇ ਲਾਗੇ ਕਿਸੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗ੍ਰਿਹਿਸਤੀ ਸਨ ਤੇ ਆਏ ਗਏ ਮੁਸਾਫਰ ਤੇ ਸਤਸੰਗੀਆਂ ਦਾ ਬੜਾ ਆਦਰ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ।[514]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 19 ਵਾਰ 5 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਤਿਲੋਚਨ/ਨਾ/ਨੁ/ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ/ਨੁ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 2 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਭਗਤ ਬਾਣੀਕਾਰ - ਸਿਰੀਰਾਗ **ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ** ਕਾ[515]
2. ਉਸਤਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ - ਗੁਣ ਗਾਵੈ ਰਵਿਦਾਸੁ ਭਗਤੁ ਜੈਦੇਵ **ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ**॥[516]

ਤੇਜੋ - ਤੀਸਰੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਤੇਜੋ ਜਾਂ ਤੇਜਭਾਨ ਸੀ ਜੋ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਪਿੰਡ ਬਾਸਰਕੇ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ।[517] ਇਹ ਵਪਾਰ ਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧਰਮ-ਪਤਨੀ ਦਾ ਨਾਮ ਸੁਲੱਖਣੀ ਜਾਂ ਲਛਮੀ (ਬਖਤ ਕੌਰ) ਸੀ।[518]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 2 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

---

[512] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ ùô÷.

[513] ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਕੇਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 164.

[514] ਮਾਸਟਰ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਏ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਾਂ ਤੇ ਥਾਵਾਂ ਦਾ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 68.

[515] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਤ੍ਰਿਲੋ., ਪੰਨਾ ùò.

[516] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਕਲ, ਪੰਨਾ ñóùú.

[517] ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਕੇਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 165.

[518] ਮਾਸਟਰ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਏ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਾਂ ਤੇ ਥਾਵਾਂ ਦਾ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 30.

1. ਉਸਤਤਿ ਰੂਪ - ਭਲਉ ਭੂਹਾਲੁ **ਤੇਜੋ** ਤਨਾ ਨ੍ਰਿਪਤਿ ਨਾਥੁ ਨਾਨਕ ਬਰਿ॥[519]

ਧੰਨਾ - ਇਹ ਰਾਜਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੇ ਧੁਆਨ ਨਗਰ ਦੇ ਜੰਮ-ਪਲ ਜੱਟ ਜ਼ਿਮੀਦਾਰ ਸਨ। ਮੈਕਾਲਫ ਨੇ ਆਪਦਾ ਜਨਮ ਸਾਲ ñôñö ਈ. ਦਿਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੇ ਸਿਧਾ ਸਾਦਾ ਜੀਵਨ ਬਸਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਿ ਰਛਲ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ।[520] ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਧੰਨਾ ਜੱਟ ਨੇ ñôñö ਈ: ਨੂੰ ਧੂਆਨ ਪਿੰਡ ਵਿਚ – ਜੋ ਟਾਂਕ ਵਿਚ ਹੈ- ਜਨਮ ਲਿਆ। ਬਾਲ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੀ ਸਿਖਿਆ 'ਤੇ ਬੁਤ-ਪੂਜਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਇੰਨੇ ਮਸਤ ਹੋਏ ਕਿ ਬੁੱਤ ਦੇ ਭੋਜਨ ਨਾ ਛਕਣ ਤੇ ਆਪ ਨੇ ਭੀ ਖਾਣਾ ਪੀਣਾ, ਇਹ ਸਮਝ ਕੇ ਕਿ ਮੇਰਾ ਦੇਵ ਇਸ਼ਟ ਮੇਰੇ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਨਹੀਂ, ਛੱਡ ਦਿਤਾ, ਤੇ ਫਿਰ ਉਸੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ਸਮਝਾਉਣ ਤੇ ਭੋਜਨ ਛਕਿਆ। ਫਿਰ ਆਪ ਦਾ ਰਾਮਾ ਨੰਦ ਜੀ ਨਾਲ ਬਨਾਰਸ ਵਿਚ ਮੇਲ ਜੋਲ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਵਾਹੀ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਭਲੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਸਨ।[521]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 9 ਵਾਰ 3 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਧੰਨਾ/ਨੇ/ਨੈ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਭਗਤ ਬਾਣੀਕਾਰ - **ਧੰਨਾ** ਜਟੁ ਬਾਲਮੀਕੁ ਬਟਵਾਰਾ ਗੁਰਮੁਖਿ ਪਾਰਿ ਪਇਆ॥[522]

ਨਲ੍ਯ - ਭਟ ਨਲ੍ਯ ਜੀ 11 ਭਟ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸਨ। ਆਪਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਖਾਸ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 2 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਭਟ ਬਾਣੀਕਾਰ - **ਨਲ੍ਯ** ਕਵਿ ਪਾਰਸ ਪਰਸ ਕਚ ਕੰਚਨਾ ਹੁਇ ਚੰਦਨਾ ਸੁਬਾਸੁ ਜਾਸੁ ਸਿਮਰਨ ਅਨ ਤਰ॥[523]

---

519 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਭਿਖਾ, ਪੰਨਾ ñóùö.

520 ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਕੇਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 185.

521 ਮਾਸਟਰ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਏ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਾਂ ਤੇ ਥਾਵਾਂ ਦਾ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 70.

522 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ ùùõ.

523 ਉਹੀ, ਭ. ਨਲ, ਪੰਨਾ ñóùù.

ਨਾਨਕ - ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਸਿਖ ਧਰਮ ਦੇ ਮੋਢੀ ਸਨ। ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ 15 ਅਪ੍ਰੈਲ 1469 ਈ. ਨੂੰ ਰਾਇ ਭੋਇ ਦੀ ਤਲਵੰਡੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਮਹਿਤਾ ਕਾਲੂ ਜੀ ਆਪਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਤੇ ਤ੍ਰਿਪਤਾ ਜੀ ਮਾਤਾ ਜੀ ਸਨ। ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਜੀ ਆਪਦੇ ਵਡੇ ਭੈਣ ਸਨ। ਮਾਤਾ ਸੁਲਖਣੀ ਜੀ ਤੋਂ ਆਪਦੇ ਦੋ ਪੁਤਰ ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਤੇ ਲਖਮੀ ਦਾਸ ਜੀ ਹੋਏ । ਆਪਨੇ ਕੁਲ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਤਾਰਨ ਲਈ ਵਖ ਵਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ 4 ਉਦਾਸੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 5129 ਵਾਰ 6 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਨਾਨਕ/ਕਾ/ਕਿ/ਕੁ/ਕੈ/ਕੋ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 6 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

1. ਬਾਣੀਕਾਰ - **ਨਾਨਕ** ਕਾਗਦ ਲਖ ਮਣਾ ਪੜਿ ਪੜਿ ਕੀਚੈ ਭਾਉ॥[524]
2. ਦੂਜੀ ਗੁਰੂ ਜੋਤਿ - **ਨਾਨਕ** ਗੁਰਮਖਿ ਨਦਰੀ ਆਇਆ ਹਰਿ ਇਕੋ ਸੁਘੜੁ ਸੁਜਾਣੀਐ॥[525]
3. ਤੀਜੀ ਗੁਰੂ ਜੋਤਿ - **ਨਾਨਕ** ਨਦਰੀ ਪਾਈਐ ਸਚੁ ਨਾਮੁ ਗੁਣਤਾਸੁ॥[526]
4. ਚੌਥੀ ਗੁਰੂ ਜੋਤਿ - ਬਿਖੁ ਭਉਜਲ ਡੁਬਦੇ ਕਢਿ ਲੈ ਜਨ **ਨਾਨਕ** ਕੀ ਅਰਦਾਸਿ॥[527]
5. ਪੰਜਵੀਂ ਗੁਰੂ ਜੋਤਿ - **ਨਾਨਕ** ਸਚੈ ਪਾਤਿਸਾਹਿ ਡੁਬਦਾ ਲਇਆ ਕਢਾਇ॥[528]
6. ਨੌਵੀਂ ਗੁਰੂ ਜੋਤਿ - ਕਹੁ **ਨਾਨਕ** ਇਹ ਬਿਪਤਿ ਮੈ ਟੇਕ ਏਕ ਰਘੁਨਾਥ॥[529]

ਨਾਮਦੇਵ - ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਖੇ ਜ਼ਿਲਾ ਸਤਾਰਾ ਦੇ ਪਿੰਡ ਨਰਸੀ ਵਾਮਨੀ ਵਿਚ ਪਿਤਾ ਦਮਸੇਤੀ ਦੇ ਘਰ ਮਾਤਾ ਗੋਨਾਬਾਈ ਦੀ ਕੁਖੋਂ ñò÷ú ਈ. ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ ਦੀ ਗੁੜ੍ਹਤੀ ਮਿਲੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ੋਭਾ ਖੇਚਰ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ 'ਵਾਰਕਰੀ' ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਜ਼ੋਰਾਂ ਤੇ ਸੀ ਤੇ ਨਾਮਦੇਵ ਵੀ

---

[524] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñõ.
[525] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñóø.
[526] ਉਹੀ, ਮ. ó, ਪੰਨਾ òö.
[527] ਉਹੀ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ ôú.
[528] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ôó.
[529] ਉਹੀ, ਮ. ù, ਪੰਨਾ ñôòù.

ਇਸੇ ਪੰਥ ਵਿਚ ਰਲ ਕੇ ਵਿੱਠਲ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਪੰਡਰਪੁਰ ਇਨ੍ਹਾ ਦੀ ਪੂਜਾ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਸਥਾਨ ਸੀ ਤੇ ਆਪ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਸਦਾ ਹਾੜ੍ਹ ਤੇ ਕੱਤਕ ਦੀ ਏਕਾਦਸ਼ੀ ਨੂੰ ਇਸ ਥਾਂ ਦੀ ਯਾਤ੍ਰਾ ਕਰਦੇ। ਭਗਤੀ ਦੀ ਪਰਿਪੱਕਤਾ ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਸਰਗੁਣਵਾਦੀ ਦੀ ਥਾਂ ਨਿਰਗੁਣਵਾਦੀ ਹੋ ਗਏ।[530]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 58 ਵਾਰ 3 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਨਾਮਦੇ/ਉ/ਵ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:

1. ਛੀਪਰੋ/ਛੀਬਾ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 3 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਬਾਣੀਕਾਰ - ਆਸਾ ਬਾਣੀ ਸ੍ਰੀ **ਨਾਮਦੇਉ** ਜੀ ਕੀ[531]
2. ਭਗਤ - ਗੋਬਿੰਦ ਗੋਬਿੰਦ ਗੋਬਿੰਦ ਸੰਗਿ **ਨਾਮਦੇਉ** ਮਨੁ ਲੀਣਾ॥[532]
3. ਨਿਰਮਤਾ - ਆਢ ਦਾਮ ਕੋ **ਛੀਪਰੋ** ਹੋਇਓ ਲਾਖੀਣਾ॥[533]

ਪਰਮਾਨੰਦ - ਭਗਤ ਪਰਮਾਨੰਦ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ñóøù ਈ. ਵਿਚ ਬੰਬਈ ਰਾਜ ਦੇ ਜਿਲ੍ਹਾ ਸ਼ੋਲਾਪੁਰ ਦੇ ਬਾਰਸੀ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹੋਇਆ । ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਇਹ ਚੰਗੇ ਆਪ ਚੰਗੇ ਗਵਈਏ ਕਵੀ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ-ਭਗਤ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਮਾਨੰਦ ਤੋਂ ਸਿਖਿਆ ਧਾਰਨ ਕੀਤੀ ਤੇ ਚੰਗਾ ਉੱਚਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਬਸਰ ਕੀਤਾ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਕੋਈ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਬਾਣੀਕਾਰ - **ਪਰਮਾਨੰਦ** ਸਾਧਸੰਗਤਿ ਮਿਲਿ ਕਥਾ ਪੁਨੀਤ ਨਹੀ ਚਾਲੀ॥ ਛਾਡਿ ਮਨ ਹਰਿ ਬਿਮੁਖਨ ਕੋ ਸੰਗੁ॥[534]

---

[530] ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਕੇਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 195.

[531] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਨਾਮ., ਪੰਨਾ ôøõ.

[532] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ôø÷.

[533] ਉਹੀ.

[534] ਉਹੀ, ਭ. ਪਰਮਾ., ਪੰਨਾ ñòõó.

ਪੀਪਾ - ਪੀਪਾ ਭਗਤ (ਜਨਮ ñôòö ਈ.) ਨੂੰ ਰਵਾਇਤ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਚੇਲਿਆਂ ਵਿਚ ਗਿਣਦੀ ਹੈ। ਮੇਵਾੜ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਣਾ ਕੁੰਭਾ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਅਤੇ ਗਗਰੌਨ ਗਢ ਦੇ ਚੌਹਾਨ ਰਾਜਾ ਸਨ। ਜਨਰਲ ਕਨਿੰਘਮ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੈਤਪਾਲ ਦੀ ਚੌਥੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਹੋਏ ਦਸਿਆ ਹੈ। ਰਾਜ ਭਾਗ ਦਾ ਮੋਹ ਛੱਡ ਕੇ ਭਗਤੀ ਵਲ ਲੱਗ ਗਏ, ਦੁਆਰਕਾ ਵਲ ਤੀਰਥ ਯਾਤ੍ਰਾ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਦੀ ਯਾਦਗਾਰ 'ਪੀਪਾ ਵਟ' ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮਠ ਹੈ।[535]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 2 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਬਾਣੀਕਾਰ - **ਪੀਪਾ** ਪ੍ਰਣਵੈ ਪਰਮ ਤਤੁ ਹੈ ਸਤਿਗੁਰ ਹੋਇ ਲਖਾਵੈ॥[536]

ਪੂਰਬਾਣੀ - ਦੇਖੋ ਜੋਧਾ।

ਪ੍ਰਾਗਿ - ਪ੍ਰਾਗਿ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਤੀਰਥ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਸਥਾਨ ਤੇ ਗੰਗਾ,ਜਮੁਨਾ ਅਤੇ ਸਰਸਵਤੀ ਨਦੀਆਂ ਦਾ ਸੰਗਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਸਨੂੰ 'ਤ੍ਰਿਬੇਣੀ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। "ਮਾਘ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਇਥੇ ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਮੇਲਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਲੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚੋਂ ਇਸ ਥਾਂ 'ਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਹਿੰਦੂ ਪੁਰਾਣਕ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਕਾਸ਼ੀ (ਬਨਾਰਸ) ਵਾਂਗ ਇਥੇ ਭੀ ਜਿਹੜਾ ਪੁਰਸ਼ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਰੇ ਨਾਲ ਦੋਪੱਟ ਚਿਰਵਾ ਲਵੇ, ਉਸਦੇ ਪਾਪ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਮੋਖ ਪਦਵੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।"[537]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 2 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਪਰਾਗ/ਪ੍ਰਾਗਿ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

---

[535] ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਕੇਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 207.

[536] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਪੀ., ਪੰਨਾ öùõ.

[537] ਮਾਸਟਰ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਏ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਾਂ ਤੇ ਥਾਵਾਂ ਦਾ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 173.

1. ਕਰਮ ਕਾਡਾਂ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ - ਅਸੁਮੇਧ ਜਗਨੇ॥ ਤੁਲਾ ਪੁਰਖ ਦਾਨੇ॥ **ਪ੍ਰਾਗਿ** ਇਸਨਾਨੇ॥ ਤਉ ਨ ਪੁਜਹਿ ਹਰਿ ਕੀਰਤਿ ਨਾਮਾ॥[538]

ਫਰੀਦ - ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ 12ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮਹਾਨ ਸੂਫੀ ਸੰਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਆਪਦਾ ਜਨਮ 1173 ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਕੋਤਵਾਲ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਦੇ ਮੁਲਤਾਨ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਪੂਰਾ ਨਾਮ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦੁੱਦੀਨ ਮਸਊਦ ਸ਼ਕਰ ਗੰਜ ਸੀ। ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਸ਼ੇਖ ਜਮਾਲੁਦੀਨ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਦਾ ਕੁਰਸਮ ਸੀ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 106 ਵਾਰ 4 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਫਰੀਦ/ਦਾ/ਦੁ/ਦੈ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 2 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਬਾਣੀਕਾਰ - ਆਸਾ ਸੇਖ **ਫਰੀਦ** ਜੀਉ ਕੀ ਬਾਣੀ[539]

ਫੇਰੁਆਣਿ - ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੋ ਤ੍ਰੇਹਣ ਖੱਤ੍ਰੀ ਸਨ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਮਤੇ ਦੀ ਸਰਾਇ (ਨਾਂਗੇ ਦੀ ਸਰਾਇ) ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦੇ ਹਾਕਮ ਦੇ ਖਜ਼ਾਨਚੀ ਸਨ, ਦੇਹਾਂਤ ñõòö ਈ. ਵਿਚ ਹੋਇਆ।[540]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 3 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ - ਫੇਰਿ ਵਸਾਇਆ **ਫੇਰੁਆਣਿ** ਸਤਿਗੁਰਿ ਖਾਡੂਰੁ॥[541]

ਬਨਾਰਸ - ਦੇਖੋ ਕਾਸ਼ੀ।

ਬਲਵੰਡ - ਭਾਈ ਬਲਵੰਡ ਜੀ ਪੰਜਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਕੀਰਤਨੀਏ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਇ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਦਿਤੀ ਗਈ ਸੀ।

---

538 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਨਾਮ., ਪੰਨਾ ø÷ó.

539 ਉਹੀ, ਭ. ਫਰੀ., ਪੰਨਾ ôøø.

540 ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਕੇਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 215.

541 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਬਲ., ਸਤਾ, ਪੰਨਾ ùö÷.

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 2 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਬਲਵੰਡ/ਡਿ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 2 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਬਾਣੀਕਾਰ - ਰਾਮਕਲੀ ਕੀ ਵਾਰ ਰਾਇ **ਬਲਵੰਡਿ** ਤਥਾ ਸਤੈ ਡੂਮਿ ਆਖੀ[542]

2. ਉਸਤਤ ਮਾਤਾ ਖੀਵੀ ਜੀ - **ਬਲਵੰਡ** ਖੀਵੀ ਨੇਕ ਜਨ ਜਿਸੁ ਬਹੁਤੀ ਛਾਉ ਪਤ੍ਰਾਲੀ॥[543]

ਬਲ - ਭਟ ਬਲ ਜੀ ਭਟ ਭਿਖਾ ਜੀ ਦੇ ਭਰਾ ਸੇਖੇ ਦੇ ਸਪੁਤਰ ਸਨ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਭਟ ਬਾਣੀਕਾਰ - ਕਰਮ ਕਰਿ ਤੁਅ ਦਰਸ ਪਰਸ ਪਾਰਸ ਸਰ ਬਲ ਭਟ ਜਸ ਗਾਇਯਉ॥[544]

ਬਿਰਾਹਿਮ- ਦੇਖੋ ਸਿੰਕਦਰ।

ਬਹਿਲੀਮਾ - ਲੋਕ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਲਲਾ ਅਤੇ ਬਹਿਲੀਮਾ ਦੋਵੇਂ ਕਾਂਗੜੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਜਗੀਰਦਾਰ ਸਨ। ਲਲਾ ਦੇ ਹਿਸੇ ਵਾਲੀ ਜਮੀਨ ਖੁਸ਼ਕ ਸੀ ਤੇ ਬਹਿਲੀਮਾ ਦੇ ਹਿਸੇ ਵਾਲਾ ਉਪਜਾਊ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਬਾਰਿਸ਼ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਲਲਾ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਫਸਲ ਨਾ ਹੋਈ। ਉਸਨੇ ਬਹਿਲੀਮਾ ਤੋਂ ਇਸ ਸ਼ਰਤ ਤੇ ਪਾਣੀ ਲਿਆ ਕਿ ਉਹ ਫਸਲ ਹੋਣ ਤੇ ਫਸਲ ਦਾ ਛੇਵਾਂ ਹਿਸਾ ਉਸਨੂੰ ਦੇਵੇਗਾ। ਪਰ ਫਸਲ ਹੋਣ ਤੇ ਉਹ ਮੁਕਰ ਗਿਆ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਦੋਨਾਂ ਵਿਚ ਲੜਾਈ ਹੋਈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਹਿਲੀਮਾ ਜਿਤ ਗਿਆ ਤੇ ਲਲਾ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੇ ਢਾਢੀਆਂ ਨੇ ਵਾਰ ਗਾਇਨ ਕੀਤੀ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਸੰਗੀਤਕ ਸੰਕੇਤ - ਲਲਾ **ਬਹਿਲੀਮਾ** ਕੀ ਵਾਰ[545]

---

542 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਬਲ, ਸਤਾ, ਪੰਨਾ ùöö.

543 ਉਹੀ, ਭ. ਬਲ., ਸਤਾ, ਪੰਨਾ ùö÷.

544 ਉਹੀ, ਭ. ਬਲ, ਪੰਨਾ ñôúõ.

545 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ

ਬਿਪਾਸ – ਬਿਪਾਸ ਜਾਂ ਬਿਆਸ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੰਜਾਂ ਦਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਦਰਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਹਿਮਾਲਾ ਤੋ'ਨ ਕੁਲੂ ਵਾਦੀ ਵਿਚੋਂ ਰੋਹਤਾਂਗ ਤੋਂ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਕਿ ਬਿਆਸ ਕੁੰਡ ਹੈ। ਫਿਰ ਮੰਡੀ, ਕਾਂਗੜਾ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚੀਂ òùú ਮੀਲ ਵਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਪੂਰਥਲੇ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ਪੁਰ ਹਰੀ ਕੇ ਪੱਤਣ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਸਤਲੁਜ ਵਿਚ ਜਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦਰਿਆ ਕਾਫੀ ਡੂੰਘਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਦੇ ਕੰਢੇ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਬਾਦ ਕੀਤਾ।[546]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਨਗਰ – ਗੋਇੰਦ ਵਾਲੁ ਗੋਬਿੰਦ ਪੁਰੀ ਸਮ ਜਲਨ ਤੀਰਿ **ਬਿਪਾਸ** ਬਨਾਯਉ॥[547]

ਬਿੰਦ੍ਰਾਬਨ - ਮਥੁਰਾ ਵਿਚ ਇਕ ਤੀਰਥ ਸਥਾਨ ਦਾ ਨਾਮ। ਵ੍ਰਿਦਾ=ਤੁਲਸੀ। (2) ਗੋਕੁਲ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇਕ ਬਨ ਦਾ ਨਾਮ । ਇਕ ਤੀਰਥ ਅਸਥਾਨ ਜਮਨਾ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਮਥਰਾ ਦੇ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਤੁਲਸੀ ਦਾ ਬਨ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਥੇ ਕੇਦਾਰ ਦੀ ਪੁਤ੍ਰੀ ਬ੍ਰਿੰਦਾ ਨੇ ਤਪ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਜਿਥੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਸ੍ਰੀ ਰਾਧਿਕਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਗੋਪੀਆਂ ਨਾਲ ਕ੍ਰੀੜਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।[548]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 3 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਬਿੰਦ੍ਰਾਬਨ /ਨਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 2 ਪਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਉਸਤਤ - **ਬਿੰਦ੍ਰਾਬਨ** ਮਨ ਹਰਨ ਮਨੋਹਰ ਕ੍ਰਿਸਨ ਚਰਾਵਤ ਗਾਊ ਰੇ ॥[549]
2. ਯੁਗ ਦਸ਼ਾ ਦਾ ਵਰਣਨ - ਪਾਰਜਾਤੁ ਗੋਪੀ ਲੈ ਆਇਆ **ਬਿੰਦ੍ਰਾਬਨ** ਮਹਿ ਰੰਗੁ ਕੀਆ ॥[550]

---

[546] ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਕੇਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 226.

[547] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਨਲ, ਪੰਨਾ ñôúú.

[548] ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, (ਟੀਕਾ.), ਸੰਥਯਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ (ਭਾਗ 5), ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ, (ਸੰਪਾ.), ਪੰਨਾ 2112.

[549] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ óóø.

[550] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ô÷ú.

ਬੁਧ - ਮਹਾਤਮਾ ਬੁਧ ਬੁਧ ਧਰਮ ਦੇ ਬਾਨੀ ਸਨ। ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ 624 ਈ. ਵਿਚ ਲੁੰਬਿਨੀ ਬਾਗ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਸ਼ੁਦੋਧਨ ਦੇ ਘਰ ਮਾਇਆ ਦੇਵੀ ਦੀ ਕੁਖੋਂ ਹੋਇਆ। ਆਪਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਮ ਸਿਧਾਰਥ ਸੀ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 6 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਉਸਤਤ - ਆਖਹਿ ਕੇਤੇ ਕੀਤੇ **ਬੁਧ**॥[551]

ਬੇਣੀ - ਭਗਤ ਬੇਣੀ ਜੀ ਬਾਰੇ ਜਿਆਦਾ ਜਾਣਕਾਰੀ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਆਪਦਾ ਸਮਾਂ 15ਵੀਂ ਸਦੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 8 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਬੇਣਿ/ਣੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਮੂਲ ਪਾਠ ਵਿਚ - **ਬੇਣੀ** ਕਹੈ ਸੁਨਹੁ ਰੇ ਭਗਤਹੁ ਮਰਨ ਮੁਕਤਿ ਕਿਨਿ ਪਾਈ॥[552]

ਭਰਥਰਿ - ਇਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਜੋਗੀ ਜੋ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਮਾਲਵੇ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸੀ ਤੇ ਫਿਰ ਬਿਰਕਤ ਹੋ ਕੇ ਚੰਗਾ ਸਾਧੂ ਬਣਿਆ। ਇਹ ਵੀ ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਗੋਪੀਚੰਦ ਦਾ ਮਾਮਾ ਅਤੇ ਮੈਣਾਵੰਤੀ ਦਾ ਭਾਈ ਸੀ।[553] ਇਹ ਬਿਕ੍ਰਮਾਜੀਤ ਦੇ ਵਡੇ ਭਰਾਤਾ ਸਨ ਤੇ ਉਜੈਨ ਦੇ ਰਾਜਾ ਗੰਧਰਭਸੈਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ। ਮੈਨਾਵਤੀ, ਗੋਪੀ ਚੰਦ ਦੀ ਮਾਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੀ ਭੈਣ ਸੀ।[554]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 5 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਸੰਬੋਧਨ ਰੂਪ - ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਣਿ **ਭਰਥਰਿ** ਜੋਗੀ ਖੀਵਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਧਾਰੈ॥[555]

ਭਲ´ - ਭਟ ਭਲ ਜੀ ਭਟ ਸਲ ਜੀ ਭਰਾ ਸਨ ਤੇ ਭਟ ਭਿਖਾ ਜੀ ਦੇ ਭਤੀਜੇ ਹਨ।

---

[551] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ö.

[552] ਉਹੀ, ਭ. ਬੇ., ਪੰਨਾ ùó.

[553] ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਕੇਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 233.

[554] ਮਾਸਟਰ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਏ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਾਂ ਤੇ ਥਾਵਾਂ ਦਾ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 151.

[555] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ óöú.

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 2 ਵਾਰ ਆਇਆ ਹੈ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਭਟ ਬਾਣੀਕਾਰ - **ਭਲੇ** ਅਮਰਦਾਸ ਗੁਣ ਤੇਰੇ ਤੇਰੀ ਉਪਮਾ ਤੋਹਿ ਬਨਿ ਆਵੈ॥[556]

ਭਿਖਾ - ññ ਭੱਟਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਮੁਖੀ ਭੱਟ ਜੋ ਕਿ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀਦਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸਿੱਖ ਸੀ। ਇਸੇ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਬਾਕੀ ਭੱਟ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਆਏ।[557]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਪਦਾ ਹਵਾਲਾ 2 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਭਿਖਾ/ਖੇ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 2 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਬਾਣੀਕਾਰ - ਗੁਰੁ ਮਿਲ੍ਹਿਉ ਸੋਇ **ਭਿਖਾ** ਕਹੈ ਸਹਜ ਰੰਗਿ ਦਰਸਨੁ ਦੀਅਉ ॥[558]

ਭੀਖਨ - ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ 1480 ਈ. ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਕਾਰੋਰੀ, ਲਖਨਊ, ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਹੋਇਆ । ਆਪ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ 1573 ਈ. ਵਿਚ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 3 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਭੀਖਨ/ਨੁ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 2 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਭਗਤ ਬਾਣੀਕਾਰ - ਗੁਰ ਪਰਸਾਦਿ ਕਹੈ ਜਨੁ **ਭੀਖਨੁ** ਪਾਵਉ ਮੋਖ ਦੁਆਰਾ ॥[559]

ਮਗਹਰ - ਉਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਬਸਤੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਕਾਂਸ਼ੀ ਤੋਂ 80 ਮੀਲ ਤੇ ਅਜੁੱਧਿਆ ਤੋਂ 25 ਮੀਲ ਦੀ ਵਿਥ ਤੇ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਮਨੌਤ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿੱਥੇ ਕਾਂਸ਼ੀ ਵਿਚ ਮਰਨ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ ਸਿੱਧਾ ਸਵਰਗ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਮਗਹਰ ਜਾਂ ਹੜੰਬੇ ਵਿਚ ਮਰਨ ਵਾਲੇ ਖੋਤੇ ਦੀ ਜੂਨ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣਕ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਖਿਆਲ ਕੀਤਾ ਜਾਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਪੁਰਸ਼ ਮਗਹਰ ਜਾਂ ਹਾੜੰਬੇ ਦੀ ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਵਰਗ ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਤੋਂ ਵਾਂਝਿਆਂ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਿਰਫ ਇਹ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੇ ਮਤ

---

[556] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਭਲ, ਪੰਨਾ ñóùö.

[557] ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਕੇਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 234

[558] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਭਿਖਾ, ਪੰਨਾ ñóùõ.

[559] ਉਹੀ, ਭ. ਭੀਖ., ਪੰਨਾ öõù.

ਅਨੁਕੂਲ ਜਿਹੜੇ ਪੁਰਸ਼ ਉਪਰੋਕਤ ਧਰਤੀਆਂ ਵਿਚ ਮਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਬਾਂਦਰਾਂ ਜਾਂ ਗਧਿਆਂ ਦੀ ਜੂਨ ਵਿਚ ਪੈਂਦੇ ਹਨ।[560]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 7 ਵਾਰ 3 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਮਗਹਰ/ਰਿ/ਰੁ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ - ਕਿਆ ਕਾਸੀ ਕਿਆ ਊਖਰੁ **ਮਗਹਰੁ** ਰਾਮੁ ਰਿਦੈ ਜਉ ਹੋਈ॥[561]

ਮਛਿੰਦ੍ਰਾ - ਸਿੱਧ ਪੰਰਪਰਾ ਦਾ ਇਕ ਮਹਾਨ ਪੁਰਸ਼ ਜੋ ਕਿ ਗੋਰਖਨਾਥ ਦਾ ਗੁਰੂ ਸੀ। ਇਹ ਪਹਿਲੇ ਮਲਾਹਗੀਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਫਿਰ ਤਪ ਤਿਆਗ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਿੱਧ ਜੋਗੀ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿ ਨੌਂ ਨਾਥਾਂ ਵਿਚ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[562]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 3 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਮਾਛਿੰਦੋ/ਦ੍ਰਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 2 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਜੋਗੀ - ਸੁਣਿ **ਮਾਛਿੰਦ੍ਰਾ** ਨਾਨਕੁ ਬੋਲੈ॥ ਵਸਗਤਿ ਪੰਚ ਕਰੇ ਨਹ ਡੋਲੈ॥[563]
2. ਸੁੰਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ - ਨਾ ਤਦਿ ਗੋਰਖ ਨਾ **ਮਾਛਿੰਦੋ**॥[564]

ਮਥੁਰਾ (ਭਟ) - ਆਪ ਭਟ ਭਿਖਾ ਜੀ ਦੇ ਪੁਤਰ ਅਤੇ ਭਟ ਕੀਰਤ ਤੇ ਭਟ ਜਾਲਪ ਜੀ ਦੇ ਭਰਾ ਸਨ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 10 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਭਟ ਬਾਣੀਕਾਰ - ਭਨਿ **ਮਥੁਰਾ** ਕਛੁ ਅਰਜੁਨੁ ਭੇਦੁ ਨਹੀ ਗੁਰੁ ਅਰਜੁਨੁ ਪਰਤਖ ਹਰਿ॥[565]

---

[560] ਮਾਸਟਰ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਏ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਾਂ ਤੇ ਥਾਵਾਂ ਦਾ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 162.

[561] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ öùò.

[562] ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਕੇਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 239.

[563] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ø÷÷.

[564] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñúóõ.

[565] ਉਹੀ, ਭ. ਮਥੁ., ਪੰਨਾ ñôúù.

ਮਥੁਰਾ - ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ ਵਿਚ ਜਮਨਾ ਕਿਨਾਰੇ ਵਸਿਆ ਇਕ ਸ਼ਹਿਰ ਜਿੱਥੇ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਲ-ਕੌਤਕ ਕੀਤੇ। ਹਿੰਦੂ ਇਸ ਨੂੰ ਵੀ ਪਵਿੱਤਰ ਤੀਰਥ ਮੰਨ ਕੇ ਯਾਤਰਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸੱਤ ਪੁਰੀਆਂ ਵਿਚ ਗਿਣਦੇ ਹਨ।[566]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਤੀਰਥ ਸਥਾਨ - ਤਟ ਤੀਰਥ ਦੇਵ ਦੇਵਾਲਿਆ ਕੇਦਾਰ **ਮਥੁਰਾ** ਕਾਸੀ॥[567]

ਮੋਹਰੀ - ਬਾਬਾ ਮੋਹਰੀ ਜੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਛੋਟੇ ਪੁਤਰ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ñõóù ਈ. ਵਿਚ ਬਾਸਰਕੇ ਜਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜਮਾਤਾ ਜੇਠਾ ਜੀ ਨੂੰ ñõ÷ô ਈ. ਵਿਚ ਗੁਰਿਆਈ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਮੋਹਰੀ ਜੀ ਨੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਤੀ।[568]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਹੁਕਮ ਮੰਨਣਾ - **ਮੋਹਰੀ** ਪੁਤੁ ਸਨਮੁਖੁ ਹੋਇਆ ਰਾਮਦਾਸੈ ਪੈਰੀਂ ਪਾਇ ਜੀਉ॥

ਰਵਿਦਾਸ - ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਭਗਤ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸਨ। ਆਪਦਾ ਸਮਾਂ 16ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।ਆਪ ਚਮੜੇ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 64 ਵਾਰ 3 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਰਵਿਦਾਸ/ਸਾ/ਸੁ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 3 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਬਾਣੀਕਾਰ - ਰਾਗੁ ਸੋਰਠਿ ਬਾਣੀ ਭਗਤ **ਰਵਿਦਾਸ** ਜੀ ਕੀ [569]

---

[566] ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਕੇਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 239.

[567] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ññúú.

[568] ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਕੇਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 48.

[569] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਰਵਿ., ਪੰਨਾ öõ÷.

3. ਭਗਤ - ਨਾਮਾ ਜੈਦੇਉ ਕੰਬੀਰੁ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨੁ ਅਉਜਾਤਿ **ਰਵਿਦਾਸੁ** ਚਮਿਆਰ ਚਮਈਆ॥[570]

ਰਾਮਦਾਸ - ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਸਿਖਾਂ ਦੇ ਚੌਥੇ ਗੁਰੂ ਸਨ। ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ 24 ਸਤੰਬਰ 1534 ਈ. ਨੂੰ ਪਿਤਾ ਹਰਿਦਾਸ ਤੇ ਮਾਤਾ ਦਯਾ ਕੌਰ ਜੀ ਕੁਖੋਂ ਹੋਇਆ। ਤੀਸਰੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬੇਟੀ ਬੀਬੀ ਭਾਨੀ ਜੀ ਆਪਦੇ ਮਹਲ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪੁਤਰ ਪ੍ਰਿਥੀਚੰਦ, ਮਹਾਂਦੇਵ ਤੇ ਅਰਜਨ ਸਨ। 1 ਸਤੰਬਰ 1581 ਈ. ਨੂੰ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿਖੇ ਆਪ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਂ ਗਏ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 50 ਵਾਰ 4 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਰਾਮਦਾਸ/ਸਾ/ਸੁ/ਸੈ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਕੋਈ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:

1. ਮਹਲਾ ੪

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 2 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਬਾਣੀਕਾਰ - ਰਾਗੁ ਗਉੜੀ ਪੂਰਬੀ **ਮਹਲਾ ô** ਕਰਹਲੇ[571]

2. ਬਾਬਾ ਸੁੰਦਰ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਉਸਤਤ - ਮੋਹਰੀ ਪੁਤੁ ਸਨਮੁਖੁ ਹੋਇਆ **ਰਾਮਦਾਸੈ** ਪੈਰੀ ਪਾਇ ਜੀਉ॥[572]

ਰਾਮਾਨੰਦ - ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ (ñóöö-ñôö÷ ਈ**.**) ਉੱਤਰੀ ਹਿੰਦ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਮੋਢੀ ਪ੍ਰਚਾਰ**-**ਕਰਤਾ ਆਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਵੈਰਾਗੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੁਖ ਆਚਾਰਯ ਮੰਨਦੀ ਹੈ। ਦੱਖਣ ਵਾਸੀ ਰਾਮਾਨੁਜ (ñ0ñ÷-ññó÷ ਈ**.**) ਦੀ ਸ਼ਿਸ਼ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਆਪ ਰਾਘਵਾਚਾਰਯ ਦੇ ਚੇਲੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ 'ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਅਦੈਵਤਵਾਦ' ਦਾ ਆਪ ਉਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਤੇ ਪਿਛੋਂ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵਧ ਵਡਿਆਈ ਦੇ ਮਾਲਕ ਬਣੇ ਤੇ 'ਰਾਮਭਗਤੀ' ਦੇ ਤਾਂ ਅਚਾਰਯ ਕਹਿ ਕੇ ਸਤਿਕਾਰੇ ਗਏ।[573]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 2 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 2 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

---

570 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ òóõ.

571 ਉਹੀ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ òóô.

572 ਉਹੀ, ਭ. ਸੁੰਦ., ਪੰਨਾ ùòô.

573 ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਕੇਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 256.

1. ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਪਰਮਾਤਮਾ -**ਰਾਮਾਨੰਦ** ਸੁਆਮੀ ਰਮਤ ਬ੍ਰਹਮ ॥[574]

2. ਬਾਣੀਕਾਰ - **ਰਾਮਾਨੰਦ** ਜੀ ਘਰ ੧[575]

ਲਾਹੌਰ - ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਨਗਰ ਜੋ ਕਿ ਰਾਵੀ ਕੰਢੇ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੀ ਚਿਰ ਤੱਕ ਰਾਜਧਾਨੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਇਸਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਚੰਦ੍ਰ ਜੀ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਲਵ ਨੇ ਵਸਾਇਆ ਤੇ ਨਾਮ 'ਲਵਪੁਰ' ਰਖਿਆ ਸੀ। ਗਜ਼ਨਵੀ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾਇਆ ਜੋ ਪਿਛੋਂ ਕਾਬਲ ਤੇ ਦਿਲੀ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਹਿਮੀਅਤ ਵਾਲੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣ ਗਿਆ।[576]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 2 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 2 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਬਾਬਰ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦਾ ਸੰਕੇਤ - **ਲਾਹੌਰ** ਸਹਰੁ ਜਹਰੁ ਕਹਰੁ ਸਵਾ ਪਹਰੁ॥[577]

2. ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਅਸਥਾਨ - **ਲਾਹੌਰ** ਸਹਰੁ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਰੁ ਸਿਫਤੀ ਦਾ ਘਰੁ ॥[578]

ਲਾਲੋ – ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਕਿਰਤੀ ਸਿੱਖ, ਜੋ ਕਿ ਜਾਤੀ ਦਾ ਤਰਖਾਣ ਤੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਜਰਾਂ ਵਾਲੇ ਦੇ ਨਗਰ ਏਮਨਾਬਾਦ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਸੀ। ਇਹ ਹੱਥੀਂ ਕਿਰਤ ਕਰਕੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਤੇ ਰਾਤ ਦਿਨ 'ਸਤਿ ਕਰਤਾਰ' ਦੇ ਭਜਨ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿੰਦਾ।[579]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 7 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਸੰਬੋਧਨ ਰੂਪ - ਜੈਸੀ ਮੈ ਆਵੈ ਖਸਮ ਕੀ ਬਾਣੀ ਤੈਸੜਾ ਕਰੀ ਗਿਆਨੁ ਵੇ **ਲਾਲੋ** ॥[580]

---

[574] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਰਾਮਾ., ਪੰਨਾ ññùõ.

[575] ਉਹੀ.

[576] ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਕੇਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 259.

[577] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñôñò.

[578] ਉਹੀ, ਮ. ó, ਪੰਨਾ ñôñò.

[579] ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਕੇਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 260.

[580] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ÷òò.

ਲੋਹਾਰੀਪਾ - ਚੌਰਾਸੀ ਸਿਧਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਇਕ ਨਾਮ ਲੁਇਪਾ ਯਾ ਲੁਇਪਾਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਗੋਰਖਨਾਥ ਦਾ ਚੇਲਾ ਸੀ ਇਹੋ ਲੋਹਾਰੀਪਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਸਮਾਂ ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[581]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਸੰਬੋਧਨ ਰੂਪ - ਤੀਰਥਿ ਨਾਈਐ ਸੁਖੁ ਫਲੁ ਪਾਈਐ ਮੈਲੁ ਨ ਲਾਗੈ ਕਾਈ ॥ ਗੋਰਖ ਪੂਤੁ **ਲੋਹਾਰੀਪਾ** ਬੋਲੈ ਜੋਗ ਜੁਗਤਿ ਬਿਧਿ ਸਾਈ ॥[582]

[581] ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਕੇਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 260.

[582] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ùóù.

2.4 ਮਿਥ - ਮੂਲਕ

ਮਿਥਿਹਾਸ ਤੇ ਧਰਮ ਦਾ ਸਬੰਧ ਤਾਣੇ ਪੇਟੇ ਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੀ ਰੂੜੀ ਉਤੇ ਹੀ ਧਰਮ ਦਾ ਬ੍ਰਿਛ ਨਿਸਰਿਆ ਹੈ। ਪੂਰਵ-ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਾਲ ਵਿਚ, ਜਦੋਂ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਰਹੱਸ ਮਨੁਖ ਦੀ ਸੀਮਤ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਪਕੜ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਨ ਆਉਂਦੇ ਅਤੇ ਮਨੁਖ ਹਰ ਜੜ੍ਹ ਵਸਤੂ ਪਿਛੇ ਕਿਸੇ ਚੇਤੰਨ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਉਦੋਂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਇਕ ਜਿਉਂਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਾਂਙ ਵਿਆਪਕ ਸੀ। ਮਿਥਿਹਾਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਰਹੱਸਾਂ ਨੂੰ ਖੋਲਣ ਦਾ ਇਕ ਕਲਾਤਮਿਕ ਯਤਨ ਸੀ। ਜੀਵ ਕਿਸੇ ਰਹੱਸ ਨੂੰ, ਜਦੋਂ ਬੋਧਿਕ ਪਧਰ ਉਤੇ ਖੋਲਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦਰਸ਼ਨ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸੇ ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਨਿਰੋਲ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਆਸਰੇ ਗਲਪ ਦੇ ਸੱਚੇ ਵਿਚ ਬੋਲ ਕੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਉਪਜਦਾ ਹੈ।[583] ਮਿਥ ਯੂਨਾਨੀ ਸ਼ਬਦ ਮਾਈਥੋਸ ਤੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ 'ਸ਼ਬਦ' ਜਾਂ ਬੋਲ ਹੈ। ਮਿਥ ਦੇਵਤਿਆਂ ਜਾਂ ਪਰਾਮਨੁੱਖੀ ਹਸਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਕਹਾਣੀ ਹੈ।[584] ਮਿੱਥ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਥਾ-ਕਹਾਣੀ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਪੂਰਵ-ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸਚਮੁਚ ਵਾਪਰੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਥਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਇਕ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਅਲੋਕਿਕ ਪਰਾਸਰੀਰਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸਵਾਮੀ ਹਨ।[585] ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਕਾਰਨ ਹਰ ਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਜਾਤੀ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵਖਰਾ ਮਿਥਿਹਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਾਲ ਸਮੇਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣਿਕ ਧਰਮ ਦੀ ਮਹਤਾ ਵਧਰੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪੁਰਾਣਿਕ ਮਿਥਿਹਾਸ ਰਮਾਇਣ ਅਤੇ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮੁਖਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ।

ਮਿਥ ਦਾ ਜਨਮ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਇਹ ਕੁਦਰਤੀ ਝੁਕਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਹੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਚਿੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਪਤੀਕਾਂ ਵਿਚ ਢਾਲੇ, ਬਲਕਿ ਬੰਨ ਲਵੇ ਤੇ ਇੰਝ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਅਪੂਰਣ ਚਿੱਤਰ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਣ ਕਰਕੇ, ਉਸ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਕਰੇ। ਪਰ ਜੇ ਇਨਸਾਨ ਕੇਵਲ ਮਿਥ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਰਹੇ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਬੇਮੁਖ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਖੜੋਤ ਆਏਗੀ। ਗਤੀ ਤੋਂ ਹੀਣ ਸਮਾਜ ਖੜੋਤ ਵਿਚ ਫਸੇਗਾ ਤੇ ਦਿਖਾਵੇ ਤੇ ਪਰਪੰਚ ਦੁਆਰਾ

---

[583] ਡਾ. ਸੋਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ, ਲੋਕ ਤੱਤ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਪੰਨਾ 90.

[584] ਡਾ. ਮਹੀਪਿੰਦਰ ਕੌਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦਾ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਨਾ 25.

[585] ਡਾ. ਸੋਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ, ਲੋਕ ਤੱਤ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਪੰਨਾ 91.

ਸਿਰਜੇ ਮਾਇਆ ਜਾਲ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਗਿਰਾਵਟ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਾਲ ਸਮੇਂ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਹੋਇਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜਦੋਂ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਆਈ ਗਿਰਾਵਟ ਦੀ ਗਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸਦਾਚਾਰ ਦੇ ਪਤਨ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚਲੀ ਗਿਰਾਵਟ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਮਿਥ-ਬਿਰਤੀ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਸਹਿਬਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਮਿਥ-ਬਿਰਤੀ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਬਿਰਤੀ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮਿਥ–ਬਿਰਤੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਬਿਰਤੀ ਦਾ ਸਮਰਥਨ। ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦਾ ਭਾਵ ਭੂਤ ਦੀ ਥਾਂ ਭਵਿੱਖ ਅਤੇ ਪਤਿਗਮਤਾ ਦੀ ਥਾਂ ਪਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਨਾਲ ਜੁੜਨਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮਿਥ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਸਮੋ-ਰਿਵਾਜਾਂ, ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਕੇ ਵਰਤੇ ਹਨ। ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ, ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਮੁੰਨੀਆਂ ਤੇ ਪੀਰਾਂ ਪੈਗੰਬਰਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਵੀ ਵਰਤੇ ਹਨ। ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਕ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਆਏ ਹਨ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਮੂਲ ਅਰਥ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਗੋਂ ਅਰਥ ਬਦਲ ਦਿਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਹਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸੰਕੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਕੀਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਮਿਥਿਹਾਸ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਬਿੰਬ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਇਕੋ ਪੰਕਤੀ ਵਿਚ ਕਾਵਿਮਾਈ ਸੰਜਮ ਨਾਲ ਉਲੀਕ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਮੂਲ ਤਥ ਨੂੰ ਉਭਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਸੰਦਰਭਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਅਖਰ-ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ:

ਉਗ੍ਰਸੈਣ - ਇਹ ਯਾਦਵ ਕੁਲ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਰਾਜਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਜਨਮ ਆਹੁਕ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਵਿਖੇ ਪਵਨ ਰੇਖਾ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦਾ ਵੱਡਾ ਭਰਾ ਦੇਵਨ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਪੁਤਰੀ ਦੇਵਕੀ ਨੂੰ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਂਗੂ ਪਾਲ ਕੇ ਵਾਸੁਦੇਵ ਨਾਲ ਵਿਆਹਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਵਿਖੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ। ਇਉਂ ਉਗ੍ਰਸੈਨ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਨਾਨਾ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[586] ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਕੋਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ, "ਇਹ ਦਾ ਰਾਜਾ, ਕਰਣੀ ਦਾ ਪਤੀ ਅਤੇ ਕੰਸ ਤੇ ਦੇਵਕਾ ਦਾ ਪਿਓ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਕੰਸ ਨੇ ਰਾਜ ਸਿੰਘਾਸਨੋਂ

[586] ਡਾ. ਬਲਜਿੰਦਰ ਕੌਰ, ਬਾਣੀ ਭਗਤ ਨਾਮ ਦੇਵ ਸੰਦਰਭ ਕੋਸ਼, , ਪੰਨਾ 11.

ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਪਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੇ ਕੰਸ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਤੋਂ ਬਾਦ ਇਸ ਨੂੰ ਫੇਰ ਰਾਜ ਸਿੰਘਾਸਨ ਤੇ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ।"[587] ਮਥਰਾ ਦਾ ਰਾਜਾ, ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਭਤੀਜੀ ਦੇਵ ਕੀ ਪੁਤ੍ਰੀ ਕਰਕੇ ਪਾਲੀ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਹੋਏ। ਉਗ੍ਰਸੈਨ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਨੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰਕੇ ਰਾਜ ਖੋਹ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੇ ਕੰਸ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਮੁੜ ਉਗ੍ਰਸੈਨ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦਿਤਾ।[588]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 3 ਵਾਰ 3 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਉਗ੍ਰਸੈਣ/ਣਿ/ਨ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 2 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

1. ਨਾਮ ਦੀ ਮਹਿਮਾ - ਨਾਮੁ ਜਪਤ **ਉਗ੍ਰਸੈਣਿ** ਗਤਿ ਪਾਈ ਤੋੜਿ ਬੰਧਨ ਮੁਕਤਿ ਕਰੇ॥[589]
2. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਮਹਿਮਾ- **ਉਗ੍ਰਸੈਣ** ਕਉ ਰਾਜੁ ਅਭੈ ਭਗਤਹ ਜਨ ਦੀਓ॥[590]

ਊਧੌ - ਹਿੰਦੂ ਪੁਰਾਣਕ ਕਥਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਧੌ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦਾ ਭਗਤ ਸੀ।ਜੋ ਦੇਵਭਾਗ ਦਾ ਪੁਤ ਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਜੀ ਦਾ ਚਾਚਾ ਲਗਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਂਜ ਇਹ ਭਗਵਾਨ ਕਿਸ਼ਣ ਵਿਚ ਡੂੰਘੀ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਰਖਦਾ ਸੀ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 2 ਵਾਰ 2 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਉਧਉ/ਧੌ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 2 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਮਹਿਮਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ - **ਉਧੌ** ਅਕ੍ਰੂਰੁ ਬਿਦਰ ਗੁਣ ਗਾਵੈ ਸਰਬਾਤਮੁ ਜਿਨਿ ਜਾਣਿਓ॥ [591]
2. ਉਪਮਾ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ - **ਉਧਉ** ਅਕ੍ਰੂਰੁ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਨਾਮਾ ਕਲਿ ਕਬੀਰ ਕਿਲਵਿਖ ਹਰਿਆ॥[592]

---

[587] ਜੌਨ ਡੌਸਨ, (ਸੰਪਾ.), ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 12.

[588] ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, (ਟੀਕਾ.), ਸੰਥਯਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ (ਭਾਗ 5), ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ, (ਸੰਪਾ.), ਪੰਨੇ 2181-82.

[589] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ ùùõ.

[590] ਉਹੀ, ਭ. ਕਲ, ਪੰਨਾ ñóùú.

[591] ਉਹੀ, ਭ. ਕਲ, ਪੰਨਾ ñóøù.

[592] ਉਹੀ, ਭ. ਕਲ, ਪੰਨਾ ñóùó.

ਅਸੁਰ - ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸੁਰ (ਦੇਵ) ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਨੂੰ ਅਸੁਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੈਦਾਇਸ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਕਈ ਮਨੌਤਾਂ ਹਨ।'ਸਤਪਥਯ ਬ੍ਰਾਹਮਣ' ਅਨੁਸਾਰ 'ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਜਾਪਤਿ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਾਹ ਹੇਠਾਂ (ਬਾਹਰ) ਵਲ ਸੁਟਿਆ, ਓਦੋਂ ਅਸੁਰ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਉਤੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਕੋਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ, " 'ਰੂਹਾਨੀ, ਦੈਵੀ'। ਰਿਗ ਵੇਦ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਮ ਭਾਗ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਪਰਮ ਆਤਮਾ ਲਈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਜ਼ਰਤੁਸ਼ਤੀਆਂ ਨੇ ਅਹੁਰ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦੇਵਤੇ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਇੰਦ੍ਰ, ਅਗਨੀ ਤੇ ਵਰੁਣ ਆਦਿ ਮੁਖ ਦੇਵਤਿਆਂ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਿਛੋਂ ਜਾ ਕੇ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਹ ਹੁਣ ਵਾਂਗ ਦੈਂਤ ਜਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ਤਰੂ ਦਾ ਅਰਥ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪਿਆ।"[593]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 36 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:

1. ਦਾਨਵ/ਵਾ
2. ਦੈਤ/ਤਾ/ਤੁ/ਤਹੁ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 6 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਵਿਕਾਰ - **ਅਸੁਰ** ਸੰਘਾਰੇ ਸੁਖਿ ਵਸੈ ਜੋ ਤਿਸੁ ਭਾਵੈ ਸੁ ਹੋਇ॥[594]
2. ਨਿਰਦਈ ਮਨੁਖ - ਖਿਨ ਭਗੁੰਨਾ ਕੈ ਮਾਨਿ ਮਾਤੇ **ਅਸੁਰ** ਜਾਣਹਿ ਨਾਹੀ॥[595]
3. ਮਾੜੇ ਵਿਚਾਰ - **ਅਸੁਰ** ਨਦੀ ਕਾ ਬੰਧੈ ਮੂਲੁ॥[596]
4. ਰਾਖਸ਼ - ਸਿਵ ਬਿਰੰਚਿ **ਅਸੁਰ** ਸੁਰ ਜੇਤੇ ਕਾਲ ਅਗਨਿ ਮਹਿ ਜਰਤੇ॥[597]

---

[593] ਜੌਨ ਡੌਸਨ, (ਸੰਪਾ.), ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 26.

[594] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ó, ਪੰਨਾ óú.

[595] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ôúø.

[596] ਉਹੀ, ਭ. ਬੇ., ਪੰਨਾ ù÷ô.

[597] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ñòö÷.

5. ਸੇਵਾ ਦੀ ਮਹਿਮਾ - ਜਾ ਕੀ ਸੇਵ ਸਿਵ ਸਿਧ ਸਾਧਿਕ ਸੁਰ **ਅਸੁਰ** ਗਣ ਤਰਹਿ ਤੇਤੀਸ ਗੁਰ ਬਚਨ ਸੁਣਿ ਕੰਨ ਰੇ॥[598]

6. ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਮਹਿਮਾ - **ਅਸੁਰ** ਗਏ ਤੇ ਭਾਗਿ ਪਾਪ ਤਿਨ੍ ਭੀਤਰਿ ਕੰਪਹਿ॥[599]

ਅਸਪਤਿ - ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਘੋੜਿਆਂ ਦਾ ਸੁਆਮੀ ਭਾਵ ਸੂਰਜ। ਸੂਰਜ ਦੇਵ ਮੰਡਲ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੇਵਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਦੇਵਪਣ ਦੁਪਹਿਰ ਵੇਲੇ ਸਿਖਰਾਂ ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਵੈਰਾਟ ਪੁਰਖ ਦਾ ਸ੍ਰੋਤ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੋ ਮਾਨਵ ਦੇ ਚੰਗੇ ਮੰਦੇ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅੰਧਕਾਰ ਵਿਨਾਸ਼ਕ ਹੈ।[600]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਪਰਾਮਤਮਾ - **ਅਸਪਤਿ** ਗਜਪਤਿ ਨਰਹ ਨਰਿੰਦ॥[601]

ਅਹਲਿਆ - ਇਹ ਗੌਤਮ ਰਿਸ਼ੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸੀ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੋਹਣੀ ਸੀ। ਰਾਮਾਇਣ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜੀ ਪਹਿਲੀ ਇਸਤਰੀ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਗੋਤਮ ਰਿਸ਼ੀ ਨੂੰ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਪਿਛੋਂ ਇੰਦ੍ਰ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਧੋਖੇ ਨਾਲ ਛਲਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਕੁਕਰਮ ਦਾ ਫਲ ਪਾਇਆ। "ਪੁਰਾਤਨ ਦੰਦ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਬ੍ਰਹਮਾ ਵਲੋਂ ਸਾਜੀ ਪਹਿਲੀ ਇਸਤਰੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਇੰਦਰ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਅਹਲਿਆ ਨੂੰ ਪਤਨੀ ਬਨਾਉਣ ਲਈ ਬ੍ਰਹਮਾ ਪਾਸ ਅਰਜ਼ ਕੀਤੀ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਗੌਤਮ ਰਿਸ਼ੀ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਇੰਦਰ ਚਿੜ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਪਤੀਬ੍ਰਤਾ ਧਰਮ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।[602] ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਹਾਸ ਕੋਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ, "ਕੁਮਾਰਿਲ ਭੱਟ ਨੇ ਇਸ ਛੱਲ ਦੀ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਤੌਰ ਤੇ ਇਉਂ

---

598 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਨਲ, ਪੰਨਾ ñôúñ.

599 ਉਹੀ, ਭ. ਹਰਿ., ਪੰਨਾ ñôúù.

600 ਡਾ. ਬਲਜਿੰਦਰ ਕੌਰ, ਬਾਣੀ ਭਗਤ ਨਾਮ ਦੇਵ ਸੰਦਰਭ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 12.

601 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਨਾਮ., ਪੰਨਾ ÷ò÷.

602 ਡਾ. ਬਲਜਿੰਦਰ ਕੌਰ, ਬਾਣੀ ਭਗਤ ਨਾਮ ਦੇਵ ਸੰਦਰਭ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 14.

ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਇੰਦ੍ਰ (ਸੂਰਜ) ਰਾਤ (ਅਹਲਯਾ) ਦੇ ਪਰਛਾਵਿਆਂ ਨੂੰ ਫੜੀ ਲਿਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। 'ਅਹਯਲਾ'ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਨੂੰ ਖਿੱਚ ਧੂਹ ਕੇ ਰਾਤ ਦਾ ਸੂਚਕ ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੈ।"[603]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 2 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਅਹਲਿਆ/ਹਿਲਿਆ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 2 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੁਆਰਾ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਉਧਾਰ - ਗੋਤਮ ਨਾਰਿ **ਅਹਲਿਆ** ਤਾਰੀ ਪਾਵਨ ਕੇਤਕ ਤਾਰੀਅਲੇ॥[604]
2. ਆਚਰਨ ਤੋਂ ਗਿਰ ਜਾਣਾ- ਗੋਤਮ ਤਪਾ **ਅਹਿਲਿਆ** ਇਸਤ੍ਰੀ ਤਿਸੁ ਦੇਖਿ ਇੰਦ੍ਰੁ ਲੁਭਾਇਆ॥[605]

ਅਹੋਈ - ਸਾਂਝੀ ਦੇਵੀ. ਅਹਿਵੰਸ਼ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਇਕ ਦੇਵੀ. ਇਹ ਕੁਆਰੀ ਕੰਨਿਆ ਹੀ ਪੂਜਯ ਦੇਵੀ ਹੈ. ਅੱਸੂ ਦੇ ਨੌਰਾਤਿਆਂ ਵਿਚ ਕੁਆਰੀ ਲੜਕੀਆਂ ਇਸ ਦੇਵੀ ਦੀ ਮਿਟੀ ਦੀ ਮੂਰਤਿ ਬਣਾ ਕੇ ਕੰਧ ਉੱਪਰ ਲਾਓਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਅਸਟਮੀ ਦਾ ਵ੍ਰਤ ਰਖ ਕੇ ਦੂਪ ਦੀਪ ਨਾਲ ਮੂਰਤੀ ਦਾ ਪੂਜਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ. ਕੱਤਕ ਦੀ ਚਾਨਣੀ ਏਕਸ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀ ਜਲਪ੍ਰਵਾਹ ਕਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ. ਮਥੁਰਾ ਦੇ ਜਿਲੇ, ਰਾਧਾਕੁੰਡਪੁਰ, ਕਤਕ ਬਦੀ 8 ਨੂੰ ਅਹੋਈ ਦਾ ਵਡਾ ਭਾਰਾ ਮੇਲਾ ਲਗਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

1. ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ - ਕਬੀਰ ਹਰਿ ਕਾ ਸਿਮਰਨ ਛਾਡਿ ਕੈ **ਅਹੋਈ** ਰਾਖੈ ਨਾਰਿ॥ ਗਦਹੀ ਹੋਇ ਕੈ ਅਉਤਰੈ ਭਾਰੁ ਸਹੈ ਮਨ ਚਾਰਿ॥[606]

ਅਕ੍ਰੂਰੁ - ਇਕ ਯਾਦਵ, ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਚਾਚਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਫਲਕ ਅਤੇ ਗਾਂਦਿਨੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਮਹਾਂ ਧਨੁਸ਼ ਨੂੰ ਤੋੜਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਇਹ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤੇ ਰਾਮ ਨੂੰ ਮਥਰਾ ਲੈ ਕੇ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਸ਼ਯਾਮੰਤਕ ਮਣੀ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ।[607]

---

[603] ਜੌਨ ਡੌਸਨ, (ਸੰਪਾ.), ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 29.

[604] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਨਾਮ., ਪੰਨਾ ù¤ø.

[605] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñóôô.

[606] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ñó÷ú.

[607] ਜੌਨ ਡੌਸਨ, (ਸੰਪਾ.), ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 29.

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 2 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 2 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਮਹਿਮਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ - ਉਧੌ **ਅਕ੍ਰੂਰੁ** ਬਿਦਰੁ ਗੁਣ ਗਾਵੈ ਸਰਬਾਤਮੁ ਜਿਨਿ ਜਾਣਿਓ॥[608]

2. ਮਹਿਮਾ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ - ਉਧਉ **ਅਕ੍ਰੂਰੁ** ਤ੍ਰਿਲੋਚਨੁ ਨਾਮਾ ਕਲਿ ਕਬੀਰ ਕਿਲਵਿਖ ਹਰਿਆ॥[609]

ਅਗਨਿ - ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਤਿੰਨ ਦੇਵਤਿਆਂ (ਅਗਨਿ, ਇੰਦ੍ਰ, ਸੂਰਯ) ਵਿਚੋਂ ਅਗਨੀ ਪ੍ਰਮੁਖ ਦੇਵਤਾ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਹੋਮ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਸੂਰਜ, ਪੁਲਾੜ ਵਿਚ ਬਿਜਲੀ ਅਤੇ ਧਰਤੀ ਤੇ ਸਾਧਾਰਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਮਤ ਵਿਚ ਹਰ ਪਵਿਤਰ ਅਵਸਰ ਤੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਰਸਮ ਸਮੇਂ ਇਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਕੋਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ, "ਅੱਗ, ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਧਾਰਮਕ ਪੂਜਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਅਤਿਅੰਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਦੇਵਤਾ। ਇਹ ਤਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ; ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਪੁਲਾੜ ਵਿਚ ਬਿਜਲੀ ਅਤੇ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਸਾਧਾਰਣ ਅੱਗ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ। ਅਗਨੀ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹੈ ਅਤੇ ਰਿਚਾਵਾਂ ਦੀ ਬਹੁ ਗਿਣਤੀ (ਸ਼ਾਇਦ ਸਭ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ) ਏਸੇ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।"[610]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਕੁਲ 230 ਵਾਰ ਅਤੇ ਮਿਥ ਮੂਲਕ ਸੰਦਰਭ ਵਜੋਂ 1 ਵਾਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤੇ ਹਨ:

1. ਅਗਨਿ/ਨੀ/ਨੇ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

1. ਕਰਮ-ਕਾਂਡ - ਅੰਨੁ ਦੇਵਤਾ ਪਾਣੀ ਦੇਵਤਾ **ਬੈਸੰਤਰੁ** ਦੇਵਤਾ ਲੂਣੁ ਪੰਜਵਾਂ ਪਾਇਆ ਘਿਰਤੁ॥[611]

---

[608] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਕਲ, ਪੰਨਾ ñóøù.

[609] ਉਹੀ, ਭ. ਕਲ, ਪੰਨਾ ñóùó.

[610] ਜੌਨ ਡੌਸਨ, (ਸੰਪਾ.), ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 32.

[611] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ô÷ó.

ਅਜਾਮਲੁ - ਕਨੌਜ ਦਾ ਇਕ ਬਾਹਮਣ ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਇਕ ਦਾਸੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਦਾਸੀ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ।[612] ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਪਾਪੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਨਾਮ। ਇਕ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮ ਦਾ ਭਲਾ ਇਸ ਜਨਮ ਵਿਚ ਮੰਦ ਕਰਮੀ ਸੀ, ਅੰਤ ਸਮੇਂ ਪੁਤ੍ਰ, ਨਾਰਾਯਨ ਨੂੰ ਵਾਜਾਂ ਮਾਰਦਾ ਮਾਰਦਾ ਨਾਰਾਯਣ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਧਯਾਨੀ ਹੋ ਕੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਦਾ ਤਰ ਗਿਆ।[613] ਭਾਗਵਤ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜੋ ਕਨੌਜ ਛੋਟੇ ਪੁਤਰ ਦਾ ਨਾਮ ਰਖਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਆਇਆ ਤਾਂ ਇਸ ਨੇ ਉਸਦਾ ਨਾਮ 'ਨਾਰਾਇਣ' ਰਖਿਆ। ਮਰਣ ਸਮੇਂ ਪੁਤਰ ਦਾ ਨਾਮ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਸਿਮਰ ਕੇ ਇਸ ਦੀ ਸੁਰਤ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿਚ ਜੁੜ ਗਈ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਹੋ ਗਈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 11 ਵਾਰ 3 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਅਜਾਮਲ/ਲੁ/ਜੈਮਲ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਨਾਮ ਦੀ ਮਹਿਮਾ - **ਅਜਾਮਲ** ਕਉ ਅੰਤ ਕਾਲ ਮਹਿ ਨਾਰਾਇਨ ਸੁਧਿ ਆਈ॥[614]

ਅਜੈ - ਇਕ ਸੂਰਜਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਕੁਮਾਰ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਰਘੂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਰਘੂ ਦੇ ਪੁਤਰ ਦਲੀਪ ਦਾ ਪੁਤਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਦਰਭ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਇੰਦੂਮਤੀ ਨੇ ਸਵਯੰਬਰ ਵਿਚ ਚੁਣਿਆ ਸੀ, ਦਾ ਪਤੀ ਤੇ ਦਸ਼ਰਥ ਦਾ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਰਾਮ ਦਾ ਦਾਦਾ ਸੀ।[615]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਅਹੰਕਾਰੀ ਬਿਰਤੀ - **ਅਜੈ** ਸੁ ਰੋਵੈ ਭੀਖਿਆ ਖਾਇ॥[616]

---

[612] ਜੌਨ ਡੌਸਨ, (ਸੰਪਾ.), ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 37

[613] ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, (ਟੀਕਾ.), ਸੰਥਯਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ (ਭਾਗ 2), ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ, (ਸੰਪਾ.), ਪੰਨਾ 1458.

[614] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ੯, ਪੰਨਾ ੯੦੨.

[615] ਜੌਨ ਡੌਸਨ, (ਸੰਪਾ.), ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 37.

[616] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੯੫੩.

ਅਪਸਰਾ - ਅੱਪਛਰਾਵਾਂ ਇੰਦ੍ਰਲੋਕ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੁੰਦਰੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ 'ਜਲ ਵਿਚ ਤਰਨਾ ਹੈ' aphrodite ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਸਮਾਨਤਾ ਰਖਦਾ ਹੈ।ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ, ਪਰ ਉਰਵਸ਼ੀ ਕੁਝ ਹੋਰ ਅਪੱਛਰਾਵਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਜਰੂਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।[617]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਉਸਤਤ - ਪ੍ਰਿਅ ਕੀ ਸੋਭ ਸੁਹਾਵਨੀ *ਨੀਕੀ*॥ ਹਾਹਾ ਹੂ ਹੂ ਗੰਧ੍ਰਬ **ਅਪਸਰਾ** ॥ ਅਨੰਦ ਮੰਗਲ ਰਸ ਗਾਵਨੀ ਨੀਕੀ॥[618]

ਅੰਬਰੀਕ - ਇਕ ਸੂਰਜ ਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਾ ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਭਗਤ ਸੀ। ਦੁਰਬਾਸ਼ਾ ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਚੰਗੀ ਸੇਵਾ ਨਾ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਰਾਪ ਦੇਣਾ ਚਾਹਿਆ ਪਰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਗਤ ਦੀ ਰਖਿਆ ਲਈ ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਚਕਰ ਛਡਿਆ। ਆਖਰ ਇਸੇ ਨੇ ਰਿਸ਼ੀ ਦੀ ਜਾਨ ਬਚਾਈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 5 ਵਾਰ 3 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਅੰਬਰੀਕ/ਕਿ/ਕੁ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 3 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤ - **ਅੰਬਰੀਕ** ਕਉ ਦੀਓ ਅਭੈ ਪਦੁ ਰਾਜੁ ਭਭੀਖਨ ਅਧਿਕ ਕਰਿਓ॥[619]
2. ਨਾਮ ਦੀ ਮਹਿਮਾ - ਚਵਰਾਸੀਹ ਸਿਧ ਬੁਧ ਜਿਤੁ ਰਾਤੇ **ਅੰਬਰੀਕ** ਭਵਜਲੁ ਤਰਿਆ॥[620]
3. ਉਸਤਤ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ – **ਅੰਬਰੀਕੁ** ਜਯਦੇਵ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨੁ ਨਾਮਾ ਅਵਰੁ ਕਬੀਰੁ ਭਣੰ॥ ---ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਰਾਮਦਾਸ ਜਯੋ ਜਯ ਜਗ ਮਹਿ ਤੈ ਹਰਿ ਪਰਮ ਪਦੁ ਪਾਇਯਉ ॥[621]

---

[617] ਜੌਨ ਡੌਸਨ, (ਸੰਪਾ.), ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 44.

[618] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ñò÷ò.

[619] ਉਹੀ, ਭ. ਨਾਮ., ਪੰਨਾ ññúô.

[620] ਉਹੀ, ਭ. ਕਲ, ਪੰਨਾ ñóùó.

[621] ਉਹੀ, ਭ. ਬਲ, ਪੰਨਾ ñôúõ.

ਅਰਜਨੁ - ਇਹ ਰਾਜਾ ਪਾਂਡੂ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਕੁੰਤੀ ਦੀ ਕੁਖੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਜੋ ਪੰਜਾਂ ਪਾਂਡਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੀ ਤੇ ਨਿਪੁੰਨ ਸ਼ਸ਼ਤਰ-ਗਿਆਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਯੋਧਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਬਾਕੀ ਭਰਾਵਾਂ ਨਾਲ 12 ਸਾਲ ਬਨਵਾਸ ਕਟਿਆ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਭੈਣ ਸੁਭਦ੍ਰਾ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਤੋਂ ਅਭਿਮਨਯੂ ਪੁਤਰ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਜੋ ਇਸੇ ਵਾਂਗ ਬਹਾਦਰ ਸੀ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 2 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:

1. ਪਾਰਥਉ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 2 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਰਚਨਾ - ਜਾਂ ਚੈ ਘਰਿ ਨਿਕਟ ਵਰਤੀ **ਅਰਜਨੁ** ਧ੍ਰੂ ਪ੍ਰਹਲਾਦੁ ਅੰਬਰੀਕੁ ਨਾਰਦੁ ਨੇਜੈ ਸਿਧ ਬੁਧ ਗਣ ਗੰਧਰਬ ਬਾਨਵੈ ਹੇਲਾ॥[622]

ਅਰੁਣ - ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਕੋਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ, "ਦੱਖਯ ਦੀਆਂ ਦੋ ਧੀਆਂ ਸਨ ਇਕ ਕਦਰੂ ਤੇ ਦੂਜੀ ਵਿਨਤਾ ਜੋ ਕਸ਼ੱਯਪ ਨੂੰ ਵਿਆਹੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਕਦਰੂ ਤੋਂ ਹਜਾਰ ਨਾਗ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਵਿਨਤਾ ਤੋਂ ਅਰੁਣ ਤੇ ਗਰੁੜ। ਭੈਣ ਕਦਰੂ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਵਿਨਤਾ ਨੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਅੰਡਾ ਤੋੜ ਦਿਤਾ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਅਰੁਣ ਭਾਵ (ਧੜ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ) ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। "ਲਾਲ, ਗੁਲਾਬੀ'। ਉਸ਼ਾ ਜਿਸ ਦਾ ਸੂਰਜ ਦੇ ਰਥਵਾਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀਕਰਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਵੈਦਿਕ ਉਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪਿਛਲੇਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਸ਼ਯਪ ਤੇ ਕਦਰੂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਰੁਮ੍ਰ 'ਕਖਾਈ ਰੰਗ ਦਾ' , ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਦੋ ਹੋਰ ਉਪਾਧੀਆਂ ਅਨੁਰੂ 'ਜੰਘਾਂ' ਤੋਂ ਰਹਿਤ, ਅਤੇ ਆਸ਼ਮਨ 'ਪਥਰੀਲਾ' ਵੀ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹਨ।"[623]

---

[622] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਨਾਮ., ਪੰਨਾ ñòùò.

[623] ਜੌਨ ਡੌਸਨ, (ਸੰਪਾ.), ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 56.

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਪੂਰਬਲੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਭੋਗਣਾ - ਬਿਸ੍ਰ ਕਾ ਦੀਪਕੁ ਸ੍ਵਾਮੀ ਤਾ ਚੇ ਰੇ ਸੁਆਰਥੀ ਪੰਖੀ ਰਾਇ ਗਰੁੜ ਤਾ ਚੇ ਬਾਧਵਾ॥ ਕਰਮ ਕਰਿ **ਅਰੁਣ** ਪਿੰਗੁਲਾ ਰੀ॥[624]

ਇੰਦ੍ਰ - ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਮਹੇਸ਼ ਨੂੰ ਛਡ ਕੇ ਇੰਦ੍ਰ ਦੇਵਤਾ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਉਚਾ ਅਸਥਾਨ ਹੈ। ਇਹ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਰਾਜਾ ਅਸਮਾਨੀ ਨਗਰੀ ਇੰਦ੍ਰਪੁਰੀ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਦਾ ਨਾਂ 'ਅਮਰਾਵਤੀ' ਹੈ ਰਿਗਵੇਦ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਦਾ ਸੁਆਮੀ ਬਰਖਾ ਦਾ ਦੇਵਤਾ ਹੈ, ਮੀਂਹ ਤੇ ਅੰਨ ਦਾ ਦਾਤਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸਨੂੰ ਲੋਕ ਪਿਆਰਦੇ ਤੇ ਝਖੜ ਅੰਨ੍ਹੇਰੀ ਤੇ ਬਿਜਲੀ ਗਿਰਾਉਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਤੋਂ ਭੈ ਵੀ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਹਥਿਆਰ ਬੱਜ੍ਰ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਦੈਂਤਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਦਾ ਹੈ, ਵ੍ਰਿਤ੍ਰ ਨਾਮੀ ਦੈਂਤ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਇਸ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। "ਇਹ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਦੇਵਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਧਰਤੀ ਦਾ ਸੰਸਥਾਪਕ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਅਤੇ ਊਸ਼ਾ ਦਾ ਉਤਪਾਦਕ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਵਾਯੂ ਮੰਡਲ, ਅੰਬਰਾਂ ਤੇ ਰੁੱਤਾਂ ਦਾ ਦੇਵਤਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"[625]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 40 ਵਾਰ 7 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਇੰਦ/ਦੁ/ਦ੍ਰ/ਦ੍ਰਾ/ਦ੍ਰਿ/ਦ੍ਰੁ/ਦ੍ਰੈ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਕੋਈ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:

1. ਗਜਪਤਿ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਲਗਪਗ 9 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਉਸਤਤ - ਗਾਵਨਿ ਤੁਧਨੋ **ਇੰਦ੍ਰ** ਇੰਦ੍ਰਸਾਣਿ ਬੈਠੇ ਦੇਵਤਿਆ ਦਰਿ ਨਾਲੇ॥[626]
2. ਭਗਤੀ ਦੀ ਮਹਿਮਾ- ਰਾਜੇ **ਇੰਦ੍ਰ** ਸਮਸਰਿ ਗ੍ਰਿਹ ਆਸਨ ਬਿਨੁ ਹਰਿ ਭਗਤਿ ਕਹਹੁ ਕਿਹ ਲੇਖੈ॥[627]

---

[624] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਤ੍ਰਿਲੋ., ਪੰਨਾ öùõ.

[625] ਡਾ. ਬਲਜਿੰਦਰ ਕੌਰ, ਬਾਣੀ ਭਗਤ ਨਾਮ ਦੇਵ ਸੰਦਰਭ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 19.

[626] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ø.

[627] ਉਹੀ, ਭ. ਰਵਿ., ਪੰਨਾ ööø.

3. ਬਾਰਿਸ਼ - ਜਿਉ ਧਰਣੀ ਕਉ **ਇੰਦ੍ਰ** ਬਾਲਹਾ ਕੁਸਮ ਬਾਸੁ ਜੈਸੇ ਭਵਰਲਾ॥[628]

4. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਰਵ-ਵਿਆਪਕਤਾ - ਬ੍ਰਹਮ ਮਹੇਸ ਸਿਧ ਮੁਨਿ **ਇੰਦ**॥ ਬੇਅੰਤ ਠਾਕੁਰ ਤੇਰੀ ਗਤਿ ਨਹੀ ਪਾਈ॥[629]

5. ਕਰਮਾ ਦਾ ਫਲ ਭੋਗਣਾ - ਸਹੰਸਰ ਦਾਨ ਦੇ **ਇੰਦ੍ਰੁ** ਰੋਆਇਆ॥[630]

6. ਹੁਕਮ - ਪਉਣੁ ਪਾਣੀ ਬੈਸੰਤਰੁ ਡਰਪੈ ਡਰਪੈ **ਇੰਦ੍ਰੁ** ਬਿਚਾਰਾ॥[631]

7. ਸੇਵਾ - **ਇੰਦ੍ਰ** ਤਪੇ ਮੁਨਿ ਤੇਰੀ ਸੇਵਾ॥[632]

8. ਮਾਇਆ ਰੂਪ - ਸਾਗਰ **ਇੰਦ੍ਰਾ** ਅਰੁ ਧਰਤੇਵ॥[633]

9. ਵਿਕਾਰੀ ਬਿਰਤੀ - ਗੋਤਮੁ ਤਪਾ ਅਹਿਲਿਆ ਇਸਤ੍ਰੀ ਤਿਸੁ ਦੇਖਿ **ਇੰਦ੍ਰੁ** ਲੁਭਾਇਆ॥[634]

ਇੰਦ੍ਰਪੁਰੀ - ਇੰਦ੍ਰ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਨਗਰੀ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 3 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:

1. ਇੰਦ੍ਰ ਲੋਕ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ - ਸਿਵ ਪੁਰੀ ਬ੍ਰਹਮ **ਇੰਦ੍ਰ ਪੁਰੀ** ਨਿਹਚਲੁ ਕੋ ਥਾਉ ਨਾਹਿ॥[635]

ਇੰਦ੍ਰਾਸਣ - ਇੰਦ੍ਰਸਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਉਹ ਆਸਣ ਜਿਸ ਉਤੇ ਇੰਦ੍ਰ ਬਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਇੰਦ੍ਰ ਦੀ ਗੱਦੀ।ਇਕ ਇੰਦ੍ਰ ਦਾ ਰਾਜ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ 100 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਮੰਨਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

---

[628] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਨਾਮ., ਪੰਨਾ öùó.

[629] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ øòò.

[630] ਉਹੀ, ਮ. ó, ਪੰਨਾ ùõó.

[631] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ùùø.

[632] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñúóô.

[633] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ññöú.

[634] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñóôô.

[635] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ òñô.

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 4 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਇੰਦ੍ਰਸਣਾ/ਣਿ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਉਸਤਤ - ਗਾਵਨਿ ਤੁਧਨੋ ਇੰਦ੍ਰ **ਇੰਦ੍ਰਸਾਣਿ** ਬੈਠੇ ਦੇਵਤਿਆ ਦਰਿ ਨਾਲੇ॥[636]

ਸਹਸਬਾਹ - ਇਕ ਚੰਦ੍ਰਬੰਸੀ ਰਾਜਾ ਜੋ ਕਿ ਕ੍ਰਿਤਵੀਰਯ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਮਹਸ਼ਮਤੀ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਹਜ਼ਾਰ ਭੁਜਾ ਧਾਰਨ ਵਾਲਾ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਨੇ ਪਚਾਸੀ ਹਜ਼ਾਰ ਵਰ੍ਹੇ ਰਾਜ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦੀ ਰਾਣੀ ਸੀਤਾ ਤੇ ਜਮਦਗਨ ਰਿਸ਼ੀ ਦੀ ਘਰ ਵਾਲੀ ਰੇਣਕਾ, ਕੋ ਕਿ ਪਰਸਰਾਮ ਦੀ ਮਾਤਾ ਸੀ, ਭੈਣਾਂ ਸਨ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਅਹੰਕਾਰੀ ਬਿਰਤੀ - **ਸਹਸਬਾਹੁ** ਮਧੁ ਕੀਟ ਮਹਖਾਸਾ॥ ਹਰਣਾਖਸੁ ਤੇ ਨਖਹੁ ਬਿਧਾਸਾ॥ ਦੈਤ ਸੰਘਾਰੇ ਬਿਨੁ ਭਗਤਿ ਅਭਿਆਸਾ॥[637]

ਸਕਤਿ - ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਪਾਰਵਤੀ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 47 ਵਾਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:

1. ਪਾਰਬਤੀ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਤਰੋਂ 3 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਪਾਰਬਤੀ- ਸਿਵਾ **ਸਕਤਿ** ਸੰਬਾਦੰ॥[638]
2. ਮਾਇਆ - ਤੀਨਿ ਗੁਣਾ ਇਕ **ਸਕਤਿ** ਉਪਾਇਆ॥[639]
3. ਸ਼ਕਤੀ ਜਾਂ ਤਾਕਤ - ਮਾਨੁ ਮਹਤੁ ਨ **ਸਕਤਿ** ਹੀ ਕਾਈ ਸਾਧਾ ਦਾਸੀ ਥੀਓ॥[640]

---

636 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ø.

637 ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ òòô.

638 ਉਹੀ, ਭ. ਨਾਮ., ਪੰਨਾ ø÷ó.

639 ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ øöø.

640 ਉਹੀ.

ਸੰਡਾ ਮਰਕਾ - ਹਰਣਾਖਸ ਦੇ ਪੁਤਰ ਦੇ ਵਿਦਿਆ ਗੁਰੂ ਜੋ ਸ਼ਕਰ ਦੇ ਪੁਤਰ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਪੜੋਤਰੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਹਟਾ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਭਗਤੀ ਵਲ ਲਗਾਉਣਾ ਸੀ। "ਸੰਡ ਅਤੇ ਅਮਰਕ ਦੋਵੇਂ ਦੈਤਾਚਾਰੀਆ ਸ਼ੁਕਰਾਚਾਰੀਆ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਹਰਨਾਕਸ਼ਪ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਭਗਤ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਆਦੇਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਨੂੰ ਹਰਿ ਭਗਤੀ ਤੋਂ ਹਟਾ ਕੇ ਉਸਦੀ ਆਪਣੀ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਲਗਾਇਆ ਜਾਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਤ੍ਰਿਲੋਕੀ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸੀ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 4 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਸੰਡਾ/ਡੈ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਬੁਰਾਈ ਦਾ ਪਤੀਕ - **ਸੰਡਾ ਮਰਕਾ** ਸਭਿ ਜਾਇ ਪੁਕਾਰੇ॥[641]

ਸਤਜੁਗਿ - ਇਸ ਸਮੇਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਪੂਰੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਹਰ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਵਿਚ ਪੱਕਾ ਸੀ। ਔਗੁਣਾਂ ਦਾ ਅਭਾਵ ਸੀ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 13 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਸਤਿਜੁਗਿ/ਗੁ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 5 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਸਚ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ - **ਸਤਜੁਗਿ** ਸਤੁ ਤੇਤਾ ਜਗੀ ਦੁਆਪਰਿ ਪੂਜਾਚਾਰ॥[642]
2. ਆਤਮਿਕ ਅਵਸਥਾ - **ਸਤਿਜੁਗਿ** ਸਭੁ ਸੰਤੋਖ ਸਰੀਰਾ ਪਗ ਚਾਰੇ ਧਰਮੁ ਧਿਆਨੁ ਜੀਉ॥[643]
3. ਉਸਤਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ - **ਸਤਜੁਗਿ** ਤੈ ਮਾਣਿਓ ਛਲਿਓ ਬਲਿ ਬਾਵਨ ਭਾਇਓ॥[644]
4. ਉਸਤਤ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੀ - ਕਰੀ ਕ੍ਰਿਪਾ **ਸਤਜੁਗਿ** ਜਿਨਿ ਧ੍ਰੂ ਪਰਿ॥[645]

---

[641] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ó, ਪੰਨਾ ññóó.

[642] ਉਹੀ, ਭ. ਰਵਿ., ਪੰਨਾ óôö.

[643] ਉਹੀ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ ôôõ.

[644] ਉਹੀ, ਭ. ਕਲ, ਪੰਨਾ ñóùú.

[645] ਉਹੀ, ਭ. ਗਯੰ., ਪੰਨਾ ñôúñ.

5. ਉਸਤਤ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ – ਜਨਕ ਰਾਜੁ ਬਰਤਾਇਆ **ਸਤਜੁਗ** ਆਲੀਣਾ॥ [646]

ਸਨਕ, ਸਨਕਾਦਿਕ, ਸਨਾਤਨ, ਸਨਤਕੁਮਾਰ - ਇਹ ਪ੍ਰਸਿਧ ਰਿਸ਼ੀ ਹੋਏ ਹਨ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਦੇ ਪੁਤਰ ਹਨ। ਵੈਸੇ ਤਾਂ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਪੁਤਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਚਾਰੇ ਹੀ ਜਿਆਦਾ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਤੋਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਕੋਸ਼, "ਇਹ ਚਾਰੋਂ ਕੁਮਾਰ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਦੇ ਮਸਤਕ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸੀ। ਕਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸੱਤ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸਨਤ ਕੁਮਾਰ (ਜਾਂ ਸਨਤ ਸੁਜਾਤ) ਬੜੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਨਾਂ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵੈਧਾਤ੍ਰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"[647]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 2 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:

1. ਬ੍ਰਹਮੰਸ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਬੇਅੰਤਤਾ - ਬ੍ਰਹਮਾਦਿਕ **ਸਨਕਾਦਿਕ ਸਨਕ ਸਨੰਦਨ ਸਨਾਤਨ ਸਨਤਕੁਮਾਰ** ਤਿਨ ਕਉ ਮਹਲੁ ਦੁਲਭਾਵਉ॥[648]

ਸਾਰਥੀ - ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਰਥਵਾਹੀ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 2 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਸਾਰਥਿ/ਥੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ - ਸੰਖ ਚਕ੍ਰ ਗਦਾ ਹੈ ਧਾਰੀ ਮਹਾ **ਸਾਰਥੀ** ਸਤਸੰਗਾ॥[649]

---

[646] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਕਲ, ਪੰਨਾ ñôú÷.

[647] ਜੌਨ ਡੌਸਨ, (ਸੰਪਾ.), ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 96.

[648] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ôúñ.

[649] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ñúøò.

ਸਾਰਦ - ਸਾਰਦਾ, ਸਰਸਵਤੀ ਦਾ ਦੂਜਾ ਨਾਮ ਹੈ। ਪੁਰਾਣਕ ਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਤੇ ਵਿਦਿਆ ਦੀ ਦੇਵੀ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ, ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕ ਕੋਈ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਦਾ ਅਰਾਧਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇਸਦਾ ਸਰੂਪ ਚਿਟਾ ਸਫੈਦ ਤੇ ਚਿਟੇ ਕੰਵਲ ਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਹਥ ਵਿਚ ਸੁੰਦਰ ਵੀਣਾ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 2 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸੇਵਕ - ਨਾਰਦ **ਸਾਰਦ** ਸੇਵਕ ਤੇਰੇ॥[650]

ਸਿਖਰਿ - ਲੰਮੇ ਕੰਨਾਂ ਵਾਲਾ ਸਤ-ਮੂੰਹਾ ਘੋੜਾ ਜੋ ਸਮੁੰਦਰ ਮੰਥਨ ਸਮੇਂ ਨਿਕਲਿਆ ਸੀ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਕਰਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਫਲ ਭੋਗਣਾ - ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਸਸੀਅ ਧੇਨ ਲਛਿਮੀ ਕਲਪਤਰ **ਸਿਖਰਿ** ਸੁਨਾਗਰ ਨਦੀ ਚੇ ਨਾਥੰ॥ ਕਰਮ ਕਰਿ ਖਾਰੁ ਮਫੀਟਸਿ ਰੀ॥[651]

ਸਿਰੀਧਰ - ਲਛਮੀ ਦਾ ਪਤੀ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 18 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਸਿਰੀਧਰ/ਸ੍ਰੀਧਰ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ - **ਸ੍ਰੀਧਰ** ਪਾਏ ਮੰਗਲ ਗਾਏ ਇਛ ਪੁੰਨੀ ਸਤਿਗੁਰ ਤੁਠੇ॥[652]

ਸਿਵ - ਹਿੰਦੂ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਉਤਪਤੀ, ਪਾਲਣਾ ਤੇ ਸੰਹਾਰ ਦੇ ਤਿੰਨਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ- ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਮਹੇਸ਼ (ਸ਼ਿਵ) ਵਿਚੋਂ, ਸ਼ਿਵ ਸੰਹਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਮੁਖ ਦੇਵਤਾ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਮਹਾਂ ਦੇਵ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੈਲਾਸ਼

---

[650] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñúòø.

[651] ਉਹੀ, ਭ. ਤ੍ਰਿਲੋ., ਪੰਨਾ öùõ.

[652] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ øú.

ਪਰਬਤ ਤੇ ਸਮਾਧਿ ਲਾ ਕੇ ਰਹਿੰਦਾ, ਇਸ ਦੇ ਮੱਥੇ ਤੋਂ ਚੰਦ ਤੇ ਜਟਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੰਗਾ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਗਲ ਵਿਚ ਸੱਪਾਂ ਦੀ ਮਾਲਾ ਤੇ ਹਥ ਵਿਚ ਡੌਰੂ ਤੇ ਤ੍ਰਿਸੂਲ ਹੈ। ਇਹ ਨੰਦੀ ਬੈਲ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਪਾਰਬਤੀ ਇਸ ਦੇ ਘਰਵਾਲੀ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 121 ਵਾਰ 4 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਸਿਵ/ਵਾ/ਵਿ/ਵੈ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤੇ ਹਨ:

1. ਉਮਾਪਤਿ
2. ਈਸਰ/ਰਿ/ਰੁ/ਸੁਰ/ਰੁ
3. ਸੰਕਰ/ਰਾ/ਰਿ/ਰੁ
4. ਮਹਸਾਈ
5. ਮਹੇਸ/ਸਾ/ਸਿ/ਸੁ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 9 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਜੀਵਾਤਮਾ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਮਿਲਾਪ - ਜਹ ਦੇਖਾ ਤਹ ਰਵਿ ਰਹੇ **ਸਿਵ** ਸਕਤੀ ਕਾ ਮੇਲੁ॥[653]
2. ਪਰਮਾਤਮਾ - **ਸਿਵਿ** ਸਕਤਿ ਮਿਟਾਈਆ ਚੂਕਾ ਅੰਧਿਆਰਾ॥[654]
3. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਉਸਤਤਿ - **ਸਿਵ** ਸਨਕਾਦਿ ਜਾਸੁ ਗੁਨ ਗਾਵਹਿ ਤਾਸੁ ਬਸਹਿ ਮੋਰੇ ਪ੍ਰਨਾਨਾਂ॥[655]
4. ਸ਼ਿਵ - ਮੈਲੇ **ਸਿਵ** ਸੰਕਰਾ ਮਹੇਸ॥[656]
5. ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਤੀ ਤਾਂਘ - ਕੋਟਿ ਬਿਸਨ ਅਵਤਾਰ **ਸੰਕਰ** ਜਟਾਧਾਰ॥[657]
6. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਉਸਤਤ - **ਸੰਕਰ** ਬਿਸਨ ਅਵਤਾਰ ਹਰਿ ਜਸੁ ਮੁਖਿ ਭਣਾ॥[658]

---

[653] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ.ñ, ਪੰਨਾ òñ.

[654] ਉਹੀ, ਮ. ó, ਪੰਨਾ ñöó.

[655] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ óóù.

[656] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ññõø.

[657] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ôõõ.

[658] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ õñø.

7. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਬੇਅੰਤਤਾ - **ਸੰਕਰਾ** ਨਹੀ ਭੇਵ॥[659]

8. ਸੰਤ ਜਨਾਂ ਦੀ ਚਰਨ-ਧੂੜ ਦੀ ਤਾਂਘ - **ਸੰਕਰੁ** ਨਾਰਦੁ ਸੇਖਨਾਗ ਮੁਨਿ ਧੂਰਿ ਸਾਧੂ ਕੀ ਲੋਚੀਜੈ॥[660]

9. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਰਚਨਾ - ਪਵਣੁ ਪਾਣੀ ਅਗਨਿ ਤਿਨਿ ਕੀਆ ਬ੍ਰਹਮਾ ਬਿਸਨੁ **ਮਹੇਸ** ਅਕਾਰ॥[661]

ਸਿਵ ਪੁਰੀ- ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਨਗਰੀ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 12 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਵਿਆਕਰਨਕ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤੇ ਹਨ:

1. ਸਿਵ ਘਰਿ

2. ਸਿਵਪੁਰਿ/ਰੀ/ਕੀ ਪੁਰੀ

3. ਸਿਵ ਲੋਕ/ਹਿ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 3 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ - **ਸਿਵ ਪੁਰੀ** ਕਾ ਹੋਇਗਾ ਕਾਲਾ॥[662]

2. ਜਨਮ ਵਿਅਰਥ ਗੁਆਉਣਾ - ਸਗਲ ਜਨਮੁ **ਸਿਵ ਪੁਰੀ** ਗਵਾਇਆ॥[663]

3. ਪ੍ਰਭੂ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਸੁਰਤ ਜੋੜਨੀ - **ਸਿਵ ਨਗਰੀ** ਮਹਿ ਆਸਣਿ ਬੈਸਉ ਕਲਪ ਤਿਆਗੀ ਬਾਦੰ॥[664]

ਸੀਤਾ – ਇਹ ਰਾਜਾ ਜਨਕ ਦੀ ਪਾਲਿਤ ਪੁੱਤਰੀ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਦੀ ਸੁਪਤਨੀ ਸੀ ਜੋ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮ ਵਿਚ ਵੇਦਵਤੀ ਸੀ ਜੋ ਬ੍ਰਹਸਪਤੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਕੁਸ਼ਧਵਜ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਸੀ।[665] ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਕੋਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ, "'ਸਿਆੜ'। ਵੇਦ ਵਿਚ ਸੀਤਾ ਦਾ ਸਿਆੜ ਜਾਂ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀਕਰਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ

---

[659] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ øùô.

[660] ਉਹੀ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ ñóòö.

[661] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ õúô.

[662] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ òó÷.

[663] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ óòö.

[664] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ óöú.

[665] ਡਾ. ਬਲਜਿੰਦਰ ਕੌਰ, ਬਾਣੀ ਭਗਤ ਨਾਮ ਦੇਵ ਸੰਦਰਭ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 34.

ਇਸ ਦੀ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਤੇ ਫਲਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੇਵਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਰਾਮਾਇਣ ਤੇ ਹੋਰ ਪਿਛਲੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਦੇਹ ਦੇ ਰਾਜਾ ਜਨਕ ਦੀ ਧੀ ਅਤੇ ਰਾਮ ਦੀ ਪਤਨੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਚੀਨ ਵੈਦਿਕ ਵਿਚਾਰ ਅਜੇ ਵੀ ਇਸ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਸੀਤਾ ਦਾ ਸਿਆੜ ਤੋਂ ਜਨਮ ਹੋਇਆ।"[666]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 5 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 2 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਉਸਤਤ - ਗਾਵਨਿ **ਸੀਤਾ** ਰਾਜੇ ਰਾਮ॥[667]

2. ਦੁਖ ਭੋਗਣਾ- **ਸੀਤਾ** ਲਖਮਣੁ ਵਿਛੁੜਿ ਗਇਆ॥[668]

ਸੁਕ - ਇਹ ਵੇਦ ਵਿਆਸ ਦਾ ਪੁਤਰ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ ਅਰਣੀ ਲਕੜ ਤੋਂ ਹੋਇਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਬਾਲ-ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹੀ ਬਹੁਤ ਭਗਤੀ ਕੀਤੀ ਤੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਰਾਜਾ ਜਨਕ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਗੁਰੂ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 10 ਵਾਰ 3 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਸੁਕ/ਕਿ/ਕਾਦਿ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:

1. ਸੁਕਦੇਉ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 2 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਉਸਤਤ - ਨਾਰਦ ਮੁਨਿ ਜਨ **ਸੁਕ** ਬਿਆਸ ਜਸੁ ਗਾਵਤ ਗੋਬਿੰਦ॥[669]

2. ਨਾਮ ਦੀ ਬਰਕਤ - ਜਪਿਓ ਨਾਮੁ **ਸੁਕ** ਜਨਕ ਗੁਰ ਬਚਨੀ ਹਰਿ ਹਰਿ ਸਰਣਿ ਪਰੇ॥[670]

---

[666] ਜੌਨ ਡੌਸਨ, (ਸੰਪਾ.), ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 126.

[667] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ôöó.

[668] ਉਹੀ, ਮ. ó, ਪੰਨਾ ùõô.

[669] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ òùø.

[670] ਉਹੀ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ ùùõ.

ਸੁਦਾਮਾ - ਇਹ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਦਾ ਬਚਪਨ ਦਾ ਸਾਥੀ ਸੀ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਗਰੀਬ ਸੀ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਨੇਕ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸਨ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਿਆ ਤਾਂ ਭੇਟਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੁਝ ਚੌਲ ਲੈ ਕੇ ਗਿਆ। ਉਸਦੀ ਸਬਰ-ਸੰਤੋਖ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸਨ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਗਰੀਬੀ ਕਟ ਦਿਤੀ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 8 ਵਾਰ 4 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਸੁਦਾਮਾ/ਨੇ/ਮੈ/ਸੋਦਾਮਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 2 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤ - ਜੈਦੇਉ ਨਾਮਾ ਬਿਪ **ਸੁਦਾਮਾ** ਤਿਨ ਕਉ ਕ੍ਰਿਪਾ ਭਈ ਹੈ ਅਪਾਰ॥[671]
2. ਉਪਮਾ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੀ - **ਸੋਦਾਮਾ** ਅਪਦਾ ਤੇ ਰਾਖਿਆ ਗਨਿਕਾ ਪੜ੍ਹਤ ਪੂਰੇ ਤਿਹ ਕਾਜ॥[672]

ਹਾਹਾ/ਹੂਹੂ - ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਗਵਈਏ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਉਸਤਤ - **ਹਾਹਾ ਹੂਹੂ** ਗੰਧ੍ਰਬ ਅਪਸਰਾ ਅਨੰਦ ਮੰਗਲ ਰਸ ਗਾਵਨੀ ਨੀਕੀ॥[673]

ਹਣਵੰਤਰ - ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਗੌਤਮ ਦੀ ਕੁਆਰੀ ਕੰਨਿਆ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਪਵਨ ਦੇਵਤਾ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਦਾ ਪਰਮ ਭਗਤ ਸੀ ਜੋ ਯੁਧ ਵਿਚ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਰਿਹਾ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 2 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਹਣਵੰਤ/ਰੁ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਪਭੂ ਭਗਤ - **ਹਣਵੰਤੁ** ਜਾਗੈ ਧਰਿ ਲੰਕੂਰੁ॥[674]

---

[671] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ øõö.

[672] ਉਹੀ, ਭ. ਨਲ, ਪੰਨਾ ñôúú.

[673] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ñò÷ò.

[674] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ññùô.

ਹਰਣਾਖਸੁ - ਹਿਰਣਿਕਸ਼ਪ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਰਾਜਾ ਦਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਲਪ ਰਿਖੀ ਦਾ ਦੱਤੀ ਦੀ ਕੁਖੋਂ ਪੁਤਰ ਸੀ ਤੇ ਹਰਨਕਸਬ ਦਾ ਭਰਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਮੰਦਰਾਚਲ ਪਹਾੜ 'ਤੇ ਬੜਾ ਕਰੜਾ ਤਪ ਕੀਤਾ ਕਈ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੇ ਹਰਨਾਖਸ਼ ਦੀ ਥਾਂ ਹਰਨਕਸਬ ਨੂੰ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਦਾ ਪਿਤਾ ਦਸਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਦੈਂਤਾਂ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਕੋਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ, " 'ਸੁਨਹਿਰੀ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲਾ'। ਇਕ ਦੈਤ, ਜੋ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਨੂੰ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਥੱਲੇ ਡੂੰਘੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਲੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਹਿਰਣਯਕਸ਼ਿਪ ਦਾ ਜੌੜਾ ਭਰਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਵਰਾਹ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿਤਾ ਸੀ।"[675]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 24 ਵਾਰ 9 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਹਰਣਖੇ/ਖੀ/ਣਾਖੀਏ/ਖਸ/ਸਿ/ਸੁ/ਨਾਖਿ/ਖਸ/ਸੁ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:

1. ਦੈਤਿ/ਤੁ/ਤੈ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਅਤਿਆਚਾਰੀ - ਦੁਰਮਤਿ **ਹਰਣਾਖਸੁ** ਦੁਰਾਚਾਰੀ॥[676]

ਹਰਿਚੰਦਉਰੀ - ਗੰਧਰਭ ਨਗਰੀ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 8 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਹਰਿਚੰਦਉਰੜੀ/ਰੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਮਾਇਆ - **ਹਰਿਚੰਦਉਰੀ** ਚਿਤ ਭ੍ਰਮ ਸਖੀਏ ਮ੍ਰਿਗ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਦ੍ਰੁਮ ਛਾਇਆ॥[677]

ਹਰੀਚੰਦ - ਇਕ ਬਚਨ-ਪਾਲ ਧਰਮੀ ਤੇ ਦਾਨੀ ਰਾਜਾ। ਪਟਨਾ ਰਾਜਧਾਨੀ। ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਇਸ ਦਾ ਪਰੋਹਤ ਸੀ। ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵਾਮਿਤ੍ਰ ਪਾਸ ਰਾਜੇ ਦੇ ਦਾਨ ਦੀ ਸੋਭਾ ਕੀਤੀ। ਵਿਸ਼ਵਾਮਿਤ੍ਰ ਨੇ ਪਰਖਣਾ ਚਾਹਿਆ।

---

[675] ਜੌਨ ਡੌਸਨ, (ਸੰਪਾ.), ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 156.

[676] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ òòô.

[677] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ øúó.

ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਦੀ ਗੈਰ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਰਾਜੇ ਨੇ ਸਾਰਾ ਦਾਨ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਦੱਛਣਾ ਦੇ ਇਵਜ਼ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਆਪ ਉਸ ਦੀ ਰਾਣੀ ਤਾਰਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁਤਰ ਨੂੰ ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੇ ਖਰੀਦ ਲਿਆ। ਪੁਤਰ ਸੱਪ ਦੇ ਡੰਗ ਕਾਰਨ ਮਰ ਗਿਆ। ਤਾਰਾ ਮਰਘੱਟ ਵਿਚ ਪੁਤਰ ਨੂੰ ਸਾੜਨ ਲੈ ਗਈ, ਅਗੋਂ ਮਸੂਲ ਲਏ ਬਿਨਾਂ ਹਰੀਚੰਦ ਨੇ ਇਜ਼ਾਜਤ ਨਾਹ ਦਿਤੀ। ਰਾਣੀ ਪਾਸ ਮਸੂਲ ਜੋਗੇ ਪੈਸੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਪਰਖ ਦੀ ਹੱਦ ਹੋ ਗਈ। ਵਿਸ਼ਵਾਮਿਤ੍ਰ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਹੋਇਆ। ਰਾਜੇ ਦੀ ਜਿਤ ਹੋਈ, ਪਰ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕਸ਼ਟ ਮਿਲਿਆ ਕਿ ਰਾਜੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਸਲਾਹ ਨਾਹ ਲਈ। ਸੂਰਜ ਬੰਸੀ ਕੁਲ ਦੇ ਅਠਾਈਵੇਂ ਰਾਜੇ ਦਾ ਨਾਮ ਜੋ ਸਚ ਬੋਲਣ ਤੇ ਦਾਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਬੜਾ ਉੱਘਾ ਸੀ। ਦਾਨ ਦੇ ਹੰਕਾਰ ਕਾਰਨ ਵਿਸ਼ਾ ਮਿਤ੍ਰ ਨੇ ਇਸ ਤੋਂ ਛਲ ਵਿਚ ਸਭ ਕੁਝ ਦਾਨ ਲੈ ਲਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਰਾਣੀ ਪੁਤ ਸਮੇਤ ਚੰਡਾਲਾਂ ਦੇ ਘਰ ਜਾ ਵਿਕਿਆ ਤੇ ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਹੋਇਆ।[678]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਹਤਤਾ- **ਹਰੀਚੰਦ** ਦਾਨੁ ਕਰੈ ਜਸੁ ਲੇਵੈ॥ ਬਿਨੁ ਗੁਰ ਅੰਤੁ ਨ ਪਾਇ ਅਭੇਵੈ॥ ਆਪਿ ਭੁਲਾਇ ਆਪੇ ਮਤਿ ਦੇਵੈ॥[679]

ਕੰਸ - ਇਹ ਮਥੁਰਾ ਦਾ ਬੜਾ ਜ਼ਾਲਮ ਰਾਜਾ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਉਗ੍ਰਸੇਨ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਮਾਂ ਦੇਵਕੀ ਦਾ ਚਚੇਰਾ ਭਰਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਮਾਮਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਮਗਧ ਦੇ ਰਾਜੇ ਜਰਾਸੰਧ ਦੀਆਂ ਦੋ ਧੀਆਂ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਗਦੀਓ ਉਤਾਰ ਦਿਤਾ। ਇਹ ਭਵਿਖ ਬਾਣੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਦੇਵਕੀ ਦੀ ਕੁਖੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋਵੇਗੀ।[680]

---

[678] ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, (ਟੀਕਾ.), ਸੰਥਯਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ (ਭਾਗ 3), ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ, (ਸੰਪਾ.), ਪੰਨਾ 1413.

[679] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ òòô.

[680] ਜੌਨ ਡੌਸਨ, (ਸੰਪਾ.), ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 160.

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 5 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਕੰਸ/ਸੁ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 3 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਨਾਮ ਵਿਹੂਣੇ ਜੀਵ - **ਕੰਸੁ** ਕੇਸੁ ਚਾਂਡੂਰ ਨ ਕੋਈ॥ ਰਾਮੁ ਨ ਚੀਨਿਆ ਅਪਨੀ ਪਤਿ ਖੋਈ॥[681]

2. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਰਚਨਾ - ਕਰਿ ਬਾਲਕ ਰੂਪ ਉਪਾਇਦਾ ਪਿਆਰਾ ਚੰਡੂਰੁ **ਕੰਸੁ** ਕੇਸੁ ਮਾਰਾਹਾ॥[682]

3. ਬੁਰਾਈ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ - ਕੇਸੀ **ਕੰਸ** ਮਥਨੁ ਜਿਨਿ ਕੀਆ॥[683]

ਕਛ - ਚੌਵੀ ਅਵਤਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਦੂਜਾ ਅਵਤਾਰ ਕਛ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪਿਠ ਇਕ ਲਖ ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ - ਆਪੇ ਮਛੁ **ਕਛੁ** ਕਰਣੀ ਕਰੁ॥ ਤੇਰਾ ਰੂਪੁ ਨ ਲਖਣਾ ਜਾਈ ਹੇ ॥[684]

ਕਪਿਲਾਦ - ਛੇ ਸ਼ਾਸ਼ਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਾਂਖ ਸ਼ਾਸ਼ਤ੍ਰ ਦਾ ਮੋਢੀ ਆਚਾਰਯ ਰਿਸ਼ੀ ਕਪਿਲ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਦੇਵਹੂਤਿ ਤੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਕਰਦਮ ਸੀ। ਭਾਗਵਤ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਪੰਜਵਾਂ ਅਵਤਾਰ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਅਗਨੀ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਤੇ ਬ੍ਰਹਿਮਾ ਦਾ ਮਾਨਸਕ ਪੁੱਤਰ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਕੋਸ਼, "ਇਹ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਿਸ਼ੀ, ਜਿਹੜਾ ਸਾਂਖਯ ਸ਼ਾਸ਼ਤਰੱ ਦਾ ਬਾਨੀ ਸੀ। ਹਰੀਵੰਸ਼ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਤਬ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਇਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਇਸ ਦਾ ਅਗਨੀ ਨਾਲ ਏਕੀਕਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਰਾਜਾ ਸਗਰ ਦੇ ਇਕ ਲੱਖ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਟਕ ਵੇਖ ਕੇ ਭਸਮ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ।"[685]

---

[681] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ òòõ.

[682] ਉਹੀ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ öúö.

[683] ਉਹੀ, ਭ. ਨਾਮ., ਪੰਨਾ ø÷ô.

[684] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñúòú.

[685] ਜੌਨ ਡੌਸਨ, (ਸੰਪਾ.), ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 166.

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਉਸਤਤ - ਗਾਵਹਿ **ਕਪਿਲਾਦਿ** ਆਦਿ ਜੋਗੇਸੁਰ ਅਪਰੰਪਰ ਅਵਤਾਰ ਵਰੋ॥[686]

ਕਮਲਾਕੰਤ - ਲਛਮੀ ਦਾ ਪਤੀ ਭਾਵ ਵਿਸ਼ਨੂੰ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 3 ਵਾਰ 3 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਕਮਲਾਕੰਤ/ਪਤਿ/ ਕਵਲਾਪਾਤੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਨਾਮ - **ਕਮਲਾਕੰਤ** ਕਰਹਿ ਕਤੂੰਹਲ ਅਨਦ ਬਿਨੋਦੀ ਨਿਹਸੰਗਾ॥[687]

ਕਲਿ (ਕਲਿਜੁਗ) - ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਚੌਥਾ ਜਾਂ ਅਜੋਕਾ ਯੁਗ, ਜਿਸ ਦੀ ਉਮਰ 432,000 ਸਾਲ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਆਰੰਭ 3102 ਪੂਰਵ ਈਸਵੀ ਤੋਂ ਹੋਇਆ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 106 ਵਾਰ 9 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਕਲ/ਲਿ/ਲੂ/ ਕਲਜੁਗ/ਗਿ/ਗੁ/ਲਿਜੁਗ/ਗਿ/ਗੁ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਲਗਪਗ 10 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਵਿਛੋੜੇ ਦਾ ਦੁਖ - ਇਕ ਘੜੀ ਨ ਮਿਲਤੇ ਤਾ **ਕਲਿਜੁਗੁ** ਹੋਤਾ॥[688]
2. ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੀ ਕਮੀ - ਇਸੁ **ਕਲਿਜੁਗ** ਮਹਿ ਕਰਮ ਧਰਮੁ ਨ ਕੋਈ॥[689]
3. ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ - ਧੰਨੁ ਸੁ **ਕਲਿਜੁਗੁ** ਸਾਧਸੰਗਿ ਕੀਰਤਨੁ ਗਾਈਐ ਨਾਨਕ ਨਾਮੁ ਅਧਾਰੁ ਹੀਓ॥[690]

---

[686] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਕਲ, ਪੰਨਾ ñóøù.

[687] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ñúøò.

[688] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ùö.

[689] ਉਹੀ, ਮ. ó, ਪੰਨਾ ñöñ.

[690] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ óøò.

4. ਵਿਕਾਰੀ ਜੀਵ - **ਕਲਿਜੁਗੁ** ਉਧਾਰਿਆ ਗੁਰਦੇਵ॥[691]

5. ਨਾਮ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ - **ਕਲਿਜੁਗਿ** ਰਾਮ ਨਾਮੁ ਬੋਹਿਥਾ ਗੁਰਮੁਖਿ ਪਾਰਿ ਲਘਾਈ॥[692]

6. ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਮਹਤਤਾ - **ਕਲਜੁਗ** ਮਹਿ ਕੀਰਤਨੁ ਪਰਧਾਨਾ॥[693]

7. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਉਸਤਤ - **ਕਲਿਜੁਗਿ** ਪ੍ਰਮਾਣੁ ਨਾਨਕ ਗੁਰੁ ਅੰਗਦੁ ਅਮਰੁ ਕਹਾਇਓ॥[694]

8. ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਉਸਤਤ - ਗੁਰ ਅਮਰੁ ਗੁਰੂ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿ **ਕਲਿਜੁਗਿ** ਰਾਖੀ ਪਤਿ ਅਘਨ ਦੇਖਤ ਗਤੁ ਚਰਨ ਕਵਲ ਜਾਸ॥[695]

9. ਉਪਮਾ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ-**ਕਲਜੁਗਿ** ਜਹਾਜੁ ਅਰਜੁਨੁ ਗੁਰੂ ਸਗਲ ਸ੍ਰਿਸਿ ਲਗਿ ਬਿਤਰਹੁ॥[696]

10. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਚਲਣਾ - ਧਨੁ ਧਨੁ **ਕਲਜੁਗਿ** ਨਾਨਕਾ ਜਿ ਚਲੇ ਸਤਿਗੁਰ ਭਾਇ॥[697]

ਕਾਮਧੇਨ – ਵਸ਼ਿਸ਼ਠ ਰਿਸ਼ੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਇਕ ਗਊ, ਜਿਹੜੀ ਹਰੇਕ ਮਨੋਕਾਮਨਾ ਪੂਰੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਮੁੰਦਰ ਮੰਥਣ ਸਮੇਂ ਨਿਕਲੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਪਰਾਪ੍ਰਾਕਿਤਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦੀ ਬੀਰਾਂ ਦੇ ਇਕ ਜਥੇ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਕਾਰਤ ਵੀਰਯ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਵਸ਼ਿਸ਼ਠ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਕਾਮ-ਦਹੁ, ਸ਼ਵਲਾ ਅਤੇ ਸੁਰਭੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[698] ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਸਮੁੰਦਰ ਮੰਥਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਚੌਦਾਂ ਰਤਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਕਾਮਧੇਨ ਨਾਂ ਦੀ ਗਊ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸੀ ਜੋ ਮਨ ਦੀ ਇਛਾ ਪੂਰੀ ਕਰਦੀ ਸੀ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 8 ਵਾਰ 3 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਕਾਮਧੇਨ/ਨਾ/ਨੁ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

---

[691] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ôúö.

[692] ਉਹੀ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ ôôó.

[693] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ñú÷õ.

[694] ਉਹੀ, ਭ. ਕਲ, ਪੰਨਾ ñóùú.

[695] ਉਹੀ, ਭ. ਨਲ, ਪੰਨਾ ñóùù.

[696] ਉਹੀ, ਭ. ਮਥੁ., ਪੰਨਾ ñôúø.

[697] ਉਹੀ, ਮ. ó, ਪੰਨਾ ñôñô.

[698] ਜੌਨ ਡੌਸਨ, (ਸੰਪਾ.), ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 175.

1. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਮ - **ਕਾਮਧੇਨ** ਹਰਿ ਹਰਿ ਗੁਣ ਗਾਮ॥[699]

ਸੁਰ - ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਵਰਣਤ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਵਰਗ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸੂਰਜ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਛੋਟੇ ਦੇਵਤਾ ਜੋ ਸਵਰਗ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਕ ਦੇਵਤਾ ਹੈ। ਇਕ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸਵਰ, 'ਸਵਰਗ' ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਅਸੁਰ ਅਰਥਾਤ ਅ+ਸੁਰ 'ਜੋ ਦੇਵਤਾ ਨਹੀ' ਤੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਰ ਦਾ ਭਾਵ ਦੇਵਤਾ ਹੈ।[700]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 73 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਸੁਰ/ਰਿ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:

1. ਦੇਵਤਾ/ਤੇ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 12 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

1. ਨਾਸ਼ਮਾਨ - **ਸੁਰ** ਸਿਧ ਗਣ ਗੰਧਰਬ ਮੁਨਿ ਜਨ ਸੇਖ ਪੀਰ ਸਲਾਰ॥[701]
2. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਉਸਤਤ - **ਸੁਰ** ਸਿਧ ਗਣ ਗੰਧਰਬ ਮੁਨਿ ਜਨ ਗੁਣ ਅਨਿਕ ਭਗਤੀ ਗਾਇਆ॥[702]
3. ਹੁਕਮ ਵਿਚ - ਭੈ ਵਿਚਿ ਸਿਧ ਬੁਧ **ਸੁਰ** ਨਾਥ॥[703]
4. ਪਰਮਾਤਮਾ - ਆਪੇ **ਸੁਰਿ** ਨਰ ਗਣ ਗੰਧਰਬਾ ਆਪੇ ਖਟ ਦਰਸਨ ਕੀ ਬਾਣੀ॥[704]
5. ਗੁਰਮੁਖ - ਚਰਨ ਕਮਲ ਸੰਗਿ ਪ੍ਰੀਤਿ ਮਨਿ ਲਾਗੀ **ਸੁਰਿ** ਜਨ ਮਿਲੇ ਪਿਆਰੇ॥[705]
8. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਭਾਲ - ਜਾ ਕਉ ਖੋਜਹਿ **ਸੁਰਿ** ਨਰ ਦੇਵ॥[706]

---

699 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ òöõ.

700 ਜੌਨ ਡੌਸਨ, (ਸੰਪਾ.), ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਕੋਸ਼, ਪੰਨੇ 134-35.

701 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ öô.

702 ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ òôù.

703 ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ôöô.

704 ਉਹੀ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ õõó.

705 ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ÷ñõ.

706 ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ññøñ.

8. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਉਸਤਤ - ਤ ਧਰਿਓ ਮਸਤਕਿ ਹਥੁ ਸਹਜਿ ਅਮਿਉ ਵੁਠਉ ਛਜਿ **ਸੁਰਿ** ਨਰ ਗਣ ਮੁਨਿ ਬੋਹਿਥ ਅਗਾਜਿ॥[707]
9. ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਉਪਮਾ - ਰੰਗਿ ਰਤੌ ਨਾਮ ਸਿਉ ਕਲ ਨਾਮੁ **ਸੁਰਿ** ਨਰਹ ਬੋਹੈ॥[708]
10. ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਉਪਮਾ - **ਸੁਰਿ** ਨਰ ਗਣ ਗੰਧਰਬ ਛਿਅ ਦਰਸਨ ਆਸਾਸੈ॥[709]
11. ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਉਸਤਤ - ਜਾ ਕੀ ਸੇਵਾ ਸਿਧ ਸਾਧ ਮੁਨਿ ਜਨ **ਸੁਰਿ** ਨਰ ਜਾਚਹਿ ਸਬਦ ਸਾਰੁ ਏਕ ਲਿਵ ਲਾਈ ਹੈ॥[710]
12. ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਮਹਿਮਾ - ਰਹਸੁ ਕੀਅਉ **ਸੁਰ** ਦੇਵ ਤੋਹਿ ਜਸੁ ਜਯ ਜਯ ਜੰਪਹਿ॥[711]

ਸੇਸੁ - ਇਹ ਸੱਪਾਂ ਜਾਂ ਨਾਗਾਂ ਅਤੇ ਪਾਤਾਲ ਦਾ ਰਾਜਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮਹਾਂ ਪ੍ਰਲਯ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਸੇਜ ਤੇ ਹੀ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਆਪਣੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਿਰ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਤੇ ਛਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 13 ਵਾਰ 3 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਸੇਖਨਾਗ/ਗਿ/ਗੈ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:

1. ਸੇਸੁ
2. ਸਹਸ ਫਨੀ/ ਸਹਸ੍ਰ ਫਨੀ
3. ਬਾਸਕ/ਕੁ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 3 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਬੇਅੰਤਤਾ - **ਸੇਖਨਾਗਿ** ਤੇਰੋ ਮਰਮੁ ਨ ਜਾਨਾਂ॥[712]
2. ਸੰਤ ਜਨਾਂ ਦੀ ਚਰਨ-ਧੂੜ ਦੀ ਲੋਚਾ- ਸੰਕਰੁ ਨਾਰਦੁ **ਸੇਖਨਾਗ** ਮੁਨਿ ਧੂਰਿ ਸਾਧੂ ਕੀ ਲੋਚੀਜੈ॥[713]

---

[707] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਕਲ, ਪੰਨਾ ñóøñ.

[708] ਉਹੀ, ਭ. ਕਲ, ਪੰਨਾ óñùò.

[709] ਉਹੀ, ਭ. ਕਲ, ਪੰਨਾ ñóùó.

[710] ਉਹੀ, ਭ. ਨਲ, ਪੰਨਾ ñóùø.

[711] ਉਹੀ, ਭ. ਹਰਿ., ਪੰਨਾ ñôúù.

[712] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ öùñ.

[713] ਉਹੀ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ ñóòö.

3. ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਉਸਤਤ - ਰਾਮ ਰਵਣ ਦੁਸਟ ਦਵਣ ਸਕਲ ਭਵਣ ਕੁਸਲ ਕਰਣ ਸਰਵ ਭੂਤ ਆਪਿ ਹੀ ਦੇਵਾਧਿ ਦੇਵ ਸਹਸ ਮੁਖ **ਫਨਿੰਦ** ਜੀਉ॥[714]

ਕਾਲਜਮੁਨ - ਇਕ ਦੈਂਤ ਜਿਸ ਨੇ ਫੌਜ ਲੈ ਕੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਵਿਰੁਧ ਮਥਰਾ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਜਰਾਸੰਧ ਦਾ ਦੋਸਤ ਅਤੇ ਜੰਗਾਂ ਜੁੱਧਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਸਾਥੀ ਸੀ। ਜਰਾਸੰਧ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਕਾਲ ਮਾਮੇ, ਕੰਸ ਦਾ ਸਹੁਰਾ ਸੀ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

1. ਬੁਰਾਈ ਦਾ ਖਾਤਮਾ - ਜਰਾਸੰਧਿ **ਕਾਲਜਮੁਨ** ਸੰਘਾਰੇ॥ ਰਕਤਬੀਜੁ ਕਾਲੁਨੇਮੁ ਬਿਦਾਰੇ॥[715]

ਕਾਲੀ - ਪੰਜ ਫਨਾਂ ਵਾਲਾ ਇਕ ਨਾਗ ਜੋ ਜਮਨਾ ਦੇ ਛੰਬ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੇ ਵਸ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤੇ ਛੰਬ ਨੂੰ ਛਡ ਕੇ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਵਸਨ ਲਈ ਕਿਹਾ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਸਰਵ ਵਿਆਪਕ ਪਭੂ - ਜੀਅ ਉਪਾਇ ਜੁਗਤਿ ਹਥਿ ਕੀਨੀ **ਕਾਲੀ** ਨਥਿ ਕਿਆ ਵਡਾ ਭਇਆ॥[716]

ਕਿੰਨਰ - ਉਹ ਮਿਥਿਹਾਸਿਕ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਰੀਰ ਮਨੁਖ ਦਾ ਅਤੇ ਸਿਰ ਘੋੜੇ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਵਰਗ ਦੇ ਰਾਗੀ ਅਤੇ ਸਹਿ ਗਾਇਕ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਕੈਲਾਸ਼ ਪਰਬਤ ਉਤੇ ਕੁਵੇਰ ਦੇ ਸਵਰਗ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 5 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 2 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

---

[714] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਗਯੰ., ਪੰਨਾ ñôúó.

[715] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ òòô.

[716] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ óõú.

1. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਉਸਤਤ - ਸੁਰ ਸਿਧ ਗਣ ਗੰਧਰਭ ਧਿਆਵਹਿ ਜਖ **ਕਿੰਨਰ** ਦੁਖ ਭਨੀ॥[717]

2. ਉਪਮਾ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ-ਸਿਮਰਹਿ ਸੋਈ ਨਾਮੁ ਜਖ੍ਹ ਅਰੁ **ਕਿੰਨਰ** ਸਾਧਿਕ ਸਿਧ ਸਮਾਧਿ ਹਰਾ॥[718]

ਕੁਬਿਜਾ - ਕੰਸ ਦੀ ਇਕ ਦਾਸੀ, ਜੋ ਬਟਣਾ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਮਲਣ ਵਿਚ ਵਡੀ ਨਿਪੁਣ ਸੀ, ਜਦ ਕ੍ਰਿਸਨ ਜੀ ਮਥਰਾ ਗਏ ਤਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਤੋਂ ਸੁਗੰਧ ਵਾਲਾ ਲੇਪ ਮੰਗਿਆ, ਇਸ ਨੇ ਕੰਸ ਦਾ ਬਟਣਾ ਕ੍ਰਿਸਨ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਮਲਿਆ. ਕ੍ਰਿਸਨ ਜੀ ਨੇ ਰੀਝ ਕੇ ਇਸ ਦੇ ਪੈਰ ਪੁਰ ਆਪਣਾ ਅੰਗੂਠਾ ਰੱਖ ਅਰ ਠੋਡੀ ਹੇਠ ਹੱਥ ਦੇ ਕੇ ਜੋ ਝਟਕਾ ਦਿਤਾ, ਤਾਂ ਕੁਬੜਾਪਨ ਦੂਰ ਹੋ ਗਿਆ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 3 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੁਆਰਾ ਉਧਾਰ ਕਰਨਾ- ਪਰਸ ਨਪਰਸ ਭਏ ਕੁਬਿਜਾ ਕਉ ਲੈ ਬੈਕੁਠਿ ਸਿਧਾਰੇ॥[719]

ਕੁਮੇਰ - ਹਿੰਦੂ ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁਬੇਰ, ਧਨ ਦਾ ਦੇਵਤਾ ਹੈ ਜੋ ਕੈਲਾਸ਼ ਪਰਬਤ ਤੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਦਾ ਨਾਮ ਅਲਕਾ ਪੁਰੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਸੁਮੇਰ ਪਰਬਤ ਦੀ ਮੰਦਰ ਨਾਮੀ ਚੋਟੀ ਉਤੇ ਇਕ ਬਾਗ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਚੱਤ੍ਰ ਰਥ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਰਚਨਾ - ਅਨਿਕ ਧਰਮ ਅਨਿਕ **ਕੁਮੇਰ**॥[720]

ਕੁਵਲੀਆਪੀੜ - ਇਕ ਬਲਵਾਨ ਮਦਮਸਤ ਹਾਥੀ ਜੋ ਕੰਸ ਨੇ ਮਥਰਾ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸਨ ਬਲਰਾਮ ਦੋਹਾਂ ਭਾਈਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਹਾਥੀ ਅੱਗੇ ਆਇਆ ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਥਾਂ ਮਾਰ ਦਿਤਾ।

---

[717] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ôõõ.

[718] ਉਹੀ, ਭ. ਕਲ, ਪੰਨਾ ñóùó.

[719] ਉਹੀ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ ùøñ.

[720] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ñòóö.

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੁਆਰਾ ਬੁਰਾਈ ਦਾ ਅੰਤ - **ਕੁਵਲੀਆ ਪੀੜੁ** ਆਪਿ ਮਰਾਇਦਾ ਪਿਆਰਾ ਕਰਿ ਬਾਲਕ ਰੂਪਿ ਪਚਾਹਾ॥[721]

ਕੇਸੀ - ਪੁਰਾਣਕ ਕਥਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕੇਸੀ ਕੰਸ ਦਾ ਇਕ ਦੇਉ-ਕੱਦ ਭਲਵਾਨ ਸੀ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਨੇ ਕਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦਾ ਵਿਅਰਥ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਜਦ ਇਹ ਅਖਾੜੇ ਵਿਚ ਆਇਆ ਤਾਂ ਇਸ ਨੇ ਘੋੜੇ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਉਤੇ ਝਪੱਟਾ ਮਾਰਿਆ। ਅੱਗੋਂ ਸ੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਣ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਜਬਾੜਿਆਂ ਵਿਚ ਬਾਂਹ ਪਾ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਥਾਂ ਮਾਰ ਦਿਤਾ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਬੁਰਾਈ ਦਾ ਅੰਤ - **ਕੇਸੀ** ਕੰਸ ਮਥਨੁ ਜਿਨਿ ਕੀਆ॥[722]

ਕ੍ਰਿਸਨ - ਹਿੰਦੂ ਅਵਤਾਰ ਮਾਲਾ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਜੀ ਨੂੰ ਸੋਲਾਂ ਕਲਾਂ ਅਵਤਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਅੱਠਵੇਂ ਅਵਤਾਰ ਸਨ। ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਦੁਆਪਰ ਯੁਗ ਵਿਖੇ ਮਾਤਾ ਦੇਵਕੀ ਤੇ ਪਿਤਾ ਵਾਸਦੇਵ ਦੇ ਘਰ ਮਥਰਾ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਗੋਕੁਲ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਨੰਦ ਗੁਆਲੇ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਯਸ਼ੋਧਾ ਨੇ ਕੀਤੀ। ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਕੋਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ, "ਅਜੋਕਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਾਰਤੀ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦਾ ਇਕ ਉਘਾ ਨਾਇਕ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤੇ ਲੋਕ ਪ੍ਰਿਯ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਅਠਵਾਂ ਅਵਤਾਰ ਜਾਂ ਉਸ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਸਰੂਪ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"[723]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 22 ਵਾਰ 7 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਕਿਸਨੁ/ਕ੍ਰਿਸਨੰ/ ਨਾ/ਨਿ/ਨੁ/ਸ/ਸੰ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤੇ ਹਨ:

---

[721] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ öúö.

[722] ਉਹੀ, ਭ. ਨਾਮ., ਪੰਨਾ ø÷ô.

[723] ਜੌਨ ਡੌਸਨ, (ਸੰਪਾ.), ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 185.

1. ਕਾਨ/ਨੁ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 7 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

1. ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਹਤਤਾ - **ਕ੍ਰਿਸਨੁ** ਬਲਭਦ੍ਰ ਗੁਰ ਪਗ ਲਗਿ ਧਿਆਵੈ॥[724]
2. ਪਭੂ ਦੀ ਰਚਨਾ - ਹਰਿ ਆਪੇ **ਕਾਨ੍ਹ** ਉਪਾਇਦਾ ਮੇਰੇ ਗੋਵਿਦਾ ਹਰਿ ਆਪੇ ਗੋਪੀ ਖੋਜੀ ਜੀਉ॥[725]
3. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਉਸਤਤ - ਗਾਵਨਿ ਗੋਪੀਆ ਗਾਵਨਿ **ਕਾਨ੍ਹ**॥[726]
4. ਪਰਮਾਤਮਾ - ਏਕ **ਕ੍ਰਿਸਨੰ** ਸਰਬ ਦੇਵਾ ਦੇਵ ਦੇਵਾ ਤ ਆਤਮਾ॥[727]
5. ਮਾਇਆ - **ਕ੍ਰਿਸ**॥ ਤੇ ਜਾਨਊ ਹਰਿ ਹਰਿ ਨਾਚੰਤੀ ਨਾਚਨਾ॥[728]
6. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਉਪਮਾ - ਦੁਆਪਰਿ **ਕ੍ਰਿਸਨ** ਮੁਰਾਰਿ ਕੰਸ ਕਿਰਤਾਰਥੁ ਕੀਓ॥[729]
7. ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਉਪਮਾ - ਬਲਿਹਿ ਸਬਲ ਮਲਨ ਭਗਿ ਫਲਨ **ਕਾਨ੍ਹ** ਕੁਅਰ ਨਿਹਕਲੰਕ ਬਜੀ ਡੰਕ ਚੜ੍ਹੂ ਦਲ ਰਵਿੰਦ ਜੀਉ॥[730]

ਗਉਤਮ - ਬਾਲਮੀਕਿ ਰਾਮਾਇਣ ਅਨੁਸਾਰ ਗੌਤਮ ਜਨਕ ਦਾ ਪਿਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਪੁਰੋਹਿਤ ਸ਼ਤਾਨੰਦ ਦਾ ਪਿਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸੀ ਅਹਿਲਿਆ। ਅਹਿਲਿਆ ਦੇ ਇੰਦਰ ਨਾਲ ਅਯੋਗ ਸੰਬੰਧ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਗੋਤਮ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੱਥਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੜ੍ਹ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਸਰਾਪ ਦਿਤਾ ਜਿਸ ਦਾ ਉਧਾਰ ਪਿਛੋਂ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦ੍ਰ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤਾ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 5 ਵਾਰ 3 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਗੋਤਮ/ਮੁ/ਗਉਤਮ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 2 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਵਿਕਾਰਾਂ ਕਾਰਨ ਦੁਖ ਭੋਗਣਾ - **ਗੋਤਮ** ਨਾਰਿ ਉਮਾਪਤਿ ਸ੍ਵਾਮੀ॥[731]

---

724 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ ñöõ.
725 ਉਹੀ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ ñ÷ô.
726 ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ôöõ.
727 ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ôöù.
728 ਉਹੀ, ਭ. ਨਾਮ, ਪੰਨਾ öùó.
729 ਉਹੀ, ਭ. ਕਲ, ਪੰਨਾ ñóùú.
730 ਉਹੀ, ਭ. ਗਯੰ., ਪੰਨਾ ñôúó.
731 ਉਹੀ, ਭ. ਰਵਿ., ਪੰਨਾ ÷ñú.

2. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਉਪਮਾ - ਸੁਖਦੇਉ ਪਰੀਖ੍ਤ ਗੁਣ ਰਵੈ **ਗੋਤਮ** ਰਿਖਿ ਜਸੁ ਗਾਇਓ॥[732]

ਗੰਗੇਵ - ਗੰਗਾ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਕੌਰਵਾਂ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦਾ ਪੜਦਾਦਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ 'ਗੰਗੇਵ ਪਿਤਾਮਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਜਾ ਸ਼ਾਤਨੂੰ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਮ ਦੇਵਬ੍ਰਤ ਸੀ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਨਾਮ ਦੀ ਮਹਿਮਾ - ਸੋਈ ਨਾਮੁ ਸਿਮਰਿ **ਗੰਗੇਵ** ਪਿਤਾਮਹ ਚਰਣ ਚਿਤ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਰਸਿਆ॥[733]

ਗਜ – ਪੌਰਾਣਿਕ ਸਾਹਿਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਸ੍ਰਾਪ ਗ੍ਰਸਿਤ ਹਾਥੀ। ਇਹ ਇਕ ਸਮੇਂ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਲਈ ਤਲਾਬ ਤੇ ਗਿਆ ਜਿਥੇ ਇਸ ਨੂੰ ਗ੍ਰਾਹ (ਤੰਦੂਏ) ਨੇ ਪੈਰਾਂ ਤੋਂ ਫੜ ਲਿਆ। ਗਜ ਨੇ ਪੈਰ ਛੁਡਾਣ ਲਈ ਪੂਰਾ ਤਾਣ ਲਾਇਆ ਪਰੰਤੂ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ। ਅੰਤ ਹਾਰ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਟਿਕ ਕੇ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨ ਲਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਛਿਣ ਵਿਚ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਛੁਟਕਾਰਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 4 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 2 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਬਰਕਤ - **ਗਜ** ਕੋ ਤ੍ਰਾਸੁ ਮਿਟਿਓ ਜਿਹ ਸਿਮਰਤ ਤੁਮ ਕਾਹੇ ਬਿਸਰਾਵਉ ॥[734]
2. ਗਣੇਸ਼ - ਕਹੁ ਗੁਰ **ਗਜ** ਸਿਵ ਸਭੁ ਕੋ ਜਾਨੈ ॥[735]

ਗਣ - ਗਣ ਦਾ ਲਫਜ਼ੀ ਅਰਥ ਸਮੂੰਹ ਹੈ, ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਸੇਵਕ 'ਗਣ' ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਿਵ ਗਣ, ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਸੇਵਕਾਂ ਦਾ ਮੁਖੀ ਗਣੇਸ਼ ਹੈ। ਪੁਰਾਣਕ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੇਵਕ ਮੰਡਲੀ ਕੈਲਾਸ਼ ਪਰਬਤ ਤੇ ਸ਼ਿਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

---

[732] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਕਲ, ਪੰਨਾ ñóùú.

[733] ਉਹੀ, ਭ. ਕਲ, ਪੰਨਾ ñóùó.

[734] ਉਹੀ, ਮ. ù, ਪੰਨਾ òñù.

[735] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ óòö.

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 18 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 7 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਨਾਸ਼ਵਾਨ - ਸੁਰ ਸਿਧ **ਗਣ** ਗੰਧਰਭ ਮੁਨਿ ਜਨਸੇਖ ਪੀਰ ਸਲਾਰ॥ ਦਰਿ ਕੂਚ ਕੂਚਾ ਕਰਿ ਗਏ ਅਵਰੇ ਭਿ ਚਲਣਹਾਰ॥[736]
2. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਉਸਤਤ - ਸੁਰ ਸਿਧ **ਗਣ** ਗੰਧਰਬ ਮੁਨਿ ਜਨ ਗੁਣ ਅਨਿਕ ਭਗਤੀ ਗਾਇਆ॥[737]
3. ਪਰਮਾਤਮਾ - ਆਪੇ ਸੁਰਿ ਨਰ **ਗਣ** ਗੰਧਰਬਾ ਆਪੇ ਖਟ ਦਰਸਨ ਕੀ ਬਾਣੀ॥[738]
4. ਨਾਮ ਦੀ ਮਹਿਮਾ - **ਗਣ** ਗੰਧਰਬ ਨਾਮੇ ਸਭਿ ਉਧਰੇ ਗੁਰ ਕਾ ਸਬਦੁ ਬੀਚਾਰਿ॥[739]
5. ਉਪਮਾ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ - ਤ ਧਰਿਓ ਮਸਤਕਿ ਹਥੁ ਸਹਜਿ ਅਮਿਉ ਵੁਠਉ ਛਜਿ ਸੁਰਿ ਨਰ **ਗਣ** ਮੁਨਿ ਬੋਹਿਯ ਅਗਾਜਿ॥[740]
6. ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਉਸਤਤ - ਸੁਰਿ ਨਰ **ਗਣ** ਗੰਧਰਬ ਛਿਅ ਦਰਸਨ ਆਸਾਸੈ॥[741]
7. ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਉਪਮਾ - ਜਾ ਕੀ ਸੇਵ ਸਿਧ ਸਿਵ ਸਾਧਿਕ ਸੁਰ ਅਸੁਰ **ਗਣ** ਤਰਹਿ ਤੇਤੀਸ ਗੁਰ ਬਚਨ ਸੁਣਿ ਕੰਨ ਰੇ॥[742]

ਗਣੇਸੰ - ਇਹ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਤੇ ਪਾਰਵਤੀ ਦਾ ਪੁਤਰ ਸੀ। ਪਾਰਵਤੀ ਮਾਤਾ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਇਸ ਨੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਪਹਿਰਾ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਨੇ ਰੋਸ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਸਿਰ ਧੜ ਤੋਂ ਅਲਗ ਕਰ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਪਾਰਵਤੀ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਧੜ ਨਾਲ ਹਾਥੀ ਦਾ ਸਿਰ ਜੜਿਆ ਗਿਆ। ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ

---

736 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ öô.
737 ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ òôù.
738 ਉਹੀ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ õõó.
739 ਉਹੀ, ਮ. ó, ਪੰਨਾ ñòõù.
740 ਉਹੀ, ਮ. ਕਲ, ਪੰਨਾ ñóùñ.
741 ਉਹੀ, ਭ. ਕਲ, ਪੰਨਾ ñóùñ.
742 ਉਹੀ, ਭ. ਕਲ, ਪੰਨਾ ñôúñ.

ਕੋਸ਼, "ਇਹ ਬੁਧੀ ਦਾ ਦੇਵਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਘਨਾਂ ਨੂੰ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਸਦਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਹਤੱਵ-ਪੂਰਨ ਉਤਸਵ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਆਰਾਧਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਉਸਤਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।"[743]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਕਰਮ ਕਾਂਡ - ਸਿਲ ਪੂਜਸਿ ਚਕ੍ਰ **ਗਣੇਸੰ**॥[744]

ਗੰਧਰਬ - ਵੇਦ ਵਿਚ ਵਰਣਤ ਦੈਵੀ ਗੰਧਰਵ ਇਕ ਦੇਵਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਵਰਗ ਤੇ ਦੈਵੀ ਸੱਚ ਦੇ ਰਹੱਸਾਂ ਦੀ ਸਾਰ ਸੀ ਤੇ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਗੋਲਡ-ਸਟੂਕਰ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸੂਰਜ ਦੀ ਜੋਤ ਦਾ ਮਾਨਵੀਕਰਨ ਹਨ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਗੰਧਰਵਾਂ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਅਕਾਸ਼ ਜਾਂ ਪੁਲਾੜ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਦੇਵਤਿਆਂ ਲਈ ਸੋਮਰਸ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਸੀ।[745]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 19 ਵਾਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 6 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਨਾਸ਼ਵਾਨ - ਸੁਰ ਸਿਧ ਗਣ **ਗੰਧਰਭ** ਮੁਨਿ ਜਨ ਸੇਖ ਪੀਰ ਸਲਾਰ॥ ਦਰਿ ਕੂਚ ਕੂਚਾ ਕਰਿ ਗਏ ਅਵਰ ਭਿ ਚਲਣਹਾਰ॥[746]
2. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਉਸਤਤ - ਸੁਰ ਸਿਧ ਗਣ **ਗੰਧਰਬ** ਮੁਨਿ ਜਨ ਗੁਣ ਅਨਿਕ ਭਗਤੀ ਗਾਇਆ॥[747]
3. ਪਰਮਾਤਮਾ - ਆਪੇ ਸੁਰਿ ਨਰ ਗਣ ਗੰਧਰਬਾ ਆਪੇ ਖਟ ਦਰਸਨ ਕੀ ਬਾਣੀ॥[748]
4. ਨਾਮ ਦੀ ਮਹਿਮਾ - ਗਣ ਗੰਧਰਬ ਨਾਮੇ ਸਭਿ ਉਧਰੇ ਗੁਰ ਕਾ ਸਬਦੁ ਬੀਚਾਰਿ॥[749]

---

[743] ਜੌਨ ਡੌਸਨ, (ਸੰਪਾ.), ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 213.

[744] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਬੇ., ਪੰਨਾ ñóõñ.

[745] ਜੌਨ ਡੌਸਨ, (ਸੰਪਾ.), ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 215.

[746] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ öô.

[747] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ òôù.

[748] ਉਹੀ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ õõó.

[749] ਉਹੀ, ਮ. ó, ਪੰਨਾ ñòôù.

5. ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਉਸਤਤ - ਸੁਰਿ ਨਰ ਗਣ **ਗੰਧਰਬ** ਛਿਅ ਦਰਸਨ ਆਸਾਸੈ॥[750]

6. ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਉਸਤਤ - ਪਾਯਉ ਨਹੀ ਅੰਤੁ ਸੁਰੇ ਅਸੁਰਹ ਨਰ ਗਣ **ਗੰਧ੍ਰਬ** ਖੋਜੰਤ ਫਿਰੇ॥ -

 - ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਰਾਮਦਾਸ ਜਯੋ ਜਯ ਜਗ ਮਹਿ ਤੈ ਹਰਿ ਪਰਮ ਪਦੁ ਪਾਇਯਉ ॥[751]

ਗਨਿਕਾ - ਪੁਰਾਣਕ ਮਨੌਤ ਅਨੁਸਾਰ ਗਨਿਕਾ ਇਕ ਵੇਸਵਾ ਸੀ। ਪਰ ਕਿਸੇ ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਨੂੰ ਤੋਤਾ ਭੇਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜੋ ਰਾਮ-ਰਾਮ ਉਚਾਰਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਇਸਦਾ ਵੀ ਉਧਾਰ ਹੋਇਆ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 9 ਵਾਰ 3 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਗਨਕ/ਕਾ/ਨਿਕਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਨਾਮ ਦੀ ਮਹਿਮਾ - ਅਜਾਮਲੁ **ਗਨਿਕਾ** ਜਿਹ ਸਿਮਰਤ ਮੁਕਤ ਭਏ ਜੀਅ ਜਾਨੋ॥[752]

ਗਰੁੜ - ਇਕ ਮਿਥਿਹਾਸਿਕ ਪੰਛੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੰਛੀਆਂ ਦਾ ਰਾਜਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਵਾਹਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅੱਧਾ ਭਾਗ ਮਨੁਖ ਦਾ ਤੇ ਅੱਧਾ ਪੰਛੀਆਂ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਸਿਰ, ਖੰਭ ਤੇ ਨਹੁੰਦਰਾਂ ਉਕਾਬ ਦੀਆਂ ਅਤੇ ਰੰਗ ਚੰਗਾ ਚਮਕਦਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਕਸ਼ਪ ਤੇ ਮਾਤਾ ਵਿਨਤਾ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਕੋਸ਼, "ਗਰੁੜ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਉਪਾਧੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸੁਪਰਣ ਜਾਂ ਗਰੁਤਮਾਨ (ਪੰਛੀਆਂ ਦਾ ਸਰਦਾਰ) ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਦਕਸ਼ਾਯ, ਸ਼ਾਲਮਲਿਨ, ਤਾਰਕਸ਼ਯ ਅਤੇ ਵਿਨਾਯਕ ਵੀ ਆਖਦੇ ਹਨ।"[753]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 4 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਗਰੁੜ//ੜੁ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 2 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਬੇਅੰਤਤਾ - ਹਨੂਮਾਨ ਸਰਿ **ਗਰੁੜ** ਸਮਾਨਾਂ॥[754]

2. ਬੇਨਤੀ - ਪਾਖੰਤਣ ਬਾਜ ਬਜਾਇਲਾ ॥ **ਗਰੁੜ** ਚੜੇ ਗੋਬਿੰਦ ਆਇਲਾ॥[755]

---

[750] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਕਲ, ਪੰਨਾ ñóùñ.

[751] ਉਹੀ, ਭ. ਬਲ, ਪੰਨਾ ñôúõ.

[752] ਉਹੀ, ਮ. ù, ਪੰਨਾ øóú.

[753] ਜੌਨ ਡੌਸਨ, (ਸੰਪਾ.), ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 218.

[754] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ öùñ.

[755] ਉਹੀ, ਭ. ਨਾਮ., ਪੰਨਾ ññöö.

ਚੰਡੂਰੁ - ਰਾਜੇ ਕੰਸ ਦੇ ਅਖਾੜੇ ਦਾ ਇਕ ਰਾਖਸ਼-ਬਿਰਤੀ ਵਾਲਾ ਭਲਵਾਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਅਤੇ ਬਲਭੱਦਰ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਖਾਤਰ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਹਿਲੀ ਟਕਰ ਵਿਚ ਹੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿਤਾ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਹਵਾਲਾ 2 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਚੰਡੂਰੁ/ਚਾਂਡੂਰੁ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 2 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

1. ਨਾਸ਼ਵਾਨ - ਕੰਸੁ ਕੇਸੁ **ਚਾਂਡੂਰੁ** ਨ ਕੋਈ॥[756]

2. ਬੁਰਾਈ ਦਾ ਅੰਤ - ਕਰਿ ਬਾਲਕ ਰੂਪ ਉਪਾਇਦਾ ਪਿਆਰਾ **ਚੰਡੂਰੁ** ਕੰਸੁ ਕੇਸੁ ਮਾਰਾਹਾ॥[757]

ਚੰਦ੍ਰਹਾਂਸ - ਦੱਖਣ ਦਾ ਇਕ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਜਿਸ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਦ ਹੀ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸੁਨਮ ਸੁੰਨਾ ਅਤੇ ਉਪਰਾਮ ਹੋ ਗਿਆ, ਪਰ ਕੁਝ ਬੀਰਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮੇ ਕਰਨ ਪਿਛੋਂ ਇਹ ਤਖਤ ਦਾ ਮਾਲਕ ਬਣ ਗਿਆ।[758]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

1. ਕਰਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਫਲ ਭੋਗਣਾ - ਸਭੁ ਹੈ ਬ੍ਰਹਮੁ ਬ੍ਰਹਮੁ ਹੈ ਪਸਰਿਆ ਮਨਿ ਬੀਜਿਆ ਖਾਵਾਰੇ॥ ਜਿਉ ਜਨ **ਚੰਦ੍ਰਹਾਂਸ** ਦੁਖਿਆ ਧ੍ਰਿਸਟਬੁਧੀ ਅਪੁਨਾ ਘਰੁ ਲੂਕੀ ਜਾਰੇ॥[759]

ਚੰਦ੍ਰਾਵਲਿ - ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੀਆਂ ਅਤਿ ਪਿਆਰੀਆਂ ਗੋਪੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਚੰਦ੍ਰਾਵਲਿ ਇਕ ਮੁਖੀ ਗੋਪੀ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਬਿੰਦੁਮਤੀ ਤੇ ਚੰਦ੍ਰਭਾਨ ਦੀ ਬੇਟੀ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਗੋਵਰਧਨ ਨਾਲ ਵਿਆਹੀ ਹੋਈ ਸੀ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਸਰਵ ਵਿਆਪਕ ਪਰਮਾਤਮਾ - ਜੁਜ ਮਹਿ ਜੋਰਿ ਛਲੀ **ਚੰਦ੍ਰਾਵਲਿ** ਕਾਨੑ ਕ੍ਰਿਸਨੁ ਜਾਦਮੁ ਭਇਆ॥[760]

---

[756] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ òòõ.

[757] ਉਹੀ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ öúö.

[758] ਜੌਨ ਡੌਸਨ, (ਸੰਪਾ.), ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 230.

[759] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ ùøò.

[760] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ô÷ú.

ਚਿਤ-ਗੁਪਤ - ਯਮਪੁਰੀ ਦਾ ਲਿਖਾਰੀ, ਜਿਹੜਾ ਮਨੁਖਾਂ ਦੇ ਪੁੰਨਾਂ ਤੇ ਪਾਪਾਂ ਦਾ ਲੇਖਾ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਯਮ ਦਾ ਲੇਖਾਕਾਰ।[761]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 10 ਵਾਰ 4 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਚਿਤ ਗੁਪਤ/ਚਿਤੁ ਗੁਪਤੁ/ਚਿਤ੍ਰ ਗੁਪਤਿ/ਤੁ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 2 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਉਸਤਤ - ਗਾਵਹਿ **ਚਿਤ ਗੁਪਤੁ** ਲਿਖਿ ਜਾਣਹਿ ਲਿਖਿ ਲਿਖਿ ਧਰਮੁ ਵੀਚਾਰੇ॥[762]
2. ਅਵਚੇਤਨ ਮਾਨਸਿਕ ਅਵਸਥਾ - **ਚਿਤ੍ਰ ਗੁਪਤੁ** ਸਭ ਲਿਖਤੇ ਲੇਖਾ॥[763]

ਜਸਰਥ – ਇਕ ਸੂਰਜਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਕੁਮਾਰ, ਜੋ ਇਕਸ਼ਵਾਕੂ ਦੀ ਵੰਸ ਦੇ ਅਜ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਅਯੋਧਿਆ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਪਤਨੀਆਂ ਸਨ। ਬੇਉਲਾਦ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੇ ਅਸ਼ਮੇਧ ਯੱਗ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਰਾਮਾਇਣ ਅਨੁਸਾਰ ਮਹਾਰਾਣੀ ਕੌਸ਼ਲਿਆ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਮਿਰਤਕ ਘੋੜੇ ਦੇ ਕੋਲ ਹੀ ਬੈਠੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਦੂਜੀਆਂ ਦੋ ਰਾਣੀਆਂ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰਹੀਆਂ। ਫੇਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਰਾਣੀਆਂ ਤੋਂ ਦਸ਼ਰਥ ਦੇ ਘਰ ਚਾਰ ਪੁੱਤਰ ਹੋਏ।[764]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 2 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਜਸਰਥ/ਦਸਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 2 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ - **ਜਸਰਥ** ਰਾਇ ਨੰਦੁ ਰਾਜਾ ਮੇਰਾ ਰਾਮ ਚੰਦੁ ਪ੍ਰਣਵੈ ਨਾਮਾ ਤਤੁ ਰਸੁ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਪੀਜੈ॥[765]
2. ਉਪਮਾ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ-ਰਘੁਬੰਸਿ ਤਿਲਕੁ ਸੁੰਦਰੁ **ਦਸਰਥ** ਘਰਿ ਮੁਨਿ ਬੰਛਹਿ ਜਾ ਕੀ ਸਰਣੰ॥ [766]

---

[761] ਜੌਨ ਡੌਸਨ, (ਸੰਪਾ.), ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 241.

[762] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ö.

[763] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ óùó.

[764] ਜੌਨ ਡੌਸਨ, (ਸੰਪਾ.), ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 271.

[765] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਨਾਮ., ਪੰਨਾ ù÷ó.

[766] ਉਹੀ, ਭ. ਗਯੰ., ਪੰਨਾ ñôúñ.

ਜਸੁਦਾ - ਗੋਕੁਲ ਵਾਸੀ ਨੰਦ ਨਾਮੀ ਗੁਆਲੇ ਦੀ ਪਤਨੀ ਜੋ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਪਾਲਕ ਮਾਤਾ ਸੀ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 2 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਜਸੁਦਾ/ਜਸੋਦ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 2 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਮੋਹ ਮਾਇਆ - ਹਥੋ ਹਥਿ ਨਚਾਈਐ ਵਣਜਾਰਿਆ ਮਿਤ੍ਰਾ ਜਿਉ **ਜਸੁਦਾ** ਘਰਿ ਕਾਨੁ॥[767]
2. ਉਸਤਤ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ - ਕਵਲ ਨੈਨ ਮਧੁਰ ਬੈਨ ਕੋਟਿ ਸੈਨ ਸੰਗ ਸੋਭ ਕਹਤ ਮਾ **ਜਸੋਦ** ਜਿਸਹਿ ਦਹੀ ਭਾਤੁ ਖਾਹਿ ਜੀਉ॥[768]

ਜਖ - ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਖਾਸ ਸ੍ਰੇਣੀ ਜੋ ਕਿ ਧਨਪਤਿ ਕੁਬੇਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਖਜਾਨੇ ਦੀ ਪਹਿਰੇਦਾਰੀ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 5 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਜਖ੍/ਖਿ੍ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 4 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਜੂਨੀ - ਕਈ ਕੋਟਿ **ਜਖ੍** ਕਿੰਨਰ ਪਿਸਾਚ॥[769]
2. ਮਾਇਆ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ - ਸਿਧ ਸਾਧਿਕ ਅਰੁ **ਜਖ੍** ਕਿੰਨਰ ਨਰ ਰਹੀ ਕੰਠਿ ਉਰਝਾਇ॥[770]
3. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਉਸਤਤ - ਸਿਮਰਹਿ **ਜਖ੍ਹਿ** ਦੈਤ ਸਭਿ ਸਿਮਰਹਿ ਅਗਨਤ ਨ ਜਾਈ ਜਸੁ ਗਨਾ॥[771]
4. ਨਾਮ ਦੀ ਮਹਿਮਾ - ਦੇਵ ਕੁਲ ਦੈਤ ਕੁਲ **ਜਖ੍** ਕਿੰਨਰ ਨਰ ਸਾਗਰ ਉਤਰੇ ਪਾਰੇ॥[772]

ਜਨਕ - ਮਿਥਲਾਪੁਰੀ ਦਾ ਇਕ ਰਾਜਾ ਜੋ ਕਿ ਗ੍ਰਹਿਸਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਬੜਾ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦਾ ਧਰਮਾਤਮਾ ਸੀ ਤੇ ਜਿਸ ਨੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਰਾਜਯੋਗ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਨਿਭਾਇਆ। ਇਹ ਰਾਜਾ ਹਰਸਵਰਮਾ ਦਾ

---

767 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ÷õ.

768 ਉਹੀ, ਭ. ਗਯੰ., ਪੰਨਾ ñôúò.

769 ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ò÷ö.

770 ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ õúú.

771 ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ñú÷ù.

772 ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ñòöù.

ਪੁੱਤਰ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਮ ਸੀਰ ਧਵਜ ਸੀ ਪਰ ਪਿਛੋਂ ਬੰਸ ਦੀ ਅੱਲ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ 'ਜਨਕ' ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋਇਆ। ਇਸੇ ਰਾਜ ਜੋਗੀ ਜਨਕ ਦੀ ਸਪੁੱਤਰੀ ਸੀਤਾ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦ੍ਰ ਜੀ ਨੂੰ ਵਿਆਹੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਸੀਤਾ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਬੀ ਹੈ, ਜੋ ਰਾਜਾ ਅਰ ਗਯਾਨੀ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਜਨਕ ਇਕ ਰਾਜਾ ਦਾ ਨਾਮ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਇਕ ਲਕਬ ਸੀ, ਜੋ ਮਿਲਖਾ ਦੇ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਇਕ ਲੜੀ ਦਾ ਸੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਹੋਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਜਨਕ ਪਦ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਲਈ 'ਰਾਜ ਤੇ ਯੋਗ' ਦੀ ਪ੍ਰਬੀਨਤਾ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੋ ਗਿਆ।[773]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 6 ਵਾਰ 4 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਜਨਕ/ਕਿ/ਕੁ/ਨਿਕ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 3 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਨਾਮ ਦੀ ਬਰਕਤ - ਜਪਿਓ ਨਾਮੁ ਸੁਕ **ਜਨਕ** ਗੁਰ ਬਚਨੀ ਹਰਿ ਹਰਿ ਸਰਣਿ ਪਰੇ॥[774]
2. ਗਿਆਨੀ ਜਾਂ ਵਿਦਵਾਨ ਪੁਰਸ਼- **ਜਨਕੁ** ਸੋਇ ਜਿਨਿ ਜਾਣਿਆ ਉਨਮਨਿ ਰਥੁ ਧਰਿਆ॥[775]
3. ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਮਹਿਮਾ - ਤੂ ਤਾ **ਜਨਿਕ** ਰਾਜਾ ਅਉਤਾਰ ਸਬਦੁ ਸੰਸਾਰਿ ਸਾਰੁ ਰਹਹਿ ਜਗਤ੍ਰ ਜਲ ਪਦਮ ਬੀਚਾਰ॥[776]

ਜਨਮੇਜਾ - ਇਕ ਮਹਾਨ ਰਾਜਾ ਜੋ ਪਰੀਖਤ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਅਰਜਨ ਦਾ ਪੜਪੋਤਰਾ ਸੀ।ਇਸੇ ਰਾਜੇ ਲਈ ਵੈਸ਼ੰਪਾਯਨ ਨੇ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦਾ ਪਾਠ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਰਾਜੇ ਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹਤਿਆ ਦੇ ਪਾਪ ਦੇ ਪਸ਼ਚਾਤਾਪ ਵਜੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸ੍ਰਵਣ ਕੀਤਾ ਸੀ।[777] ਪਰੀਖਤ ਦਾ ਪੁਤ੍ਰ, ਇਸ ਨੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਬਦਲਾ ਤਕਸ਼ਕ ਤੋਂ ਲਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਆਪ ਵਯਾਸ ਦੇ ਵਰਜਣ ਤੇ ਬੀ ਜਗ ਕਰਕੇ 18 ਬ੍ਰਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਸ਼ਾਪਤ ਹੋ ਕੋਹੜੀ ਹੋਇਆ।[778]

---

[773] ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, (ਟੀਕਾ.), ਸੰਥਯਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ (ਭਾਗ 1), ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ, (ਸੰਪਾ.), ਪੰਨਾ 229.

[774] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ ùùõ.

[775] ਉਹੀ, ਭ. ਕਲ, ਪੰਨਾ ñóùø.

[776] ਉਹੀ, ਭ. ਕਲ, ਪੰਨਾ ñóùñ.

[777] ਜੌਨ ਡੌਸਨ, (ਸੰਪਾ.), ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਕੋਸ਼, ਪੰਨੇ 247-48.

[778] ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, (ਟੀਕਾ.), ਸੰਥਯਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ (ਭਾਗ 3), ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ, (ਸੰਪਾ.), ਪੰਨਾ 1413.

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 3 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਜਨਮੇਜਾ/ਜੇ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਮਨਮੁਖ - ਰਾਜਾ **ਜਨਮੇਜਾ** ਦੇ ਮਤੀ ਬਰਜਿ ਬਿਆਸਿ ਪੜ੍ਹਾਇਆ॥[779]

ਜਮ - ਮੌਤ ਦਾ ਦੂਤ, ਪ੍ਰਾਣ ਕਢਣ ਵਾਲਾ ਦੇਵਤਾ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 491 ਵਾਰ 7 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਜਨ/ਮਾ/ਮਿ/ਮੁ/ਮੈ/ਜਾਮ/ਮੁ/ਜਮਰਾਉ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:

1. ਅਜਰਾਈਲ/ਲਿ/ਲੁ
2. ਧਰਮਰਾਓ/ਇ/ਧ੍ਰਮਰਾਇਆ
3. ਪਾਹੂ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 9 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਮੰਨਣ ਦੀ ਮਹਤਤਾ - ਮੰਨੈ **ਜਮ** ਕੈ ਸਾਥਿ ਨ ਜਾਇ॥[780]
2. ਨਾਮ ਵਿਹੂਣੇ ਜੀਵ - ਜਿਨ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਰਸੁ ਨਾਮੁ ਨ ਪਾਇਆ ਤੇ ਭਾਗਹੀਣ **ਜਮ** ਪਾਸਿ॥[781]
3. ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਦੀ ਮਹਤਤਾ - ਸਾਧਸੰਗਤਿ ਹੋਇ ਨਿਰਮਲਾ ਕਟੀਐ **ਜਮ** ਕੀ ਫਾਸ॥[782]
4. ਕਿਰਪਾ/ਬਖਸੀਸ - ਸਤਿਗੁਰ ਹੋਇ ਦਇਆਲੁ ਤਾ **ਜਮ** ਕਾ ਡਰੁ ਕੇਹਾ॥[783]
5. ਦਵੈਤਵਾਦ ਦੀ ਭਾਵਨਾ - ਮੇਰੇ ਮਨ ਨਾਮ ਬਿਨਾ ਜੋ ਦੂਜੈ ਲਾਗੇ ਤੇ ਸਾਕਤ ਨਰ **ਜਮਿ** ਘੁਟੀਐ॥[784]
6. ਸੇਵਾ ਦੀ ਮਹਤਤਾ - ਪ੍ਰਭ ਸੇਵਾ **ਜਮੁ** ਲਗੈ ਨ ਨੇਰੇ॥[785]

---

[779] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñóùø.

[780] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ó.

[781] ਉਹੀ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ ñú.

[782] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ôô.

[783] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñôù.

[784] ਉਹੀ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ ñ÷ú.

[785] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ñù÷.

7. ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਬਰਕਤ - ਪ੍ਰਭ ਕੈ ਸਿਮਰਨਿ ਦੂਖੁ **ਜਮੁ** ਨਸੈ॥[786]

8. ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਉਪਮਾ - ਸਰਣਿ ਪਰਹਿ ਤੇ ਉਬਰਹਿ ਛੋਡਿ **ਜਮ** ਪੁਰ ਕੀ ਲਿਖਹ॥[787]

9. ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਉਸਤਤ - ਭਰਮ ਭੂਲੇ ਸੰਸਾਰ ਛੁਟਹ ਜੂਨੀ ਸੰਘਾਰ **ਜਮ** ਕੋ ਨ ਡੰਡ ਕਾਲ ਗੁਰਮਤਿ ਧ੍ਹਾਈ ਹੈ॥[788]

ਜਮਦਗਨ - ਭ੍ਰਿਗੂ ਬੰਸ ਦਾ ਇਕ ਰਿਸ਼ੀ ਜੋ ਕਿ ਪਿਤਾ ਰਿਚੀਕ ਤੇ ਮਾਤਾ ਸਤਯਵਤੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ, ਇਹ ਇਕ ਬੜਾ ਹੀ ਤਪੱਸਵੀ ਤੇ ਸੂਰਵੀਰ ਪੁਰਸ਼ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਸੂਰਜਬੰਸੀ ਰਾਜਾ ਪ੍ਰਸੇਨ ਜਿੱਤ ਦੀ ਸਪੁੱਤਰੀ ਰੁਣੁਕਾ ਵਿਆਹੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਪੰਜ ਪੁੱਤਰ ਪੈਦਾ ਹੋਏ-ਰੁਮਨਾਨ, ਸੁਸੇਨ, ਵਹੁ, ਵਿਸ਼ਾਵਵਹੁ ਤੇ ਪਰਸੁਰਾਮ।ਛੋਟਾ ਪੁੱਤਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋਇਆ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਉਪਮਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ-ਗਾਵੈ **ਜਮਦਗਨਿ** ਪਰਸਰਾਮੇਸੁਰ ਕਰ ਕੁਠਾਰੁ ਰਘੁ ਤੇਜੁ ਹਰਿਓ॥[789]

ਜਰਾਸੰਧ - ਇਹ ਬ੍ਰਿਹਦਰਥ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਮਗਧ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸੀ। ਬ੍ਰਿਹਦਰਥ ਦੀਆਂ ਦੋ ਪਤਨੀਆਂ ਨੇ ਕਾਫੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਦੋ ਅਧੇ ਅਧੇ ਬਚਿਆਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿਤਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਟ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਜਰਾ ਨਾਮੀ ਰਾਕਸ਼ਣੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਰੀਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿਚ ਜੋੜ ਦਿਤਾ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਜੋ ਬਚਾ ਬਣਿਆ ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ 'ਜਰਾਸੰਧ' ਰਖਿਆ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

---

786 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ òöò.

787 ਉਹੀ, ਭ. ਕੀ., ਪੰਨਾ ñóùõ.

788 ਉਹੀ, ਭ. ਨਲ, ਪੰਨਾ ñóùø.

789 ਉਹੀ, ਭ, ਕਲ, ਪੰਨਾ ñóøù.

1. ਬਦੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ - **ਜਰਾਸੰਧਿ** ਕਾਲਜਮੁਨ ਸੰਘਾਰੇ॥ ਰਕਤ ਬੀਜੁ ਕਾਲਨੇਮੁ ਬਿਦਾਰੇ॥ ਦੈਤ ਸੰਘਾਰਿ ਸੰਤ ਨਿਸਤਾਰੇ॥[790]

ਤ੍ਰੇਤਾ - ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਦੂਜਾ ਯੁਗ ਜਿਸ ਦਾ ਸਮਾਂ 1,296,000 ਸਾਲ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਕੋਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ, "ਤ੍ਰੇਤਾ ਯੁਗ ਵਿਚ ਯੱਗ ਵਧ ਗਏ, ਧਰਮ ਦਾ ਚੌਥਾ ਹਿੱਸਾ ਘਟ ਗਿਆ। ਮਨੁੱਖ ਸੱਚੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਧਾਰਮਕ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਉਤੇ ਨਿਰਭਰ ਸੀ। ਯੱਗ ਪਵਿਤਰ ਕਰਮਾਂ ਅਤੇ ਬਹੁ ਭਾਂਤੀ ਰਸਮਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਮਨੁਖ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜ ਕਿਸੇ ਮਨੋਰਥ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਕ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਭੇਟਾਵਾਂ ਦੇ ਫਲਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਤਪ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਕਰਤਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਰੁਚੀ ਨਹੀਂ ਰਖਦੇ ਸਨ।[791]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 6 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਤ੍ਰੇਤਾ/ਤੇ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 2 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਜਤ-ਸਤ - **ਤ੍ਰੇਤੈ** ਰਥੁ ਜਤੈ ਕਾ ਜੋਰੁ ਅਗੈ ਰਥਵਾਹੁ॥[792]

2. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਉਪਮਾ **- ਤਤੈ** ਤੈ ਮਾਣਿਓ ਰਾਮੁ ਰਘੁਵੰਸੁ ਕਹਾਇਓ॥[793]

ਦੁਆਪਰਿ - ਇਸ ਦੀ ਉਮਰ 864000 ਸਾਲ ਦੀ ਮੰਨੀ ਹੈ। ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ ਅਨੁਸਾਰ, " ਇਸ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦੇ ਦੋ ਪੈਰ ਖਿਸਕ ਗਏ ਅਤੇ ਨੇਕੀ ਅੱਧੀ ਰਹਿ ਗਈ। ਸਤਿ ਅਤੇ ਯੱਗ ਬੰਦ ਹੋ ਗਏ, ਸੁਰਗ ਦੀ ਇਛਾ ਰੱਖ ਕੇ ਕੇਵਲ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਜਾਂ ਤਾਪ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਇਸ ਯੁਗ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਹੋਇਆ।[794]

---

790 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ òòô.

791 ਜੌਨ ਡੌਸਨ, (ਸੰਪਾ.), ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 451.

792 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ô÷ú.

793 ਉਹੀ, ਭ. ਕਲ, ਪੰਨਾ ñóùú.

794 ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਕੇਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 10 ਵਾਰ 4 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਦੁਆਪਰ/ਰਿ/ਪੁਰਿ/ਰੁ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 6 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਦੇਵ ਪੂਜਾ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ - ਸਤਜੁਗਿ ਸਤੁ ਤੇਤਾ ਜਗੀ **ਦੁਆਪਰਿ** ਪੂਜਾਚਾਰ॥[795]
2. ਮਾਇਆ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ - ਜੁਗੁ **ਦੁਆਪੁਰੁ** ਆਇਆ ਭਰਮਿ ਭਰਮਾਇਆ ਹਰਿ ਗੋਪੀ ਕਾਨ੍ਹੁ ਉਪਾਇ ਜੀਉ॥[796]
3. ਤਪ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ - **ਦੁਆਪੁਰਿ** ਰਥੁ ਤਪੈ ਕਾ ਸਤੁ ਅਗੈ ਰਥਵਾਹੁ॥[797]
4. ਦਵੈਤਵਾਦ - **ਦੁਆਪਰਿ** ਦੂਜੈ ਦੁਬਿਧਾ ਹੋਇ॥[798]
5. ਨੈਤਿਕ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਗਿਰਾਵਟ - ਦਇਆ **ਦੁਆਪੁਰਿ** ਅਧੀ ਹੋਈ॥[799]
6. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਉਪਮਾ - **ਦੁਆਪੁਰਿ** ਕ੍ਰਿਸਨ ਮੁਰਾਰਿ ਕੰਸੁ ਕਿਰਤਾਰਥੁ ਕੀਓ॥[800]

ਦੁਹਸਾਸਨ – 'ਜਿਸ ਤੇ ਹਕੂਮਤ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ'। ਇਹ ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਸੌ ਪੁਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਪਾਂਡਵ ਜੂਏ ਵਿਚ ਦ੍ਰੋਪਦੀ ਨੂੰ ਹਾਰ ਗਏ ਤਾਂ ਦੁਹਸ਼ਾਸਨ ਨੇ ਹੀ ਦ੍ਰੋਪਦੀ ਨੂੰ ਵਾਲਾਂ ਤੋਂ ਫੜਕੇ, ਘਸਟੀਕੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਬੁਰਾ ਭਲਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਕ੍ਰੋਧਤ ਹੋ ਕੇ ਭੀਮ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਖ਼ੂਨ ਪੀਣ ਦਾ ਪ੍ਰਣ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਹ ਪ੍ਰਣ ਉਸ ਨੇ ਮਹਾਂ ਯੁਧ ਦੇ 16ਵੇਂ ਦਿਨ ਤੇ ਪੂਰਾ ਵੀ ਕੀਤਾ।[801]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੁਆਰਾ ਰਖਿਆ ਕਰਨੀ - ਦੁਹਸਾਸਨ ਕੀ ਸਭਾ **ਦ੍ਰੋਪਤੀ** ਅੰਬਰ ਲੇਤ ਉਬਾਰੀਅਲੇ॥[802]

---

[795] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਰਵਿ., ਪੰਨਾ óôö.

[796] ਉਹੀ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ ôôõ.

[797] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ô÷ú.

[798] ਉਹੀ, ਮ. ó, ਪੰਨਾ øøú.

[799] ਉਹੀ, ਮ.ñ, ਪੰਨਾ ñúòó.

[800] ਉਹੀ, ਭ. ਕਲ, ਪੰਨਾ ñóùú.

[801] ਜੌਨ ਡੌਸਨ, (ਸੰਪਾ.), ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 292.

[802] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਨਾਮ., ਪੰਨਾ ùøø.

ਦੁਰਗਾ - ਦੈਂਤ ਦੇ ਪੁੱਤਰ 'ਦੁਰਗ' ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਵਾਲੀ ਦੇਵੀ 'ਦੁਰਗਾ' ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ।ਇਹ ਸ਼ੇਰ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਠ ਭੁਜਾਵਾਂ ਵਿਚ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਰੱਖਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਪ੍ਰਭੂ ਸੇਵਕ - **ਦੁਰਗਾ** ਕੋਟਿ ਜਾ ਕੈ ਮਰਦਨੁ ਕਰੈ॥[803]

ਦੁਰਬਾਸਾ – 'ਭੈੜੇ ਪਹਿਰਾਵੇ ਵਾਲਾ'। ਇਕ ਰਿਸ਼ੀ ਜੋ ਅਤ੍ਰੀ ਅਤੇ ਅਨਸੂਯਾ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ਿਵਜੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਜਾਂ ਉਸ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਕ੍ਰੋਧਵਾਨ ਸੁਭਾ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸੀ ਅਤੇ ਕਈ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਦੇ ਸਰਾਪ ਦੇ ਭਾਗੀ ਹੋਏ ਸਨ।[804]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਕਰਣੀ ਦਾ ਫਲ ਭੋਗਣਾ - **ਦੁਰਬਾਸਾ** ਸਿਉ ਕਰਤ ਠਗਉਰੀ ਜਾਦਵ ਏ ਫਲ ਪਾਏ॥[805]

ਦੁਰਜੋਧਨ - 'ਜਿਸ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ' ਇਹ ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਵੱਡਾ ਪੁਤਰ ਅਤੇ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੇ ਯੁਧ ਵਿਚ ਕੌਰਵ ਰਾਜਕੁਮਾਰਾਂ ਦਾ ਮੁਖੀ ਸੀ।[806]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 3 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਦਰਜੋਧਨ/ਨੁ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਅਹੰਕਾਰੀ ਬਿਰਤੀ - ਮੇਰੀ ਮੇਰੀ ਕੈਰਉ ਕਰਤੇ **ਦੁਰਜੋਧਨ** ਸੇ ਭਾਈ॥[807]

---

[803] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ññöò.

[804] ਜੌਨ ਡੌਸਨ, (ਸੰਪਾ.), ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 294.

[805] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ öùó.

[806] ਜੌਨ ਡੌਸਨ, (ਸੰਪਾ.), ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 292.

[807] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਨਾਮ., ਪੰਨਾ öùó.

ਦੇਵਕੀ - ਇਹ ਵਸੁਦੇਵ ਦੀ ਪਤਨੀ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਮਾਂ ਅਤੇ ਕੰਸ਼ ਦੀ ਚਚੇਰੀ ਭੈਣ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਅਦਿਤੀ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਰਾਜਾ ਸੁਤਪਸ ਦੀ ਰਾਣੀ ਪ੍ਰਿਸ਼ਨੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਫੇਰ ਜਨਮ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਸੀ।[808]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਉਸਤਤ - ਧਨਿ ਧਨਿ ਤੂ ਮਾਤਾ **ਦੇਵਕੀ**॥ ਜਿਹ ਗ੍ਰਿਹ ਰਮਈਆ ਕਵਲਾਪਤੀ॥[809]

ਦੇਵੀ - 'ਦੇਵੀ' ਜਾਂ ਮਹਾਂਦੇਵੀ 'ਵੱਡੀ ਦੇਵੀ'। ਇਹ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਹਿਮਵਤ (ਹਿਮਾਲਿਆ) ਦੀ ਪੁਤਰੀ ਹੈ। ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਕਈ ਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪਿਛਲੇਰੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਵਧੇਰੇ ਰੂਪਮਾਨ ਹੋਈ ਹੈ।[810]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 20 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 7 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਉਸਤਤ - ਗਾਵਹਿ ਈਸਰੁ ਬਰਮਾ **ਦੇਵੀ** ਸੋਹਨਿ ਸਦਾ ਸਵਾਰੇ॥[811]
2. ਮਾਇਆ ਦਾ ਰੂਪ - ਦੇਵੀ **ਦੇਵਾ** ਮੂਲ ਹੈ ਮਾਇਆ॥[812]
3. ਦੇਵਤੇ - ਅਠਸਠਿ ਤੀਰਥ **ਦੇਵੀ** ਥਾਪੇ ਪੁਰਬੀ ਲਗੈ ਬਾਣੀ॥[813]
4. ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ - ਮਾਟੀ ਕੇ ਕਰਿ **ਦੇਵੀ** ਦੇਵਾ ਤਿਸੁ ਆਗੈ ਜੀਉ ਦੇਹੀ॥[814]
5. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਰਚਨਾ - **ਦੇਵੀ** ਦੇਵ ਉਪਾਏ ਵੇਸਾ॥[815]

---

[808] ਜੌਨ ਡੌਸਨ, (ਸੰਪਾ.), ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 296.

[809] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਨਾਮ., ਪੰਨਾ ùøø.

[810] ਜੌਨ ਡੌਸਨ, (ਸੰਪਾ.), ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 298.

[811] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ö.

[812] ਉਹੀ, ਮ. ó, ਪੰਨਾ ñòù.

[813] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñõú.

[814] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ óóò.

[815] ਉਹੀ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ øóù.

6. ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਚਰਨ ਧੂੜ ਦੀ ਤਾਂਘ - ਜਿਤਨੇ ਤੀਰਥ **ਦੇਵੀ** ਥਾਪੇ ਸਭਿ ਤਿਤਨੇ ਲੋਚਹਿ ਧੂਰਿ ਸਾਧੂ ਕੀ ਤਾਈ॥[816]

7. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਬੇਅੰਤਤਾ - ਜੈ ਕਾਰਣਿ ਸਿਧ ਭਏ ਉਦਾਸੀ **ਦੇਵੀ** ਮਰਮੁ ਨ ਪਾਇਆ॥[817]

ਦ੍ਰੋਪਤੀ - ਇਹ ਪੰਚਾਲ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦਰੁਪਦ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਂ ਪਾਂਡਵ ਰਾਜਕੁਮਾਰਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸੀ। ਦ੍ਰੋਪਦੀ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦੀ ਮੁਟਿਆਰ ਸੀ, ਪਰ ਸੀ ਅਪੂਰਵ ਸੁੰਦਰੀ।"ਇਹ ਏਨੀ ਸੁਹਣੀ ਤੇ ਛਬੀਲੀ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਦੇਵ-ਲੋਕ ਵਿਚੋਂ ਉਤਰੀ ਹੋਵੇ"।[818]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 7 ਵਾਰ 2 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਦ੍ਰੋਪਦ/ਤੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਕੋਈ ਸਮਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:

1. ਪੰਚਾਲੀ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 2 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੁਆਰਾ ਭਗਤ ਜਨਾਂ ਦੀ ਰਖਿਆ - ਬਸਤ੍ਰ ਛੀਨਤ **ਦ੍ਰੋਪਤੀ** ਰਖੀ ਲਾਜ॥[819]
2. ਉਪਮਾ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ-ਫੁਨਿ **ਦ੍ਰੋਪਤੀ** ਲਾਜ ਰਖੀ ਹਰਿ ਪ੍ਰਭ ਜੀ ਛੀਨਤ ਬਸਤ੍ਰ ਦੀਨ ਬਹੁ ਸਾਜ॥[820]

ਧਰੂਅ – ਪੌਰਾਣਿਕ ਸਾਹਿਤ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜੇ ਉਤਾਨਪਾਦ ਦਾ ਸਪੁਤਰ ਜਿਸ ਨੇ ਪੰਜ ਸਾਲ ਦੀ ਆਯੂ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪਾਸੋਂ ਨਛੱਤਰ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਅਟਲ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 16 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਧ੍ਰੂ/ਧ੍ਰੂਅ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 4 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

---

816 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ ñòöó.

817 ਉਹੀ, ਮ. õ., ਪੰਨਾ ñóòø.

818 ਜੌਨ ਡੌਸਨ, (ਸੰਪਾ.), ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 284.

819 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ññùò.

820 ਉਹੀ, ਭ. ਨਲ, ਪੰਨਾ ñôúú.

1. ਨਾਮ ਦੀ ਬਰਕਤ - **ਧ੍ਰੂ** ਪ੍ਰਹਿਲਾਦੁ ਬਿਦਰੁ ਦਾਸੀ ਸੁਤੁ ਗੁਰਮੁਖਿ ਨਾਮਿ ਤਰੇ॥[821]

2. ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤ - ਜੋ ਜੋ ਜਪੈ ਸੋਈ ਗਤਿ ਪਾਵੈ ਜਿਉ **ਧ੍ਰੂ** ਪ੍ਰਹਿਲਾਦੁ ਸਮਾਵਗੋ॥[822]

3. ਉਪਮਾ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ - ਸਿਮਰਹਿ ਨਖ੍ਯ੍ਰ ਅਵਰ **ਧ੍ਰੂ** ਮੰਡਲ ਨਾਰਦਾਦਿ ਪ੍ਰਹਲਾਦਿ ਵਰਾ॥[823]

4. ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਉਸਤਤ - ਕਰੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਸਤਜੁਗਿ ਜਿਨਿ **ਧ੍ਰੂ** ਪਰਿ॥[824]

ਨੰਦ - ਯਸੋਦਾ ਦਾ ਪਤੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਘਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੀ ਪਾਲਨਾ ਹੋਈ ਸੀ।[825] ਗੋਕਲ ਦੇ ਗੁਆਲਿਆਂ ਦਾ ਮੁਖੀਆ, ਵਸੁਦੇਵ ਦਾ ਮਿਤ੍ਰ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦਾ ਪਾਲਣਹਾਰ ਪਿਤਾ।[826]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 5 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਨੰਦ/ਦੁ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 3 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਭਗਤੀ ਦੀ ਮਹਿਮਾ - ਲਖ ਚਉਰਾਸੀਹ ਜੀਅ ਜੋਨਿ ਮਹਿ ਭ੍ਰਮਤ **ਨੰਦੁ** ਬਹੁ ਥਾਕੋ ਰੇ॥[827]

2. ਸਰਵ ਵਿਆਪਕ ਪਰਮਾਤਮਾ - ਤੁਮ ਜੁ ਕਹਤ ਹਉ ਨੰਦ ਕੋ ਨੰਦਨੁ **ਨੰਦ** ਸੁ ਨੰਦਨੁ ਕਾ ਕੋ ਰੇ॥[828]

3. ਪਰਮਾਤਮਾ - ਜਸਰਥ ਰਾਇ **ਨੰਦੁ** ਰਾਜਾ ਮੇਰਾ ਰਾਮ ਚੰਦੁ ਪ੍ਰਣਵੈ ਨਾਮਾ ਤਤੁ ਰਸੁ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਪੀਜੈ॥[829]

ਨਰਸਿੰਘ - ਇਹ ਅਵਤਾਰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਹਿਰਣਯਕਸ਼ਿਪ ਨਾਂ ਦੇ ਦੈਂਤ ਦੇ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਸੀ।ਇਹ ਦੈਤ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਵਰ ਨਾਲ ਅਜੇਯ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ, ਮਨੁਖਾਂ, ਪਸ਼ੂਆਂ ਆਦਿ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਵੀ ਮਾਰਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 4 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

---

[821] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ ùùõ.

[822] ਉਹੀ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ ñóúø.

[823] ਉਹੀ, ਭ. ਕਲ, ਪੰਨਾ ñóùó.

[824] ਉਹੀ, ਭ. ਗਯੰ., ਪੰਨਾ ñôúñ.

[825] ਜੌਨ ਡੌਸਨ, (ਸੰਪਾ.), ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 309.

[826] ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, (ਟੀਕਾ.), ਸੰਥਯਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ (ਭਾਗ 5), ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ, (ਸੰਪਾ.), ਪੰਨਾ 2020.

[827] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ óóø.

[828] ਉਹੀ.

[829] ਉਹੀ, ਭ. ਨਾਮ., ਪੰਨਾ ù÷ó.

1. ਪਰਮਾਤਮਾ - ਧਰਣੀਧਰ ਈਸ **ਨਰਸਿੰਘ** ਨਾਰਾਇਣ॥[830]

ਨਰਕ -ਇਕ ਕਾਲਪਨਿਕ ਸਥਾਨ ਜਿਥੇ ਪਾਪੀ ਆਤਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੁਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਭੋਗਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਰਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਇੱਕੀ ਹੈ।[831]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 135 ਵਾਰ 5 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਨਰਕ/ਕਾ/ਕਿ/ ਕੁ/ਕੇ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤੇ ਹਨ:

1. ਦੋਜਕ/ਕਿ/ਕੁ
2. ਰਸਾਤਲਿ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 5 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਦੀ ਮਹਿਮਾ - ਸਾਧ ਕੈ ਸੰਗਿ ਨਰਕ ਪਰਹਰੈ॥[832]
2. ਨਾਮ ਦੀ ਮਹਿਮਾ - ਬਿਨੁ ਹਰਿ ਨਾਮ ਨ ਛੂਟਸੀ ਮਰਿ **ਨਰਕਿ** ਸਮਾਏ॥[833]
3. ਪਦਾਰਥਕ ਸੁਖ - ਸੇਜ ਸੋਹਨੀ ਚੰਦਨੁ ਚੋਆ **ਨਰਕ** ਘੋਰ ਕਾ ਦੁਆਰਾ॥[834]
4. ਦੁਖ - ਨਰਕਿ ਸੁਰਗਿ ਅਵਤਾਰ ਮਾਇਆ ਧੰਧਿਆ॥[835]
5. ਹੁਕਮ - ਭਾਣੈ **ਨਰਕਿ** ਸੁਰਗਿ ਅਉਤਾਰੈ ਭਾਣੈ ਧਰਣਿ ਪਰੇਇ॥[836]

ਨਾਰਦ - ਇਕ ਰਿਸ਼ੀ ਜਿਸਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਰਿਗਵੇਦ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਰਿਚਾਵਾਂ ਸਬੰਧਤ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ।ਇਹ ਪ੍ਰਜਾਪਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਮੰਨਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੱਤ ਮਹਾਂ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।[837]

---

[830] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ñúøò.
[831] ਜੌਨ ਡੌਸਨ, (ਸੰਪਾ.), ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 311.
[832] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ò÷ò.
[833] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ôòú.
[834] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ öôò.
[835] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ÷öñ.
[836] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ùöó.
[837] ਜੌਨ ਡੌਸਨ, (ਸੰਪਾ.), ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 317.

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 22 ਵਾਰ 5 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਨਾਰਦ/ਦਿ/ਦੀ/ਦੁ/ਦੈ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 7 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

1. ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਹਤਤਾ - ਭਾਈ ਰੇ ਗੁਰ ਬਿਨੁ ਗਿਆਨੁ ਨ ਹੋਇ॥ ਪੂਛਹੁ ਬ੍ਰਹਮੇ **ਨਾਰਦੈ** ਬੇਦ ਬਿਆਸੈ ਕੋਇ॥[838]
2. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਉਸਤਤ - **ਨਾਰਦ** ਮੁਨਿ ਜਨ ਸੁਕ ਬਿਆਸ ਜਸੁ ਗਾਵਤ ਗੋਬਿੰਦ॥[839]
3. ਕਲਿਜੁਗ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ - **ਨਾਰਦੁ** ਨਾਚੈ ਕਲਿ ਕਾ ਭਾਉ॥[840]
4. ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸੇਵਾ - **ਨਾਰਦ** ਸਾਰਦ ਕਰਹਿ ਖਵਾਸੀ॥[841]
5. ਚੰਚਲ ਬਿਰਤੀ - ਪਾਂਚ **ਨਾਰਦ** ਕੈ ਸੰਗਿ ਬਿਧਵਾਰਿ॥[842]
6. ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤ - ਜਹਾ ਜਹਾ ਧ੍ਰੂਅ **ਨਾਰਦੁ** ਟੇਕੇ ਨੈਕੁ ਟਿਕਾਵਹੁ ਮੋਹਿ॥[843]
7. ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਉਪਮਾ - **ਨਾਰਦੁ** ਧ੍ਰੂ ਪ੍ਰਹਲਾਦ ਸੁਦਾਮਾ ਪੁਬ ਭਗਤ ਹਰਿ ਕੇ ਜੁ ਗਣੰ॥[844]

ਪਰਸਰਾਮੇਸੁਰ - 'ਉਹ ਰਾਮ ਜਿਸ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਕੁਹਾੜਾ ਫੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।' ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਰਾਮ ਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਛੇਵਾਂ ਅਵਤਾਰ ਸੀ। ਇਹ ਜਾਤ ਦਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਜਮਦਗਨੀ ਤੇ ਰੇਣੁਕਾ ਦਾ ਪੰਜਵਾਂ ਪੁਤਰ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਭ੍ਰਿਗੂ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਭਾਰਗਵ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਮਾ ਦੀ ਵੰਸ਼ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਰ ਇਹ ਕੁਸ਼ਿਕ ਰਾਜ ਵੰਸ਼ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਤ੍ਰੇਤਾ ਯੁਗ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਕਸ਼ਤਰੀਆਂ ਦੇ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਹੋਇਆ।[845]

---

838 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ õù.
839 ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ òùø.
840 ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ óôù.
841 ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ô÷ù.
842 ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ø÷ò.
843 ਉਹੀ, ਭ. ਨਾਮ., ਪੰਨਾ ø÷ó.
844 ਉਹੀ, ਭ. ਬਲ, ਪੰਨਾ ñôúõ.
845 ਜੋਨ ਡੌਸਨ, (ਸੰਪਾ.), ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 329.

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਉਸਤਤ - ਗਾਵੈ ਜਮਦਗਨਿ **ਪਰਸਰਾਮੇਸੁਰ** ਕਰ ਕੁਠਾਰੁ ਰਘੁ ਤੇਜੁ ਹਰਿਓ॥[846]

ਪਰੀਖਤੁ - ਇਹ ਰਾਜਾ ਅਭਿਮਨਯੂ ਦੀ ਰਾਣੀ ਉਤਰਾ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਅਰਜਨ ਦਾ ਪੋਤਰਾ ਸੀ ਇਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਨਾਂ ਜਨਮੇਜਯ ਸੀ। ਇਹ ਅਸ਼ਵਥਾਮਾ ਦੁਆਰਾ ਮਾਂ ਦੇ ਗਰਭ ਵਿਚ ਹੀ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਮਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੀ ਜੰਮਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਜਿਵਾ ਲਿਆ ਸੀ।[847]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਉਸਤਤ - ਸੁਖਦੇਉ **ਪਰੀਖਤੁ** ਗੁਣ ਰਵੈ ਗੋਤਮ ਰਿਖਿ ਜਸੁ ਗਾਇਓ॥[848]

ਪਰੂਰਉ – ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਵਰਣਤ ਇਕ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਪੁਰਖ ਜਿਸ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸੂਰਜ ਤੇ ਉਸ਼ਾ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਮੱਧ ਲੋਕ ਵਿਚ ਮੰਨਿਆ ਜਾਦਾ ਹੈ। ਰਿਗਵੇਦ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਇਲਾ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ ਅਤੇ ਬੜਾ ਹੀ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਤੇ ਧਰਮਾਤਮਾ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਸੀ, ਪਰ ਮਹਾਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਲਾ ਇਸ ਦੀ ਮਾਂ ਤੇ ਪਿਤਾ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਸੀ।[849]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਮਹਿਮਾ - ਦੂਰਬਾ **ਪਰੂਰਉ** ਅੰਗਰੈ ਗੁਰ ਨਾਨਕ ਜਸੁ ਗਾਇਓ॥[850]

---

[846] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਕਲ, ਪੰਨਾ ñóøù.

[847] ਜੌਨ ਡੌਸਨ, (ਸੰਪਾ.), ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 339.

[848] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਕਲ, ਪੰਨਾ ñóùú.

[849] ਜੌਨ ਡੌਸਨ, (ਸੰਪਾ.), ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 356.

[850] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਕਲ, ਪੰਨਾ ñóùú.

ਪਾਰਜਾਤੁ - ਸਰਗਾਂ ਵਿਚ ਮੰਨਿਆ ਇਕ ਬ੍ਰਿਛ, ਜਿਵੇਂ ਦਾ ਕਲਪ ਬ੍ਰਿਛ ਹੈ। ਓਥੇ ਪੰਜ ਬ੍ਰਿੱਛ ਮੰਨੇ ਹਨ ਹਨ, ਇਕ ਪਾਰਜਾਤ ਹੈ ਇਸ ਦੀ ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾ ਬੀ ਹੈ। ਪਾਰਜਾਤਿ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸਮੁੰਦਰ ਤੋਂ ਉਪਜਿਆ। ਏਹ ਸਮੁੰਦਰ ਮਥਨ ਵੇਲੇ ਨਿਕਲਿਆ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰ ਸਰਗ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਗਿਆ ਸੀ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਇੰਦ੍ਰ ਲੋਕ ਗਏ ਤਾਂ ਸਤਯਭਾਮਾ ਉਨਾਂ ਦੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਏਹ ਦਾਰਕਾ ਲੈ ਚਲੋ, ਇੰਦਰ ਦੀ ਵਹੁਟੀ 'ਸਚੀ' ਦੇਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਪਰ ਇੰਦਰ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦਾ ਜੁਧ ਹੋਇਆ। ਅੰਤ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਜਿਤੇ ਤੇ ਪਾਰਜਾਤ ਲੈ ਆਏ। ਆਮ ਤੌਰ ਪਾਰ ਜਾਤ- ਹਾਰ-ਸਿੰਗਾਰ ਦੇ ਬੂਟੇ ਨੂੰ ਕਹਿ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।[851]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 16 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਪਾਰਜਾਤ/ਤੁ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:

1. ਸੁਰਤਰ/ਰਿਤਰੁ
2. ਕਲਪਤਰ/ਲਿਪਤਰ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 3 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਗੁਰੂ - ਗੁਰੁ ਤੀਰਥੁ ਗੁਰੁ **ਪਾਰਜਾਤੁ** ਗੁਰੁ ਮਨਸਾ ਪੂਰਣਹਾਰ॥[852]
2. ਨਾਮ - **ਪਾਰਜਾਤੁ** ਇਹੁ ਹਰਿ ਕੋ ਨਾਮ॥[853]
3. ਪਰਮਾਤਮਾ - **ਪਾਰਜਾਤੁ** ਘਰਿ ਆਗਨਿ ਮੇਰੈ ਪੁਹਪ ਪਤ੍ਰ ਤਤੁ ਡਾਲਾ॥[854]

ਪਾਰਬਤੀ - 'ਪਰਬਤ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲੀ'। ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਨਾਂ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਗੁਰੂ - ਗੁਰੁ ਈਸਰੁ ਗੁਰੁ ਗੋਰਖੁ ਬਰਮਾ ਗੁਰੁ **ਪਾਰਬਤੀ** ਮਾਈ॥[855]

---

[851] ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, (ਟੀਕਾ.), ਸੰਥਯਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ (ਭਾਗ 1), ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ, (ਸੰਪਾ.), ਪੰਨਾ 509.

[852] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ õò.

[853] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ òöõ.

[854] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ õúó.

[855] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ò.

ਪਿਤਾਮਹ - 'ਭਿਅੰਕਰ'। ਇਹ ਰਾਜਾ ਸ਼ਾਤਨੂੰ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ, ਜੋ ਦਰਿਆ ਗੰਗਾ ਦੇਵੀ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤਨਵ ਗਾਂਗੇਯ ਅਤੇ ਨਦਿ -ਜਾ, ਦਰਿਆ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 2 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:

1. ਨੇਜੈ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 2 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਰਚਨਾ - ਜਾਂ ਚੈ ਘਰਿ ਨਿਕਟ ਵਰਤੀ ਅਰਜਨੁ ਧ੍ਰੂ ਪ੍ਰਹਲਾਦੁ ਅੰਬਰੀਕੁ ਨਾਰਦੁ **ਨੇਜੈ** ਸਿਧ ਬੁਧ ਗਣ ਗੰਧਰਬ ਬਾਨਵੈ ਹੇਲਾ॥[856]
2. ਨਾਮ ਦੀ ਬਰਕਤਿ - ਸੋਈ ਨਾਮੁ ਸਿਮਰਿ ਗੰਗੇਵ **ਪਿਤਾਮਹ** ਚਰਣ ਚਿਤ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਰਸਿਆ॥[857]

ਪਿਸਾਚ - ਭੁਤ, ਪ੍ਰੇਤ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਰਾਖਸ਼ਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਨੀਵੀ ਸ਼ਰੇਣੀ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੁਸਟ ਪਰਕਿਰਤੀ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਨੀਚ ਤੇ ਖੋਰੀ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ।[858]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਜੂਨੀ - ਕਈ ਕੋਟਿ ਜਖ੍ਹ ਕਿੰਨਰ **ਪਿਸਾਚ**॥[859]

ਪਿੰਗੁਲਾ – ਜਨਕਪੁਰੀ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਇਕ ਵੇਸਵਾ ਜਿਸ ਬਾਰੇ 'ਮਹਾਭਾਰਤ' ਅਤੇ 'ਭਾਗਵਤ-ਪੁਰਾਣ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਇਛਿਤ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸ਼ਾਮ ਉਡੀਕ ਕਰਦੀ ਰਹੀ, ਪਰ ਉਹ ਨਾ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਅੰਤ ਉਸਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਜੇਕਰ ਅਜਿਹਾ ਪਿਆਰ ਉਹ ਸਦੀਵੀਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ

---

[856] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਨਾਮ., ਪੰਨਾ ñòùò.

[857] ਉਹੀ. ਭ. ਕਲ, ਪੰਨਾ ñóùó.

[858] ਜੌਨ ਡੌਸਨ, (ਸੰਪਾ.), ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 344.

[859] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ò÷ö.

ਪਾਉਂਦੀ ਤਾਂ ਅਜਿਹੀ ਪੀੜਾ ਨਾ ਸਹਿਣੀ ਪੈਂਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਸਨੇ ਸੰਸਾਰਕ ਮੋਹ ਤਿਆਗ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਸੁਰਤ ਜੋੜੀ ਤੇ ਉਸਦਾ ਉਧਾਰ ਹੋਇਆ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਨਾਮ ਦੁਆਰਾ ਉਧਾਰ - ਅਜਾਮਲੁ **ਪਿੰਗੁਲਾ** ਲੁਭਤ ਕੁੰਚਰੁ ਗਏ ਹਰਿ ਕੈ ਪਾਸਿ॥[860]

ਪੂਤਨਾ - ਇਹ ਦੈਤਣੀ ਬਲੀ ਦੀ ਧੀ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਹ ਬਾਲਕ ਦੁੱਧ ਪੀਂਦੇ ਸਨ, ਦੁੱਧ ਪਿਆਉਣ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਮਾਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਦੁੱਧ ਚੁੰਘਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਇਸ ਨੂੰ ਹੀ ਮਾਰ ਦਿਤਾ।[861]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਨਾਮ ਦੀ ਬਰਕਤ - ਹਰਿ ਹਰਿ ਕਰਤ **ਪੂਤਨਾ** ਤਰੀ॥[862]

ਪ੍ਰਹਲਾਦ - ਇਹ ਨਿਰਦਈ ਹਿਰਣਯਕਸ਼ਪ ਦਾ ਪੁਤਰ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁਤਰ ਪ੍ਰਹਲਾਦ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣਾ ਨਾਮ ਜਪਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਪਰ ਪੁਤਰ ਦੁਆਰਾ ਕਿਹਾ ਨਾ ਮੰਨਣ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਬਹੁਤ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਪਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਆਪ ਇਸ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕੀਤੀ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 50 ਵਾਰ 9 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਪ੍ਰਹਲਾਦ/ਦਿ/ਦੁ/ ਹਿਲਾਦ/ਦਾ/ਦਿ/ਦੁ/ਦੈ/ਦਿਕ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 4 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤ - ਹਰਨਾਖਸੁ ਦੁਸਟੁ ਹਰਿ ਮਾਰਿਆ **ਪ੍ਰਹਲਾਦੁ** ਤਰਾਇਆ॥[863]

---

[860] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਰਵਿ., ਪੰਨਾ ññòô.

[861] ਜੌਨ ਡੌਸਨ, (ਸੰਪਾ.), ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 360.

[862] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਨਾਮ., ਪੰਨਾ ø÷ô.

[863] ਉਹੀ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ ôõñ.

2. ਨਾਮ ਦੀ ਬਰਕਤ - ਧ੍ਰੂ **ਪ੍ਰਹਿਲਾਦੁ** ਬਿਦਰੁ ਦਾਸੀ ਸੁਤੁ ਗੁਰਮੁਖਿ ਨਾਮਿ ਤਰੇ॥[864]

3. ਉਪਮਾ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ - ਸਿਮਰਹਿ ਨਖ੍ਯ੍ਰ ਅਵਰ ਧ੍ਰੂ ਮੰਡਲ ਨਾਰਦਾਦਿ **ਪ੍ਰਹਲਾਦਿ** ਵਰਾ॥[865]

4. ਉਪਮਾ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ-ਜੈਸੀ ਰਾਖੀ ਲਾਜ ਭਗਤ **ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ** ਕੀ ਹਰਨਾਖਸ ਫਾਰੇ ਕਰ ਆਜ॥[866]

ਬਸਿਸਟਿ - 'ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਧਨਵਾਨ'।ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵੈਦਕ ਰਿਸ਼ੀ ਜਿਸ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਵੈਦਕ ਰਿਚਾਂ ਸਬੰਧਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।ਮਨੂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸੱਤ ਮਹਾਂ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਦਸ ਪ੍ਰਜਾਪਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੀ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤ - ਗੁਰਮੁਖਿ **ਬਸਿਸਟਿ** ਹਰਿ ਉਪਦੇਸੁ ਸੁਣਾਈ॥[867]

ਬਭੀਖਣ - ਇਹ ਲੰਕਾਪਤੀ ਰਾਵਣ ਦਾ ਭਰਾ ਜੋ ਨੇਕ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਰਾਵਣ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਰਹੱਸ ਰਾਮ ਜੀ ਨੂੰ ਦਸਿਆ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਲੰਕਾ ਦਾ ਰਾਜ ਭਾਗ ਇਸ ਨੂੰ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 3 ਵਾਰ 3 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਬਭੀਖਣ/ਭਭੀਖਣ/ਖਨ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤ - ਅੰਬਰੀਕ ਕਉ ਦੀਓ ਅਭੈ ਪਦੁ ਰਾਜੁ **ਭਭੀਖਨ** ਅਧਿਕ ਕਰਿਓ॥[868]

ਬਲਭਦ - ਯਾਦਵ ਕੁਲ ਵਿਚੋਂ ਬਲਭੱਦ੍ਰ ਵਾਸਦੇਵ ਤੇ ਦੇਵਕੀ ਦੇ ਸੱਤਵੇਂ ਪੁਤਰ ਸਨ ਜੋ ਕਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਭਾਈ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਛੇ ਬੱਚੇ ਕੰਸ ਨੇ ਮਰਵਾ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਪਰ ਬਲਭੱਦ੍ਰ ਦੇ ਜਨਮ ਲੈਣ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੋਕਲ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿਤਾ ਤੇ ਇਹ ਉਥੋਂ ਰੋਹਣੀ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਪਾਲਿਆ ਗਿਆ।

---

864 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ ùùõ.

865 ਉਹੀ, ਭ. ਕਲ, ਪੰਨਾ ñóùó.

866 ਉਹੀ, ਭ. ਨਲ, ਪੰਨਾ ñôúú.

867 ਉਹੀ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ õùñ.

868 ਉਹੀ, ਭ. ਨਾਮ., ਪੰਨਾ ññúõ.

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤ - ਕ੍ਰਿਸਨੁ **ਬਲਭਦ੍ਰੁ** ਗੁਰ ਪਗ ਲਗਿ ਧਿਆਵੈ॥[869]

ਬਲਿ – ਬਲੀ ਇਕ ਦੈਂਤ ਰਾਜਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਤਪ ਕਰਕੇ ਸਾਰੇ ਦੇਵਤੇ ਜਿਤ ਲਏ ਅਤੇ ਇੰਦਰ ਦੀ ਪਦਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ। ਇਸ ਨੇ ਇਕੋਤ੍ਰ ਸੌ ਜਗ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਨੇ ਇੰਦਰ ਦਾ ਰਾਜ ਖੋਹਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਹੁਕਮ ਨਾ ਮੰਨਿਆ। ਇਹ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਦਾ ਪੋਤਾ ਸੀ ਤੇ ਵਿਰੋਚਨ ਦਾ ਪੁਤ੍ਰ। ਇਹ ਬੜਾ ਬਲੀ ਰਾਜਾ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦਾ ਰਾਜ ਤ੍ਰੈ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਹੋਇਆ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਦੈਂਤਾਂ ਦਾ ਵਡਕਾ ਸ਼ੁਕ੍ਰ ਇਸ ਦਾ ਗੁਰੂ ਸੀ। ਇਹ ਦਾਨੀ ਬੜਾ ਸੀ। ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰ ਕੇ ਇਸ ਤੋਂ ਮੰਗਣ ਆਇਆ।....ਵਾਮਨ ਨੇ ਇਕ ਕਦਮ ਵਿਚ ਜ਼ਿਮੀ ਤੇ ਇਕ ਵਿਚ ਆਕਾਸ਼ ਮਿਣ ਲਏ। ਅੱਧੇ ਕਦਮ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਸਰੀਰ ਲੈ ਗਿਆ। ਪਰ ਫੇਰ ਉਸ ਨੂੰ ਪਾਤਾਲ ਦਾ ਰਾਜ ਦੇ ਦਿਤਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਕਹੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਦਾ ਦਾ'ਰਪਾਲ ਬਣ ਗਿਆ।[870]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

1. ਅਹੰਕਾਰੀ ਬਿਰਤੀ - **ਬਲਿ** ਰਾਜਾ ਮਾਇਆ ਅਹੰਕਾਰੀ॥[871]

ਬਾਲਮੀਕੁ - ਬਾਲਮੀਕ ਨਾਂ ਦੇ ਦੋ ਪ੍ਰਸਿਧ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋਏ, ਇਕ ਰਾਮਾਇਣ ਦਾ ਕਰਤਾ ਤੇ ਦੂਜਾ ਚੰਡਾਲ ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਚੋਰ ਸੀ ਪਰ ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਅਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਮੰਨਣ ਕਾਰਨ ਚੰਗਾ ਇਨਸਾਨ ਬਣ ਗਿਆ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 4 ਵਾਰ 3 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਬਾਲਮੀਕੁ/ਕਹਿ/ਕੈ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 3 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

---

[869] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ ñöõ.

[870] ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, (ਟੀਕਾ.), ਸੰਥਯਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ (ਭਾਗ 3), ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ, (ਸੰਪਾ.), ਪੰਨਾ 1413.

[871] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ òòô.

1. ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਹਤਤਾ - ਧੰਨਾ ਜਟੁ **ਬਾਲਮੀਕੁ** ਬਟਵਾਰਾ ਗੁਰਮੁਖਿ ਪਾਰਿ ਪਇਆ॥[872]

2. ਨਾਮ ਦੀ ਬਰਕਤ - **ਬਾਲਮੀਕੁ** ਸੁਪਚਾਰੋ ਤਰਿਓ ਬਧਿਕ ਤਰੇ ਬਿਚਾਰੇ॥[873]

3. ਨਿਮਰਤਾ - ਕਾਹੇ ਨ **ਬਾਲਮੀਕਹਿ** ਦੇਖਿ॥[874]

ਬਿਆਸ - ਬਿਆਸ ਰਿਸ਼ੀ ਪਰਾਸ਼ਰ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਮਤਸਯੋਦਰੀ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ।ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਿਸ਼ੀ ਬੇਦ ਬਿਆਸ ਜੀ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਸਨ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, "ਉਹ ਵਯਾਸ ਰਿਖੀ ਜਿਸ ਨੇ ਵੇਦ ਸੰਪਾਦਨ ਕੀਤੇ' ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਅਠਾਰਾਂ ਪੁਰਾਣ, ਭਾਗਵਤ, ਮਹਾਂ ਭਾਰਤ ਆਦਿ ਦਾ ਬੀ ਕਰਤਾ ਯਾ ਸੰਪਾਦਨ ਕਰਤਾ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਵੇਦਾਂਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਬੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਹੋਈ ਖਯਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਏਹ ਪਰਾਸ਼ਰ ਰਿਖੀ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਸਨ, ਜੋ ਮਤਸਯ ਗੰਧਾ ਸਤਯਵਤੀ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਉਪਜੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਦੈਪਾਯਨ ਸੀ। ਪ੍ਰਸਿਧ ਨਾਮ ਵਯਾਸ ਹੈ। ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹ ਜਾ ਸੰਕਲਨ ਕਰਨਾ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਦ ਵਯਾਸ ਆਖਦੇ ਹਨ।[875]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 10 ਵਾਰ 5 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਬਿਆਸ/ਸਾ/ ਸਿ/ਸੁ/ਸੈ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 5 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

2. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਉਸਤਤ - ਨਾਰਦ ਮੁਨਿ ਜਨ ਸੁਕ **ਬਿਆਸ** ਜਸੁ ਗਾਵਤ ਗੋਬਿੰਦ॥[876]

3. ਨਾਮ ਦੀ ਬਰਕਤ - **ਬਿਆਸ** ਬਿਚਾਰਿ ਕਹਿਓ ਪਰਮਾਰਥੁ ਰਾਮ ਨਾਮ ਸਰਿ ਨਾਹੀ॥[877]

4. ਬੰਦਗੀ ਦੀ ਬਰਕਤ - ਬ੍ਰਹਮ ਕਮਲ ਪੁਤੁ ਮੀਨ **ਬਿਆਸਾ** ਤਪੁ ਤਾਪਨ ਪੂਜ ਕਰਾਵੈਗੋ॥[878]

5. ਗੁਰੂ - ਰਾਜਾ ਜਨਮੇਜਾ ਦੇ ਮਤੀ ਵਰਜਿ **ਬਿਆਸਿ** ਪੜ੍ਹਇਆ॥[879]

---

[872] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ òùõ.

[873] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ òùù.

[874] ਉਹੀ, ਭ. ਰਵਿ., ਪੰਨਾ ñññòô.

[875] ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, (ਟੀਕਾ.), ਸੰਥਯਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ (ਭਾਗ 2), ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ, (ਸੰਪਾ.), ਪੰਨਾ 562.

[876] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ òùø.

[877] ਉਹੀ, ਭ. ਰਵਿ., ਪੰਨਾ ööø.

[878] ਉਹੀ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ ñóúù.

[879] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñóôô.

ਬਿਸਨ - ਵਿਸ਼ ਧਾਤੂ = ਵਿਆਪਕ ਹੋਣਾ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਤ੍ਰਿਕੜੀ ਦਾ ਦੂਜਾ ਦੇਵਤਾ। ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਥਮ ਸਰੇਣੀ ਦੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ।ਇਹ ਸੂਰਜ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ਇਸ ਬਾਰੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਤਿੰਨ ਕਦਮਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਸੱਤੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਲੰਮੇ ਕਦਮਾਂ ਨਾਲ ਪਾਰ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਹਰ ਇਕ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਧੂੜ (ਆਪਣੀ ਕਿਰਨਾਂ ਦੀ) ਨਾਲ ਵਲੇਟਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 29 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਬਿਸਨ/ਨੁ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:

1. ਕਮਲਾਪਤਿ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 5 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ - ਵਵਾ ਬਾਰ ਬਾਰ ਬਿਸਨ ਸਮ੍ਹਾਰਿ ॥[880]
2. ਮਾਇਆ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ - ਬ੍ਰਹਮਾ **ਬਿਸਨੁ** ਮਹਾਦੇਉ ਮੋਹਿਆ ॥[881]
3. ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਤਾਂਘ - ਕੋਟਿ **ਬਿਸਨ** ਅਵਤਾਰ ਸੰਕਰ ਜਟਾਧਾਰ ॥[882]
4. ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਰੂਪ - ਬ੍ਰਹਮੁ ਪਾਤੀ ਬਿਸਨੁ ਡਾਰੀ ਫੂਲ ਸੰਕਰਦੇਉ ॥[883]
5. ਹੁਕਮ - ਬ੍ਰਹਮਾ ਬਿਸਨੁ ਮਹੇਸੁ ਉਪਾਇਅਨੁ ਹੁਕਮਿ ਕਮਾਵਨਿ ਕਾਰਾ ॥[884]

ਬਰਾਹ - ਪੁਰਾਣਕ ਮਨੌਤ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਸ਼ਣੂ ਦਾ ਇਕ ਅਵਤਾਰ ਜਿਸ ਨੇ ਸੂਰ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਇਹ ਧਰਤੀ ਦੈਂਤਾਂ ਤੋਂ ਛੁਡਾ ਕੇ ਲਿਆਂਦੀ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹਿਰਨਾਖ ਦੈਂਤ ਨੇ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਪਤਾਲ ਵਿਚ ਡੁਬੋ ਦਿਤਾ ਤੇ ਵਰਾਹ ਅਵਤਾਰ ਨੇ ਹਜ਼ਾਰ ਵਰੇ ਲੜਾਈ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਲਿਆਂਦਾ।

---

[880] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ óôò.

[881] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ óùô.

[882] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ôõõ.

[883] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ô÷ù.

[884] ਉਹੀ, ਮ. ó, ਪੰਨਾ ùôø.

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਉਪਮਾ - ਜਰਮ ਕਰਮ ਮਛ ਕਛ ਹੁਅ **ਬਰਾਹ** ਜਮੁਨਾ ਕੈ ਕੂਲਿ ਖੇਲੁ ਖੇਲਿਓ ਜਿਨਿ ਗਿੰਦੁ ਜੀਉ॥[885]

ਬੀਠੁਲਾ - ਮਰਾਠੀ ਵਿਚ 'ਬੀਠਲ' ਉਹ ਦੇਵਤਾ ਹੈ ਜੋ ਸਭ ਦਾ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਹੈ। ਬਰਕਰੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਵਾਲੇ ਇਸੇ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਇਸ਼ਟ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 27 ਵਾਰ 8 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਬਿਠੁਲੇ/ਬੀਠਲ/ਲੁ/ਲੋ/ਠੁਲਾ/ਲੁ/ਲੇ/ਲੈ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ - ਈਭੈ ਬੀਠਲੁ ਊਭੈ **ਬੀਠਲੁ** ਬੀਠਲ ਬਿਨੁ ਸੰਸਾਰੁ ਨਹੀ॥[886]

ਬ੍ਰਹਮਾ - ਹਿੰਦੂ ਤ੍ਰਿਮੂਰਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਥਮ ਦੇਵਤਾ। ਪਰਮ ਆਤਮਾ ਜਿਹੜੀ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਚੇਤੰਨ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ ਦੁਨਿਆਵੀ ਅੰਡੇ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਥਮ ਪਰਮ ਕਰਤੇ ਨੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਪ੍ਰਜਾਪਤੀ ਅਤੇ ਸਭ ਜੀਵ ਜੰਤੂਆਂ ਦਾ ਪਿਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਜਾਂ ਪ੍ਰਜਾਪਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਹੈ।[887] ਬ੍ਰਹਮਾ ਹਿੰਦੂ ਤ੍ਰੈ ਦੇਵਿਆਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲੋਂ ਗਿਣੀਦਾ ਹੈ। ਯਥਾ - ਬ੍ਰਹਮਾ, ਬਿਸ਼ਨ, ਮਹੇਸ਼। ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੂੰ ਹਗਤ ਦਾ ਕਰਤਾਰ, ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਰਚਣਹਾਰ (ਯਾ ਸੰਕਲਤ ਕਰਤਾ) ਮੰਨੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਬਤ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਆਪਣੇ ਰਚਨਹਾਰ ਤੇ ਕਰਤਾਰ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਅਨੁਗ੍ਰਹਿ ਚਿਤ ਚੇਤੇ ਨਾ ਰਹੀ; ਤਦੋਂ ਸੰਖਾਸੁਰ ਨਾਮੇ ਦੈਂਤ ਇਸ ਸੁੱਤੇ ਪਏ ਦੇ ਪਾਸੋਂ ਵੇਦ ਚੁਰਾ ਲੈ ਕੇ ਗਿਆ ਤੇ ਵੇਦ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਏ। ਫਿਰ ਇਸ ਦੇ ਮਨ ਤੋਂ 'ਹਉਂ ਹੀ ਕਰਤਾਰ ਹਾਂ' ਦਾ ਗਰਬ ਦੂਰ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ, ਅਕਾਲ ਤੇ ਸਿਦਕ ਭਰੋਸਾ ਬਝ ਗਿਆ।[888]

---

[885] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਗਯੰ., ਪੰਨਾ ñôúó.

[886] ਉਹੀ, ਭ. ਨਾਮ., ਪੰਨਾ ôøõ.

[887] ਜੌਨ ਡੌਸਨ, (ਸੰਪਾ.), ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 366.

[888] ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, (ਟੀਕਾ.), ਸੰਥਯਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ (ਭਾਗ 3), ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ, (ਸੰਪਾ.), ਪੰਨੇ 1412-13.

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 82 ਵਾਰ 9 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਬ੍ਰਹਮ/ਮਾ/ਮੁ/ ਮਸੰ/ਮਾਦਿ/ਕ/ਬ੍ਰਹਮੇ/ਮੇਵਾ/ਮੈ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:

1. ਚਤੁਰਭੁਜ
2. ਬਿਰੰਚਿ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 12 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਉਸਤਤ - ਗਾਵਨਿ ਤੁਧਨੋ ਈਸਰੁ **ਬ੍ਰਹਮਾ** ਦੇਵੀ ਸੋਹਨਿ ਤੇਰੇ ਸਦਾ ਸਵਾਰੇ॥[889]
2. ਸਿਆਣਪ - ਬ੍ਰਹਮਾ ਹੂ ਕੋ ਕਹਿਓ ਨ ਮਾਨਹਿ॥[890]
3. ਮਾਇਆ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ - ਜਿਨਿ **ਬ੍ਰਹਮਾ** ਬਿਸਨੁ ਮਹਾਦੇਉ ਛਲੀਆ॥[891]
4. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਬੇਅੰਤਤਾ - ਨਾਭਿ ਕਮਲ ਤੇ **ਬ੍ਰਹਮਾ** ਉਪਜੇ ਬੇਦ ਪੜਹਿ ਮੁਖਿ ਕੰਠਿ ਸਵਾਰਿ॥[892]
5. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਰਚਨਾ - **ਬ੍ਰਹਮਾ** ਬਿਸਨੁ ਮਹੇਸ ਇਕ ਮੂਰਤਿ ਆਪੇ ਕਰਤਾ ਕਾਰੀ॥[893]
6. ਨਾਮ ਦੀ ਮਹਿਮਾ - **ਬ੍ਰਹਮਾ** ਬਿਸਨੁ ਮਹੇਸੁ ਸਰੇਸਟ ਨਾਮਿ ਰਤੇ ਵੀਚਾਰੀ॥[894]
7. ਸੁੰਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ - **ਬ੍ਰਹਮਾ** ਬਿਸਨੁ ਮਹੇਸ ਨ ਕੋਈ॥[895]
8. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸੇਵਕ - **ਬ੍ਰਹਮਾ** ਬਿਸਨੁ ਰੁਦ ਤਿਸ ਕੀ ਸੇਵਾ॥[896]
9. ਉਪਮਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ - **ਬ੍ਰਹਮਾ** ਗੁਣ ਉਚਰੈ ਜਿਨਿ ਹੁਕਮਿ ਸਭ ਸ੍ਰਿਸਟਿ ਸਵਾਰੀਅ॥[897]

---

[889] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ø.
[890] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ óóò.
[891] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ôøò.
[892] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ôøù.
[893] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ùúø.
[894] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñúñó.
[895] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñúóõ.
[896] ਉਹੀ, ਮ. ó, ਪੰਨਾ ñúõó.
[897] ਉਹੀ, ਭ. ਕਲ, ਪੰਨਾ ñóùú.

10. ਉਪਮਾ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ-**ਬ੍ਰਹਮਾ** ਬਿਸਨੁ ਸਿਰੇ ਤੈ ਅਗਨਤ ਤਿਨ ਕਉ ਮੋਹੁ ਭਯਾ ਮਨ ਮਦ ਕਾ॥[898]

11. ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਉਪਮਾ - ਨਿਤ ਪੁਰਾਣ ਬਾਚੀਅਹਿ ਬੇਦ **ਬ੍ਰਹਮਾ** ਮੁਖਿ ਗਾਵੈ॥[899]

12. ਅਹੰਕਾਰੀ ਬਿਰਤੀ - **ਬ੍ਰਹਮੈ** ਗਰਬੁ ਕੀਆ ਨਹੀ ਜਾਨਿਆ॥[900]

ਭਾਗੀਰਥਿ - ਇਕ ਸੂਰਜਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਾ ਜਿਸ ਦੀ ਕੁਲ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਜੀ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਭਾਗੀਰਥ ਦੁਆਰਾ ਗੰਗਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪੁੱਤਰੀ ਬਣਾਉਣ ਕਾਰਨ ਉਸਦਾ ਹੋਰ ਨਾਂ 'ਭਾਗੀਰਥੀ' ਵੀ ਪਸਿੱਧ ਹੋਇਆ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਦੀ ਮਹਤਤਾ - ਜਾਹਰਨਵੀ ਤਪੈ **ਭਾਗੀਰਥਿ** ਆਣੀ ਕੇਦਾਰੁ ਥਾਪਿਓ ਮਹਸਾਈ॥[901]

ਭੈਰਉ - ਇਕ ਜਾਤੀ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਕਾਲੇ ਕੁਤੇ ਦੀ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਅਠ ਭਿਆਨਕ ਸ਼ਕਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਇਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਜੂਨੀ - **ਭੈਰਉ** ਭੂਤ ਸੀਤਲਾ ਧਾਵੈ॥[902]

ਮਹਿਖਾਸਾ - ਝੋਟੇ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦਾ ਇਕ ਦੈਂਤ ਜੋ ਕਿ ਰੰਭ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਮੱਝ ਦੀ ਕੁਖੋਂ ਜੰਮਿਆ ਸੀ ਇਸ ਨੂੰ ਦੁਰਗਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਤਲਵਾਰ ਨਾਲ ਮਾਰਿਆ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

---

[898] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਗਯੰ., ਪੰਨਾ ñôúó.

[899] ਉਹੀ, ਭ. ਹਰਿ., ਪੰਨਾ ñôúù.

[900] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ òòô.

[901] ਉਹੀ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ ñòöó.

[902] ਉਹੀ, ਭ. ਨਾਮ., ਪੰਨਾ ø÷ô.

1. ਬੁਰਾਈ ਦਾ ਅੰਤ- ਸਹਸਬਾਹੁ ਮਧੁਕੀਟ **ਮਹਿਖਾਸਾ**॥ ਹਰਣਾਖਸੁ ਲੇ ਨਖਹੁ ਬਿਧਾਸਾ॥ ਦੈਤ ਸੰਘਾਰੇ ਬਿਨੁ ਭਗਤਿ ਅਭਿਆਸਾ॥[903]

ਮਛ - ਵਿਸ਼ਣੂ ਦੇ ਚੌਵੀ ਅਵਤਾਰਾਂ ਵਿਚ ਮੱਛ ਪਹਿਲਾ ਅਵਤਾਰ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸਤਿਜੁਗ ਸਮੇਂ ਹੋਇਆ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਲੋ ਸਮੇਂ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਡੁਬ ਗਏ ਤਾਂ ਸੁੱਤੇ ਹੋਏ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਵੇਦ, ਹਯਗ੍ਰੀਵ ਦੈਂਤ ਚੁਕ ਕੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜਿਆ ਤੇ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਲੁਕ ਗਿਆ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਮੱਛ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਸ ਦੈਤ ਤੋਂ ਵੇਦ ਲਿਆ ਕੇ ਬ੍ਰਹਮੇ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਦਿਤੇ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 2 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 2 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਹੁਕਮ - ਸ੍ਰੀਰੰਗ ਬੈਕੁੰਠ ਕੇ ਵਾਸੀ॥ **ਮਛੁ** ਕਛੁ ਕੂਰਮੁ ਆਗਿਆ ਅਉਤਰਾਸੀ॥ ਕੇਸਵ ਚਲਤ ਕਰਹਿ ਨਿਰਾਲੇ ਕੀਤਾ ਲੋੜਹਿ ਸੋ ਹੋਇਗਾ॥[904]
2. ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਉਸਤਤ - ਜਰਮ ਕਰਮ **ਮਛ** ਕਛ ਹੁਅ ਬਰਾਹ ਜਮੁਨਾ ਕੈ ਕੂਲਿ ਖੇਲੁ ਖੇਲਿਓ ਜਿਨਿ ਗਿੰਦ ਜੀਉ॥[905]

ਮਾਂਧਾਤਾ - ਇਹ ਇਖਸ਼ਵਾਕੁ ਵੰਸ ਦੇ ਰਾਜਾ ਯੁਵਨਾਸ਼ਵ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਮਾਧਾਤਾ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਚਕਰਵਰਤੀ ਰਾਜਾ ਸੀ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਉਪਮਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ - **ਮਾਂਧਾਤਾ** ਗੁਣ ਰਵੈ ਜੇਨ ਚਕ੍ਰਵੈ ਕਹਾਇਓ॥ [906]

---

903 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ òòô.

904 ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ñúøò.

905 ਉਹੀ, ਭ. ਗਯੰ., ਪੰਨਾ ñôúó.

906 ਉਹੀ, ਭ. ਕਲ, ਪੰਨਾ ñóùú.

ਮਾਰਕੰਡੇ - ਇਕ ਰਿਸ਼ੀ ਜੋ ਮ੍ਰਿਕੰਡ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਮਾਰਕੰਡੇਯ ਪੁਰਾਣ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿਧ ਲੇਖਕ ਸੀ। ਇਹ ਆਪਣੀ ਤਪੱਸਿਆ ਤੇ ਵਡੀ ਉਮਰ ਲਈ ਬਹੁਤ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਨਾਸ਼ਵਾਨ - **ਮਾਰਕੰਡੇ** ਤੇ ਕੋ ਅਧਿਕਾਈ ਜਿਨਿ ਤ੍ਰਿਣ ਧਰਿ ਮੂੰਡ ਬਲਾਏ॥[907]

ਰਕਤਬੀਜੁ - ਇਕ ਅਸੁਰ ਜਿਸ ਦੀ ਚਾਮੁੰਡਾ ਦੇਵੀ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਦਾ ਦੇਵੀ ਮਾਹਾਤਮਯ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਇਸ ਦੇ ਖ਼ੂਨ ਦੀਆਂ ਲੜਦਿਆ ਹੋਇਆਂ ਜਿੰਨੀਆਂ ਵੀ ਬੂੰਦਾਂ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਡਿਗਦੀਆਂ ਓਨੇ ਹੀ ਅਸੁਰ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੇ, ਪਰ ਚਾਮੁੰਡਾ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਖ਼ੂਨ ਪੀ ਕੇ ਮਾਸ ਖਾ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਹੀ ਮਾਰ ਦਿਤਾ।[908]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਸਮਰਥ ਪਰਮਾਤਮਾ - ਜਰਾਸੰਧਿ ਕਾਲਜਮੁਨ ਸੰਘਾਰੇ॥ **ਰਕਤਬੀਜੁ** ਕਾਲੁਨੇਮੁ ਬਿਦਾਰੇ॥ ਦੈਤ ਸੰਘਾਰਿ ਸੰਤ ਨਿਸਤਾਰੇ ॥[909]

ਰਾਮਚੰਦੁ - ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਚੰਦ੍ਰ ਤਤਾ ਯੁਗ ਵਿਚ ਰਘੂ ਖਾਨਦਾਨ ਵਿਚੋਂ ਅਯੁੱਧਿਆ ਦੇ ਰਾਜਾ ਦਸਰਥ ਤੇ ਮਾਤਾ ਕੌਸਲਿਆ ਦੇ ਜੇਠੇ ਸਪੁਤਰ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਚ ਆਚਾਰ ਤੇ ਉਚ-ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਕਾਰਣ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਸੱਤਵਾਂ ਅਵਤਾਰ ਮੰਨਦੇ ਤੇ 'ਮਰਯਾਦਾ-ਪੁਰਸ਼ੋਤਮ' ਕਹਿ ਕੇ ਸਤਿਕਾਰਦੇ ਹਨ। ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਕੋਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ, "ਰਾਮ ਦੀ ਪੂਜਾ ਅੱਜੇ ਵੀ ਬੜੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਅਵਧ ਤੇ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਰਾਮ ਦੀ ਬਹੁਤ ਪੂਜਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਵਿਲੀਅਮ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ, "ਇਹ ਗੱਲ ਧਿਆਨ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਰਾਮ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਉਸ

---

[907] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਨਾਮ., ਪੰਨਾ öùò

[908] ਜੌਨ ਡੌਸਨ, (ਸੰਪਾ.), ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 459.

[909] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ òòô.

ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕਾਇਮ ਰਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਸ਼ਿਵ ਤੇ ਦੁਰਗਾ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਅਸ਼ਲੀਲਤਾ ਤੇ ਵਿਭਚਾਰ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਦਿਤਾ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਰਾਮ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਇਸ ਹੱਦ ਤਕ ਕਦੇ ਵੀ ਪਤਨ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ"।[910]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 6 ਵਾਰ 4 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਰਾਮੁ/ਰਾਮਚੰਦ/ਦਿ/ਦੁ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 2 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ - **ਰਾਮਚੰਦ** ਕੀ ਲਸਟਿਕਾ ਜਿਨਿ ਮਾਰਿਆ ਰੋਗੁ॥[911]

2. ਕਰਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਫਲ ਭੋਗਣਾ - ਮਨ ਮਹਿ ਝੂਰੈ **ਰਾਮਚੰਦੁ** ਸੀਤਾ ਲਛਮਣ ਜੋਗੁ॥[912]

ਰਾਵਣ - ਰਾਖਸ਼ਾਂ ਦਾ ਆਗੂ ਮਹਾਂ ਬਲੀ ਜੋਧਾ ਰਾਵਣ, ਲੰਕਾ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸੀ। ਇਹ ਰਿਸ਼ੀ ਪੁਲਸਤਯ ਦਾ ਪੋਤਰਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਜਨਮ ਪਿਤਾ ਵਿਸ਼ਵ ਤੇ ਮਾਤਾ ਨਿਕਸਾ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦੇ ਦਸ ਸਿਰ ਸਨ ਤੇ ਵੀਹ ਬਾਹਵਾਂ, ਕੱਦ ਪਹਾੜ ਵਰਗਾ ਲੰਮਾ, ਅੱਖਾਂ ਤਾਂਬੇ ਰੰਗ ਦੀਆਂ ਤੇ ਸ਼ਕਲ ਸੂਰਤ ਭਿਅੰਕਰ ਬੱਦਲ ਵਰਗੀ ਸੀ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 7 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਰਾਵਣ/ਣੁ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਕੋਈ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:

1. ਦਹਸਿਰਿ/ਰੁ/ਰੋ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

1. ਅਹੰਕਾਰੀ ਬਿਰਤੀ - ਰਾਮਚੰਦਿ ਮਾਰਿਓ ਅਹਿ **ਰਾਵਣ**॥[913]

ਰੁਕਮਾਂਗਦ - ਰੁਕਮਾਂਦਗ ਇਕ ਧਰਮੀ ਰਾਜਾ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਮੋਹਨੀ ਦਾ ਪਤੀ ਤੇ ਸਰਮਾਂਗਦ ਦਾ ਪਿਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਬਾਗ ਲਵਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਥੋਂ ਇੰਦ੍ਰ ਦੀਆਂ ਅਪੱਛਰਾਂ ਫੁੱਲ ਤੋੜ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦੀਆਂ

---

[910] ਜੌਨ ਡੌਸਨ, (ਸੰਪਾ.), ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 471.

[911] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ øñ÷.

[912] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñôñò.

[913] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ùôò.

ਸਨ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਇਕ ਅਪੱਛਰਾ ਫੁਲ ਤੋੜਦੀ ਕੰਡਿਆ ਵਿਚ ਉਲਝ ਗਈ ਤੇ ਉੱਡ ਕੇ ਸੁਰਗ ਵਾਪਸ ਨਾ ਜਾ ਸਕੀ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇ ਕੋਈ ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਵਰਤ ਰਖੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਵਾਪਿਸ ਆ ਸਕਦੀ ਹਾਂ। ਰਾਜੇ ਰੁਕਮਾਂਗਦ ਨੇ ਇਕ ਬਾਣੀਏ ਦੀ ਦਾਸੀ ਤੋਂ ਸੌ ਵਰਤ ਰਖਵਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦਾਨ ਦਿਤਾ ਤੇ ਆਪ ਉਸ ਅਪਛਰਾ ਤੇ ਲੁਭਾਇਮਾਨ ਨਾ ਹੋਇਆ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

1. ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਉਸਤਤ - **ਰੁਕਮਾਂਗਦ** ਕਰਤੂਤਿ ਰਾਮੁ ਜੰਪਹੁ ਨਿਤ ਭਾਈ॥[914]

ਲਖਮਣ - ਇਹ ਰਾਜਾ ਦਸ਼ਰਥ ਦਾ ਪੁਤਰ ਸੀ, ਜੋ ਰਾਣੀ ਸੁਮਿਤ੍ਰਾ ਦੀ ਕੁਖੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ।ਇਹ ਸ਼ਤਰੂਘਨ ਦਾ ਜੌੜਾ ਅਤੇ ਰਾਮਚੰਦ੍ਰ ਦਾ ਮਤਰੇਆ ਭਰਾ ਸੀ ਅਤੇ ਰਾਮਚੰਦ੍ਰ ਦਾ ਗੂੜਾ ਮਿੱਤਰ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਜਨਮ ਦੀ ਅਲੌਕਕ ਪਰੀਸਥਿਤੀ ਕਾਰਨ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਅੱਠਵੇਂ ਭਾਗ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਿਆ।[915]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 3 ਵਾਰ 3 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਲਖਮਣ/ਛਮਣ/ਣੁ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 2 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਕਰਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਫਲ ਭੋਗਣਾ - ਮਨ ਮਹਿ ਝੂਰੈ ਰਾਮਚੰਦੁ ਸੀਤਾ **ਲਛਮਣ** ਜੋਗੁ॥[916]
2. ਸਮਰਥ ਪਰਮਾਤਮਾ - ਸੀਤਾ ਲੈ ਗਇਆ ਦਹਸਿਰੋ **ਲਛਮਣੁ** ਮੂਓ ਸਰਾਪਿ॥ ਨਾਨਕ ਕਰਤਾ ਕਰਣਹਾਰ ਕਰਿ ਵੇਖੈ ਥਾਪਿ ਉਥਾਪਿ॥[917]

ਲਖਿਮੀ - ਹਿੰਦੂ ਮਨੌਤ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਜੀ ਦੀ ਸੁਪਤਨੀ, ਜੋ ਕਿ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਸਮੁੰਦਰ ਮਥਨ ਸਮੇਂ ਸਾਗਰ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਚੌਦਾਂ ਰਤਨਾਂ ਵਿਚ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

---

[914] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਜਾਲ., ਪੰਨਾ ñóùô.

[915] ਜੌਨ ਡੌਸਨ, (ਸੰਪਾ.), ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 485.

[916] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñôñò.

[917] ਉਹੀ.

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 17 ਵਾਰ 4 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਲਖਮੀ/ਖਿਮੀ/ ਛਮੀ/ਛਿਮੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 4 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਉਸਤਤ - ਕੋਟਿਕ **ਲਖਿਮੀ** ਕਰੈ ਸੀਗਾਰ॥[918]
2. ਮਾਇਆ - ਤੀਨਿ ਭਵਨ ਕੀ **ਲਖਮੀ** ਜੋਰੀ ਬੂਝਤ ਨਾਹੀ ਲਹਰੇ॥[919]
3. ਕਰਮ ਫਲ ਭੋਗਣਾ-ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਸੀਅ ਧੇਨ **ਲਛਿਮੀ** ਕਲਪਤਰ ਸਿਖਰਿ ਸੁਨਾਗਰ ਨਦੀ ਚੇ ਨਾਥੰ॥[920]
4. ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਭੋਗਣਾ- ਅੰਤਿ ਕਾਲਿ ਜੋ **ਲਛਮੀ** ਸਿਮਰੈ ਐਸੀ ਚਿੰਤਾ ਮਹਿ ਜੇ ਮਰੈ ॥ ਸਰਪ ਜੋਨਿ ਵਲਿ ਵਲਿ ਅਉਤਰੈ॥[921]

0.2 ਸਾਰੰਸ਼

ਉਪਰੋਕਤ ਸੰਦਰਭਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਜਾਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦਾ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਣ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਡੂੰਘਾ ਸਬੰਧ ਹੈ। ਇਹ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਕਥਾਵਾਂ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸ੍ਰੋਤ ਵੀ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਮਿਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਮਿਥਿਹਾਸ ਰਾਹੀਂ ਨੇਕੀ ਤੇ ਬਦੀ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਤੇ ਬਿੰਬ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨਾਲ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦਾ ਵੀ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਉਤੇ ਗਹਿਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਕਈ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਨੇ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਮਾਧਿਅਮ ਵੀ ਦਸਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁਖੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਧਾਰਮਿਕ ਰੀਤੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਜੁੜੇ ਹਨ ਜੋ ਮਨੁਖ ਦੀ ਜਿੰਦਗੀ ਦਾ ਅਟੁਟ ਅੰਗ ਹਨ। ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਦਰਭਾਂ/ਹਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਜਾਂ ਬਿੰਬ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤੋਂ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ।

---

918 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ññöó.

919 ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ òñõ.

920 ਉਹੀ, ਭ. ਤ੍ਰਿਲੋ., ਪੰਨਾ öùõ.

921 ਉਹੀ, ਭ. ਤ੍ਰਿਲੋ., ਪੰਨਾ õòö.

0.3 ਭੂਮਿਕਾ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਮਕਾਲੀਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਆਦਿ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਕੂੰਜੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

ਕੋਈ ਪੰਡਿਤੁ ਜੋਤਿਕੀ ਕੋ ਪਾਧਾ ਕੋ ਵੈਦੁ ਸਦਾਏ।

ਕੋਈ ਰਾਜਾ ਰਾਉ ਕੋ ਕੋ ਮਹਤਾ ਚਉਧਰੀ ਆਖਾਏ।

ਕੋਈ ਬਜਾਜ ਸਰਾਫ ਕੋ ਕੋ ਜਉਹਰੀ ਜੜਾਉ ਜੜਾਏ।

ਪਾਸਾਰੀ ਪਰਚੂਨੀਆ ਕੋਈ ਦਲਾਲੀ ਕਿਰਸਿ ਕਮਾਏ।

ਜਾਤਿ ਸਨਾਤ ਸਹੰਸ ਲਖ ਕਿਰਤਿ ਵਿਰਤਿ ਕਰਿ ਨਾਉ ਗਣਾਏ।[1]

ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਪਿਛਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਦਰਭਾਂ ਦੀ ਵੰਡ 5 ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਅਧੀਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤੀ, ਆਹਾਰ, ਕਿਤੇ, ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤੇ-ਨਾਤੇ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ੇ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ।

3.1 ਕਿਤਾ-ਮੂਲਕ ਸੰਦਰਭ

ਉਪਰੋਕਤ ਸਿਰਲੇਖ ਅਧੀਨ ਅਸੀਂ ਇਥੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਗੁਰੂ-ਕਾਲ ਦੀ ਸਮਕਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਾਂਗੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕਿਤਿਆਂ, ਆਰਥਿਕ ਧੰਦਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਜਾਏਗਾ। ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਹੁਣ ਤਕ ਕਈ ਧੰਦੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਹੇ ਹਨ। ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵਾਪਾਰ, ਦਸਤਕਾਰੀ ਅਤੇ ਹਕੀਮੀ ਆਦਿ ਕਿਤੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿਤਿਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਰ ਵਰਗ ਨੂੰ ਸਚੀ-ਸੁਚੀ ਕਿਰਤ

[1] ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ, ਵਾ. 5 / ਪ. 5.

ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿਤਿਆਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਅਖਰ-ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ:

ਅਹਰਣਿ - ਲੋਹੇ ਦਾ ਪਿੰਡ, ਜਿਸ ਉਤੇ ਠੰਡਾ ਜਾਂ ਤਤਾ ਲੋਹਾ ਰਖ ਕੇ ਲੋਹਾਰ ਹਥੌੜੇ ਨਾਲ ਉਸਨੂੰ ਕੁਟਦਾ ਹੈ। ਹਥੋੜੇ ਨਾਲ ਘੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਆਹਨੀ, ਨਿਹਾਈ।[2]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 2 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 2 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ

1. ਮਤ ਰੂਪੀ ਅਹਰਣਿ - **ਅਹਰਣਿ** ਮਤਿ ਵੇਦੁ ਹਥੀਆਰੁ॥[3]
2. ਸਤਿਗੁਰੂ ਅਗੇ ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ ਕਰਕੇ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ - ਹਸਤੀ ਸਿਰਿ ਜਿਉ ਅੰਕਸ ਹੈ **ਅਹਰਣਿ** ਜਿਉ ਸਿਰੁ ਦੇਇ॥ ਮਨੁ ਤਨੁ ਆਗੈ ਰਾਖਿ ਕੈ ਊਭੀ ਸੇਵ ਕਰੇਇ॥[4]

ਅਹੀਰੁ - ਗੁਜਰ, ਗੁਆਲਾ, ਆਜੜੀ, ਵਗ ਚਾਰਨ ਵਾਲਾ, ਇਕ ਜਾਤੀ ਜਿਸ ਦਾ ਕੰਮ ਗਊਆਂ ਆਦਿ ਰੱਖਣਾ ਅਤੇ ਦੁੱਧ ਵੇਚਣਾ ਹੈ।[5]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਨਾਸ਼ਵੰਤ ਮਾਇਆ - ਗਊ ਬਾਛ ਕਉ ਸੰਚੈ ਖੀਰੁ॥ ਗਲਾ ਬਾਂਧਿ ਦੁਹਿ ਲੇਇ **ਅਹੀਰੁ**॥ ਮਾਇਆ ਕਾਰਨਿ ਸੂਮੁ ਅਤਿ ਕਰੈ॥ ਸੋ ਮਾਇਆ ਲੈ ਗਾਡੈ ਧਰੈ॥ ਅਤਿ ਸੰਚੈ ਸਮਝੈ ਨਹੀ ਮੂੜ੍ਹ॥ ਧਨੁ ਧਰਤੀ ਤਨੁ ਹੋਇ ਗਇਓ ਧੂੜਿ॥[6]

ਅਹੇਰੀ - ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸ਼ਿਕਾਰੀ।

---

[2] ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਰਨਾ, (ਸੰਪਾ.), ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੇ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦਾ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 30.

[3] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ø.

[4] ਉਹੀ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ öô÷.

[5] ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਰਨਾ, (ਸੰਪਾ.), ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਵਿਚਲੇ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦਾ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 31.

[6] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਨਾਮ, ਪੰਨਾ ñòõò.

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 2 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 2 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਮੌਤ ਰੂਪੀ ਕਾਲ - ਕਾਲੁ **ਅਹੇਰੀ** ਫਿਰੈ ਬਧਿਕ ਜਿਉ ਕਹਹੁ ਕਵਨ ਬਿਧਿ ਕੀਜੈ॥[7]

2. ਵਿਕਾਰ - ਲਾਖ **ਅਹੇਰੀ** ਏਕੁ ਜੀਉ ਕੇਤਾ ਬੰਚਉ ਕਾਲੁ॥[8]

ਸੁਨਿਆਰ - ਸੁਨਿਆਰ ਇਕ ਕਾਰੀਗਰ ਹੈ ਜੋ ਸੋਨੇ ਨੂੰ ਗਹਿਣਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸੋਨੇ ਨੂੰ ਪਿਘਲਾ ਕੇ ਸੰਚੇ ਵਿਚ ਢਾਲਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 2 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 2 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਧੀਰਜ/ਸਬਰ - ਜਤੁ ਪਾਹਾਰਾ ਧੀਰਜੁ **ਸੁਨਿਆਰੁ**॥[9]

2. ਮਨਮੁਖ - ਕਿਉ ਕੰਡੈ ਤੋਲੈ **ਸੁਨਿਆਰੁ**॥[10]

ਕਉਤੇ – ਗਾਂਉਂਦੇ ਵਜਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਲੀਲਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਕਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜੋ ਲੀਲਾ ਰਾਸ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦੇ, ਪਰ ਜੀਵਨ ਕਥਾ ਕਵਿਤਾ ਰਚੀ ਹੋਈ ਉਚਾਰੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸਾਜ਼ ਨਾਲ ਵੱਜੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।[11]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਭੇਖ - ਕਾਪੜੀ **ਕਉਤੇ** ਜਾਗੂਤਾ ॥[12]

---

[7] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ öùò.

[8] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ñóö÷.

[9] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ø.

[10] ਉਹੀ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ ñòóù.

[11] ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, (ਟੀਕਾ.), ਸੰਥਯਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ (ਭਾਗ 2), ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ, (ਸੰਪਾ.), ਪੰਨਾ 640.

[12] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ÷ñ.

ਕਸਾਇਣਿ - ਕਸਾਈ ਦੀ ਇਸਤਰੀ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਨਿਰਦਇਆ - ਕੁਬੁਧਿ ਡੂਮਣੀ ਕੁਦਇਆ **ਕਸਾਇਣਿ** ਪਰ ਨਿੰਦਾ ਘਟ ਚੂਹੜੀ ਮੁਠੀ ਕ੍ਰੋਧਿ ਚੰਡਾਲਿ॥[13]

ਕਬਿਤਾ - ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਕਵੀ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 2 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਕਬਿਤਾ/ਵਤੇ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਨਾਸ਼ਵਾਨ - ਪੋਥੀ ਪੰਡਿਤ ਗੀਤ ਕਵਿਤ **ਕਵਤੇ** ਭੀ ਜਾਸੀ॥[14]

ਕਲਵਾਲੀ - ਸ਼ਰਾਬ ਵੇਚਣ ਵਾਲੀ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 3 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਮਾੜਾ ਸੁਭਾਉ - ਕਲਿ **ਕਲਵਾਲੀ** ਮਾਇਆ ਮਦੁ ਮੀਠਾ ਮਨੁ ਮਤਵਾਲਾ ਪੀਵਤੁ ਰਹੈ॥[15]

ਕ੍ਰਿਸਾਨ - ਕਿਸਾਨ, ਖੇਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਜਿਮੀਦਾਰ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 14 ਵਾਰ 6 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਕ੍ਰਿਸਾਨਿ/ਨਵਾ/ਸਾਣ/ਣੁ/ਨ/ਨਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:

1. ਜਟੁ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 6 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ - ਆਪਿ ਸੁਜਾਣੁ ਨ ਭੁਲਈ ਸਚਾ ਵਡ **ਕਿਰਸਾਣੁ**॥[16]

---

[13] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ ὸñ.

[14] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ññúú.

[15] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ óõú.

[16] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñὸ.

2. ਮਨ ਰੂਪੀ ਕਿਰਸਾਨ - ਮਨੁ **ਕਿਰਸਾਨੁ** ਹਰਿ ਰਿਦੈ ਜੰਮਾਇ ਲੈ ਇਉ ਪਾਵਸਿ ਪਦੁ ਨਿਰਬਾਣੀ॥[17]

3. ਉਦਮੀ - ਹੋਇ **ਕਿਰਸਾਣੁ** ਈਮਾਨੁ ਜੰਮਾਇ ਲੈ ਭਿਸਤੁ ਦੋਜਕੁ ਮੂੜੇ ਏਵ ਜਾਣੀ॥[18]

4. ਮੌਤ -ਜੈਸੇ ਕਿਰਸਾਣੁ ਬੋਵੈ **ਕਿਰਸਾਨੀ**॥ ਕਾਚੀ ਪਾਕੀ ਬਾਡਿ ਪਰਾਨੀ॥[19]

5. ਵਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ - ਕਿਲਬਿਖ ਪਾਪ ਨਾਮ ਹਰਿ ਕਾਟੇ ਜਿਵ ਖੇਤ **ਕ੍ਰਿਸਾਨਿ** ਲੁਨੇ॥[20]

6. ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੇ - ਦੇਹੀ ਗਾਵਾ ਜੀਉ ਧਰ ਮਹਤਉ ਬਸਹਿ ਪੰਚ **ਕਿਰਸਾਨਾ**॥[21]

ਕੁਟਬਾਂਢਲਾ - ਚਮ ਕੁਟਣ ਤੇ ਵੇਚਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕਿਤੇ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਨੀਵਾਂ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਨਿਮਰਤਾ - ਮੇਰੀ ਜਾਤਿ **ਕੁਟ ਬਾਂਢਲਾ** ਢੋਰ ਢੋਵੰਤਾ ਨਿਤਹਿ ਬਾਨਾਰਸੀ ਆਸ ਪਾਸਾ॥ ਅਬ ਬਿਪ੍ਰ ਪਰਧਾਨ ਤਿਹਿ ਕਰਹਿ ਡੰਡਉਤਿ ਤੇਰੇ ਨਾਮ ਸਰਣਾਇ ਰਵਿਦਾਸੁ ਦਾਸਾ॥[22]

ਕੁਮਿਆਰ - ਘੁਮਿਆਰ। ਮਿਟੀ ਦੇ ਬਰਤਨ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 7 ਵਾਰ 6 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਕੁੰਭਾਰ/ਰੈ/ਕੁਮ੍ਹਾਰਾ/ਰੈ/ਮ੍ਹਿਆਰ/ਰਿ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:

1. ਕਲਾਲੁ

   ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 3 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਮਨਮੁਖ ਦੀ ਬਿਰਤੀ - ਖਿਨੁ ਪੂਰਬਿ ਖਿਨੁ ਪਛਮਿ ਛਾਏ ਜਿਉ ਚਕੁ **ਕੁਮ੍ਹਿਆਰਿ** ਭਵਾਇਆ॥[23]

---

[17] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ òó.

[18] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ òô.

[19] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ó÷õ.

[20] ਉਹੀ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ ù÷ö.

[21] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ññúô.

[22] ਉਹੀ, ਭ. ਰਵਿ., ਪੰਨਾ ñòùó.

[23] ਉਹੀ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ ôôò.

2. ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ - ਮਿਟੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕੀ ਪੇੜੈ ਪਈ **ਕੁਮ੍ਹਿਆਰ**॥[24]

3. ਪਰਮਾਤਮਾ - ਬਹੁ ਬਿਧਿ ਭਾਂਡੇ ਘੜੈ **ਕੁਮ੍ਹਾਰਾ**॥[25]

ਕਲਵਤਿ - ਆਰਾ। ਲੋਹੇ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਇਕ ਸੰਦ ਜਿਸ ਨੂੰ ਲਕੜ ਚੀਰਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"ਆਰਾ, ਲਕੜੀ ਕਟਣ ਦਾ ਹਥਯਾਰ। ਆਰੀ ਛੋਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਆਰਾ ਵਡਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਨਾਰਸ ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਡਾ ਆਰਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਹੇਠਾਂ ਸਿਰ ਧਰ ਕੇ ਅਪਣੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਦੋ ਫਾਂਗ ਚਿਰਵਾਕੇ ਲੋਕ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਮੁਕਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਐਸਾ ਆਰਾ ਪ੍ਰਯਾਗ ਵਿਚ ਬੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਇਹ ਕਰਮ ਬੰਦ ਕੀਤੇ ਗਏ।[26]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 2 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਕਰਵਤ/ਤੁ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

1. ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ - ਅਰਧ ਸਰੀਰੁ ਕਟਾਈਐ ਸਿਰਿ **ਕਰਵਤੁ** ਧਰਾਇ॥[27]

2. ਦੁਖ ਭੋਗਣਾ - ਕੰਚਨ ਵੰਨੇ ਪਾਸੇ **ਕਲਵਤਿ** ਚੀਰਿਆ॥[28]

ਖਿਲਾਵਣਹਾਰੋ - ਖਿਡਾਵਾ।ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ - ਕਾਠ ਕੀ ਪੁਤਰੀ ਕਹਾ ਕਰੈ ਬਪੁਰੀ **ਖਿਲਾਵਣਹਾਰੋ** ਜਾਨੈ॥[29]

ਖੇਵਟ - ਮਲਾਹ, ਬੇੜੀ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲੇ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 14 ਵਾਰ 4 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਖੇਵਟ/ਟੁ/ਟੂ/ਖੇਵਾਟੁ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 6 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

---

[24] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ôöö.

[25] ਉਹੀ, ਮ. ó, ਪੰਨਾ ññòø.

[26] ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, (ਟੀਕਾ.), ਸੰਥਯਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ (ਭਾਗ 2), ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ, (ਸੰਪਾ.), ਪੰਨੇ 585-86.

[27] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ öò.

[28] ਉਹੀ, ਭ. ਫਰੀ., ਪੰਨਾ ôøø.

[29] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ òúö.

1. ਆਗੂ - ਜਿਮੀ ਪੁਛੈ ਅਸਮਾਨ ਫਰੀਦਾ **ਖੇਵਟ** ਕਿੰਨਿ ਗਏ॥[30]

2. ਗੁਰੂ - ਹਰਿ ਹਰਿ ਪੋਤੁ ਹੈ ਮੇਰੀ ਜਿੰਦੁੜੀਏ ਗੁਰ **ਖੇਵਟ** ਸਬਦਿ ਤਰਾਇਆ ਰਾਮ॥[31]

3. ਗੁਰ ਸਬਦ ਦੀ ਮਹਤਤਾ- ਰਾਮ ਨਾਮੁ ਕਰਿ ਬੋਹਿਥਾ ਜੀਉ ਸਬਦੁ **ਖੇਵਟੁ** ਵਿਚਿ ਪਾਏ॥[32]

4. ਪਰਮਾਤਮਾ - ਆਪੇ ਭਉਜਲੁ ਆਪਿ ਹੈ ਬੋਹਿਥਾ ਆਪੇ **ਖੇਵਟੁ** ਆਪਿ ਤਰੇ॥[33]

5. ਗੁਰਮੁਖ - ਅੰਕਸੁ ਗਿਆਨ ਰਤਨੁ ਹੈ **ਖੇਵਟੁ** ਬਿਰਲਾ ਸੰਤੁ॥[34]

6. ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਉਸਤਤ - ਗੁਰੁ ਜਹਾਜੁ **ਖੇਵਟੁ** ਗੁਰੂ ਗੁਰ ਬਿਨੁ ਤਰਿਆ ਨ ਕੋਇ॥[35]

ਗੁਆਰਨਿ - ਗੁਆਲੇ ਦੀ ਇਸਤਰੀ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਤੀ ਖਿਚ - ਆਸ ਪਾਸ ਘਨ ਤੁਰਸੀ ਕਾ ਬਿਰਵਾ ਮਾਝ ਬਨਾ ਰਸਿ ਗਾਊਂ ਰੇ॥ ਊਆ ਕਾ ਸਰੂਪ ਦੇਖਿ ਮੋਹੀ **ਗੁਆਰਨਿ** ਮੋ ਕਉ ਛੋਡਿ ਨ ਆਉ ਨ ਜਾਹੂ ਰੇ॥ ਤੋਹਿ ਚਰਨ ਮਨੁ ਲਾਗੋ ਸਾਰਿਗੰਧਰ॥ ਸੋ ਮਿਲੈ ਜੋ ਬਡਭਾਗੋ॥[36]

ਗੂਜਰੀ - ਗੁਜਰ ਇਕ ਜਾਤੀ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ ਜੋ ਪਸ਼ੂ ਰਖਦੇ ਹਨ ਤੇ ਦੁਧ ਵੇਚਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਤੇ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

1. ਨਿਮਾਣਾਪਨ - **ਗੂਜਰੀ** ਜਾਤਿ ਗਵਾਰਿ ਜਾ ਸਹੁ ਪਾਏ ਆਪਣਾ॥[37]

---

[30] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਫਰੀ., ਪੰਨਾ ô øø.

[31] ਉਹੀ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ õóù.

[32] ਉਹੀ, ਮ. ó, ਪੰਨਾ òôõ.

[33] ਉਹੀ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ õõò.

[34] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ öó÷.

[35] ਉਹੀ, ਭ. ਗਯੰ., ਪੰਨਾ ñôúñ.

[36] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ óóø.

[37] ਉਹੀ, ਮ. ó, ਪੰਨਾ õñö.

ਗੋਇਲੀ - ਮਾਲ ਡੰਗਰ ਦਾ ਮਾਲਕ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 4 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਗੋਇਲੀ/ਗੁੋਆਲਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 3 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਸੁੰਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ - ਨਾ ਸੁਚਿ ਸੰਜਮੁ ਤੁਲਸੀ ਮਾਲਾ॥ ਗੋਪੀ ਕਾਨੁ ਨ ਗਊ **ਗੁੋਆਲਾ**॥ ਤੰਤੁ ਮੰਤੁ ਪਾਖੰਡੁ ਨ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋ ਵੰਸੁ ਵਜਾਇਦਾ॥[38]

2. ਜੀਵ - ਗੋਇਲਿ ਆਇਆ **ਗੋਇਲੀ** ਕਿਆ ਤਿਸੁ ਡੰਫੁ ਪਸਾਰੁ॥[39]

3. ਪਰਮਾਤਮਾ - ਜਿਉ ਗਾਈ ਕਉ **ਗੋਇਲੀ** ਰਾਖਹਿ ਕਰਿ ਸਾਰਾ॥[40]

ਘਾਸੀ - ਘਾਹ ਖੋਤਣ ਵਾਲਾ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਹੁਕਮ - ਜੇ ਰਾਜਿ ਬਹਾਲੇ ਤਾ ਹਰਿ ਗੁਲਾਮੁ **ਘਾਸੀ** ਕਉ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਕਢਾਈ॥[41]

ਚਮਾਰ - ਚਮੜੇ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 10 ਵਾਰ 7 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਚੰਮਾਰੰ/ਚਮਾਰ/ਰਾ/ਰੁ/ਰੋ/ਮਿਆਰੁ/ਰੋ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਨਿਮਾਣਾਪਨ - ਨਾਗਰ ਜਨਾਂ ਮੇਰੀ ਜਾਤਿ ਬਿਖਿਆਤ **ਚੰਮਾਰੰ**॥[42]

---

[38] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñúóõ.

[39] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ õú.

[40] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ òòø.

[41] ਉਹੀ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ ñöö.

[42] ਉਹੀ, ਭ. ਰਵਿ., ਪੰਨਾ ñòùó.

ਚੂਹੜਾ - ਮੈਲਾ ਹਟਾਉਣ ਵਾਲਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਪਿੰਡਾਂ, ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕੂੜਾ ਸਾਫ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਝੂਠ ਦੀ ਬੁਰੀ ਆਦਤ - ਲਬੁ ਕੁਤਾ ਕੂੜੁ **ਚੂਹੜਾ** ਠਗਿ ਖਾਧਾ ਮੁਰਦਾਰੁ॥[43]

ਚੂਹੜੀ - ਚੂਹੜੇ ਦੀ ਇਸਤਰੀ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਨਿਰਦਇਆ-ਕੁਬੁਧਿ ਡੂਮਣੀ ਕੁਦਇਆ ਕਸਾਇਣਿ ਪਰ ਨਿੰਦਾ ਘਟ ਚੂਹੜੀ ਮੁਠੀ ਕ੍ਰੋਧਿ ਚੰਡਾਲਿ ॥[44]

ਜਉਹਰੀ - ਹੀਰਿਆਂ ਦੀ ਪਰਖ ਕਰਨ ਵਾਲਾ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਜਗਿਆਸੂ - ਕਬੀਰ ਹਰਿ ਹੀਰਾ ਜਨ **ਜਉਹਰੀ** ਲੇ ਕੈ ਮਾਂਡੈ ਹਾਟ॥[45]

ਜੰਤੀ - ਵਾਜਾ ਵਜਾਉਣ ਵਾਲਾ, ਵਜੰਤ੍ਰੀ।"ਯੰਤ੍ਰ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲਾ 'ਯੰਤ੍ਰ' ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕੋਈ ਕਲਾ ਦੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸ਼ੈ। ਮਸ਼ੀਨ, ਵਾਜੇ, ਸਭੋ ਕੁਝ ਇਸ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੰਤੁ ਯਾ ਯੰਤ੍ਰ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲਾ। ਵਾਜਾ ਵਜਾਉਣ ਵਾਲਾ।[46]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 11 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਜੰਤੀ/ਤੈਨੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤੇ ਹਨ:

---

[43] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñõ.

[44] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ùñ.

[45] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ñó÷ó.

[46] ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, (ਟੀਕਾ.), ਸੰਥਯਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ (ਭਾਗ 2), ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ, (ਸੰਪਾ.), ਪੰਨੇ 1934-35.

1. ਬਜਾਵਨਹਾਰ/ਰਾ/ਰੋ/ਵਜਾਵਣਹਾਰਾ/ਵਾਵਣਹਾਰੇ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 4 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ - ਆਪੇ **ਜੰਤੀ** ਜੰਤੁ ਹੈ ਪਿਆਰਾ ਜਨ ਨਾਨਕ ਵਜਹਿ ਵਜਾਇਆ॥[47]

2. ਭਗਤ ਜਾਂ ਸੇਵਕ - ਹਰਿ ਦਾਸਨ ਕੈ ਵਸਿ ਹੈ ਜਿਉ **ਜੰਤੀ** ਕੈ ਵਸਿ ਜੰਤੁ॥[48]

3. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਉਸਤਤ - ਵਾਜੇ ਤੇਰੇ ਨਾਦ ਅਨੇਕ ਅਸੰਖਾ ਕੇਤੇ ਤੇਰੇ **ਵਾਵਣਹਾਰੇ**॥[49]

4. ਮਨ - **ਬਜਾਵਨਹਾਰੋ** ਊਠਿ ਸਿਧਾਇਓ ਤਬ ਫਿਰਿ ਬਾਜੁ ਨ ਭਾਇਓ॥[50]

ਜੋਤਕੀ – ਜੋਤਸ਼ ਵਿਦਯਾ ਦਾ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ। ਜੋ ਗ੍ਰੈਹਾਂ ਤਾਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਆਦਿ ਜਾਣਦਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਇਨਸਾਨੀ ਕਿਸਮਤ ਉਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚੰਗੇ ਮੰਦੇ ਅਸਰ ਦੱਸਦਾ ਹੋਵੇ।[51]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 10 ਵਾਰ 4 ਵਿਆਕਰਣ ਰੂਪਾਂ ਜੋਤਿਕ/ਤਕੁ/ਕੀ/ਤਿਕੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 2 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

1. ਦੁਨਿਆਵੀ ਗਿਆਨ ਦਾ ਅਹੰਕਾਰ - ਕੇਤੇ ਪੰਡਿਤ **ਜੋਤਕੀ** ਬੇਦਾ ਕਰਹਿ ਬੀਚਾਰੁ ॥[52]

2. ਬਾਹਰੀ ਗਿਆਨ - ਪੰਡਿਤ ਪੜਦੇ **ਜੋਤਕੀ** ਨਾ ਬੂਝਹਿ ਬੀਚਾਰਾ ॥[53]

ਝੀਵਰ - ਮਛੀਆਂ ਫੜਨ ਵਾਲਾ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 2 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਝੀਵਰਿ/ਰੁ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 2 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ - ਨਾਨਕ ਇਹੁ ਜੀਉ ਮਛੁਲੀ **ਝੀਵਰੁ** ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਕਾਲੁ॥[54]

---

[47] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ öúö.

[48] ਉਹੀ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ ööò.

[49] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ óô÷.

[50] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ñòúó.

[51] ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, (ਟੀਕਾ.), ਸੰਥਯਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ (ਭਾਗ 2), ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ, (ਸੰਪਾ.), ਪੰਨਾ 369.

[52] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ õö.

[53] ਉਹੀ, ਮ. ó, ਪੰਨਾ ùôø.

[54] ਉਹੀ, ਮ. ó, ਪੰਨਾ ùõõ.

2. ਕਾਲ - ਕਬੀਰ ਥੋਰੈ ਜਲਿ ਮਾਛੁਲੀ **ਝੀਵਰਿ** ਮੇਲਿਓ ਜਾਲੁ॥[55]

ਡਾਡੀ - ਜਮੀਨ ਮਿਣਨ ਵਾਲੇ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੇ - ਨਉ **ਡਾਡੀ** ਦਸ ਮੁੰਸਫ ਧਾਵਹਿ ਰਈਅਤਿ ਬਸਨ ਨ ਦੇਹੀ॥[56]

ਡਾਂਵੜਾ - ਸੰਚੇ ਵਿਚ ਢਾਲਣ ਵਾਲਾ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਉਸਤਤ - ਜਾਂ ਚੈ ਘਰਿ ਕੁਲਾਲੁ ਬ੍ਰਹਮਾ ਚਤੁਰ ਮੁਖੁ **ਡਾਂਵੜਾ** ਜਿਨਿ ਬਿਸ੍ਵ ਸੰਸਾਰੁ ਰਾਚੀਲੇ॥[57]

ਤੰਬੋਲੀ - ਪਾਨ ਵੇਚਣ ਵਾਲੀਆਂ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 2 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 2 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਬਾਬਰ ਦੇ ਹਮਲੇ ਵਲ ਸੰਕੇਤ - ਕਹਾ ਸੁ ਪਾਨ **ਤੰਬੋਲੀ** ਹਰਮਾ ਹੋਈਆ ਛਾਈ ਮਾਈ॥[58]
2. ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨਾ - ਪ੍ਰਾਨ ਪਿਆਰੋ ਮਨਹਿ ਅਧਾਰੋ ਚੀਤਿ ਚਿਤਵਉ ਜੈਸੈ ਪਾਨ ਤੰਮੋਲੀ॥[59]

ਤੇਲੀ - ਕੋਹਲੂ ਚਲਾ ਕੇ ਤੇਲ ਕਢਣ ਵਾਲਾ।

---

[55] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ñóö÷.

[56] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ÷ùó.

[57] ਉਹੀ, ਭ. ਨਾਮ., ਪੰਨਾ ñòùò.

[58] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ôñ÷.

[59] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ øòò.

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 4 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 2 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਦੁਖ ਭੋਗਣਾ - ਧਾਵਤ ਕਉ ਧਾਵਹਿ ਬਹੁ ਭਾਤੀ ਜਿਉ **ਤੇਲੀ** ਬਲਦੁ ਭ੍ਰਮਾਇਓ॥[60]
2. ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਵਾਸਾ - **ਤੇਲੀ** ਕੈ ਘਰ ਤੇਲੁ ਆਛੈ ਜੰਗਲ ਮਧੇ ਬੇਲ ਗੋ॥[61]

ਦਰਜੀ - ਕਪੜੇ ਸਿਉਣ ਵਾਲਾ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ - ਲੋਹਾ ਵਢੇ **ਦਰਜੀ** ਪਾੜੇ ਸੂਈ ਧਾਗਾ ਸੀਵੈ॥ ਇਉ ਪਤਿ ਪਾਟੀ ਸਿਫਤੀ ਸੀਪੈ ਨਾਨਕ ਜੀਵਤ ਜੀਵੈ॥[62]

ਧੋਬੀ - ਕਪੜੇ ਧੋਣ ਵਾਲਾ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਗੁਰੂ – **ਧੋਬੀ** ਧੋਵੈ ਬਿਰਹ ਬਿਰਾਤਾ।। ਹਰਿ ਚਰਨ ਮੇਰਾ ਮਨੁ ਰਾਤਾ।।[63]

ਪਹਰੂਆ - ਰਾਖਾ, ਰਾਖੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਚੌਕੀਦਾਰ, ਪਹਿਰੇਦਾਰ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 4 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਪਾਹਰੂਆ/ਪਾਹਰੂਅਰਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 3 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ - ਊਠਤ ਸੋਵਤ ਹਰਿ ਸੰਗ **ਪਹਰੂਆ**॥[64]
2. ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੇ - ਪੰਚ **ਪਹਰੂਆ** ਦਰ ਮਹਿ ਰਹਿਤੇ ਤਿਨ ਕਾ ਨਹੀ ਪਤੀਆਰਾ॥[65]

---

[60] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ÷ñò.

[61] ਉਹੀ, ਭ. ਨਾਮ., ਪੰਨਾ ÷ñø.

[62] ਉਹੀ, ਮ. ó, ਪੰਨਾ ùõõ.

[63] ਉਹੀ, ਭ. ਨਾਮ., ਪੰਨਾ ññùö.

[64] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ñùö.

[65] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ óóù.

3. ਵੇਦ ਆਦਿ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥ - ਨਿਗਮ ਹੁਸੀਆਰ **ਪਹਰੂਆ** ਦੇਖਤ ਜਮੁ ਲੇ ਜਾਈ॥[66]

ਪਟਵਾਰੀ - ਪਿੰਡ ਦੀ ਜਮੀਨ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਰਖਣ ਵਾਲਾ ਕਰਮਚਾਰੀ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਧਰਮਰਾਜ - ਹਰਿ ਕੇ ਲੋਗਾ ਮੋ ਕਉ ਨੀਤਿ ਡਸੈ **ਪਟਵਾਰੀ**॥[67]

ਪਾਧਾ - ਪੜਾਉਣ ਵਾਲਾ, ਗੁਰੂ, ਅਧਿਆਪਕ, ਉਸਤਾਦ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 13 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:

1. ਉਸਤਾਦ/ਦੁ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 3 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਗੁਰੂ - ਧੰਨੁ ਧੰਨੁ ਗੁਰੂ ਗੁਰੁ ਸਤਿਗੁਰੁ **ਪਾਧਾ** ਜਿਨਿ ਹਰਿ ਉਪਦੇਸੁ ਦੇ ਕੀਏ ਸਿਆਣੇ॥[68]
2. ਅਧਿਆਪਕ - ਅਣਹੋਦਾ ਨਾਉ ਧਰਾਇਓ **ਪਾਧਾ** ਅਵਰਾ ਕਾ ਭਾਰੁ ਤੁਧੁ ਲਇਆ॥[69]
3. ਜੀਵਾਤਮਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਮੇਲ - ਪੰਡਿਤ **ਪਾਧੇ** ਆਣਿ ਪਤੀ ਬਹਿ ਵਾਚਾਈਆ ਬਲਿ ਰਾਮ ਜੀਉ॥ [70]

ਪੈਕਾਰ - ਪੰਕਾਰ, ਜੋ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਟਕਸਾਲ ਵਿਚੋਂ ਸੁਆਹ ਵਿਚੋਂ ਸੋਨਾ ਚਾਂਦੀ ਨਿਖਾਰਦਾ ਸੀ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

---

[66] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ੳ÷ò.

[67] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ÷ੳó.

[68] ਉਹੀ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ ñöø.

[69] ਉਹੀ, ਮ. ó, ਪੰਨਾ ôóô.

[70] ਉਹੀ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ ÷÷ó.

1. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸੇਵਕ- ਨਿਰਮਲੁ ਸਾਚਿ ਰਤਾ **ਪੈਕਾਰੁ**॥[71]

ਫਾਹੀਵਾਲ - ਜਾਲ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਵਿਕਾਰ - ਸਰਵਰ ਪੰਛੀ ਹੇਕੜੋ **ਫਾਹੀਵਾਲ** ਪਚਾਸ॥[72]

ਬਾਜੀਗਰ - ਬਾਜੀ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 10 ਵਾਰ 3 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਬਾਜੀਗਰ/ਰਿ/ਰੁ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 3 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ - ਜੈਸਾ ਭੇਖ ਕਰਾਵੈ **ਬਾਜੀਗਰੁ** ਓਹੁ ਤੈਸੋ ਹੀ ਸਾਜੁ ਆਨੈ॥[73]
2. ਜੀਵਨ ਵਿਅਰਥ ਗੁਆਉਣਾ - ਕਾਮੀ ਕ੍ਰੋਧੀ ਚਾਤੁਰੀ **ਬਾਜੀਗਰ** ਬੇਕਾਮ॥[74]
3. ਮੂਰਖ ਜੀਵ - ਨਾਮ ਬਿਨਾ ਫੋਕਟ ਸਭਿ ਕਰਮਾ ਜਿਉ **ਬਾਜੀਗਰੁ** ਭਰਮਿ ਭੁਲੈ॥[75]

ਬੇਢੀ - ਤਰਖਾਣ, ਲਕੜ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 8 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ - ਐਸੋ **ਬੇਢੀ** ਬਰਨਿ ਨ ਸਾਕਉ ਸਭ ਅੰਤਰ ਸਭ ਠਾਂਈ ਹੋ॥[76]

ਭਾੜੀ - ਮਜਦੂਰੀ ਕਰਨਾ।

---

[71] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ôñó.

[72] ਉਹੀ, ਭ. ਫਰੀ., ਪੰਨਾ ñóøô

[73] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ òúö.

[74] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ññúõ.

[75] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñóôó.

[76] ਉਹੀ, ਭ. ਨਾਮ., ਪੰਨਾ òñ÷.

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਮਾਇਆ - **ਭਾੜੀ** ਕਉ ਓਹੁ ਭਾੜਾ ਮਿਲਿਆ ਹੋਰ ਸਗਲੀ ਭਇਓ ਬਿਰਾਨਾ॥[77]

ਮਨੀਆਰ - ਚੂੜੀਆਂ ਵੇਚਣ ਵਾਲਾ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਨਾਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵਿਅਰਥ ਸ਼ਿੰਗਾਰ - ਨਾ **ਮਨੀਆਰੁ** ਨ ਚੂੜੀਆ ਨਾ ਸੇ ਵੰਗੁੜੀਆਹਾ॥[78]

ਮਾਲਣਿ - ਮਾਲੀ ਦੀ ਇਸਤਰੀ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 5 ਵਾਰ 5 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਮਾਲਣਿ/ਣੀ/ਲਨੀ/ ਲਿਨਿ/ਨੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 2 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਖੰਡਨ - ਪਾਤੀ ਤੋਰੈ **ਮਾਲਿਨੀ** ਪਾਤੀ ਪਾਤੀ ਜੀਉ॥[79]
2. ਬਨਸਪਤੀ - ਭਾਰ ਅਠਾਰਹ **ਮਾਲਣਿ** ਤੇਰੀ॥[80]

ਮਾਲੀ - ਬਗੀਚੇ ਜਾਂ ਪੌਦਿਆਂ ਦੀ ਦੇਖ-ਭਾਲ ਕਰਨ ਵਾਲਾ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 6 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 3 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ - ਇਹੁ ਜਗੁ ਵਾੜੀ ਮੇਰਾ ਪ੍ਰਭੁ ਮਾਲੀ॥[81]
2. ਨਾਮ ਦੀ ਮਹਿਮਾ - ਅਹਿਨਿਸਿ ਫੂਲ ਬਿਛਾਵੈ ਮਾਲੀ॥ ਬਿਨੁ ਹਰਿ ਨਾਮ ਸੁ ਦੇਹ ਦੁਖਾਲੀ॥[82]

---

[77] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ôù÷.

[78] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ õõø.

[79] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ô÷ù.

[80] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñúóó.

[81] ਉਹੀ, ਮ. ó, ਪੰਨਾ ññø.

[82] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ òòõ.

3. ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਨਾਮ ਦਾ ਵਾਸਾ - **ਮਾਲੀ** ਕੇ ਘਰ ਕੇਲ ਆਛੈ ਕੇਲ ਬੇਲ ਤੇਲ ਗੋ॥[83]

ਮੋਤੀ ਸਾਲੁ - ਜਉਹਰੀ, ਮੋਤੀ ਨੂੰ ਵਿੰਨਣ ਜਾਂ ਸਲ ਕਰਨ ਵਾਲਾ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਮਨ - ਮਨੁ **ਮੋਤੀ ਸਾਲੁ** ਹੈ ਗੁਰ ਸਬਦੀ ਜਿਤੁ ਹੀਰਾ ਪਰਖਿ ਲਈਜੈ॥[84]

ਮੋਦੀ - ਭੰਡਾਰੀ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਉਪਾਸ਼ਕ - **ਮੋਦੀ** ਕੇ ਘਰ ਖਾਣਾ ਪਾਕਾ ਵਾ ਕਾ ਲੜਕਾ ਮਾਰਿਆ ਥਾ॥[85]

ਰਾਂਗਨਹਾਰਾ - ਲਲਾਰੀ, ਰੰਗ ਚਾੜਨ ਵਾਲਾ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ - ਅੰਤਰਿ ਦੇਖਿ ਸਬਦਿ ਮਨੁ ਮਾਨਿਆ ਅਵਰੁ ਨ **ਰਾਂਗਨਹਾਰਾ**॥[86]

ਰਾਜੁ - ਮਿਸਤਰੀ।"ਉਸਾਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਭਾਵ ਹੈ ਮਨ। ਮਨ ਨੂੰ ਰਾਜ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਤੇ ਕਰਮਾਂ ਨਾਲ ਅਗਲੇ ਜਨਮ ਲਈ ਅਪਣਾ ਸਰੀਰ, ਅਰਥਾਤ ਉਸ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਕੀਹ ਸੁਭਾਵ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਿਵਰਤੀ ਹੋਣੀ ਹੈ, ਹੁਣ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।"[87]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

---

[83] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਨਾਮ., ਪੰਨਾ ÷ñø.

[84] ਉਹੀ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ ñóòô.

[85] ਉਹੀ, ਭ. ਨਾਮ., ਪੰਨਾ ø÷ô.

[86] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñóóñ.

[87] ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, (ਟੀਕਾ.), ਸੰਥਯਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ (ਭਾਗ 2), ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ, (ਸੰਪਾ.), ਪੰਨਾ 357.

1. ਮਨ - ਕਚੀ ਕੰਧ ਕਚਾ ਵਿਚਿ **ਰਾਜੁ**॥[88]

ਰਾਂਬੀ - ਰੰਬੀ। ਲੋਹੇ ਦਾ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਸੰਦ। ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਫਸਲਾਂ ਦੀ ਗੋਢੀ ਸਮੇਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਮੁਠ ਲਕੜੀ ਦੀ ਬਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਲਾਲਚ ਦੀ ਬਿਰਤੀ - ਨਹੀ **ਰਾਂਬੀ** ਠਾਉ ਰੋਪਉ॥[89]

ਲੁਹਾਰ - ਲੋਹੇ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ। ਜੋ ਲੋਹੇ ਨੂੰ ਪਿਘਲਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਟ ਮਾਰ ਕੇ ਵਖ-ਵਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਦ ਜਾਂ ਵਸਤਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰੇ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 3 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਲੁਹਾਰ/ਲੋਹਾਰੁ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 3 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਿਫਤਿ ਸਲਾਹ ਦੀ ਬਰਕਤ - ਅਗਨੀ ਗੰਢੁ ਪਾਏ **ਲੋਹਾਰੁ**॥---ਸਿਫਤੀ ਗੰਢੁ ਪਵੈ ਦਰਬਾਰਿ॥[90]
2. ਜਮ - ਮਤਿ ਬਸਿ ਪਰਉ **ਲੁਹਾਰ** ਕੇ ਜਾਰੈ ਦੂਜੀ ਬਾਰ॥[91]
3. ਜੀਵ - ਕੰਧਿ ਕੁਹਾੜਾ ਸਿਰਿ ਘੜਾ ਵਣਿ ਕੈ ਸਰੁ **ਲੋਹਾਰੁ**॥[92]

ਵਣਜਾਰਾ - ਵਾਪਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ। ਵਾਪਰੀ, ਖਾਸ ਕਰ ਉਹ ਵਾਪਾਰੀ ਜੋ ਅਪਣਾ ਮਾਲ ਲੱਦ ਕੇ ਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਜਾ ਕੇ ਵੇਚਦਾ ਹੈ। ਖਾਸ ਕਰ ਏਹ ਲੋਕ ਅਨਾਜ ਦਾ ਵਪਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਇਸ ਕਰਕੇ ਖਯਾਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ

---

[88] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ òõ.

[89] ਉਹੀ, ਭ. ਰਵਿ., ਪੰਨਾ öõù.

[90] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñôó.

[91] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ñóöù.

[92] ਉਹੀ, ਭ. ਫਰੀ., ਪੰਨਾ ñóøú.

ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਮੂਲ ਫਾਰਸੀ ਨਾਂ ਹੋਵੇ:-ਫਾ:, ਬ੍ਰਿੰਜ=ਚਾਵਲ+ਆਰ=ਲਿਆਉਣ ਵਾਲਾ=ਚਾਵਲ ਆਦੀ ਅੰਨ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲਾ।ਇਕ ਜਾਤ ਦਾ ਨਾਂ ਜੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਉਪਰ ਲਿਖੇ ਤ੍ਰੀਕੇ ਦਾ ਵਣਜ ਕਰਦੇ ਹਨ।[93]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 190 ਵਾਰ 11 ਵਿਆਕਰਣਕ ਰੂਪਾਂ ਬਨਜਾਰਨਿ/ਜਾਰਾ/ਰੇ/ਰੋ/ਵਣਜਾਰ/ਰਈ/ਜਾਰਾ/ਰਿਆ/ਰਿਹੋ/ਰਾ/ਰੋ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤੇ ਹਨ:

1. ਬਾਪਾਰ/ਰਿ/ਰੀ/ਵਾਪਾਰ/ਰਾ/ਰਿ/ਰੀ/ਰੁ/ਰੈ/ਰੋ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 5 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਜੀਵ- ਵਣਜੁ ਕਰਹੁ **ਵਣਜਾਰਿਹੋ** ਵਖਰੁ ਲੇਹੁ ਸਮਾਲਿ ॥[94]
2. ਜਗਿਆਸੂ - ਸਚਾ ਸਾਹੁ ਸਚੇ **ਵਣਜਾਰੇ** ॥[95]
3. ਗੁਰਮੁਖ (ਨਾਮ ਦੀ ਕਮਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲੇ) - ਸਾਹੁ ਹਮਾਰਾ ਠਾਕੁਰੁ ਭਾਰਾ ਹਮ ਤਿਸ ਕੇ **ਵਣਜਾਰੇ**॥[96]
4. ਪਰਮਾਤਮਾ - ਆਪੇ ਸਾਹੁ ਆਪੇ **ਵਣਜਾਰਾ** ॥[97]
5. ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੇ - ਨਾਇਕੁ ਏਕੁ **ਬਨਜਾਰੇ** ਪਾਚ ॥[98]

ਵੈਦੁ - ਰੋਗ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਮ ਵਾਲਾ, ਚਿਕਿਤਸਾ ਦਾ ਗਿਆਨੀ। ਜੋ ਦਵਾਈਆਂ ਜਾਂ ਜੜੀ ਬੂਟੀ ਦੁਆਰਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਔਸ਼ਧੀ ਨਾਲ ਰੋਗੀ ਦਾ ਰੋਗ ਪਛਾਣ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕਰੇ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 21 ਵਾਰ 7 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਬੈਦ/ਦੁ/ਵੈਦ/ਦਾ/ਦੁ/ਦੋ/ਸੁਵੈਦ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 4 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

---

[93] ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, (ਟੀਕਾ.), ਸੰਥਯਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ (ਭਾਗ 2), ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ, (ਸੰਪਾ.), ਪੰਨਾ 672.

[94] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ òò.

[95] ਉਹੀ, ਮ. ó, ਪੰਨਾ ññ÷.

[96] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñõõ.

[97] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñúôú.

[98] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ññøô.

1. ਪਰਮਾਤਮਾ - ਰਾਮ ਰਾਇ ਹੋਹਿ **ਬੈਦ** ਬਨਵਾਰੀ॥[99]

2. ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਪੀੜ- ਪ੍ਰੇਮ ਕੇ ਕਾਨ ਲਗੇ ਤਨ ਭੀਤਰਿ **ਵੈਦੁ** ਕਿ ਜਾਣੈ ਕਾਰੀ ਜੀਉ॥[100]

3. ਸੰਤ ਜਨ - **ਵੈਦਾ** ਸੰਦਾ ਸੰਗੁ ਇਕਠਾ ਹੋਇਆ॥[101]

4. ਉਪਦੇਸ਼ਕ - ਕਬੀਰ **ਬੈਦ** ਮੂਆ ਰੋਗੀ ਮੂਆ ਮੂਆ ਸਭੁ ਸੰਸਾਰੁ॥[102]

---

[99] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਭੀਖ., ਪੰਨਾ öõù.

[100] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ùùó.

[101] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ñóöó.

[102] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ñóöø.

3.2 ਰਾਜਨੀਤੀ - ਮੂਲਕ

ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਕਿਸੇ ਖੇਤਰ, ਖਿਤੇ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸ਼ਨ ਚਲਾਉਣ ਦੇ ਮਨੋਰਥ ਲਈ ਸੱਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਵਿਧਾਨ ਅਤੇ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਵਾਸਤਾ ਇਸ ਗਲ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਕਿਸ ਕੋਲ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਕਿੰਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਤੇ? ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰੀ ਤੱਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਕਤ, ਬਲ, ਸ਼ਕਤੀ। ਤਾਕਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਮੁਖ ਰੁਝਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।[103] ਧਰਮ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਅਨਿਖੜ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਸਮੂਹਿਕ ਸਮਾਜਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੱਖਰੀਆਂ-ਵੱਖਰੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।[104] ਧਰਮ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਨਖੇੜਾ ਤੇ ਵਖਰੇਵਾਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਧਰਮ ਦੀ ਬਣਦੀ ਪਹਿਲ-ਪ੍ਰਥਮਤਾ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਗਿਰਾਵਟ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸੁੱਚਾ ਤੇ ਪੱਵਿਤਰ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਉੱਦਮ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੱਤੀ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤੀ ਕਦੇ ਵੀ ਅਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਅਪਵਿੱਤਰ ਅਮਲ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਬਲਕਿ ਗੁਰਿਆਈ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ, ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।[105] ਡਾ. ਸੋਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਆਗਮਨ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ 'ਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਦਸਦੇ ਹਨ, "ਉਸ ਸਮੇਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਉਤੇ ਅਧਾਰਤ ਸੀ ਤੇ ਆਮ ਜਨਤਾ ਜਗੀਰਦਾਰਾਂ ਤੇ ਹਾਕਮ ਸ੍ਰੇਣੀ ਹਥੋਂ ਪੀੜਤ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ, ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ, ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਂ ਅਥਵਾ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਕਸਾਈ, ਸ਼ੀਂਹ, ਮਾਣਸ-ਖਾਣੇ ਆਦਿ ਕਰੜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ। ਕਿਉਂ ਜੋ ਬਾਬਰ ਦਾ ਹੱਲਾ ਲੋਕ-ਹਿਤਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੂਰਦਾ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਲਸ਼ਕਰ ਨੂੰ 'ਪਾਪ ਦੀ ਜੰਞ' ਕਿਹਾ। ਰਬ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਤੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਨਾਨਕ ਬਾਬਰ ਵਲੋਂ

---

[103] ਡਾ. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਧਰਮ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਨਾ 187.

[104] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 188.

[105] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 190.

ਜਨਤਾ ਉਤੇ ਹੋ ਰਹੇ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਸਹਿ ਸਕੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਬ ਨੂੰ ਬੜਾ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਗਿਲਾ ਕੀਤਾ[106], ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਰੱਬਤਾ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕਿਹਾ:

ਏਤੀ ਮਾਰ ਪਈ ਕਰਲਾਣੇ ਤੈਂ ਕੀ ਦਰਦ ਨ ਆਇਆ।[107]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੰਦਰਭਾਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਅਖਰ-ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਨਿਮਤਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ:

ਚਉਧਰੀ - ਇਹ ਕਰਮਚਾਰੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਚੁਣੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਇਹ ਆਪਣਾ ਅਸਲੀ ਫਰਜ ਭੁਲ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 12 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤੇ ਹਨ:

1. ਸਿਰਦਾਰੁ
2. ਮਹਰ
3. ਮੀਆ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 4 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

1. ਅਹੰਕਾਰੀ ਬਿਰਤੀ - **ਚਉਧਰੀ** ਰਾਉ ਸਦਾਈਐ ਜਲਿ ਬਲੀਐ ਅਭਿਮਾਨ॥[108]
2. ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ - **ਚਉਧਰੀ** ਰਾਜੇ ਨਹੀ ਕਿਸੈ ਮੁਕਾਮੁ॥[109]
3. ਮੁਖੀ - ਕਿਸ ਹੀ ਧੜਾ ਕੀਆ ਸਿਕਦਾਰ **ਚਉਧਰੀ** ਨਾਲਿ ਆਪਣੈ ਸੁਆਈ॥[110]
4. ਕਲਿਜੁਗ ਦੀ ਦਸ਼ਾ - ਇਲਤਿ ਕਾ ਨਾਉ ਚਉਧਰੀ ਕੂੜੀ ਪੂਰੇ ਥਾਉ॥[111]

---

[106] ਡਾ. ਸੋਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਲੋਕ ਤੱਤ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਪੰਨਾ 19.

[107] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ óöú

[108] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ öó.

[109] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ òò÷.

[110] ਉਹੀ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ óöö.

[111] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñòøø.

ਛਤ੍ਰ - ਰਾਜਸੀ ਤਾਕਤ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 19 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਛਤ੍ਰ/ਤ੍ਰ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 6 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

1. ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ - ਤਾਜ ਕੁਲਹ ਸਿਰਿ **ਛਤ੍ਰ** ਬਨਾਵਉ॥[112]
2. ਨਾਮ ਦੀ ਬਰਕਤ - ਖੇਮੇ **ਛਤ੍ਰ** ਸਰਾਇਚੇ ਦਿਸਨਿ ਰਥ ਪੀੜੇ॥ ਜਿਨੀ ਤੇਰਾ ਨਾਮੁ ਧਿਆਇਆ ਤਿਨ ਕਉ ਸਦਿ ਮਿਲੇ॥[113]
3. ਸੁਖ ਰੂਪੀ ਛਤ੍ਰ - ਊਚ ਨੀਚ ਬਿਕਾਰ ਸੁਕ੍ਰਿਤ ਸੰਗਲਨ ਸਭ ਸੁਖ **ਛਤ੍ਰ**॥ [114]
4. ਵਡਿਆਈ ਦੇਣੀ - ਗਰੀਬ ਨਿਵਾਜੁ ਗੁਸਈਆ ਮੇਰਾ ਮਾਥੈ **ਛਤ੍ਰ** ਧਰੈ॥[115]
5. ਨਾਸ਼ਵਾਨ - ਹੈਵਰ ਊਪਰਿ **ਛਤ੍ਰ** ਤਰ ਤੇ ਫੁਨਿ ਧਰਨੀ ਗਾਡ॥[116]
6. ਗੁਰਿਆਈ - ਅਮਰਦਾਸਿ ਅਮਰਤੁ **ਛਤ੍ਰ** ਗੁਰ ਰਾਮਹਿ ਦੀਅਉ॥[117]

ਦੇਸ - ਮੁਲਕ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 41 ਵਾਰ 3 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਦੇਸ/ਸਿ/ਸੁ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:

1. ਮੁਲਖੁ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 4 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਮੁਲਖ - ਭਰਮੇ ਭਾਹਿ ਨ ਵਿਝਵੈ ਜੇ ਭਵੈ ਦਿਸੰਤਤ **ਦੇਸੁ**॥[118]

---

[112] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ òòõ.

[113] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ùøù.

[114] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ñúñø.

[115] ਉਹੀ, ਭ. ਰਵਿ., ਪੰਨਾ ññúö.

[116] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ñóöö.

[117] ਉਹੀ, ਭ. ਮਥੁ., ਪੰਨਾ ñôúø.

[118] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ òò.

2. ਹਿਰਦਾ - ਧੰਨੁ ਸੁ **ਦੇਸੁ** ਜਹਾ ਤੂੰ ਵਸਿਆ ਮੇਰੇ ਸਜਣ ਮੀਤ ਮੁਰਾਰੇ ਜੀਓ॥[119]

3. ਨਾਸ਼ਵਾਨ - ਦਰ ਘਰ ਮਹਲਾ ਹਸਤੀ ਘੋੜੇ ਛੋਡਿ ਵਿਲਾਇਤ **ਦੇਸ** ਗਏ॥[120]

4. ਟਿਕਾਣਾ - ਜੀਉ ਪਿੰਡੁ ਸਭੁ ਹਰਿ ਕਾ **ਦੇਸੁ**॥[121]

5. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਚਰਨ - ਨਿਰੰਕਾਰ ਕੈ **ਦੇਸਿ** ਜਾਹਿ ਤਾ ਸੁਖਿ ਲਹਹਿ ਮਹਲੁ॥[122]

ਨਿਆਉ - ਨਿਆਂ, ਇਨਸਾਫ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 31 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:

1. ਅਦਲੁ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੁਆਰਾ ਇਨਸਾਫ - ਪੂਰਾ **ਨਿਆਉ** ਕਰੇ ਕਰਤਾਰੁ॥ ਅਪੁਨੇ ਦਾਸ ਕਉ ਰਾਖਨਹਾਰੁ॥[123]

ਪੰਚ - ਇਹ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਲਾਹਕਾਰ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 235 ਵਾਰ 5 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਪੰਚ/ਚਾ/ਚਾਂ/ਚੇ/ਚੈ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 5 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਗੁਰਮੁਖ - **ਪੰਚ** ਪਰਵਾਣ ਪੰਚ ਪਰਧਾਨੁ॥[124]

2. ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੇ - **ਪੰਚੇ** ਰੁੰਨੇ ਦੁਖਿ ਭਰੇ ਬਿਨਸੇ ਦੂਜੈ ਭਾਇ॥[125]

3. ਪੰਜ ਤਤ - **ਪੰਚ** ਭੂਤ ਸਚਿ ਭੈ ਰਤੇ ਜੋਤਿ ਸਚੀ ਮਨ ਮਾਹਿ॥[126]

---

[119] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ùö.

[120] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ óõø.

[121] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ó÷ñ.

[122] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ õùõ.

[123] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ñùù.

[124] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ó.

[125] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñù.

[126] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ òú.

4. ਮੁਖੀ - **ਪੰਚ** ਲੋਗ ਸਭਿ ਹਸਣ ਲਗੇ ਤਪਾ ਲੋਭਿ ਲਹਰਿ ਹੈ ਗਾਲਿਆ॥[127]

5. ਵਿਕਾਰ - ਭੀਤਰਿ **ਪੰਚ** ਗੁਪਤ ਮਨਿ ਵਾਸੇ॥[128]

ਭੰਡਾਰ - ਖਜਾਨਾ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 178 ਵਾਰ 6 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਭੰਡਾਰ/ਰਾ/ਰਿ/ਰੁ/ਰੇ/ਰੈ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤੇ ਹਨ:

1. ਖਜਾਨਾ/ਨੇ/ਨੈ/ਖਾਜੀਨਾ/ਖਾਜਾਨਿਆ/ਨੀਆ

2. ਪੋਤਾ/ਤੁ/ਤੈ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 6 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਖਜਾਨਾ - ਅਮੁਲ ਵਾਪਾਰੀਏ ਅਮੁਲ **ਭੰਡਾਰ**॥[129]

2. ਭਗਤੀ ਰੂਪੀ ਖਜਾਨਾ - ਕਿਰਪਾ ਕਰਿ ਕੈ ਆਪਣੀ ਦਿਤੋਨੁ ਭਗਤਿ **ਭੰਡਾਰੁ**॥[130]

3. ਨਾਮ ਰੂਪੀ ਖਜਾਨਾ - ਅਨਦਿਨੁ ਲਾਹਾ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਲੈਨਿ ਅਖੁਟ ਭਰੇ **ਭੰਡਾਰ**॥[131]

4. ਪਰਮਾਤਮਾ - ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਨਵ ਨਿਧਿ ਤੂੰ **ਭੰਡਾਰੁ**॥[132]

5. ਗੁਰੂ ਦਾ ਖਜਾਨਾ - ਗੁਰੁ ਸਾਗਰੁ ਪੂਰਾ **ਭੰਡਾਰ**॥[133]

6. ਦੋਲਤ ਰੂਪੀ ਖਜਾਨਾ - **ਭੰਡਾਰ** ਦਰਬ ਅਰਬ ਖਰਬ ਪੇਖਿ ਲੀਲਾ ਮਨੁ ਸਧਾਰੈ॥[134]

ਮੰਤ੍ਰੀ - ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਵਿਚ ਦੂਜਾ ਪਹਿਲੂ ਮੰਤ੍ਰੀ ਮੰਡਲ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਸਕਤਰ, ਮੰਤਰੀ, ਸਾਮੰਤ ਆਦਿ ਨਾ ਨਾਲ ਵੀ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਸ਼ਬਦ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ। ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੀਆਂ

---

[127] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ óñõ.

[128] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ óõù.

[129] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ õ.

[130] ਉਹੀ, ਮ. ó, ਪੰਨਾ óö.

[131] ਉਹੀ, ਮ. ó, ਪੰਨਾ öø.

[132] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ñøñ.

[133] ਉਹੀ, ਮ. ó, ਪੰਨਾ óöó.

[134] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ùúñ.

ਅਖਾਂ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਖ ਕੰਮ ਰਾਜੇ ਅਤੇ ਪਰਜਾ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿਚੋਲੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਮੁਖ ਕੰਮ ਸਲਾਹਕਾਰ ਵਾਲਾ ਸੀ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 2 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 2 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਮਨਮੁਖ ਜੀਵ - **ਮੰਤ੍ਰੀ** ਹੋਇ ਅਠੂਹਿਆ ਨਾਗੀ ਲਗੈ ਜਾਇ॥[135]

2. ਪਰਮਾਤਮਾ - ਤੂਹੈ **ਮੰਤ੍ਰੀ** ਸੁਨਹਿ ਪ੍ਰਭ ਤੂਹੈ ਸਭੁ ਕਿਛੁ ਕਰਣੈਹਾਰ॥[136]

ਰਾਜ - ਰਾਜ ਜਾਂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਸਿਧਾ ਸਬੰਧ ਰਾਜ ਨਾਲ ਹੈ।ਰਾਜ ਕਿਸੇ ਇਕਾਈ ਦਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ।ਅਨੇਕਾਂ ਅੰਗਾਂ ਅਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦਾ ਨਾਂ ਰਾਜ ਹੈ।ਲੋਕ ਸਮੂਹ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਕੁ ਭੂਗੋਲਕ ਹੱਦਾਂ ਵੀ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਹਨ।ਲੋਕ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਅਨੁਸ਼ਾਸ਼ਨ ਵਿਚ ਰਖਣ ਲਈ ਸਜਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਜਾਂ ਮਾਲਕ ਜਾਂ ਰਾਜੇ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 141 ਵਾਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 11 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਹਉਮੈ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ - ਮੇਰਾ ਤਨੁ ਅਰੁ ਧਨੁ ਮੇਰਾ **ਰਾਜ** ਰੂਪ ਮੈ ਦੇਸੁ॥[137]

2. ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਬਰਕਤ - ਜਿਨਿ ਸੇਵਿਆ ਪ੍ਰਭੁ ਆਪਣਾ ਸੋਈ **ਰਾਜ** ਨਰਿੰਦੁ॥[138]

3. ਅਡੋਲ ਆਤਮਿਕ ਅਵਸਥਾ - ਚਿਤਿ ਆਵੈ ਓਸੁ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮੁ ਤਾ ਨਿਹਚਲੁ ਹੋਵੈ **ਰਾਜੁ**॥[139]

4. ਨਿਮਰ ਸੁਭਾਅ - ਸਭ ਸੁਖਾਲੀ ਵੁਠੀਆ ਇਹੁ ਹੋਆ ਹਲੇਮੀ **ਰਾਜੁ** ਜੀਉ॥[140]

---

[135] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñöø.

[136] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ öòõ.

[137] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ô÷.

[138] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ôù.

[139] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ÷ú.

[140] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ÷ô.

5. ਹੁਕਮ - ਜੇ **ਰਾਜਿ** ਬਹਾਲੇ ਤਾ ਹਰਿ ਗੁਲਾਮੁ ਘਾਸੀ ਕਉ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਕਢਾਈ॥[141]

6. ਨਾਸ਼ਵਾਨ - **ਰਾਜ** ਮਿਲਖ ਨਹੀ ਆਪਨ ਦਰਬਾ॥[142]

7. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ - ਬਿਨਵੰਤਿ ਨਾਨਕ **ਰਾਜੁ** ਨਿਹਚਲੁ ਪੂਰਨ ਪੁਰਖ ਭਗਵਾਨਾ॥[143]

8. ਸੇਵਾ ਦਾ ਅਨੰਦ - ਜੋ ਸੁਖੁ ਪ੍ਰਭ ਗੋਬਿੰਦ ਕੀ ਸੇਵਾ ਸੋ ਸੁਖੁ **ਰਾਜਿ** ਨ ਲਹੀਐ॥[144]

9. ਆਨੰਦ ਦੀ ਅਵਸਥਾ - **ਰਾਜ** ਲੀਲਾ ਤੇਰੈ ਨਾਮਿ ਬਨਾਈ॥[145]

10. ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਦਾ ਰਾਜ - **ਰਾਜੁ** ਜੋਗੁ ਤਖਤੁ ਦੀਅਨੁ ਗੁਰ ਰਾਮਦਾਸ॥[146]

11. ਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਰਾਜ - ਜਨਕ **ਰਾਜੁ** ਬਰਤਾਇਆ ਸਤਜੁਗੁ ਆਲੀਣਾ॥[147]

ਰਾਜਾ - ਰਾਜ ਭਾਗ ਦਾ ਮਾਲਕ। ਜਿਸ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸਭ ਉਤੇ ਚਲਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਉਪਰ ਕਿਸੇ ਦਾ ਹੁਕਮ ਨਹੀਂ ਚਲਦਾ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦਾ ਮਾਲਕ ਆਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 165 ਵਾਰ 7 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਰਾਜ/ਜਾ/ਜੇ/ਜਨ /ਨੁ/ਰਾਜਾਨ/ਨੁ/ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤੇ ਹਨ:

1. ਨਰਪਤਿ/ਨ੍ਰਿਪਤਿ

2. ਨਰਿੰਦ/ਦੁ

3. ਭੂਹਾਲ

4. ਭੂਪਤਿ

5. ਰਾਉ/ਉ

---

141 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ ñöö.
142 ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ñø÷.
143 ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ òôø.
144 ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ óóö.
145 ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ óøõ.
146 ਉਹੀ, ਭ. ਕਲ, ਪੰਨਾ ñóùù.
147 ਉਹੀ, ਭ. ਨਲ, ਪੰਨਾ ñôú÷.

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 6 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਉਸਤਤ - ਗਾਵਹਿ ਤੁਹਨੋ ਪਉਣੁ ਪਾਣੀ ਬੈਸੰਤਰੁ ਗਾਵੈ **ਰਾਜਾ** ਧਰਮੁ ਦੁਆਰੇ॥[148]

2. ਮਨ - ਗੁਰ ਬਿਨੁ ਕਿਨਿ ਸਮਝਾਈਐ ਮਨੁ **ਰਾਜਾ** ਸੁਲਤਾਨੁ॥[149]

3. ਨਾਸ਼ਵਾਨ - **ਰਾਜੇ** ਰਯਤਿ ਸਿਕਦਾਰ ਕੋਇ ਨ ਰਹਸੀਓ॥[150]

4. ਮਾਇਆ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ - ਜਮ **ਰਾਜੇ** ਕੇ ਹੇਰੂ ਆਏ ਮਾਇਆ ਕੈ ਸੰਗਲਿ ਬੰਧਿ ਲਇਆ॥[151]

5. ਨਾਮ- ਨਾਮੁ ਧਨੁ ਨਾਮੁ ਸੁਖ **ਰਾਜਾ** ਨਾਮੁ ਕੁਟੰਬ ਸਹਾਈ॥[152]

6. ਪਰਮਾਤਮਾ - **ਰਾਜਨ** ਮਹਿ ਤੂੰ ਰਾਜਾ ਕਹੀਅਹਿ ਭੂਮਨ ਮਹਿ ਭੂਮਾ॥[153]

---

[148] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ö.

[149] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ öñ.

[150] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñôñ.

[151] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ôóò.

[152] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ôù÷.

[153] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ õú÷.

3.3 ਰਿਸ਼ਤੇ - ਨਾਤੇ ਮੂਲਕ ਸੰਦਰਭ

ਮਨੁਖ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।ਇਕ ਸਭਿਅਕ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਰਹਿਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਅਸੰਭਵ ਵੀ ਹੈ।ਮਨੁੱਖ ਜਨਮ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮਰਨ ਤਕ ਆਪਣੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ, ਭੈਣ-ਭਰਾ ਸਮੇਤ ਹੋਰਨਾਂ ਰਿਸ਼ਤੇ-ਨਾਤਿਆਂ ਤੇ ਸਾਥੀਆਂ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।ਇਹ ਰਿਸ਼ਤੇ-ਨਾਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਇਕ ਸਾਧਨ ਮਾਤਰ ਹੀ ਹਨ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਅਸਲੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਸਾਕਾਚਾਰੀ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਉਂਦੇ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੇ ਤੌਰ'ਤੇ ਵਰਤਦੇ ਹੋਇਆਂ ਜੀਵਾਤਮਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਬਿਆਨਿਆ ਹੀ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਉੱਚਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬੇਸ਼ੱਕ ਸੰਸਾਰਕ ਰਿਸ਼ਤੇ-ਨਾਤਿਆਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਮਕਸਦ ਅਧਿਆਤਮਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਣਾ ਹੈ।ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਇਕ ਖਾਸ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਭਗਤ ਅਤੇ ਭਗਵਾਨ, ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ, ਗੁਰਮੁਖ ਅਤੇ ਮਨਮੁਖ ਆਦਿ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।ਅਸਲ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਸਾਰਕ ਰਿਸ਼ਤੇ-ਨਾਤਿਆਂ ਨੂੰ ਨਕਾਰਦੀ ਹੋਈ ਭਗਤ-ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਕਬੂਲਦੀ ਹੈ।ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਕਾਵਿ-ਜੁਗਤ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੋਈ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਮੂਲ ਮਕਸਦ ਜੀਵਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਜੋੜਨਾ ਹੈ।

ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਇਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।ਇਸਾਈ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਮਤ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪਿਤਾ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ, ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰੇਮੀ-ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ, ਸਨਾਤਨ ਮਤ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨੇ ਮਾਂ-ਪੁੱਤਰ, ਭਗਵਾਨ-ਭਗਤ, ਮਾਲਕ-ਦਾਸ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਰੰਗਣ ਦਿੱਤੀ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੇ ਜਿਹੜੇ ਰਿਸ਼ਤੇ-ਨਾਤੇ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ:

ਸਸੁਰੈ - ਪਤੀ ਦਾ ਪਿਉ।ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਨੂੰਹ-ਸੱਸ ਦਾ ਝਗੜਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ ਉਥੇ ਨੂੰਹ-ਸਹੁਰੇ ਦਾ ਦੁਲਾਰ ਵੀ ਛੁਪਿਆ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 3 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਸਸੁਰ/ਰਾ/ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 2 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਸੁਰਤ/ਧਿਆਨ - ਸਰਮ ਸੁਰਤਿ ਦੁਇ **ਸਸੁਰ** ਭਏ॥[154]
2. ਸਰੀਰਕ ਮੋਹ - ਸਸੁ ਵਿਰਾਇਣ ਨਾਨਕ ਜੀਉ **ਸਸੁਰਾ** ਵਾਦੀ ਜੇਠੋ ਪਉ ਪਉ ਲੂਹੈ॥[155]

ਸਖਾ - ਮਿਤਰ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1212 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਸਖਾ/ਖੇ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤੇ ਹਨ:

1. ਸਹੋਦਰਾ
2. ਸਜਣ/ਣਾ/ਣਿ/ਣੁ/ਣੈ/ਣੋ/ਜਨ/ਨਾ/ਨੀ/ਨੁ/ਸਾਜਣ/ਣੁ/ਜਨ/ਨਾ/ਨਿ/ਨੁ/ਨੇ/ਨੈ
3. ਪਿਆਰਾ/ਰੇ/ਰੈ/ਰੋ
4. ਮਿਤ੍ਰ/ਤ੍ਰੰ/ਤ੍ਰਾ/ਤ੍ਰਾਂ/ਤ੍ਰ
5. ਮੀਤ/ਤਾ/ਤਿ/ਤੁ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 3 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ - ਪ੍ਰਭੁ **ਸਖਾ** ਹਰਿ ਜੀਉ ਮੇਰਾ ਅੰਤੇ ਹੋਇ ਸਖਾਈ॥[156]
2. ਸਤਸੰਗੀ - ਮੇਰਾ ਮਿਤ੍ਰ **ਸਖਾ** ਸੋ ਪ੍ਰੀਤਮੁ ਭਾਈ ਮੈ ਦਸੇ ਹਰਿ ਨਰਹਰੀਐ ਜੀਉ॥[157]

---

[154] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñõò.

[155] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ùöó.

[156] ਉਹੀ, ਮ. ó, ਪੰਨਾ öõ.

[157] ਉਹੀ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ ùõ.

3. ਗੁਰੂ - ਗੁਰਦੇਵ **ਸਖਾ** ਅਗਿਆਨ ਭੰਜਨੁ ਗੁਰਦੇਵ ਬੰਧਿਪ ਸਹੋਦਰਾ॥[158]

ਸਖੀ - ਸਾਥੀ, ਸਹੇਲੀ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 135 ਵਾਰ 9 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਸਖੀ/ਖੀਂ/ਆ/ਸਹੇਲੀ/ਆ/ਹੇ/ਲੜੀਆਹ/ੜੀਹੋ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤਿਆ ਹੈ

1. ਅੰਮਾਲੀ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 2 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਸਤਸੰਗੀ - ਪਿਰੁ ਸਾਲਾਹੀ ਆਪਣਾ **ਸਖੀ** ਸਹੇਲੀ ਨਾਲਿ॥[159]

2. ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੇ - ਸਭਿ **ਸਖੀਆ** ਪੰਚੇ ਮਿਲੇ ਗੁਰਮੁਖਿ ਨਿਜ ਘਰਿ ਵਾਸੁ॥[160]

ਸਾਸੁ - ਪਤੀ ਸੀ ਮਾਂ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 7 ਵਾਰ ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਸਸੁ/ਸਸੂ/ਸਾਸੁ/ਸਸੁੜਿ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਮਾਇਆ - **ਸਾਸੁ** ਬੁਰੀ ਘਰਿ ਵਾਸੁ ਨ ਦੇਵੈ ਪਿਰ ਸਿਉ ਮਿਲਣ ਨ ਦੇਇ ਬੁਰੀ॥[161]

ਸਾਹੁਰੜੈ- ਸਹੁਰਾ ਘਰ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਲੜਕੀ ਦਾ ਅਸਲੀ ਘਰ ਉਸ ਦਾ ਸਹੁਰਾ-ਘਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੜਕੀ ਦੇ ਮੁਟਿਆਰ ਹੋਣ 'ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਕੇ ਸਹੁਰੇ-ਘਰ ਤੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਬਲ ਦਾ ਘਰ ਛੱਡ ਕੇ ਧੀਆਂ ਦਾ ਸਹੁਰੇ ਜਾਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 28 ਵਾਰ 3 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਸਸੁਰੈ/ਸਾਹੁਰੈ/ਰੜੈ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

---

[158] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ òõú.

[159] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ õö.

[160] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñòùñ.

[161] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ óõõ.

1. ਪਰਲੋਕ -ਪੇਵਕੜੈ ਦਿਨ ਚਾਰਿ ਹੈ **ਸਾਹੁਰੜੈ** ਜਾਣਾ॥[162]

ਸੁਹਾਗਣਿ - ਸੁਹਾਗ ਵਾਲੀ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 147 ਵਾਰ 11 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਸੁਹਾਗਣਿ/ਈ/ਏ/ਨਿ/ਸਹਾਗਣਿ/ਸੋਹਾਗਣਿ/ਸੁੋਹਾਗਣੀ/ਸੋਹਾਗਣੀ/ਏ/ਸਹਾਗਨਿ/ਸੋਹਾਗਨਿ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

1. ਪ੍ਰਭੂ ਕਿਰਪਾ ਦੀ ਪਾਤਰ ਜੀਵ-ਇਸਤਰੀ - ਜਿਨਿ ਪਿਰੁ ਰਾਵਿਆ ਸਾ ਭਲੀ **ਸੁਹਾਗਣਿ**॥[163]

ਸੁਤ - ਪੁਤਰ, ਬੇਟਾ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 156 ਵਾਰ 5 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਸੁਤ/ਤਿ/ਤੁ/ਤੈ/ਤੋ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:

1. ਪਿਸਰ
2. ਪੁਤ੍ਰ/ਤਾ੍ਰ/ਤਾਂ/ਤ੍ਰਿ/ਤ੍ਰੀ/ਤ੍ਰੁ/ਪੂਤ/ਤਾ/ਤਿ/ਤੁ
3. ਬੇਟਾ/ਟੇ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 4 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਨਾਸ਼ਵਾਨ - ਮਾਤ ਪਿਤਾ **ਸੁਤ** ਬੰਧਪਾ ਕੂੜੇ ਸਭੇ ਸਾਕ॥[164]
2. ਨਾਮ - ਨਾਮੁ ਇਸਟੁ ਮੀਤ **ਸੁਤ** ਕਰਤਾ ਮਨ ਸੰਗਿ ਤੁਹਾਰੈ ਚਾਲੈ॥[165]
3. ਪਰਮਾਤਮਾ - ਮਾਤ ਪਿਤਾ **ਸੁਤ** ਮੀਤ ਸੁਰਿਜਨ ਇਸਟ ਬੰਧਪ ਜਾਣਿਆ॥[166]
4. ਮਨ - **ਸੁਤਿ** ਮੁਕਲਾਈ ਅਪਨੀ ਮਾਉ॥[167]

---

[162] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ óóó.
[163] ਉਹੀ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ õöñ.
[164] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ô÷.
[165] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ òñó.
[166] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ôõø.
[167] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ññùô.

ਕੁੜਮ - ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦੇ ਮਾਂ ਬਾਪ ਦਾ ਆਪਸੀ ਰਿਸ਼ਤਾ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 3 ਵਾਰ 3 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਕੁੜਮ/ਮੀ/ਮੁ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 2 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਦੁਨਿਆਵੀ ਸਾਕ - ਕਿਸ ਹੀ ਧੜਾ ਕੀਆ **ਕੁੜਮ** ਸਕੇ ਨਾਲਿ ਜਾਵਾਈ॥[168]
2. ਗੁਰੂ - ਸਤੁ ਸੰਤੋਖੁ ਕਰਿ ਭਾਉ **ਕੁੜਮੁ** ਕੁੜਮਾਈ ਆਇਆ ਬਲਿ ਰਾਮ ਜੀਉ॥[169]

ਜਵਾਈ - ਬੇਟੀ ਦਾ ਪਤੀ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 3 ਵਾਰ 2 ਵਿਅਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਜਵਾਈ/ਵਾਈ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 3 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਦੁਨਿਆਵੀ ਸਾਂਝ - ਕਿਸ ਹੀ ਧੜਾ ਕੀਆ ਕੁੜਮ ਸਕੇ ਨਾਲਿ **ਜਵਾਈ**॥[170]
2. ਨਾਸ਼ਵਾਨ - ਮਾਇ ਬਾਪ ਕੋ ਬੇਟਾ ਨੀਕਾ ਸਸੁਰੈ ਚਤੁਰੁ **ਜਵਾਈ**॥[171]
3. ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਪਰਖ - ਪੁਤੀ ਭਾਤੀਈ **ਜਾਵਾਈ** ਸਕੀ ਅਗਹੁ ਪਿਛਹੁ ਟੋਲਿ ਡਿਠਾ ਲਾਹਿਓਨੁ ਸਭਨਾ ਕਾ ਅਭਿਮਾਨੁ॥[172]

ਜਾਞੀ - ਬਰਾਤੀ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ - ਆਪੇ **ਜਾਞੀ** ਆਪੇ ਮਾਞੀ ਆਪਿ ਸੁਆਮੀ ਆਪਿ ਦੇਵਾ॥[173]

ਜੇਠ - ਪਤੀ ਦਾ ਵਡਾ ਭਰਾ।

---

[168] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ óöö.

[169] ਉਹੀ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ ÷÷ó.

[170] ਉਹੀ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ óöö.

[171] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ õùö.

[172] ਉਹੀ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ øõó.

[173] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ôõò.

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 4 ਵਾਰ 3 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਜੇਸਟ/ਜੇਠ/ਠੋ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 3 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੇ - ਮਤੀ ਦੇਵੀ ਦੇਵਰ **ਜੇਸਟ**॥[174]

2. ਮੌਤ - ਸਾਸੁ ਕੀ ਦੁਖੀ ਸਸੁਰ ਕੀ ਪਿਆਰੀ **ਜੇਠ** ਕੇ ਨਾਮਿ ਡਰਉ ਰੇ॥[175]

3. ਵਿਕਾਰ - ਦੇਵਰ **ਜੇਠ** ਮੁਏ ਦੁਖਿ ਸਸੂ ਕਾ ਡਰੁ ਕਿਸੁ॥[176]

ਜੇਠਾਨੀ - ਪਤੀ ਦੀ ਵਡੀ ਭਰਜਾਈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 3 ਵਾਰ 3 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਜਿਠਾਣੀ/ਨੀ/ਜੇਠਾਨੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ - ਦੇਰ **ਜਿਠਾਣੀ** ਮੁਈ ਦੂਖਿ ਸੰਤਾਪਿ॥[177]

ਦਾਈ ਦਾਇਆ - ਖਿਡਾਵਾ ਅਤੇ ਖਿਡਾਵੀ। ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਦਿਨ ਰਾਤ - ਦਿਵਸੁ ਰਾਤਿ ਦੁਇ **ਦਾਈ ਦਾਇਆ** ਖੇਲੈ ਸਗਲ ਜਗਤੁ॥[178]

ਦਿਰਾਨੀ - ਪਤੀ ਦੀ ਛੋਟੀ ਭਰਜਾਈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਆਸ - **ਦੇਰ** ਜਿਠਾਣੀ ਮੁਈ ਦੂਖ ਸੰਤਾਪਿ॥[179]

---

[174] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ó÷ñ.

[175] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ôøò.

[176] ਉਹੀ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ öôò.

[177] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ó÷ú.

[178] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ø.

[179] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ó÷ú.

ਦੇਵਰ - ਪਤੀ ਦਾ ਛੋਟਾ ਭਰਾ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 6 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਦੇਰ/ਵਰ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 3 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੇ - ਮਤੀ ਦੇਵੀ **ਦੇਵਰ** ਜੇਸਟ॥[180]
2. ਅਗਿਆਨ - ਸਖੀ ਸਹੇਲੀ ਨਨਦ ਗਹੇਲੀ **ਦੇਵਰ** ਕੈ ਬਿਰਹਿ ਜਰਉ ਰੇ॥[181]
3. ਵਿਕਾਰ - **ਦੇਵਰ** ਜੇਠ ਮੁਏ ਸਸੂ ਕਾ ਡਰੁ ਕਿਸੁ॥[182]

ਦੋਹਾਗਣੀ - ਪਤੀ ਦੇ ਪਿਆਰ ਤੋਂ ਵਾਂਝੀ ਇਸਤਰੀ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 52 ਵਾਰ 6 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਦੁਹਾਗਣਿ/ਣੀ/ਨਿ/ ਦੋਹਾਗਣਿ/ਦੋੁਹਾਗਣਿ/ਣੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤੇ ਹਨ:

1. ਕੁਚਜੀ
2. ਕੁਨਾਰਿ
3. ਕੁਲਖਣੀ/ਨੀ
4. ਡੋਹਾਗਣਿ/ਣੀ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 2 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਨਾਮ ਵਿਹੂਣੇ ਜੀਵ- **ਦੁਹਾਗਣੀ** ਕਿਆ ਨੀਸਾਣੀਆ॥ ਖਸਮਹੁ ਘੁਥੀਆ ਫਿਰਹਿ ਨਿਮਾਣੀਆ॥ ਮੈਲੇ ਵੇਸ ਤਿਨਾ ਕਾਮਣੀ ਦੁਖੀ ਰੈਣਿ ਵਿਹਾਇ ਜੀਉ॥[183]
2. ਮਨਮੁਖ - ਮਨਮੁਖਿ ਸਦਾ **ਦੋਹਾਗਣੀ** ਦਰਿ ਖੜੀਆ ਬਿਲਲਾਹਿ॥[184]

---

[180] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ó÷ñ.

[181] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ôøò.

[182] ਉਹੀ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ öôò.

[183] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ÷ò.

[184] ਉਹੀ, ਮ. ó, ਪੰਨਾ ôòø.

ਧਨ - ਇਸਤਰੀ, ਪਤਨੀ, ਵਹੁਟੀ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 351 ਵਾਰ 6 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਕਲਤ/ਤਿ/ਤੁ/ਤ੍ਰ/ਤ੍ਰਿ/ਤ੍ਰ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤੇ ਹਨ:

1. ਅਉਰਤ
2. ਇਸਤਰੀ/ਤ੍ਰੀ/ਰੀਆ
3. ਕਲਤ/ਤਿ/ਤੁ/ਤ੍ਰ/ਤ੍ਰਿ/ਤ੍ਰ
4. ਕਾਮਣ/ਇ/ਣੀ/ਨਿ/ਨੀ/ਮਿਨਿ/ਨੀ
5. ਦਾਰਾ
6. ਨਾਰਿ/ਰੀ/ਰੇ
7. ਬਨਿਤਾ
8. ਮੁੰਧ/ਧਿ/ਧੇ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 3 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਜੀਵ ਇਸਤਰੀ - ਜੇ **ਧਨ** ਕੰਤਿ ਨ ਭਾਵਈ ਤ ਸਭਿ ਅਡੰਬਰ ਕੂੜੁ॥[185]
2. ਨਾਸ਼ਵਾਨ - ਤਨੁ **ਧਨੁ** ਕਲਤੁ ਮਿਥਿਆ ਬਿਸਥਾਰ॥[186]
3. ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ - ਮਿਲਿ ਵਰ **ਨਾਰੀ** ਮੰਗਲੁ ਗਾਇਆ ਠਾਕੁਰ ਕਾ ਜੈਕਾਰੁ॥[187]

ਨਨਦ - ਪਤੀ ਦੀ ਭੈਣ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਅਗਿਆਨਤਾ - ਸਖੀ ਸਹੇਲੀ **ਨਨਦ** ਗਹੇਲੀ ਦੇਵਰ ਕੈ ਬਿਰਹਿ ਜਰਉ ਰੇ॥[188]

---

[185] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñù.

[186] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ øøø.

[187] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ òôò.

[188] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ôøò.

ਨਾਠੀ - ਪ੍ਰਹੁਣਾ, ਮਹਿਮਾਨ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 14 ਵਾਰ 3 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਨਾਠੀ/ਆ/ਅੜੇ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤੇ ਹਨ:

1. ਪਰਾਹੁਣਾ/ਣੀ/ਣੇ
2. ਪਾਹੂ
3. ਮਿਹਮਾਣਾ/ਣੀ/ਣੁ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 2 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਥੋੜ ਚਿਰਾ - ਧਨੁ ਜੋਬਨੁ ਅਰੁ ਫੁਲੜਾ **ਨਾਠੀਅੜੇ** ਦਿਨ ਚਾਰਿ॥[189]
2. ਜਮ - **ਪਾਹੂ** ਘਰਿ ਆਏ ਮੁਕਲਾਊ ਆਏ॥[190]

ਪਿਤਾ - ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 65 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਪਿਤ/ਤਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤੇ ਹਨ:

1. ਪਦਰ
2. ਪਿਉ/ਊ/ਯੂ
3. ਬਾਪ/ਪਾ/ਪਿ/ਪੁ/ਪੈ/ਪੋ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 6 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਜਲ - ਪਵਣੁ ਗੁਰੂ ਪਾਣੀ **ਪਿਤਾ** ਮਾਤਾ ਧਰਤਿ ਮਹਤੁ॥[191]
2. ਨਾਸ਼ਵੰਤ - ਮਾਤ **ਪਿਤਾ** ਸੁਤ ਬੰਧਪਾ ਕੂੜੇ ਸਭੇ ਸਾਕ॥[192]

---

[189] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ òó.

[190] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ óóó.

[191] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ø.

[192] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ô÷.

3. ਪਰਮਾਤਮਾ - ਤੂੰ ਮੇਰਾ **ਪਿਤਾ** ਤੂੰਹੈ ਮੇਰਾ ਮਾਤਾ॥[193]

4. ਸੰਤੋਖ - ਮਾਤਾ ਮਤਿ **ਪਿਤਾ** ਸੰਤੋਖੁ॥[194]

5. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਰਚਨਾ - ਮਾਈ **ਬਾਪ** ਪੁਤ੍ਰ ਸਭਿ ਹਰਿ ਕੇ ਕੀਏ॥[195]

6. ਗੁਰੂ - ਗੁਰ ਹੋਏ ਮੇਰੇ ਮਾਈ **ਬਾਪ**॥[196]

ਪਿਤਰ - ਵਡੇ ਵਡੇਰੇ, ਬਜ਼ੁਰਗ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 11 ਵਾਰ 3 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਪਿਤਰ/ਰਾ/ਰੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 3 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਕਰਮ -ਕਾਂਡ - ਜੀਵਤ **ਪਿਤਰ** ਨ ਮਾਨੈ ਕੋਊ ਮੂਏਂ ਸਿਰਾਧ ਕਰਾਹੀ॥[197]

2. ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਬਰਕਤ - ਜਿਸੁ ਸਿਮਰਤ ਸਭਿ ਕਿਲਵਿਖ ਨਾਸਹਿ **ਪਿਤਰੀ** ਹੋਇ ਉਧਾਰੋ॥[198]

3. ਪਿਤਾ - ਮਾਤਰ **ਪਿਤਰ** ਤਿਆਗਿ ਕੈ ਮਨੁ ਸੰਤਨ ਪਾਹਿ ਬੇਚਾਇਓ॥[199]

ਪਿਰੁ - ਪਤੀ। ਸੰਸਾਰੀ ਪਧਰ ਤੇ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਵਰਤ ਕੇ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਤਨੀ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਰਿਝਾਉਣ ਲਈ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਯਤਨ (ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਕਰਨਾ) ਆਦਿਕ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਜੇਕਰ ਉਸ ਦਾ ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਸਭ ਯਤਨ ਵਿਅਰਥ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਸੰਸਾਰੀ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਦੋਨਾਂ ਪਧਰਾਂ ਤੇ ਜੀਵ-ਇਸਤਰੀ ਨੂ ਸਿਖਿਆ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ੁਭ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਉਹ ਪਤੀ ਦਾ ਭਾਵ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਹਾਸਿਲ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।

---

[193] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ñúó.

[194] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñõñ.

[195] ਉਹੀ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ ôùô.

[196] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ññôó.

[197] ਉਹੀ, ਭ., ਕਬੀ., ਪੰਨਾ óóò.

[198] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ôùö.

[199] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ñòóú.

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1481 ਵਾਰ 9 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਪਿਰ/ਰਿ/ਰੀ/ਰੁ/ਰੇ/ਰਹਿ/ਹੁ/ਪ੍ਰਿਅ/ਅੰ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤੇ ਹਨ:

1. ਸਹ/ਹਿ/ਹੁ
2. ਸਾਹਿਬ
3. ਸਾਜਨ/ਨਿ/ਨੁ/ਨੜਾ
4. ਸਾਇh/ਸਾਂਈ/
5. ਸੋਹਾਗ/ਗਾ/ਗੁ/ਗੋ/ਸੋਹਾਗ/ਗਾ/ਗੁ/ਗੈ/ਗੋ
6. ਕੰਤ/ੜਾ/ੜੇ/ਤਾ/ਤਿ/ਤੁ/ਤੈ
7. ਖਸਮ/ਸੰਮ/ਮਿ/ਮੁ/ਮੈ/ਮਹਿ/ਹੁ/ਮਾਹੁ/ਮਾਰੇ
8. ਨਾਹ/ਹਾ/ਹੁ
9. ਪ੍ਰੀਤਮ/ਮਾ/ਮੁ/ਮਹੁ
10. ਭਰਤ/ਤਾ/ਤੇ/ਤਾਰੁ/ਰੇ/ਭਤਾਰ/ਰਾ/ਰਿ/ਰੀ/ਰੁ/ਰੇ/ਰੋ
11. ਮੀਤਾ
12. ਮੋਹਨ
13. ਲਾਲਨੁ/ਲਾਲਨਾ
14. ਲਾੜੇ
15. ਵਰ/ਰਿ/ਰੁ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ - **ਪਿਰੁ** ਰੀਸਾਲੂ ਤਾ ਮਿਲੈ ਜਾ ਗੁਰ ਕਾ ਸਬਦੁ ਸੁਣੀ॥[200]

ਪੇਈਅੜੇ - ਪੇਕਾ ਘਰ। ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁੜੀ ਪੇਕੇ ਘਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ, ਜੰਮਦੀ, ਪਲਦੀ ਹੈ ਫਿਰ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਜਾ ਵਸਦੀ ਹੈ।

[200] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñ÷.

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 34 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਹਨ:

1. ਪੇਈਆ/ਐ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਪਰਲੋਕ - **ਪੇਈਅੜੈ** ਘਰਿ ਸਬਦਿ ਪਤੀਣੀ ਸਾਹੁਰੜੈ ਪਿਰ ਭਾਣੀ॥[201]

ਪੋਤਾ - ਪੁਤਰ ਦਾ ਪੁਤਰ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 2 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ - ਪਿਯੂ ਦਾਦੇ ਜੇਵਿਹਾ **ਪੋਤਾ** ਪਰਵਾਣੁ॥[202]

ਪੁਤ੍ਰੀ - ਬੇਟੀ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 19 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤੇ ਹਨ:

1. ਕੰਨਿਆ
2. ਧੀਅ/ਆ
3. ਪੂਤੀ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 5 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਮਾਇਆ - ਸਾਇਰ ਕੀ **ਪੁਤ੍ਰੀ** ਬਿਦਾਰਿ ਗਵਾਈ॥[203]
2. ਸਿੰਮ੍ਰਤੀ - ਬੇਦ ਕੀ **ਪੁਤ੍ਰੀ** ਸਿੰਮ੍ਰਿਤਿ ਭਾਈ॥[204]

---

[201] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ññññ.

[202] ਉਹੀ, ਭ. ਬਲ. ਸਤਾ, ਪੰਨਾ ùöø.

[203] ਉਹੀ, ਮ. ó, ਪੰਨਾ òóú.

[204] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ óòù.

3. ਪੁਤਰੀ - ਸਾਈ **ਪੁਤ੍ਰੀ** ਜਜਮਾਨ ਕੀ ਸਾ ਤੇਰੀ ਏਤੁ ਧਾਨਿ ਖਾਧੈ ਤੇਰਾ ਜਨਮੁ ਗਇਆ॥[205]

4. ਜੀਵਾਤਮਾ - ਗਾਛਹੁ **ਪੁਤ੍ਰੀ** ਰਾਜ ਕੁਆਰਿ॥[206]

5. ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ - ਛਿਜੰਤ ਮਹਾ ਸੁੰਦਰੀ ਕਾਂਇਆ ਕਾਲ **ਕੰਨਿਆ** ਗ੍ਰਾਸਤੇ॥[207]

ਫੁਫੀ - ਭੂਆ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਨਾਸ਼ਵੰਤ ਸਾਕ - **ਫੁਫੀ** ਨਾਨੀ ਮਾਸੀਆ ਦੇਰ ਜੇਠਾਨੜੀਆਹ॥ ਆਵਨਿ ਵੰਞਨਿ ਨ ਰਹਨਿ ਪੂਰ ਭਰੇ ਪਈਆਹ॥[208]

ਬੰਧਪ - ਸਾਕ ਸੰਬੰਧੀ, ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 54 ਵਾਰ 6 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਬੰਧਪ/ਪਾ/ਪੁ/ਪੋ/ਧਿਪ/ਪੋ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:

1. ਸਾਕ/ਕੁ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 3 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਨਾਸ਼ਵੰਤ ਰਿਸ਼ਤੇ - ਮਾਤ ਪਿਤਾ ਸੁਤ **ਬੰਧਪਾ** ਕੂੜੇ ਸਭੇ ਸਾਕ॥[209]

2. ਗੁਰੂ - ਗੁਰਦੇਵ ਸਖਾ ਅਗਿਆਨ ਭੰਜਨੁ ਗੁਰਦੇਵ **ਬੰਧਿਪ** ਸਹੋਦਰਾ॥[210]

3. ਪਰਮਾਤਮਾ - ਮਾਤ ਪਿਤਾ **ਬੰਧਪ** ਤੂਹੈ ਤੂ ਸਰਬ ਨਿਵਾਸੁ॥[211]

[205] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ó, ਪੰਨਾ ôóõ.

[206] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ññø÷.

[207] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ñóõù.

[208] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñúñõ.

[209] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ô÷.

[210] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ òöò.

[211] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ øñø.

ਭਾਈ- ਭਰਾ, ਵੀਰ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 564 ਵਾਰ 1 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤੇ ਹਨ:

1. ਸਹੋਦਰਾ
2. ਬਿਰਾਦਰ/ਰਾ/ਰਾਂ
3. ਬੀਰ/ਰਾ/ਵੀਰ
4. ਭਰਾਵ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 7 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਜੀਵਾਤਮਾ ਦਾ ਅੰਤ - ਬੀਰਾ ਬੀਰਾ ਕਰਿ ਰਹੀ **ਬੀਰ** ਭਏ ਬੈਰਾਇ॥[212]
2. ਨਾਮ - ਮੇਰਾ ਪਿਤਾ ਮਾਤਾ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਹੈ ਹਰਿ ਬੰਧਪੁ **ਬੀਰਾ**॥[213]
3. ਸਤਸੰਗੀ ਜਨਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ - ਢੂਢਤ ਖੋਜਤ ਗੁਰਿ ਮੇਲੇ **ਬੀਰਾ**॥[214]
4. ਸ਼ੁਭ ਗੁਣ- ਜੇ ਗੁਣ ਹੋਨਿ ਤ ਕਟੀਅਨਿ ਸੇ ਭਾਈ ਸੇ **ਵੀਰ**॥[215]
5. ਪਰਮਾਤਮਾ - **ਭਾਈ** ਪੂਤੁ ਪਿਤਾ ਪ੍ਰਭੁ ਮਾਤਾ॥[216]
6. ਸੰਸਾਰੀ ਰਿਸ਼ਤਾ - ਕਿਸ ਹੀ ਧੜਾ ਕੀਆ ਮਿਤ੍ਰ ਸੁਤ ਨਾਲਿ **ਭਾਈ**॥[217]
7. ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ - ਮਿਰਤਕ ਭਏ ਦਸੈ ਬੰਦ ਛੂਟੇ ਮਿਤ੍ਰ **ਭਾਈ** ਸਭ ਛੋਡੇ॥[218]

ਭਤੀਜੀਂ - ਭਰਾ ਦਾ ਪੁਤਰ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 2 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਭਾਤੀਜ੍ਹ/ਜੇ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

---

[212] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ùóõ.

[213] ਉਹੀ, ਮ. ó, ਪੰਨਾ ñöó.

[214] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ññøù.

[215] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ õùõ.

[216] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ òôú.

[217] ਉਹੀ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ óöö.

[218] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ôøú.

1. ਸੰਸਾਰੀ ਰਿਸ਼ਤਾ - ਪੁਤ ਭਾਈ **ਭਾਤੀਜੇ** ਰੋਵਹਿ ਪ੍ਰੀਤਮ ਅਤਿ ਪਿਆਰੇ॥ ਭੈ ਰੋਵੈ ਗੁਣ ਸਾਰਿ ਸਮਾਲੇ ਕੋ ਮਰੈ ਨ ਮੁਇਆ ਨਾਲੇ॥[219]

ਭਰਜਾਈਆ - ਭਰਾ ਦੀ ਪਤਨੀ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਨਾ ਨਿਭਣ ਵਾਲਾ ਸਾਕ - ਨਾ ਭੈਣਾ **ਭਰਜਾਈਆ** ਨਾ ਸੇ ਸਸੁੜੀਆਹ॥ ਸਚਾ ਸਾਕ ਨ ਤੁਟਈ ਗੁਰੁ ਮੇਲੇ ਸਹੀਆਹ॥[220]

ਭਾਨਜੀ - ਭਣੇਵੀਂ, ਭੈਣ ਦੀ ਕੁੜੀ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਮਾਇਆ - ਸਗਲਿਆ ਕੀ ਹਉ ਬਹਿਨ **ਭਾਨਜੀ** ਜਿਨਹਿ ਬਰੀ ਤਿਸੁ ਚੇਰੀ॥[221]

ਭੈਣਾ - ਭੈਣ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 17 ਵਾਰ 5 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਭੈਣ/ਣਾ/ਣੇ/ਣੋ/ਨਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:

1. ਬਹਿਨ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 3 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਸਤਸੰਗੀ - ਆਵਹੁ **ਭੈਣੇ** ਗਲਿ ਮਿਲਹ ਅੰਕਿ ਸਹੇਲੜੀਆਹ॥[222]
2. ਸ਼ੁਭ-ਗੁਣ - ਦੇ ਗੁਨਾ ਸਤਿ **ਭੈਣ** ਭਰਾਵ ਹੈ ਪਾਰੰਗਤਿ ਦਾਨੁ ਪੜੀਵਦੈ॥[223]

---

[219] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ õøò.

[220] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñúñõ.

[221] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ô÷ö.

[222] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñ÷.

[223] ਉਹੀ, ਭ. ਬਲ. ਸਤਾ, ਪੰਨਾ ùöö.

3. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸਦੀਵੀ ਆਸਰਾ - ਵੈਦੋ ਨ ਵਾਈ **ਭੈਣੋ** ਨ ਭਾਈ ਏਕੋ ਸਹਾਈ ਰਾਮੁ ਹੇ॥[224]

ਮਾਤ - ਮਾਤਾ, ਮਾਂ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 217 ਵਾਰ 4 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਮਾਤ/ਤਾ/ਉ/ਊ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤੇ ਹਨ:

1. ਜਨਨਿ/ਨੀ
2. ਮਹਤਰੀਆ/ਤਾਰੀ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 7 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਧਰਤੀ - ਪਵਣੁ ਗੁਰੂ ਪਾਣੀ ਪਿਤਾ **ਮਾਤਾ** ਧਰਤਿ ਮਹਤੁ॥[225]
2. ਨਾਸ਼ਵੰਤ - **ਮਾਤ** ਪਿਤਾ ਸੁਤ ਬੰਧਪਾ ਕੂੜੇ ਸਭੇ ਸਾਕ॥[226]
3. ਉਚੀ ਮਤ - **ਮਾਤਾ** ਮਤਿ ਪਿਤਾ ਸੰਤੋਖੁ॥[227]
5. ਨਾਮ - ਮੇਰਾ ਪਿਤਾ **ਮਾਤਾ** ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਹੈ ਹਰਿ ਬੰਧਪ ਬੀਰਾ॥[228]
6. ਪਰਮਾਤਮਾ - **ਮਾਤ** ਪਿਤਾ ਸੁਤ ਬੰਧਪੋ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਾਣ ਅਧਾਰ॥[229]
7. ਗੁਰੂ - ਗੁਰਦੇਵ **ਮਾਤਾ** ਗੁਰਦੇਵ ਪਿਤਾ ਗੁਰਦੇਵ ਸੁਆਮੀ ਪਰਮੇਸਰਾ॥[230]

ਮਾਸੀਆ - ਮਾਂ ਦੀ ਭੈਣ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

---

[224] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ñúúø.

[225] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ø.

[226] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ô÷.

[227] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñõñ.

[228] ਉਹੀ, ਮ. ó, ਪੰਨਾ ñöó.

[229] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ òúó.

[230] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ òöò.

1. ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਸੰਸਾਰੀ ਰਿਸ਼ਤੇ - ਫੁਫੀ ਨਾਨੀ **ਮਾਸੀਆ** ਦੇਰ ਜੇਠਾਨੜੀਆਹ॥ ਆਵਨਿ ਵੰਞਨਿ ਨਾ ਰਹਨਿ ਪੂਰ ਭਰੇ ਪਹੀਆਹ॥[231]

ਮਾਮੈ, ਮਾਮਾਣੀਆ - ਮਾਤਾ ਦਾ ਭਰਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਨਾਸ਼ਵੰਤ ਰਿਸ਼ਤਾ - **ਮਾਮੇ** ਤੈ **ਮਾਮਾਣੀਆ** ਭਾਇਰ ਬਾਪ ਨ ਮਾਉ॥[232]

ਰੰਡ - ਵਿਧਵਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਪਤੀ ਮਰ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 12 ਵਾਰ 3 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਰੰਡ/ਰਾਂਡ/ਡੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 2 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਜਗਿਆਸੂ - ਸਾ ਧਨ **ਰੰਡ** ਨ ਬੈਸਈ ਜੇ ਸਤਿਗੁਰ ਮਾਹਿ ਸਮਾਇ॥[233]
2. ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ - ਛੋਡਹਿ ਅੰਨੁ ਕਰਹਿ ਪਾਖੰਡ॥ ਨਾ ਸੋਹਾਗਨਿ ਨਾ ਓਹਿ **ਰੰਡ**॥[234]

---

[231] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñúñõ.

[232] ਉਹੀ.

[233] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ õô.

[234] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ø÷ó.

3.5 ਆਹਾਰ - ਮੂਲਕ

ਆਹਾਰ ਜੀਵ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਜਿਉਂਦੇ ਰਹਿਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਤੇ ਕੋਈ ਬੰਦਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਲੋਕ ਕਣਕ, ਜੌਂ, ਦਹੀਂ, ਮਖਣ, ਸਬਜੀਆਂ ਅਤੇ ਫਲਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮਾਸ ਵੀ ਖਾਂਦੇ ਸਨ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਵਖ-ਵਖ ਮਤਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਖਾਣਾ ਵਰਜਿਤ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਛੱਤੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਭੋਜਨਾਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਛੇ ਰਸ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ- ਮਿਠਾ, ਸਲੂਣਾ, ਚਟਪਟਾ, ਕੁਸੈਲਾ, ਖਟਾ ਤੇ ਕੌੜਾ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਸਭਿ ਰਸ ਮਿਠੇ ਮੰਨਿਐ ਸੁਣਿਐ ਸਾਲੋਣੇ॥

ਖਟ ਤੁਰਸੀ ਮੁਖਿ ਬੋਲਣਾ ਮਾਰਣ ਨਾਦ ਕੀਏ॥

ਛਤੀਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਭਾਉ ਏਕੁ ਜਾ ਕਉ ਨਦਰਿ ਕਰੇਇ॥[235]

ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੰਸਕਾਰ-ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਸ਼ੈਵਾਂ, ਸ਼ਾਕਤਾਂ, ਵੈਸ਼ਨਵਾਂ ਆਦਿ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਵਿਚ ਖਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਸਬੰਧੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਧਾਨ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਵੈਸ਼ਨਵੀ ਸਾਖਾ ਦੇ ਸੰਤ ਮਹਾਤਮਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੀ ਸਮਸਿਆ ਸਬੰਧੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਭੋਜਨ ਖਾਣ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਨ ਅਸ਼ਾਂਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਵਿਕਾਰ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ:

ਬਾਬਾ ਹੋਰੁ ਖਾਣਾ ਖੁਸੀ ਖੁਆਰੁ॥

ਜਿਤੁ ਖਾਧੈ ਤਨੁ ਪੀੜੀਐ ਮਨ ਮਹਿ ਚਲਹਿ ਵਿਕਾਰ॥ [236]

---

[235] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 16.

[236] ਉਹੀ.

ਉਪਰੋਕਤ ਪੰਕਤੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਗਲ ਲਗਦੇ ਹੱਥ ਹੱਲ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਕਿ ਦੋ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਖਾਣ ਪੀਣ ਪਹਿਰਨ ਆਦਿ ਸਰੀਰ-ਰੱਖ ਕਰਮਾਂ ਦਾ 'ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ' ਬਣ ਲਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਿਖ ਨੂੰ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਪਹਿਰਨ ਆਦਿ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਵੀਚਾਰ ਕਰ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਏ ਕਿ ਜਿਸ ਪਦਾਰਥ ਦੇ ਸੇਵਨ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਦੇ ਅਹੁਰੇ ਜਾਣ, ਅਰਥਾਤ ਪੀੜਤ ਹੋਣ ਦਾ ਡਰ ਹੋਵੇ ਤੇ ਮਨ ਵਿਚ ਵਿਕਾਰ ਉਤਪਤ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਭੈ ਹੋਵੇ, ਗੁਰ ਸਿਖ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸੇਵਨ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਏ। ਇਹ ਕਸਵਟੀ ਇਕ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਹਰ ਦੇਸ਼, ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਜਲ ਪੌਣ ਤੇ ਸਰਬ ਕਾਲ ਵਿਚ ਦਰੁਸਤ ਰਸਤੇ ਟੋਰੀ ਰਖਣ ਵਾਲਾ ਹੈ ਤੇ ਹਰ ਜੀਵ ਨੂੰ ਪਰਸਪਰ ਸੁਭਾਵਾਂ ਤੇ ਸਰੀਰਕ ਹਾਲਤਾਂ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹਰ ਹਾਲ ਵਿਚ ਚੁੱਕ ਖੜ੍ਹੋਂਦਾ ਹੈ।[237]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

ਅੰਨ -ਅਨਾਜ, ਖਾਣ ਵਾਲਾ ਪਦਾਰਥ, ਭੋਜਨ, ਖੁਰਾਕ, ਖਾਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ੈ ਜੋ ਅਨਾਜ ਦੀ ਬਣੀ ਹੋਵੇ।[238]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 40 ਵਾਰ 3 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਅੰਨ/ਨਿ/ਨੁ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:

1. ਦਾਣਾ/ਏ

   ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 8 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਨਾਸ਼ਵਾਨ - **ਅੰਨ** ਪਉਣ ਥਿਰੁ ਨ ਕੁਈ ॥[239]
2. ਅਹਾਰ - ਭੂਖੇ ਪ੍ਰੀਤਿ ਹੋਵੈ **ਅੰਨੁ** ਖਾਇ ॥[240]
3. ਦਾਤ - **ਅੰਨੁ** ਖਾਣਾ ਕਪੜੁ ਪੈਨਣੁ ਦੀਆ ਰਸ ਅਨਿ ਭੋਗਾਣੀ ॥[241]
4. ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਵਿਛੋੜੇ ਦਾ ਦੁਖ - ਮੈ ਨੈਣੀ ਨੀਦ ਨ ਆਵੈ ਜੀਉ ਭਾਵੈ **ਅੰਨੁ** ਨ ਪਾਣੀ ॥[242]

---

[237] ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, (ਟੀਕਾ.), ਸੰਥਯਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ (ਭਾਗ 1), ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ, (ਸੰਪਾ.), ਪੰਨਾ 246.

[238] ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਰਨਾ, (ਸੰਪਾ)., ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੇ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦਾ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 34.

[239] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñôô.

[240] ਉਹੀ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ ñöô.

[241] ਉਹੀ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ ñö÷.

[242] ਉਹੀ, ਮ. ó, ਪੰਨਾ òôô.

5. ਨਾਮ - **ਅੰਨੁ** ਧੰਨੁ ਬਹੁਤੁ ਉਪਜਿਆ ਪ੍ਰਿਥਮੀ ਰਜੀ ਤਿਪਤਿ ਅਘਾਇ ॥[243]

6. ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਮੋਹ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ - ਓਨ੍ਹੀ ਦੁਨੀਆ ਤੋੜੇ ਬੰਧਨਾ **ਅੰਨੁ** ਪਾਣੀ ਥੋੜਾ ਖਾਇਆ॥[244]

7. ਕਰਮ ਕਾਂਡ - ਕੋਈ **ਅੰਨੁ** ਤਜਿ ਭਇਆ ਉਦਾਸੀ ॥[245]

8. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਰਚਨਾ - ਤੋਇਅਹੁ **ਅੰਨੁ** ਕਮਾਦੁ ਕਪਾਹਾਂ ਤੋਇਅਹੁ ਤ੍ਰਿਭਵਣੁ ਗੰਨਾ ॥[246]

ਅਮਲੁ ਗਲੋਲਾ - ਨਸ਼ਾ, ਅਫੀਮ ਆਦਿ ਦਾ ਗੋਲਾ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, "ਕਰਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕੂੜ ਦਾ ਮਾਵਾ"।[247]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਸੰਸਾਰੀ ਮੋਹ - **ਅਮਲੁ ਗਲੋਲਾ** ਕੂੜ ਕਾ ਦਿਤਾ ਦੇਵਣਹਾਰ॥[248]

ਆਟਾ - ਪੀਸਿਆ ਹੋਇਆ ਅਨਾਜ।[249] ਅਤਿ ਸਸਤਾ ਭਾਵ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ।[250] ਪੀਸਿਆ ਹੋਇਆ ਅਨਾਜ, ਖਾਣ ਯੋਗ ਪਦਾਰਥ।[251]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 6 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:

1. ਸੀਧਾ
2. ਮੈਦਾ

---

[243] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ óòñ.
[244] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ôö÷.
[245] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ùñò.
[246] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñòùú
[247] ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 37.
[248] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñõ.
[249] ਗਿ. ਮਨੀ ਸਿੰਘ, ਸਿਧਾਂਤਕ ਸਟੀਕ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਪੰਨਾ õúø.
[250] ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 19.
[251] ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਰਨਾ, (ਸੰਪਾ.), ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੇ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦਾ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 38.

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 3 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਜਲਦੀ ਨਾਸ਼ ਹੋਣ ਵਾਲਾ - ਜੈਹਹਿ **ਆਟਾ** ਲੋਨ ਜਿਉ ਸੋਨ ਸਮਾਨਿ ਸਰੀਰੁ॥[252]

2. ਸੁਆਸ - ਕਬੀਰ ਕੀਚੜਿ **ਆਟਾ** ਗਿਰਿ ਪਰਿਆ ਕਿਛੂ ਨ ਆਇਓ ਹਾਥ॥[253]

3. ਪਦਾਰਥ - ਫਰੀਦਾ ਇਕਨਾ **ਆਟਾ** ਅਗਲਾ ਇਕਨਾ ਨਾਹੀ ਲੋਣੁ॥[254]

ਆਂਡਾ - ਅੰਡਾ, ਖਾਣ ਦਾ ਪਾਦਰਥ, ਉਹ ਸ਼ੈ ਜੋ ਪੰਛੀਆਂ ਤੇ ਮੱਛੀਆਂ ਆਦਿ ਧਰਤੀ ਤੇ ਰੇਂਗ ਕੇ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੀ ਮਦੀਨ ਦੇ ਅੰਡਕੋਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ।[255]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਭਟਕਣਾ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਣੀ - ਫੂਟੋ **ਆਂਡਾ** ਭਰਮ ਕਾ ਮਨਹਿ ਭਇਓ ਪਰਗਾਸੁ ॥[256]

ਸਕਰ - ਗੰਨੇ ਦੇ ਰਸ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਮਿਠਾ ਪਦਾਰਥ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, " ਦਾਣੇ ਦਾਰ ਕਚ ਮਿੱਠਾ। ਗੁੜ ਭੇਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਸੱਕਰ ਖੰਡ ਵਾਂਙੂ ਧੂੜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁੜ ਤੇ ਖੰਡ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸੱਕਰ ਹੈ, ਮਿੱਠਾ।[257]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 6 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਸਕਰ/ਸਾਕਰ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 4 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਦੁਨਿਆਵੀ ਪਦਾਰਥ - ਦੇਖ ਫਰੀਦਾ ਜਿ ਥੀਆ **ਸਕਰ** ਹੋਈ ਵਿਸੁ॥[258]

2. ਮਾਇਆ ਦਾ ਮੋਹ - **ਸਕਰ** ਖੰਡ ਮਾਇਆ ਤਨਿ ਮੀਠੀ ਹਮ ਤਉ ਖੰਡ ਉਚਾਈ ਰੇ॥[259]

3. ਨਾਮ ਦੀ ਉਸਤਤ - ਫਰੀਦਾ **ਸਕਰ** ਖੰਡੁ ਨਿਵਾਤ ਗੁੜ ਮਾਖਿਓ ਮਾਂਝਾ ਦੁਧ॥[260]

---

252 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ñó÷ú.

253 ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ñó÷ö.

254 ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ñóøú.

255 ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਰਨਾ, (ਸੰਪਾ.), ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੇ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦਾ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 38.

256 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ñúúò.

257 ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 91.

258 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਫਰੀ., ਪੰਨਾ ñó÷ø.

259 ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñõö.

260 ਉਹੀ, ਭ. ਫਰੀ., ਪੰਨਾ ñó÷ù.

4. ਅਕਥ - ਜਿਨਿ ਰਾਮੁ ਜਾਨਿਆ ਤਿਨਹਿ ਪਛਾਨਿਆ॥ਜਿਉ ਗੂੰਗੇ **ਸਾਕਰ** ਮਨੁ ਮਾਨਿਆ॥[261]

ਸਾਲੋਣੇ - ਲੂਣੇ, ਨਮਕੀਨ ਜਾਂ ਖਾਰੇ। "ਰੋਟੀ ਦੇ ਨਾਲ ਖਾਣ ਵਾਸਤੇ ਛੋਲੇ , ਭੇਂ, ਕਚਾਲੂ, ਖੁੰਬਾਂ ਆਦਿ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਲੂਣ ਮਸਾਲੇ ਪਾ ਕੇ ਬਣੇ ਖਾਣੇਂ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਸਾਲਣੇ ਵਿਚ ਮਾਸ ਮੱਛੀ ਬੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।"[262] ਨਮਕੀਨ ਭਾਜੀ, ਸਲੂਣਾ, ਰੋਟੀ ਨਾਲ ਖਾਣ ਨੂੰ ਰਿਧੀ ਪੱਕੀ, ਚੀਜ਼, ਦਾਲ ਜਾਂ ਭਾਜੀ।"[263]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 2 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਸਾਲਣੇ/ਲੋਣੇ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਨਾਮ ਸਰਵਣ ਕਰਨ ਦੀ ਬਰਕਤ - ਸਭਿ ਰਸ ਮਿਠੇ ਮੰਨਿਐ ਸੁਣਿਐ **ਸਾਲੋਣੇ**॥[264]

ਕਰਕਰਾ - ਘਿਓ ਵਿਚ ਆਟਾ ਭੁੰਨ ਕੇ ਖੰਡ ਪਾ ਕੇ ਬਾਣੀਈ ਪੰਜੀਰੀ । "ਕਾਰੀਰੀ ਪੰਜੀਰੀ"।[265] ਖਸਤਾ, ਪੇਠੇ ਦਾ ਕੜਾਹ, ਇਕ ਖਾਣ ਵਾਲਾ ਪਦਾਰਥ।"[266]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਪੁਜਾਰੀ ਵਰਗ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ - ਭਾਤੁ ਪਹਿਤਿ ਅਰੁ ਲਾਪਸੀ **ਕਰਕਰਾ** ਕਾਸਾਰੁ॥ ਭੋਗਨਹਾਰੇ ਭੋਗਿਆ ਇਸੁ ਮੂਰਤਿ ਕੇ ਮੁਖ ਛਾਰੁ॥[267]

ਖੰਡ - ਗੰਨੇ ਦੀ ਰਸ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਮਿਠਾ ਪਦਾਰਥ। "ਰਾਬ ਤੇ ਸੀਰੇ ਤੋਂ ਸਾਫ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਖੁਸ਼ਕ ਮਿਠਾਸ, ਜੋ ਦਾਣੇ ਯਾ ਧੂੜੇ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ...ਖੰਡ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਸੀਰਾ ਲਗਪਗ ਨਿਕਲ ਕੇ ਬਾਕੀ ਚਿੱਟੀ ਧੂੜੇ ਵਰਗੀ ਯਾ ਦਾਣੇਦਾਰ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।"[268]

---

[261] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ óò÷.

[262] ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 127.

[263] ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਰਨਾ, (ਸੰਪਾ.), ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੇ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦਾ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 48.

[264] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñö.

[265] ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 175.

[266] ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਰਨਾ, (ਸੰਪਾ.), ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੇ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦਾ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 67.

[267] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ô÷ù.

[268] ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 194.

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 7 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਖੰਡੁ/ਖਾਂਡੁ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:

1. ਖਾਣੁ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 3 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਮਾਇਆ - ਸਕਰ **ਖੰਡੁ** ਮਾਇਆ ਤਨਿ ਮੀਠੀ ਹਮ ਤਉ ਪੰਡ ਉਚਾਈ ਰੇ॥[269]

2. ਮਿਠਾਸ - ਅੰਮ੍ਰਿਤ **ਖੰਡੁ** ਦੂਧਿ ਮਧੁ ਸੰਚਸਿ ਤੂ ਬਨ ਚਾਤੁਰ ਰੇ॥[270]

3. ਪਰਮਾਤਮਾ - ਹਰਿ ਹੈ **ਖਾਂਡ** ਰੇਤੁ ਮਹਿ ਬਿਖਰੀ ਹਾਥੀ ਚੁਨੀ ਨ ਜਾਇ॥[271]

ਖੀਚਰੀ - ਦਾਲ ਤੇ ਚੌਲਾਂ ਨੂੰ ਰਿਨ ਕੇ ਬਣਾਇਆ ਪਦਾਰਥ। " ਦਾਲ ਤੇ ਚਾਵਲ ਰਲਾ ਕੇ ਰਿੱਧੇ ਹੋਏ।"[272] ਚਾਵਲ ਤੇ ਦਾਲ ਨੂੰ ਰਲਾ ਕੇ ਬਣਾਇਆ ਭੋਜਨ।[273]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਸਾਦਾ ਭੋਜਨ - ਕਬੀਰ ਖੂਬ ਖਾਨਾ **ਖੀਚਰੀ** ਜਾ ਮਹਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਲੋਨ॥[274]

ਖੀਰ - ਦੁਧ ਵਿਚ ਚਾਵਲ ਰਿੰਨ ਕੇ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਭੋਜਨ। "ਦੁੱਧ ਵਿਚ ਚਾਵਲ ਪਾ ਕੇ ਬਣਾਇਆ ਮਿੱਠਾ ਭੋਜਨ, ਸ਼ੀਰ, ਤਸਮਈ।"[275]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 3 ਵਾਰ 3 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਖੀਰ/ਰਿ/ਰੈ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 2 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

---

269 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñõö.

270 ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ùùú.

271 ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ñó÷÷.

272 ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 192.

273 ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਰਨਾ, (ਸੰਪਾ.) ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੇ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦਾ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 80.

274 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ñó÷ô.

275 ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਰਨਾ, (ਸੰਪਾ.), ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੇ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦਾ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 80.

1. ਦੁਧ - ਖੀਰ ਅਧਾਰਿ ਬਾਰਿਕੁ ਜਬ ਹੋਤਾ ਬਿਨੁ **ਖੀਰੈ** ਰਹਨੁ ਨ ਜਾਈ ॥[276]

2. ਖੀਰ - ਲੰਗਰਿ ਦਉਲਤਿ ਵੰਡੀਐ ਰਸੁ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ **ਖੀਰਿ** ਘਿਆਲੀ॥[277]

ਗਰੀ - ਸੁਕਾ ਮੇਵਾ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਬਾਬਰ ਦੁਆਰਾ ਹਮਲੇ ਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ - **ਗਰੀ** ਛੁਹਾਰੇ ਖਾਂਦੀਆ ਮਾਣਨ੍ਹਿ ਸੇਜੜੀਆ॥ ਤਿਨ੍ਹ ਗਲਿ ਸਿਲਕਾ ਪਾਈਆ ਤੁਟਨ੍ਹਿ ਮੋਤਸਰੀਆ॥[278]

ਗਿਰਾਹ - ਰੋਟੀ। ਜੋ ਕਣਕ, ਮੱਕੀ, ਬਜਾਰੇ ਆਦਿ ਦੇ ਆਟੇ ਤੋਂ ਬਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 11 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤੇ ਹਨ:

1. ਗਿਰਾਹ
2. ਤਾਮਿ
3. ਮੰਡੇ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 5 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਸਬਰ-ਸੰਤੋਖ ਦੀ ਬਿਰਤੀ – ਬਿਰਤੀ ਹਰਿ ਰੁਖੀ **ਰੋਟੀ** ਖਾਇ ਸਮਾਲੇ॥[279]

2. ਬਾਬਰ ਦੇ ਹਮਲੇ ਵਲ ਸੰਕੇਤ - ਬਾਬਰਵਾਣੀ ਫਿਰਿ ਗਈ ਕੁਇਰੁ ਨ **ਰੋਟੀ** ਖਾਇ॥[280]

3. ਸਾਦਾ ਭੋਜਨ - ਫਰੀਦਾ **ਰੋਟੀ** ਮੇਰੀ ਕਾਠ ਕੀ ਲਾਵਣੁ ਮੇਰੀ ਭੁਖ॥[281]

---

[276] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ñòöö.

[277] ਉਹੀ, ਭ. ਬਲ. ਸਤਾ, ਪੰਨਾ ùö÷.

[278] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ôñ÷.

[279] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ñúõ.

[280] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ôñ÷.

[281] ਉਹੀ, ਭ. ਫਰੀ., ਪੰਨਾ ñó÷ù.

4. ਹੁਕਮ - ਨਾਨਕ ਜਿਉ ਜਿਉ ਸਚੇ ਭਾਵੈ ਤਿਉ ਤਿਉ ਦੇਇ **ਗਿਰਾਹ**॥[282]

5. ਗੁਣ ਰੂਪੀ ਰੋਟੀ- ਗੁਣ **ਮੰਡੇ** ਕਰਿ ਸੀਲੁ ਘਿਉ ਸਰਮੁ ਮਾਸੁ ਆਹਾਰੁ॥[283]

6. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਿਫਤ-ਸਲਾਹ - ਗਿਆਨੁ ਗੁੜੁ ਸਾਲਾਹ **ਮੰਡੇ** ਭਉ ਮਾਸੁ ਆਹਾਰੁ॥[284]

ਗੁੜ - ਗੰਨੇ ਦੇ ਰਸ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਮਿਠਾ ਪਦਾਰਥ। " ਗੁੜ ਉਹ ਮਿਠਾ ਜੋ ਗੰਨੇ ਦੇ ਰਸ ਨੂੰ ਅੱਗ ਪਰ ਉਬਾਲ ਗਾੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਰੋੜੀਆਂ ਵੱਟ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਗੁੜ ਸ਼ਰਾਬ ਬਣਾਣ ਲਈ ਬੀ ਵਰਤੀਂਦਾ ਹੈ।"[285]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 16 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਗੁੜ / ੜੁ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:

1. ਰੋਡੜੀ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 6 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਮਾਇਆ ਦਾ ਮੋਹ - **ਗੁੜ** ਮਿਠਾ ਮਾਇਆ ਪਸਰਿਆ ਮਨਮੁਖੁ ਲਗਿ ਮਾਖੀ ਪਚੈ ਪਚਾਇ॥[286]
2. ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸਚ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ - ਕਰਣੀ ਲਾਹਣਿ ਸਤੁ **ਗੁੜੁ** ਸਚੁ ਸਰਾ ਕਰਿ ਸਾਰੁ॥[287]
3. ਗੁਰ ਸਬਦ ਦੀ ਮਹਤਤਾ- ਕਾਇਆ ਕਲਾਲਨਿ ਲਾਹਨਿ ਮੇਲਉ ਗੁਰ ਕਾ ਸਬਦੁ **ਗੁੜੁ** ਕੀਨੁ ਰੇ॥[288]
4. ਆਹਾਰ - ਸਉ ਮਣੁ ਹਸਤੀ ਘਿਉ **ਗੁੜੁ** ਖਾਵੈ ਪੰਜਿ ਸੈ ਦਾਣਾ ਖਾਇ॥[289]
5. ਨਾਮ ਦੀ ਮਹਿਮਾ - ਫਰੀਦਾ ਸਕਰ ਖੰਡੁ ਨਿਵਾਤ **ਗੁੜੁ** ਮਾਖਿਉ ਮਾਂਝਾ ਦੁਧੁ॥ ਸਭੇ ਵਸਤੂ ਮਿਠੀਆਂ ਰਬ ਨ ਪੁਜਨਿ ਤੁਧੁ ॥[290]
6. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਗਿਆਨ - **ਗੁੜ** ਕਰਿ ਗਿਆਨੁ ਧਿਆਨੁ ਕਰਿ ਧਾਵੈ ਕਰਿ ਕਰਣੀ ਕਸੁ ਪਾਈਐ॥[291]

---

[282] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñôô.

[283] ਉਹੀ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ õõó.

[284] ਉਹੀ.

[285] ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 229.

[286] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ ôñ.

[287] ਉਹੀ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ õõó.

[288] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ùöø.

[289] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñòøö.

[290] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñó÷ù.

[291] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ óöú.

ਘਿਉ - ਘੀ, ਦੁਧ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਪਦਾਰਥ। "ਮੱਖਣ ਵਿਚੋਂ ਪਾਣੀ ਛਿਡੀ ਉਡਾ ਕੇ ਬਾਕੀ ਰਹੀ ਥਿੰਧਾਈ।"[292] ਘੀ, ਥਿੰਧਾ, ਪੰਘਰਿਆ ਹੋਇਆ ਮੱਖਣ।"[293]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 11 ਵਾਰ 2 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਘਿਉ/ਘੀਉ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 4 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ"

1. ਨਾਸ਼ਵੰਤ - ਕਿਆ ਮੇਵਾ ਕਿਆ **ਘਿਉ** ਗੁੜੁ ਮਿਠਾ ਕਿਆ ਮੈਦਾ ਕਿਆ ਮਾਸੁ॥[294]
2. ਸੀਤਲ ਸੁਭਾਅ - ਗੁਣ ਮੰਡੇ ਕਰਿ ਸੀਲੁ **ਘਿਉ** ਸਰਮੁ ਮਾਸੁ ਆਹਾਰੁ॥[295]
3. ਸਬਰ ਸੰਤੋਖ ਦੀ ਬਿਰਤੀ - ਦੂਧੁ ਕਰਮੁ ਸੰਤੋਖੁ **ਘੀਉ** ਕਰਿ ਐਸਾ ਮਾਂਗਉ ਦਾਨੁ॥[296]

ਚੂਰਾ - ਚੂਰੀ, ਖੰਡ, ਘਿਉ ਅਤੇ ਆਟੇ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਖਾਣ ਵਾਲਾ ਪਦਾਰਥ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਨਾਮ ਰੂਪੀ ਭੋਜਨ - ਅਖੰਡ ਕੀਰਤਨੁ ਤਿਨਿ ਭੋਜਨੁ **ਚੂਰਾ**॥[297]

ਛਾਛਿ - ਲਸੀ, ਦੁਧ ਨੂੰ ਰਿੜਕ ਕੇ ਨਿਕਲਿਆ ਪਦਾਰਥ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, " ਲੱਸੀ। ਵਡੇ ਘਰਾਂ ਦੀਆਂ ਤ੍ਰੀਮਤਾਂ ਜਦ ਆਪ ਦੁਧ ਨਹੀਂ ਰਿੜਕ ਸਕਦੀਆਂ ਤਾਂ ਛਾਹ ਮਜੂਰੀ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਰਿੜਕਣ ਵਾਲੀਆਂ ਗ੍ਰੀਬ ਤ੍ਰੀਮਤਾਂ ਮੱਖਣ ਕੱਢ ਕੇ ਦੇ ਜਾਂਦੀਆਂ ਤੇ ਆਪਣੀ ਰਿੜਕਣ ਦੀ ਮਜੂਰੀ ਬਦਲੇ ਛਾਹ ਲੈ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਭਾਵ ਮਜ਼ਦੂਰੀ।"[298]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 2 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 2 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

---

[292] ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 230.

[293] ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਰਨਾ, (ਸੰਪਾ.), ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੇ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦਾ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 86.

[294] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñôò.

[295] ਉਹੀ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ õõó.

[296] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñóòù.

[297] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ òóö.

[298] ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 255.

1. ਅਨੰਦ - ਕਿਉ ਮੇਟੈ ਗੋ **ਛਾਛਿ** ਤੁਹਾਰੀ॥[299]

2. ਸੰਸਾਰੀ ਮੋਹ - ਸੰਤਹੁ ਮਾਖਨੁ ਖਾਇਆ **ਛਾਛਿ** ਪੀਐ ਸੰਸਾਰੁ॥[300]

ਤੰਬੋਲ - ਪਾਨ ਦੇ ਬੀੜੇ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 9 ਵਾਰ 6 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਤਬੋਲ/ਤੰਬੋਲ/ਲਾ/ਲੀ/ਲੁ/ਤਮੋਲ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 6 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਨਾਸ਼ਵੰਤ - ਸ੍ਰਬ ਸੀਗਾਰ **ਤੰਬੋਲ** ਰਸ ਸਣੁ ਦੇਹੀ ਸਭ ਖਾਮ॥[301]
2. ਦਵੈਤਵਾਦ ਦਾ ਤਿਆਗ - ਦੂਜਾ ਭਾਉ ਵਿਸਾਰੀਐ ਏਹੁ **ਤੰਬੋਲਾ** ਖਾਇ ਰੀ॥[302]
3. ਬਾਬਰ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦੁਆਰਾ ਦੁਰਦਸ਼ਾ - ਕਹਾ ਸੁ ਪਾਨ **ਤੰਬੋਲੀ** ਹਰਮਾ ਹੋਈਆ ਛਾਈ ਮਾਈ॥[303]
4. ਨਾਮ - ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨਾਮੁ **ਤੰਬੋਲੁ** ਮੁਖਿ ਖਾਇਆ॥[304]
5. ਨਿਰਮਲ ਭੈ - ਭਉ ਸੀਗਾਰੁ **ਤਬੋਲ** ਰਸੁ ਭੋਜਨੁ ਭਾਉ ਕਰੇਇ॥[305]
6. ਸਿੰਗਾਰਕ ਵਸਤੂ - ਕਾਜਲ ਫੂਲ **ਤੰਬੋਲ** ਰਸੁ ਲੇ ਧਨ ਕੀਆ ਸੀਗਾਰੁ॥[306]

ਦਧਿ – ਦਹੀਂ। ਜੋ ਦੁਧ ਨੂੰ ਜਾਗ ਲਗਾ ਕੇ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 7 ਵਾਰ 1 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:

1. ਦਹੀ

---

[299] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ööõ.

[300] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ñóöõ.

[301] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ñóó.

[302] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ôúú.

[303] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ôñ÷.

[304] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ÷ó÷.

[305] ਉਹੀ, ਮ. ó, ਪੰਨਾ ÷øø.

[306] ਉਹੀ.

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 6 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਭਰਮ ਵਿਚ ਪੈਣਾ - **ਦਧਿ** ਕੈ ਭੋਲੈ ਬਿਰੋਲੈ ਨੀਰੁ ॥[307]
2. ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਤਿ ਧਰਨ ਕਰਨੀ - ਗੁਰਮਤੀ **ਦਧਿ** ਮਥੀਐ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਪਾਈਐ ਨਾਮੁ ਨਿਧਾਨਾ ॥[308]
3. ਸੁਖਦਾਈ ਪਦਾਰਥ - ਅਨਿਕ ਰਤਨ ਸਾਗਰ **ਦਧਿ** ਖੀਰ ॥[309]
4. ਆਹਾਰਮਈ ਪਦਾਰਥ - ਵੁਠੈ ਘਾਹੁ ਚਰਹਿ ਨਿਤਿ ਸੁਰਹੀ ਸਾ ਧਨ **ਦਹੀ** ਵਿਲੋਵੈ ॥[310]
5. ਵੀਚਾਰ - ਪੰਡਿਤ **ਦਹੀ** ਵਿਲੋਈਐ ਭਾਈ ਵਿਚਹੁ ਨਿਕਲੈ ਤਥੁ ॥[311]
6. ਉਸਤਤ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ - ਕਵਲ ਨੈਨ ਮਧੁਰ ਬੈਨ ਕੋਟਿ ਸੈਨ ਸੰਗ ਸੋਭ ਕਹਤ ਮਾ ਜਸੋਦ ਜਸਹਿ **ਦਹੀ** ਭਾਤੁ ਖਾਹਿ ਜੀਉ ॥[312]

ਦੁਧ - ਦੁਧਾਰੂ ਪਸ਼ੂਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਤਰਲ ਪਦਾਰਥ। "ਥਣਾਂ ਵਾਲੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੇ ਥਣਾਂ ਤੋਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪਾਲਣ ਲਈ ਨਿਕਲਣ ਵਾਲਾ ਚਿੱਟੇ ਰੰਗ ਦਾ ਮਿਠਾਸ ਵਾਲਾ ਦ੍ਰਵ ਪਦਾਰਥ।"[313] ਚਿੱਟੇ ਰੰਗ ਦਾ ਤਰਲ ਪਦਾਰਥ ਜਿਹੜਾ ਮਾਦਾ ਦੇ ਥਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ, ਮਦੀਨ ਦੀਆਂ ਗਿੱਟੀਆਂ ਦਾ ਰਸ, ਦੁਗਧ।"[314]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 66 ਵਾਰ 9 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਦੁਧ/ਧਾ/ਧਿ/ਧੁ/ਧੈ/ਦੂਧ/ਧਿ/ਧੁ/ਧੈ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:

1. ਖੀਰ/ਰੰ/ਰਾ/ਰਿ/ਰੁ/ਰੇ/ਰੈ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 7 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਦੁਧ - ਧੇਨੁ **ਦੁਧੈ** ਤੇ ਬਾਹਰੀ ਕਿਤੈ ਨ ਆਵੈ ਕਾਮ॥[315]

---

[307] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ óòö.

[308] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñúúù.

[309] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ñòóö.

[310] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñõú.

[311] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ öóõ.

[312] ਉਹੀ, ਭ. ਗਯੰ., ਪੰਨਾ ñôúò.

[313] ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 340.

[314] ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਰਨਾ, (ਸੰਪਾ.), ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੇ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦਾ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 128.

[315] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ñóó.

2. ਖੁਰਾਕ - ਪਹਿਲੈ ਪਿਆਰਿ ਲਗਾ ਥਣ **ਦੁਧ**॥[316]

3. ਸਫੇਦ ਕੇਸ - ਨੈਨਹੁ ਨੀਰੁ ਬਹੈ ਤਨੁ ਖੀਨਾ ਭਏ ਕੇਸ **ਦੁਧ** ਵਾਨੀ॥[317]

4. ਸ਼ੁਭ ਕਰਮ - **ਦੂਧੁ** ਕਰਮ ਫੁਨਿ ਸੁਰਤਿ ਸਮਾਇਣੁ ਹੋਇ ਨਿਰਾਸ ਜਮਾਵਹੁ॥[318]

5. ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਰੂਪ - ਸਪੈ **ਦੁਧੁ** ਪੀਆਈਐ ਅੰਦਰਿ ਵਿਸੁ ਨਿਕੋਰ॥[319]

6. ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦਾ ਵਿਛੋੜਾ - **ਦੁਧਾ** ਥਣੀ ਨ ਆਵਈ ਫਿਰਿ ਹੋਇ ਨ ਮੇਲਾ॥[320]

7. ਨਾਮ ਦੀ ਮਹਿਮਾ - ਫਰੀਦਾ ਸਕਰ ਖੰਡੁ ਨਿਵਾਤ ਗੁੜੁ ਮਾਖਿਉ ਮਾਂਝਾ **ਦੁਧ**॥ ਸਭੇ ਵਸਤੂ ਮਿਠੀਆਂ ਰਬ ਨ ਪੁਜਨਿ ਤੁਧੁ ॥[321]

ਪਹਿਤਿ - ਦਾਲ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਕਰਮ-ਕਾਂਡ - ਭਾਤੁ **ਪਹਿਤਿ** ਅਰੁ ਲਾਪਸੀ ਕਰਕਰਾ ਕਾਸਾਰੁ॥ ਭੋਗਨਹਾਰੇ ਭੋਗਿਆ ਇਸੁ ਮੂਰਤਿ ਕੇ ਮੁਖ ਛਾਰੁ॥[322]

ਪੰਜੀਰੁ - ਪੰਜੀਰੀ। ਘਿਉ ਵਿਚ ਆਟਾ ਭੁੰਨ ਕੇ ਜੀਰਾ ਮਿਲਾ ਕੇ ਬਣਾਇਆ ਖੰਡ ਦਾ ਇਕ ਖਾਸ ਪਦਾਰਥ**,** ਪੰਜੀਰੀ ਵਿਚ ਪੰਜ ਕਿਸਮ ਦੇ ਜ਼ੀਰੇ ਮਿਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

---

[316] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñó÷.

[317] ਉਹੀ, ਭ. ਭੀਖ., ਪੰਨਾ öõù.

[318] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ÷òø.

[319] ਉਹੀ, ਮ. ó, ਪੰਨਾ ÷õõ.

[320] ਉਹੀ, ਭ. ਫਰੀ., ਪੰਨਾ ÷ùô.

[321] ਉਹੀ, ਭ. ਫਰੀ., ਪੰਨਾ ñó÷ù.

[322] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ô÷ù.

1. ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਮ ਕਾਂਡ **-** ਕਰਿ ਪੰਜੀਰੁ ਖਵਾਇਓ ਚੋਰ।।[323]

ਭੋਜਨ - ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਲਈ ਖਾਧੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਖੁਰਾਕ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 164 ਵਾਰ 4 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਭੋਜਨ/ ਨੰ/ ਨਿ/ਨੁ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤੇ ਹਨ:

1. ਅਹਾਰੰ/ਰੁ/ਰੋ/ਆਹਾਰ/ਰੀ/ਰੁ/ਰੇ/ਰੋ
2. ਖਾਣ/ਣਾ/ਣੂ/ਣੇ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 8 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਨਾਮ ਰੂਪੀ ਭੋਜਨ - ਹਰਿ ਪੈਨਣੁ ਨਾਮੁ **ਭੋਜਨੁ** ਥੀਆ॥[324]
2. ਪ੍ਰੇਮ ਰੂਪੀ ਖੁਰਾਕ- ਸਚਾ **ਭੋਜਨੁ** ਭਾਉ ਸਤਿਗੁਰਿ ਦਸਿਆ॥[325]
3. ਮਨਮੁਖਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ - ਸੂਤਕੁ **ਭੋਜਨੁ** ਜੇਤਾ ਕਿਛੁ ਖਾਹਿ॥[326]
4. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਿਫਤ ਸਲਾਹ - ਅਖੰਡ ਕੀਰਤਨੁ ਤਿਨਿ **ਭੋਜਨੁ** ਚੂਰਾ॥[327]
5. ਨਾਸ਼ਵੰਤ- ਮਿਥਿਆ ਰਸਨਾ **ਭੋਜਨ** ਅਨ ਸ੍ਵਾਦ॥[328]
6. ਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਭੋਜਨ - ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਕਾ **ਭੋਜਨੁ** ਗਿਆਨ॥[329]
7. ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਬਰਕਤ - ਬਹੁ **ਭੋਜਨ** ਕਾਪਰ ਸੰਗੀਤ ਰਸਨਾ ਜਪਤੀ ਹਰਿ ਹਰਿ ਨੀਤ॥[330]
8. ਖੁਰਾਕ - ਬਰਤਨ ਕਉ ਸਭੁ ਕਿਛੁ **ਭੋਜਨ** ਭੋਗਾਇ॥[331]

---

323 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ññóö.

324 ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ùù.

325 ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñôö.

326 ਉਹੀ, ਮ. ó, ਪੰਨਾ òòù.

327 ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ òóö.

328 ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ òöù.

329 ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ò÷ó.

330 ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ òùú.

331 ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ øöò.

ਮਦੁ - ਸ਼ਰਾਬ, ਮਦਰਾ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, “1. ਸ਼ਰਾਬ, 2. ਨਸ਼ਾ, ਕਿਸੇ ਬੂਟੀ ਔਖਧੀ ਆਦਿ ਦਾ, 3.ਨਸ਼ਾ, ਸੁਰਤ ਦੀ ਮੂੜ੍ਹਤਾ ਦਾ, 4. ਹੰਕਾਰ, 5. ਨਾਮ ਰਸ।”[332]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 21 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤੇ ਹਨ:

1. ਸਰਾ
2. ਮਦਿਰੰ/ਦਰੋ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 10 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਬੁਰਾ ਕਰਮ – ਸੰਨ੍ਹੀ ਦੇਨਿ੍ ਵਿਖੰਮ ਥਾਇ ਮਿਠਾ **ਮਦੁ** ਮਾਣੀ॥[333]
2. ਮਾਇਆ ਦਾ ਮੋਹ - ਕਲਿ ਕਲਵਾਲੀ ਮਾਇਆ **ਮਦੁ** ਮੀਠਾ ਮਨੁ ਮਤਵਾਲਾ ਪੀਵਤੁ ਰਹੈ॥[334]
3. ਖੋਟੀ ਮਤਿ - ਦੁਰਮਤਿ **ਮਦੁ** ਜੋ ਪੀਵਤੇ ਬਿਖਲੀ ਪਤਿ ਕਮਲੀ॥[335]
4. ਕਾਮ ਵਾਸ਼ਨਾ - ਕਲਿ ਕਲਵਾਲੀ ਕਾਮੁ **ਮਦੁ** ਮਨੂਆ ਪੀਵਣਹਾਰੁ॥[336]
5. ਆਪੇ ਦਾ ਗਿਆਨ - ਕਾਂਯਾਂ ਲਾਹਣਿ ਆਪੁ **ਮਦੁ** ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਤਿਸ ਕੀ ਧਾਰ॥[337]
6. ਨਸ਼ੀਲੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ - ਝੂਠਾ **ਮਦੁ** ਮੂਲਿ ਨ ਪੀਚਈ ਜੇ ਕਾ ਪਾਰਿ ਵਸਾਇ॥[338]
7. ਨਾਮ ਰੂਪੀ ਮਦਰਾ - ਏਕ ਬੂੰਦ ਭਰਿ ਤਨੁ ਮਨੁ ਦੇਵਉ ਜੋ **ਮਦੁ** ਦੇਇ ਕਲਾਲੀ ਰੇ॥[339]
8. ਮੋਹ - ਬਿਖਮ ਸਥਾਨ ਮਨ ਮੋਹ **ਮਦਿਰੰ** ਮਹਾਂ ਅਸਾਧ ਪੰਚ ਤਸਕਰਹ॥[340]

---

[332] ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 539.

[333] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ óñõ.

[334] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ óõú.

[335] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ óùù.

[336] ਉਹੀ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ õõó.

[337] ਉਹੀ.

[338] ਉਹੀ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ õõô.

[339] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ùöù.

[340] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ñóõù.

9. ਸਚ ਰੂਪੀ ਮਦਰਾ - ਸਚੁ **ਸਰਾ** ਗੁੜ ਬਾਹਰਾ ਜਿਸੁ ਵਿਚਿ ਸਚਾ ਨਾਉ॥[341]

ਮਾਸੁ - ਮਾਸ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, " 1. ਮਾਸ, ਮਰੇ ਹੋਏ ਪਸ਼ੂ ਦਾ ਗੋਸ਼ਤ ਜੋ ਖਾਂਦੇ ਹਨ, 2.ਸਰੀਰ ਦਾ ਮਾਸ, 3.ਜਿਉਂਦੇ ਤਨ ਦਾ ਮਾਸ।"[342]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 50 ਵਾਰ 6 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਮਾਸ/ਸਾ/ਸਿ/ਸੁ/ਸੈ/ਸਹੁ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 10 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਦੁਨਿਆਵੀ ਰਸ - ਰਸੁ ਘੋੜੇ ਰਸੁ ਸੇਜਾ ਮੰਦਰ ਰਸੁ ਮੀਠਾ ਰਸੁ **ਮਾਸੁ**॥[343]
2. ਨਾਸ਼ਵੰਤ - ਕਿਆ ਮੇਵਾ ਕਿਆ ਘਿਉ ਗੁੜੁ ਮਿਠਾ ਕਿਆ ਮੈਦਾ ਕਿਆ **ਮਾਸੁ**॥[344]
3. ਹੁਕਮ - ਘਾਹੁ ਖਾਨਿ ਤਿਨਾ **ਮਾਸੁ** ਖਵਾਲੇ ਏਹਿ ਚਲਾਏ ਰਾਹ॥[345]
4. ਸ਼ਰਮ/ਲਜਿਆ ਧਾਰਨ ਕਰਨੀ - ਗੁਣ ਮੰਡੇ ਕਰਿ ਸੀਲੁ ਘਿਉ ਸਰਮ **ਮਾਸੁ** ਆਹਾਰੁ॥[346]
5. ਮਨੁਖੀ ਸਰੀਰ ਦੀ ਬਣਤਰ - ਹਾਡ **ਮਾਸ** ਨਾੜ੍ਹੀ ਕੋ ਪਿੰਜਰੁ ਪੰਖੀ ਬਸੈ ਬਿਚਾਰਾ॥[347]
6. ਭੋਗ ਪਦਾਰਥ - ਦੀਸਤ **ਮਾਸੁ** ਨ ਖਾਇ ਬਿਲਾਈ॥[348]
7. ਆਹਾਰ - ਸਿੰਘ ਰੁਚੈ ਸਦ ਭੋਜਨੁ **ਮਾਸ**॥[349]
8. ਇਸਤਰੀ - ਵਡਾ ਹੋਆ ਵੀਆਹਿਆ ਘਰਿ ਲੈ ਆਇਆ **ਮਾਸੁ**॥[350]

---

341 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñõ.

342 ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 515.

343 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñõ.

344 ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñôò.

345 ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñôô.

346 ਉਹੀ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ õõó.

347 ਉਹੀ, ਭ. ਰਵਿ., ਪੰਨਾ öõù.

348 ਉਹੀ, ਮ.õ, ਪੰਨਾ øùø.

349 ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ññøú.

350 ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñòøù.

9. ਕਰਮ-ਕਾਂਡ - **ਮਾਸੁ** ਛੋਡਿ ਬੈਸਿ ਨਕੁ ਪਕੜਹਿ ਰਾਤੀ ਮਾਣਸੁ ਖਾਣੇ॥[351]

10. ਸਰੀਰ - ਫਰੀਦਾ ਇਟ ਸਿਰਾਣੇ ਭੁਇ ਸਵਣੁ ਕੀੜਾ ਲੜਿਓ **ਮਾਸਿ**॥[352]

ਮਾਖਨੁ- ਮਖਣ, ਦੁਧ ਨੂੰ ਰਿੜਕ ਕੇ ਨਿਕਲਿਆ ਪਦਾਰਥ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 7 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਮਾਖਨ/ਨੁ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:

1. ਨੈਣੂ/ਨੂ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 4 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਨਾਮ - ਪੋਖਰੁ ਨੀਰੁ ਵਿਰੋਲੀਐ **ਮਾਖਨੁ** ਨਹੀ ਰੀਸੈ॥[353]
2. ਦੁਧ - ਥਨ ਚੋਖਤਾ **ਮਾਖਨੁ** ਘੂਟਲਾ॥[354]
3. ਪਰਮਾਤਮਾ - ਪ੍ਰਥਮੇ **ਮਾਖਨੁ** ਪਾਛੈ ਦੂਧੁ॥[355]
4. ਆਨੰਦ ਭੋਗਣਾ - ਮਿਲਿ ਸਤਸੰਗਤਿ ਪਰਮ ਪਦੁ ਪਾਇਆ ਕਢਿ **ਮਾਖਨ** ਕੇ ਗਟਕਾਰੇ॥[356]

ਮੋਠ – ਇਕ ਦਾਲ ਦੀ ਕਿਸਮ। "ਸਾਵਣ ਦੀ ਫਸਲ ਦੀ ਇਕ ਦਾਲ, ਇਸ ਦੀ ਖਿਚੜੀ ਵੀ ਬਣਦੀ ਹੈ, ਮੂੰਗੀ ਦੀ ਨਸਲ ਦਾ ਇਕ ਅੰਨ, ਇਕ ਪਦਾਰਥ।"[357]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਕਠੋਰ ਬਿਰਤੀ - ਪੰਡਿਤੁ ਆਖਾਏ ਬਹੁਤੀ ਰਾਹੀ ਕੋਰੜ **ਮੋਠ** ਜਿਨੇਹਾ ॥[358]

---

[351] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñòøù.

[352] ਉਹੀ, ਭ. ਫਰੀ., ਪੰਨਾ ñóøñ.

[353] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ òòù.

[354] ਉਹੀ, ਭ. ਨਾਮ., ਪੰਨਾ ø÷ô.

[355] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ùúú.

[356] ਉਹੀ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ ùøò.

[357] ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਰਨਾ, (ਸੰਪਾ.) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੇ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦਾ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 194.

[358] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ùöú.

3.6 ਸ਼ਿੰਗਾਰ-ਮੂਲਕ

ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਦੋ ਪਖ ਹਨ: ਇਕ ਬਾਹਰੀ ਦੂਜਾ ਅੰਦਰੂਨੀ। ਬਾਹਰੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹਾਰ-ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਨਾਲ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਅੰਦੂਰਨੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਹੈ। ਮਨੁਖ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਧਿਆਨ ਬਾਹਰੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਉਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।ਇਹ ਰੁਝਾਨ ਔਰਤ ਅਤੇ ਮਰਦ ਦੋਨਾਂ ਵਿਚ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਰਤੀਆਂ ਕੋਮਲ ਸੁਭਾਵ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਾਹਰੀ ਤੌਰ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਦਿਸਣ ਦੀ ਇਛਾ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸਤਰੀ ਆਪਣੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਸੋਲਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ ਜਿਵੇਂ: ਵਟਣਾ, ਮਲਣਾ, ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨਾ, ਸੁੰਦਰ ਲਿਬਾਸ ਪਹਿਨਣਾ, ਮਾਂਗ ਪੂਰਨਾ, ਸੁਰਖੀ ਲਾਉਣਾ, ਕੇਸ ਸੰਵਾਰਨਾ, ਤਿਲਕ ਲਾਉਣਾ, ਠੋਡੀ ਤੇ ਤਿਲ ਬਣਾਉਣਾ, ਗਹਿਣੇ ਪਹਿਨਣਾ, ਮਹਿੰਦੀ ਲਾਉਣਾ, ਦੰਦਾ ਤੇ ਮਿਸੀ ਮਲਣਾ, ਸੁਰਮਾ ਪਾਉਣਾ, ਸੁਗੰਧੀ ਲਾਉਣਾ, ਪਾਨ ਖਾਣਾ, ਹਾਰ ਪਹਿਨਣਾ, ਫੁਲ ਟੁੰਗਣਾ ਆਦਿ। ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦੇ ਕਈ ਸੰਕੇਤ ਦਿਤੇ ਗਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਵਖ-ਵਖ ਵਿਆਕਰਣਿਕ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਮੂਲ ਅਧਾਰ ਕਿਉਂਕਿ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚ ਦੁਨਿਆਵੀ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿਤੀ ਗਈ ਸਗੋਂ ਇਥੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਪਤੀ ਨੂੰ ਭਾਉਣ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਨਿਮਰਤਾ, ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਮਿਠਾ ਬੋਲਣਾ ਦਸਿਆ ਹੈ:

ਨਿਵਣੁ ਸੁ ਅਖਰੁ ਖਵਣੁ ਗੁਣੁ ਜਿਹਵਾ ਮਣੀਆ ਮੰਤੁ॥

ਏ ਤ੍ਰੈ ਭੈਣੇ ਵੇਸ ਕਰਿ ਤਾਂ ਵਸਿ ਆਵੀ ਕੰਤੁ॥ [359]

ਬਾਬਰ ਦੇ ਹਮਲੇ ਸਮੇਂ ਜੋ ਕਤਲੇਆਮ ਹੋਇਆ ਉਸਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਕਰੁਣਾਮਈ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਵ-ਵਿਆਹੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਦਾ ਚਿਤ੍ਰਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਿਆਨਕ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਹੋਈ ਸੀ।ਦੁਨਿਆਵੀ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀ ਇਸਤਰੀ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਲਈ ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੇ

[359] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਫਰੀ., ਪੰਨਾ ñóøô.

ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਸਰੀਰਕ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦੀ ਸਮਰਥਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸਤਰੀ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਪਤੀ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਜਿਸਨੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਉਸਦਾ ਦਿਖਾਵੇ ਵਾਲਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਵਿਅਰਥ ਹੈ:

ਪਿਰ ਬਿਨੁ ਕਿਆ ਤਿਸੁ ਧਨ ਸੀਗਾਰਾ॥ [360]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਜੀਵ-ਇਸਤਰੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਤੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਗੁਣਾਂ-ਰੂਪੀ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਂਤਰਿਕ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦੀ ਲੋੜ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਹੈ।ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਿਰਮਲ ਭਉ ਤੇ ਭੈ ਹੀ ਉਤਮ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਹੈ:

ਕਹਤੁ ਨਾਨਕੁ ਭੈ ਭਾਵ ਕਾ ਕਰੇ ਸੀਗਾਰੁ॥

ਸਦ ਹੀ ਸੇਜੈ ਰਵੈ ਭਤਾਰੁ॥ [361]

ਸੋਹਾਗਣ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਅਸਲ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਜੋ ਪਤੀ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਭਾਉਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸਹਿਜ, ਮਿਠਾਸ ਅਤੇ ਸੰਤੋਖ ਹਨ:

ਜਾਇ ਪੁਛਹੁ ਸੋਹਾਗਣੀ ਤੁਸੀ ਰਾਵਿਆ ਕਿਨੀ ਗੁਣੀ॥

ਸਹਿਜ ਸੰਤੋਖਿ ਸੀਗਾਰੀਆ ਮਿਠਾ ਬੋਲਣੀ॥ [362]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸ਼ਿੰਗਾਰ-ਮੂਲਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪ੍ਰਤੀਕ ਮਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੁਖ ਉਦੇਸ਼ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜਿਸ ਸ਼ਿੰਗਾਰ-ਮੂਲਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਅਖਰ-ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

ਅੰਜਨੁ - ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮੂਲ ਦੇ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸੁਰਮਾ ਜਾਂ ਕੱਜਲ। ਇਸ ਨੂੰ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਰੋਗਾਂ ਦੀ ਰਖਿਆ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਨਾਰੀਆਂ ਦੇ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਸ਼ਿੰਗਾਰਾਂ ਵਿਚ

---

[360] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñúòù.

[361] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ óõ÷.

[362] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñ÷.

ਗਿਣਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਈ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਮਰਦ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਅੰਜਨ ਪਾਉਂਦੇ ਦਸੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।[363] (ਫਾ.ਸੁਰਮਾ) ਇਕ ਕਾਲੀ ਚਮਕੀਲੀ ਧਾਤ ਜਿਸਨੂੰ ਬਾਰੀਕ ਪੀਸ ਕੇ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਔਸ਼ਧੀ ਅਥਵਾ ਅਲੰਕਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਅੰਜਨ, ਪਿਨਸਲ ਦਾ ਸਿੱਕਾ।[364]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 60 ਵਾਰ 5 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਅੰਜਨ/ਨਾ/ਨਿ/ਨੁ/ਨੋ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤੇ ਹਨ:

1. ਸੁਰਮਾ
2. ਕਜਰ/ਕਜਲ/ਲੁ/ਕਾਜਰ/ਲ/ਲੁ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 6 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਸੁਰਮਾ - ਗਿਆਨ **ਅੰਜਨੁ** ਭੈ ਭੰਜਨਾ ਦੇਖੁ ਨਿਰੰਜਨ ਭਾਇ॥[365]
2. ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ - **ਅੰਜਨ** ਮਾਹਿ ਨਿਰੰਜਨੁ ਪਾਇਆ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਮਿਲਾਵਣਿਆ॥[366]
3. ਨਿਰਮਲ ਡਰ - ਸਤੁ ਸੀਗਾਰੁ ਭਉ **ਅੰਜਨੁ** ਪਾਇਆ॥[367]
4. ਨਾਮ ਰੂਪੀ ਸੁਰਮਾ - ਧੀਰਜੁ ਧੜੀ ਬੰਧਵੈ ਕਾਮਣਿ ਸ੍ਰੀਰੰਗੁ **ਸੁਰਮਾ** ਦੇਈ॥[368]
5. ਪਾਪ ਦੀ ਕਾਲਖ - ਸਭੁ ਜਗੁ **ਕਾਜਲ** ਕੋਠੜੀ ਤਨੁ ਮਨੁ ਦੇਹ ਸੁਆਹਿ॥[369]
6. ਸੁਰਮਾ - **ਕਾਜਲ** ਫੂਲ ਤੰਬੋਲ ਰਸੁ ਲੇ ਧਨ ਕੀਆ ਸੀਗਾਰੁ॥[370]

---

[363] ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ (ਭਾਗ 1), ਪੰਨਾ 109.

[364] ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਰਨਾ, (ਸੰਪਾ.), ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੇ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦਾ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 54

[365] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ õ÷.

[366] ਉਹੀ, ਮ. ó, ਪੰਨਾ ññò.

[367] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ÷ó÷.

[368] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ óõù.

[369] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ öô.

[370] ਉਹੀ, ਮ. ó, ਪੰਨਾ ÷øø.

ਸੰਧੂਰ - ਇਕ ਰੰਗ, ਸੁਹਾਗ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ, ਜੋ ਸੁਹਾਗਨਾਂ ਚੀਰ ਵਿਚ ਪਾਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਮਥੇ ਉਤੇ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਸ਼ਿੰਗਰਾਫ ਨਾਲ ਇਸਦਾ ਰੰਗ ਲਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਲਦੀ ਅਤੇ ਆਉਲਾ ਮਿਲਾਕੇ ਬਣਾਇਆ ਇਕ ਲਾਲ ਰੰਗ ਜੋ ਸੁਹਾਗਣ ਆਪਣੇ ਚੀਰ ਵਿਚ ਸੁਹਾਗ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਵਜੋਂ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 3 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਸੰਧੂਰੇ/ਰੁ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 2 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਬਾਬਰ ਦੁਆਰਾ ਭਾਰਤ ਉਤੇ ਹਮਲੇ ਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ - ਜਿਨਿ ਸਿਰਿ ਸੋਹਨਿ ਪਟੀਆ ਮਾਂਗੀ ਪਾਇ **ਸੰਧੂਰੁ**॥ ਸੇ ਸਿਰ ਕਾਤੀ ਮੁਨੀਅਨ੍ਹਿ ਗਲ ਵਿਚਿ ਆਵੈ ਧੂੜਿ॥[371]
2. ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦੀ ਵਸਤੂ - ਚੰਦਨੁ ਮੋਲਿ ਅਣਾਇਆ ਕੁੰਗੂ ਮਾਂਗ **ਸੰਧੂਰੁ**॥[372]

ਸੀਗਾਰੁ - ਤਨ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸ਼ਿੰਗਰ ਦੀਆ ਵਸਤੂਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸਜਾਉਣਾ। "ਆਭੂਸ਼ਨ, ਗਹਿਣੇ ਸ਼ੋਭਾ ਵਧਾਉਣ ਦੇ ਸਾਧਨ, ਸਜਾਵਟ, ਗਹਿਣੇ-ਕੱਪੜੇ।"[373] ਸਜਾਵਟ ਦਾ ਸਾਧਨ, ਜੋ ਇਸਤਰੀਆਂ ਪਤੀ ਰਿਝਾਵਣ ਲਈ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਏਥੇ ਮੁਰਾਦ ਉਹ ਸਾਧਨ ਹਨ ਜੋ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕਰੀਦੇ ਹਨ।[374]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 149 ਵਾਰ 17 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਸਿੰਗਾਰ/ਰੁ/ਸਿਗਾਰ/ਸੀਂਗਾਰ/ਸੀਗਾਰ/ਰਾ/ਰਿ/ਰਿਆ/ਰੀ/ਰੀਆ/ਰੀਐ/ਰੁ/ਰੇ/ਰੋ/ਸੀਂਗਾਰਾ/ਰੁ/ਰੋ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 10 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਸਰੀਰਕ ਸਜਾਵਟ - ਸਭਿ ਰਸ ਭੋਗਣ ਬਾਦਿ ਹਹਿ ਸਭਿ **ਸੀਗਾਰ** ਵਿਕਾਰ॥[375]
2. ਨਾਮ ਰੂਪੀ ਸਿੰਗਾਰ - ਸਬਦਿ ਰਤੀਆ ਸੋਹਾਗਣੀ ਸਚੈ ਸਬਦਿ **ਸੀਗਾਰਿ**॥[376]
3. ਕਰਮ ਰੂਪੀ ਸਿੰਗਾਰ - ਸਭੇ ਕੰਤ ਮਹੇਲੀਆ ਸਗਲੀਆ ਕਰਹਿ **ਸੀਗਾਰੁ**॥[377]

---

[371] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ôñ÷.

[372] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñù.

[373] ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਰਨਾ, (ਸੰਪਾ.), ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦਾ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 49.

[374] ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, (ਟੀਕਾ.), ਸੰਥਯਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ (ਭਾਗ 6), ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ, (ਸੰਪਾ.), ਪੰਨਾ 3018.

[375] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñù.

[376] ਉਹੀ, ਮ. ó, ਪੰਨਾ óø.

[377] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ õó.

4. ਪ੍ਰੇਮ ਰੂਪੀ ਸਿੰਗਾਰ - ਸਾਚੁ ਧੜੀ ਧਨ ਮਾਡੀਐ ਕਾਪੜੁ ਪ੍ਰੇਮ **ਸੀਗਾਰੁ**॥[378]

5. ਆਤਮਿਕ ਸੁੰਦਰਤਾ - ਅਨਦ ਬਿਨੋਦ ਤਿਤੈ ਘਰਿ ਸੋਹਹਿ ਜੋ ਧਨ ਕੰਤਿ **ਸਿਗਾਰੀ** ਜੀਉ॥[379]

6. ਗੁਣਾਂ ਰੂਪੀ ਸਿੰਗਾਰ - ਸਭ **ਸਿੰਗਾਰ** ਬਣੇ ਤਿਸੁ ਗਿਆਨੇ॥[380]

7. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਿਰਮਲ ਭੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਸਿੰਗਾਰ - ਭੈ ਭਾਇ **ਸਿੰਗਾਰੁ** ਬਣਾਏ॥[381]

8. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਚਲਣਾ - ਭਾਣੈ ਚਲੈ ਸਤਿਗੁਰੂ ਕੈ ਐਸਾ **ਸੀਗਾਰੁ** ਕਰੇਇ॥[382]

9. ਹਉਮੈ ਤਿਆਗਣਾ - ਹਉਮੈ ਖੋਇ ਕਰੇ **ਸੀਗਾਰੁ**॥[383]

10. ਆਤਮਿਕ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਿੰਗਾਰ - ਗਿਆਨ ਅਪਾਰੁ **ਸੀਗਾਰੁ** ਹੈ ਸੋਭਾਵੰਤੀ ਨਾਰਿ॥[384]

ਹਾਰੁ - ਮੋਤੀਆਂ ਦੀ ਮਾਲਾ ਜਾਂ ਧਾਗੇ ਵਿਚ ਪਰੋਏ ਫੁਲ, ਮੋਤੀ ਆਦਿ ਦੀ ਮਾਲਾ।[385]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 31 ਵਾਰ 3 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਹਾਰ/ਰਿ/ਰੁ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 5 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਨਾਮ ਰੂਪੀ ਹਾਰ - ਹਰਿ **ਹਾਰੁ** ਕੰਠਿ ਜਿਨੀ ਪਹਿਰਿਆ ਗੁਰ ਚਰਣੀ ਚਿਉ ਲਾਇ॥[386]

2. ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਮੇਲ - ਇਕਤੁ ਤਾਗੈ ਰਲਿ ਮਿਲੈ ਗਲਿ ਮੋਤੀਅਨ ਕਾ **ਹਾਰੁ**॥[387]

3. ਵਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਹਾਰ - ਸਗਲ ਵਿਕਾਰੀ **ਹਾਰੁ** ਪਰੋਇ॥[388]

4. ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦੀ ਵਸਤੂ - ਲਖ ਟਕਿਆ ਕੇ ਮੁੰਦੜੇ ਲਖ ਟਕਿਆ ਕੇ **ਹਾਰ**॥[389]

---

378 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ õô.

379 ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ù÷.

380 ਉਹੀ.

381 ਉਹੀ, ਮ. ó, ਪੰਨਾ ñòó.

382 ਉਹੀ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ óññ.

383 ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ óõ÷.

384 ਉਹੀ, ਮ. ó, ਪੰਨਾ ôòö.

385 ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਰਨਾ, (ਸੰਪਾ.), ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੇ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦਾ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 60.

386 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ó, ਪੰਨਾ òö.

387 ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ õø.

388 ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ òòò.

389 ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ôöô.

5. ਗੁਣਾਂ ਰੂਪੀ ਹਾਰ - ਨਾਨਕ ਹੀਰਾ ਹੀਰੈ ਬੇਧਿਆ ਗੁਣ ਕੈ **ਹਾਰਿ** ਪਰੋਵੈ॥[390]

ਕੰਗਨ - ਇਸਤਰੀ ਜੋ ਗਹਿਣਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਵਜੋਂ ਹਥ ਵਿਚ ਪਹਿਨਦੀ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਕੰਗਨ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 6 ਵਾਰ 4 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਕੰਕਨ/ਗਨ/ਨਾ/ਙਣ/ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:

1. ਕਟਿਕ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 3 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਨਾਮ ਰੂਪੀ ਗਹਿਣਾ - ਕਰਿ ਕਰਿ ਕਰਤਾ **ਕੰਗਨ** ਪਹਿਰੈ ਇਨ ਬਿਧਿ ਚਿਤੁ ਧਰੇਈ॥[391]
2. ਨਾਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵਿਅਰਥ ਸ਼ਿੰਗਾਰ - ਬਿਨੁ ਕੰਤ ਪਿਆਰੇ ਨਹ ਸੂਖ ਸਾਰੇ ਹਾਰ **ਕੰਙਣ** ਧ੍ਰਿਗ ਬਨਾ॥[392]
3. ਧਾਰਮਿਕ ਉਦਮ - **ਕੰਗਨ** ਬਸਤ੍ਰ ਗਹਨੇ ਬਨੇ ਸੁਹਾਵੇ॥[393]

ਕਿੰਕਨੀ - ਘੁੰਗਰੂਆਂ ਵਾਲਾ ਇਕ ਗਹਿਣਾ, ਘੁੰਗਰੂਆਂ ਵਾਲੀ ਤੜਾਗੀ।[394]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਉਸਤਤ - ਦੇਖਿ ਰੂਪੁ ਅਤਿ ਅਨੂਪੁ ਮੋਹ ਮਹਾ ਮਗ ਭਈ **ਕਿੰਕਨੀ** ਸਬਦ ਝਨਤਕਾਰ ਖੇਲੁ ਪਾਹਿ ਜੀਉ॥[395]

ਘੂੰਘਰ - ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਨੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਘੁੰਗਰੂ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 9 ਵਾਰ 3 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਘੂਘਰ/ਘੂੰਘਰ/ਰੂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:

---

[390] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ññò.

[391] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ óõù.

[392] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ùòø.

[393] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ÷ó÷.

[394] ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਰਨਾ, (ਸੰਪਾ.), ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੇ ਲੋਕਧਾਰਾਈ, ਸੰਕੇਤਾਂ ਦਾ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 73.

[395] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਗਯੰ., ਪੰਨਾ ñôúò.

1. ਮਦੀਰੇ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 6 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਸੁਰਤ ਜੁੜਨੀ - **ਘੁੰਘਰੂ** ਵਾਜੈ ਜੇ ਮਨੁ ਲਾਗੈ॥[396]
2. ਸੰਗੀਤਕ ਸਾਜ - ਕਬ ਕੋ ਭਾਲੈ **ਘੁੰਘਰੂ** ਤਾਲਾ ਕਬ ਕੋ ਬਜਾਵੈ ਰਬਾਬੁ॥[397]
3. ਪੂਰਬਲੇ ਕਰਮ - ਨਿਰਤਿ ਕਰੇ ਕਰਿ ਮਨੂਆ ਨਾਚੈ ਆਣੇ **ਘੂਘਰ** ਸਾਜਾ॥[398]
4. ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਤਿਆਗ - **ਘੂੰਘਰ** ਖੜਕੁ ਤਿਆਗਿ ਵਿਸੂਰੇ॥[399]
5. ਕਰਮ-ਕਾਂਡ - **ਘੂੰਘਰ** ਬਾਧਿ ਭਏ ਰਾਮਦਾਸਾ ਰੋਟੀਅਨ ਕੇ ਓਪਾਵਾ॥[400]
6. ਮਨ ਦੇ ਫੁਰਨੇ - ਤਾਲ **ਮਦੀਰੇ** ਘਟ ਕੇ ਘਾਟ॥ ਦੋਲਕ ਦੁਨੀਆ ਵਾਜਹਿ ਵਾਜ॥[401]

ਚੂੜਾ-ਚੂੜੀਆਂ - ਸ਼ਗਨਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਲਾਲ ਵੰਗਾਂ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਬਾਹਾਂ ਵਿਚ ਪਇਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਗਹਿਣਾ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 3 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਚੂੜਾ/ੜੀਆ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

1. ਵੰਗੁੜੀਆਹ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਨਾਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵਿਅਰਥ ਸ਼ਿੰਗਾਰ- **ਚੂੜਾ** ਭੰਨੁ ਪਲੰਘ ਸਿਉ ਮੁੰਧੇ ਸਣੁ ਬਾਹੀ ਸਣੁ ਬਾਹਾ॥ ਏਤੇ ਵੇਸ ਕਰੇਦੀਏ ਮੁੰਧੇ ਸਹੁ ਰਾਤੋ ਅਵਰਾਹਾ॥[402]

---

[396] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ óõö.

[397] ਉਹੀ, ਮ. ô, ਪੰਨਾ óöø.

[398] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ øøô.

[399] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ øøõ.

[400] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ñúúó.

[401] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ óôù.

[402] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ õõ÷.

ਡੋਰ - ਵਾਲਾਂ ਵਿਚ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀ ਪਰਾਂਦੀ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 3 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 2 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਸਿਮਰਨ ਕਰਨਾ - ਹਾਰ **ਡੋਰ** ਸੀਗਾਰ ਸਭਿ ਰਸ ਗੁਣ ਗਾਉ ਅਲਖ ਅਭੇਵਿਆ॥[403]
2. ਬਾਹਰੀ ਉਦਮ - ਹਾਰ **ਡੋਰ** ਕੰਕਨ ਘਣੇ ਕਰਿ ਥਾਕੀ ਸੀਗਾਰੁ॥[404]

ਨੇਵਰ - ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਝਾਂਜਰਾਂ ਜੋ ਇਸਤਰੀ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਵਜੋਂ ਪਹਿਨਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਮਾਇਆ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ - ਸੋਹਾਗਨਿ ਹੈ ਅਤਿ ਸੁੰਦਰੀ॥ ਪਗ **ਨੇਵਰ** ਛਨਕ ਛਨਹਰੀ॥ ਜਉ ਲਗੁ ਪ੍ਰਾਨ ਤਊ ਲਗੁ ਸੰਗੇ॥ ਨਾਹਿ ਤ ਚਲੀ ਬੇਗਿ ਉਠਿ ਨੰਗੇ॥[405]

ਪਟੀਆ - ਕੇਸਾਂ ਨੂੰ ਸਿੰਗਾਰ ਕੇ ਵਹੁਣਾ, ਮੀਡੀਆਂ ਕਰਨੀਆ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 2 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 2 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਬਾਬਰ ਦੇ ਹਮਲੇ ਵਲ ਸੰਕੇਤ - ਜਿਨਿ ਸਿਰਿ ਸੋਹਨਿ **ਪਟੀਆ** ਮਾਂਗੀ ਪਾਇ ਸੰਧੂਰੁ॥ ਸੇ ਸਿਰ ਕਾਤੀ ਮੁੰਨੀਅਨ੍ਹਿ ਗਲ ਵਿਚਿ ਆਵੈ ਧੂੜਿ॥[406]
2. ਕੇਸਾਂ ਦੀ ਸਜਾਵਟ - ਮਾਠਿ ਗੁਦਾਇ॥ **ਪਟੀਆ** ਭਰੀਐ ਮਾਗ ਸੰਧੂਰੇ॥[407]

---

[403] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ùòù.

[404] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ùó÷.

[405] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ø÷ò.

[406] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ôñ÷.

[407] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ õõø .

ਮਹਿੰਦੀ - ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਸ਼ਗਨ ਵਜੋਂ ਹਥਾਂ ਪੈਰਾਂ ਉਤੇ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।ਇਹ ਮਹਿੰਦੀ ਦੇ ਬੂਟੇ ਦੇ ਹਰੇ ਪਤਿਆਂ ਨੂੰ ਘੋਟ ਕੇ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਲਗਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਲਾਲ ਰੰਗ ਛਡਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 4 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਮਹਿੰਦੀ/ਹਿਦੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਕਠਿਨ ਸਾਧਨਾ - ਕਬੀਰ **ਮਹਿਦੀ** ਕਰਿ ਘਾਲਿਆ ਆਪੁ ਪੀਸਾਇ ਪੀਸਾਇ॥[408]

ਮੁਕਟ - ਸਿਰ ਪਹਿਨਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਤਾਜ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 5 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਮੁਕਟ/ਟੁ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤੇ ਹਨ:

1. ਤਾਜ
2. ਮੋਤੀਚੂਰੁ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 3 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਸਰੂਪ - ਸੁੰਦਰ ਕੁੰਡਲ **ਮੁਕਟ** ਬੈਨ॥[409]
2. ਕਰਮ-ਕਾਂਡ - ਜਟਾ **ਮੁਕਟੁ** ਤਨਿ ਭਸਮ ਲਗਾਈ ਬਸਤ੍ਰ ਛੋਡਿ ਤਨਿ ਨਗਨੁ ਭਇਆ॥[410]
3. ਭਟ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਉਸਤਤ - ਪੀਤ ਬਸਨ ਕੰਦ ਦਸਨ ਪ੍ਰਿਆ ਸਹਿਤ ਕੰਠ ਮਾਲ **ਮੁਕਟੁ** ਸੀਸਿ ਮੋਰ ਪੰਖ ਚਾਹਿ ਜੀਉ॥[411]

ਮੁੰਦਰੀ - ਅੰਗੂਠੀ, ਹੱਥ ਦੀ ਉਂਗਲੀ ਨੂੰ ਪਾਣ ਵਾਲਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ।"[412]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

---

[408] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ñóö÷.

[409] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ ñúøò.

[410] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ññò÷.

[411] ਉਹੀ, ਭ. ਗਯੰ., ਪੰਨਾ ñôúò.

[412] ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਰਨਾ, (ਸੰਪਾ.), ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੇ ਲੋਕਧਾਰਾਈ, ਸੰਕੇਤਾਂ ਦਾ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 193.

1. ਨਾਮ-ਰੂਪੀ ਮੁੰਦਰੀ ਨੂੰ ਪਹਿਨਣਾ - ਮਧੁ ਸੂਦਨ ਕਰ **ਮੁੰਦਰੀ** ਪਹਿਰੈ ਪਰਮੇਸਰੁ ਪਟ ਲੇਈ॥[413]

ਮੁੰਦ੍ਰਾ - ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਪਇਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਗਹਿਣਾ। ਜੋਗੀ ਲੋਕ ਕਚ ਦੀਆਂ ਮੁੰਦਰਾਂ ਪਹਿਨਦੇ ਸਨ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 22 ਵਾਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:

1. ਕੁੰਡਲ/ਲੀਆ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 7 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਸੰਤੋਖ ਰੂਪੀ ਮੁੰਦਰਾਂ - **ਮੁੰਦਾ** ਸੰਤੋਖੁ ਸਰਮੁ ਪਤੁ ਝੋਲੀ ਧਿਆਨ ਕੀ ਕਰਹਿ ਬਿਭੂਤਿ॥[414]
2. ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਸੁਰਤ ਜੋੜਨਾ - ਸੁਰਤਿ ਸਿਮ੍ਰਿਤਿ ਦੁਇ ਕੰਨੀ **ਮੁੰਦਾ** ਪਰਮਿਤਿ ਬਾਹਰਿ ਖਿੰਥਾ॥[415]
3. ਮਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ - **ਮੁੰਦ੍ਰਾ** ਮੋਨਿ ਦਇਆ ਕਰਿ ਝੋਲੀ ਪਤ੍ਰ ਕਾ ਕਰਹੁ ਬੀਚਾਰੁ ਰੇ॥[416]
4. ਗੁਰ ਉਪਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਨਾ - ਦੀਖਿਆ ਗੁਰ ਕੀ **ਮੁੰਦ੍ਰਾ** ਕਾਨੀ ਦ੍ਰਿੜਿਓ ਏਕੁ ਨਿਰੰਕਾਰਾ॥[417]
5. ਮਨ ਨੂੰ ਵਿਕਾਰਾਂ ਵਲੋਂ ਰੋਕਣਾ - ਮੁੰਦ੍ਰਾ ਤੇ ਘਟ ਭੀਤਰਿ **ਮੁੰਦ੍ਰਾ** ਕਾਂਇਆ ਕੀਜੈ ਖਿੰਥਾਤਾ॥[418]
6. ਜੋਗਮਤ ਦੇ ਭੇਖ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ - ਦਰਸਨੁ ਭੇਖ ਕਰਹੁ ਜੋਗਿੰਦ੍ਰਾ **ਮੁੰਦ੍ਰਾ** ਝੋਲੀ ਖਿੰਥਾ॥[419]
7. ਕਰਮ-ਕਾਂਡ - **ਮੁੰਦ੍ਰਾ** ਪਾਇ ਫਿਰੈ ਸੰਸਾਰਿ॥ [420]

---

[413] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ óõù.

[414] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ö.

[415] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ óóô.

[416] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ù÷ú.

[417] ਉਹੀ, ਮ. õ, ਪੰਨਾ òúø.

[418] ਉਹੀ, ਮ. ñ, ਪੰਨਾ ñõõ.

[419] ਉਹੀ, ਮ. ó, ਪੰਨਾ ùóù.

[420] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ùõò.

0.3 ਸਾਰੰਸ਼

ਅੰਤ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਰਚਨਹਾਰ ਜਗਤ ਦੇ ਹਰੇਕ ਜੀਵ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਰੁਝੇ ਵੇਖਣ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨ ਹਨ। ਕਿਰਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮਨੁਖ ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਤੰਦਰੁਸਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਉਤੇ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਦੋਹਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਮਜਦੂਰ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਮ ਜਪਣਾ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਕਿਰਤ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਧਰਮ ਅਤੇ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਵਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਮਿਹਨਤ ਦੁਆਰਾ ਧਨ ਕਮਾਉਣਾ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੁਖ ਇਕਠਾ ਕਰਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਭੌਤਿਕ ਕਿਰਤ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਅਰਥ ਅਤੇ ਕਾਮ ਦੇ ਮਨੋਰਥਾਂ ਦੀ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਕਿਰਤ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਜੀਵ ਆਹਾਰ ਲਈ ਧਨ ਇਕਤਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਪੇਟ ਭਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਆਹਾਰ ਜੀਵ ਦੇ ਜਿਉਂਦੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਪਰ ਅਜਿਹੇ ਭੋਜਨ ਦੇ ਸੇਵਨ ਤੋਂ ਪਰਹੇਜ ਕਰਨਾ ਚਾਹਿਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਨ ਵਿਚ ਵਿਕਾਰ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਤੇ ਤਨ ਨੂੰ ਕਸ਼ਟ ਹੋਵੇ। ਸੁਚਜੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਲਈ ਮਨੁਖ ਦਾ ਸਿਖਿਅਕ ਹੋਣਾ ਵੀ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਭਿਅਕ ਅਤੇ ਸਿਖਿਅਕ ਮਨੁਖ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਚਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਧਾਰਮਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਲਝਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪਤ੍ਰੀ ਵੀ ਸੁਚੇਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੁਚਜੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਲਈ ਸੇਧ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦਾ ਕਈ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਰੂਪਾਂਤ੍ਰਣ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਬਹੁਤੀ ਜਗ੍ਹਾਂ ਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਪੱਖ ਅਤੇ ਨਿਯਮਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ, ਸੰਸਕਾਰ, ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ ਤੇ ਪੂਜਾ ਵਿਧੀਆਂ, ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਹਿਬਾਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਪੂਜਾ ਪੱਧਤੀਆਂ ਤੇ ਲੋਕ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨੀਵਾਂ ਦਿਖਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦੀ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟਤਾ ਸਿੱਧ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਆਈ ਗਿਰਾਵਟ ਦਿਖਾਵਾ ਤੇ ਭੇਖ ਤੋਂ ਪਰਦਾ ਚੁੱਕ ਕੇ ਇਕ ਨਵੇਂ ਬਿੰਬ/ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਪੁਨਰ ਸਿਰਜਣਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸਿਧਾਂਤਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਨਿੰਦਿਆ, ਸਗੋਂ ਲੋਕ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਅਰਥ ਸਿਰਜ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਮਾਰਗ ਦਰਸਾਇਆ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਵਾਚਿਆਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸਲਾਮ ਵੀ ਧਰਮ ਵਜੋਂ ਬਣਦੀ ਆਪਣੀ ਜਿੰਮੇਦਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਨਿਭਾ ਰਿਹਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਰੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ। ਹਿੰਦੂ ਪੰਡਤਾਂ ਵਾਂਗ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂਆਂ, ਮੁੱਲਾਂ-ਮੁਲਾਣਿਆਂ ਅਤੇ ਕਾਜ਼ੀਆਂ ਦੀ ਵੀ ਇਸ ਗਲ ਤੋਂ ਅਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਨਸੀਹਤ ਦੇ ਕੇ ਆਪ ਉਸ ਉਪਰ ਅਮਲ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਦੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਭਾਰਤ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਕਾਫੀ ਲੰਮਾ ਅਰਸਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਮਕਾਲ ਦੀ ਇਸਲਾਮੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਵਾਲੇ ਵਰਤੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਉਹਲੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਹਿਸਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਜੋ ਹਵਾਲੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

4.1 ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਮੂਲਕ

ਉਮਤਿ - ਇਹ ਅਰਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕੌਮ ਜਾਂ ਜਾਤ। ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਪ੍ਰਤੀ ਪੂਰੀ ਨਿਸ਼ਠਾ ਰਖਣ ਵਾਲੇ ਸਮੁਦਾਇ ਨੂੰ 'ਉਮਤ' ਦਾ ਨਾਂ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। "ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ

ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਪ੍ਰਤਿ ਪੂਰੀ ਨਿਸ਼ਠਾ ਰਖਣ ਵਾਲੇ ਸਮੁਦਾਇ ਨੂੰ 'ਉੱਮਤ' ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਾਪ , ਕਿਆਮਤ ਵਾਲੇ ਦਿਨ, ਹਜ਼ਰਤ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਾਸਚਿਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਖਤਮ ਕਰ ਦੇਣਗੇ।"[1]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 4 ਵਾਰ 1 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 2 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਸੰਗਤ - ਦਰੁ ਸੇਵੇ ਉਮਤਿ ਖੜੀ ਮਸਕਲੈ ਹੋਇ ਜੰਗਾਲੀ ॥[2]
2. ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ - ਸਭ ਉਮਤਿ ਆਵਣ ਜਾਵਣੀ ਆਪੇ ਹੀ ਨਵਾ ਨਿਰੋਆ ॥[3]

ਅਉਲੀਏ - ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਅਰਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ 'ਵਲੀ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਬਹੁ-ਵਚਨਿਕ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਹੈ ਮਾਲਿਕ, ਸੁਆਮੀ, ਮਿਤਰ। ਧਰਮ-ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਜਾਂ ਫਕੀਰ ਨੂੰ ਵੀ 'ਅਉਲੀਆ' ਕਹਿ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[4] (ਅ.ਔਲੀਆ) 'ਵਲੀ ਦਾ ਬਹੁ ਵਚਨ' ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂ, ਪੀਰ, ਸਹਾਇਕ, ਸੂਰਮੀ, ਮਾਲਿਕ, ਮਦਦਗਾਰ, ਦੋਸਤ, ਰਬੀ ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਪਰਵਾਨ ਵਿਅਕਤੀ, ਮਿਤ੍ਰ, ਭਰਤਾ।[5]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 3 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਅਉਲ/ਲੀਏ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 2 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਨਾਸ਼ਵਾਨ - ਪੀਰ ਪੈਕਾਬਰ ਅਉਲੀਏ ਕੋ ਥਿਰੁ ਨ ਰਹਾਸੀ ॥[6]
2. ਸੰਤ-ਜਨ - ਅਵਲਿ ਅਉਲਿ ਦੀਨੁ ਕਰਿ ਮਿਠਾ ਮਸਕਲ ਮਾਨਾ ਮਾਲੁ ਮੁਸਾਵੈ ॥[7]

ਅਬਦਾਲ - ਇਸਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਹੈ ਬਦਲ ਜਾਣ ਵਾਲਾ।'ਸਾਮੀ ਮਤ (ਇਸਲਾਮ) ਵਿਚ ਇਕ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਜਗਤ ਉਤੇ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ

---

[1] ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ (ਭਾਗ 1), ਪੰਨਾ 8.

[2] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਬਲ. ਸਤਾ, ਪੰਨਾ ੯੬੭.

[3] ਉਹੀ, ਭ. ਬਲ. ਸਤਾ, ਪੰਨਾ ੯੬੮.

[4] ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ (ਭਾਗ 1), ਪੰਨਾ 14.

[5] ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਰਨਾ, (ਸੰਪਾ.), ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੇ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦਾ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 30.

[6] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੧੧੦੦.

[7] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੧੪੧.

ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਥਾਈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬੇਅੰਤ ਦਸੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਪੁਸਤਕਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਗਿਣਤੀ 70 ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 40 ਸ਼ਾਮ ਦੇਸ ਵਿਚ ਅਤੇ ਬਾਕੀ 30 ਜਗਤ ਦੇ ਦੂਜੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤਯੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਬਾਕੀ ਮਨੁਖ ਜਾਤਿ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਚੁਣ ਕੇ ਇਹ ਪਦਵੀ ਥਾਂ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਲੋਕ ਅਬਦਾਲ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਅਨੁਸਾਰ, "'ਅਬਦਾਲ' ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਹੈ ਬਦਲ ਜਾਣ ਵਾਲਾ, ਭਾਵ ਜਿਸ ਦੀ ਇਕ-ਸਮਾਨ ਦਸ਼ਾ ਨ ਰਹਿੰਦੀ ਹੋਵੇ। ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਫਕੀਰਾਂ ਨੂੰ ਅਬਦਾਲ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਪਰਮਾਰਥਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਅਵਸਥਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹੋਣ।"[8]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 2 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਅਬਦਾਲਾ/ਲੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਫੁਰਨਿਆ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ - ਮਾਰਫਤਿ ਮਨੁ ਮਾਰਹੁ ਅਬਦਾਲਾ ਮਿਲਹੁ ਹਕੀਕਤਿ ਜਿਤੁ ਫਿਰਿ ਨ ਮਰਾ॥[9]

ਕਲੰਦਰ - ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਫਕੀਰਾਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਸੰਸਾਰਿਕ ਮੋਹ-ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠ ਚੁਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬਲਜਿੰਦਰ ਕੌਰ ਜੋਸ਼ੀ, "ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਮਲੰਗ, ਲਾਪ੍ਰਵਾਹ, ਮਸਤ, ਫਕੀਰਾਂ ਦਾ ਇਕ ਰੁਤਬਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਆਦਿ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਫਕੀਰਾਂ ਦੇ ਪੰਜ ਦਰਜਿਆਂ – ਗੌਂਸ, ਕੁਤਬ, ਵਲੀ, ਅਬਦਾਲ ਤੇ ਕਲੰਦਰ-ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਇਕ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨੂੰ ਕਲੰਦਰੀਆ ਆਖਦੇ ਹਨ ਜਿਸਦਾ ਬਾਨੀ ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ਾਹ ਖਿਜਰ ਰੂਮੀ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹਨਾਂ ਦੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਅਜ਼ੀਜ ਸਨ ਜੋ ਹਜ਼ਰਤ ਮਹੁੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉੱਘੇ ਸਨ।ਸੂਫੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋ ਸੂਫੀ ਸਾਧਕ ਸਾਧਨਾ ਕਰਕੇ ਅਲਾਹ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਪਹੁੰਚੇ ਹੋਏ ਦਰਵੇਸ਼ ਨੂੰ ਕਲੰਦਰ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"[10]

---

[8] ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ (ਭਾਗ 1), ਪੰਨਾ 42.

[9] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ ੧੦੮੩.

[10] ਡਾ. ਬਲਜਿੰਦਰ ਕੌਰ ਜੋਸ਼ੀ, ਬਾਣੀ ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਸੰਦਰਭ ਕੋਸ਼, ਪੰਨੇ 42-43.

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 2 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਕਲੰਦਰ/ਰੁ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 2 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਅੰਦਰੋਂ ਖੋਜਣਾ - ਮਨੁ ਮੰਦਰੁ ਤਨੁ ਵੇਸ ਕਲੰਦਰੁ ਘਟ ਹੀ ਤੀਰਥਿ ਨਾਵਾ ॥[11]
2. ਪਰਮਾਤਮਾ - ਆਉ ਕਲੰਦਰ ਕੇਸਵਾ ॥[12]

ਤੁਰਕ - ਤੁਰਕ ਇਕ ਨਸਲ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਸਥਾਨ ਮੁਲਕ ਤੁਰਕਿਸਤਾਨ ਹੈ। ਇਹ ਮਧ ਏਸ਼ੀਆ ਦਾ ਉਹ ਦੇਸ਼ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਉਤਰ ਵਲ ਸਾਇਬੇਰੀਆ, ਦਖਣ ਵਲ ਤਿਬਤ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ, ਪੂਰਬ ਵਲ ਮੰਗੋਲੀਆ ਤੇ ਗੋਬੀ ਦਾ ਰੇਗਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਪਛਮ ਵਲ ਕੈਪਸੀਅਨ ਸਾਗਰ ਹੈ। ਤੁਰਕੀ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਚਾ ਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨੀਵਾਂ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, "ਸਾਧਾਰਣ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੱਧ-ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਇਕ ਦੇਸ਼ 'ਤੁਰਕਿਸਤਾਨ' ਦੇ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ 'ਤੁਰਕ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤੁਰਕੀ-ਭਾਸ਼ੀ ਲੋਕ ਵੀ 'ਤੁਰਕ' ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਖਾਨਾਬਦੋਸ਼ ਸਨ।"[13]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 39 ਵਾਰ 5 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਤੁਰਕ/ਕਾ/ਕੀ/ਕੁ/ਕੂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤੇ ਹਨ:

1. ਮਲੇਛ/ਛਾਂ/ਛੁ
2. ਮੁਸਲਮਾਣੁ/ਣੈ/ਮੁਸਲਮਾਨ/ਨਾ/ਨੁ/ਨੀਆ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 5 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਨਾਸ਼ਵਾਨ - ਤਾਜੀ ਤੁਰਕੀ ਸੁਇਨਾ ਰੁਪਾ ਕਪੜ ਕੇਰੇ ਭਾਰਾ ॥ ਕਿਸ ਹੀ ਨਾਲਿ ਨ ਚਲੇ ਨਾਨਕ ਝੜਿ ਝੜਿ ਪਏ ਗਵਾਰਾ॥[14]
2. ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਰਾਜ - ਨੀਲ ਬਸਤ੍ਰ ਲੇ ਕਪੜੇ ਪਹਿਰੇ ਤੁਰਕ ਪਠਾਣੀ ਅਮਲੁ ਕੀਆ ॥[15]

---

[11] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੭੯੫.

[12] ਉਹੀ, ਭ. ਨਾਮ., ਪੰਨਾ ੧੧੬੭.

[13] ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ (ਭਾਗ 1), ਪੰਨਾ 74.

[14] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੧੫੫.

[15] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੪੭੦.

3. ਇਕ ਈਸ਼ਵਰ ਵਾਦ - ਹਿੰਦੂ ਤੁਰਕ ਦੁਹੂੰ ਮਹਿ ਏਕੈ ਕਹੈ ਕਬੀਰ ਪੁਕਾਰੀ ॥[16]

4. ਕਰਮ-ਕਾਂਡ - ਬੁਤ ਪੂਜਿ ਪੂਜਿ ਹਿੰਦੂ ਮੂਏ ਤੁਰਕ ਮੂਏ ਸਿਰੁ ਨਾਈ ॥[17]

5. ਗਿਆਨ ਵਿਹੂਣੇ - ਹਿੰਦੂ ਅੰਨ੍ਹਾ ਤੁਰਕੂ ਕਾਣਾ ॥[18]

ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ਰੀਅਤ	ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਧਾਂਤ
ਮਸੀਤਿ	ਦੂਸਰਿਆਂ ਤੇ ਰਹਮ ਤੇ ਤਰਸ ਕਰਨਾ
ਮੁਸਲਾ	ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਰਖਣਾ
ਕੁਰਾਣੁ	ਹਕ ਦੀ ਕਮਾਈ ਕਰਨਾ
ਸੁੰਨਤਿ	ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਚ ਕੇ ਰਹਿਣਾ
ਰੋਜਾ	ਚੰਗਾ ਸੁਭਾਅ

ਦਰਵੇਸ - ਦਰਵੇਸ ਫਾਰਸੀ ਪਦ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਦਰਵਾਜੇ ਤੇ ਮੰਗਣ ਵਾਲਾ ਭਿਖਾਰੀ, ਜਾਚਕ। ਖੁਦਾ-ਰਸੀਦਾ, ਮੁਸਲਮ ਸਾਧੂ ਹਿੰਦੂ ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ ਵਾਂਙ ਬਿਰਕਤੀ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਰਵੇਸ਼ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ।[19]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 14 ਵਾਰ 4 ਵਿਆਕਰਨਕ ਦਰਵੇਸ/ਸਾਂ/ਸੀ/ਸੁ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ ਰੂਪ ਵਰਤੇ ਹਨ:

1. ਫਕੀਰ/ਰਾ/ਰਾਂ/ਰੁ/ਰੈ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 5 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਤਿਆਗੀ - ਦੁਖੀਏ ਦਰਦਵੰਦ ਦਰਿ ਤੇਰੈ ਨਾਮਿ ਰਤੇ ਦਰਵੇਸ ਭਏ ॥[20]

---

[16] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ੪੮੩.

[17] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ੬੫੪.

[18] ਉਹੀ, ਭ. ਨਾਮ., ਪੰਨਾ ੮੭੫.

[19] ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਕੇਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 169.

[20] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੩੫੮.

2. ਜਗਿਆਸੂ - ਆਪਿ ਲੀਏ ਲੜਿ ਲਾਇ ਦਰਿ ਦਰਵੇਸ ਸੇ ॥[21]

3. ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ - ਦਰਿ ਦਰਵੇਸੁ ਖਸੰਮ ਦੈ ਨਾਇ ਸਚੈ ਬਾਣੀ ਲਾਲੀ ॥[22]

4. ਸਬਰ ਸੰਤੋਖ ਵਾਲੀ ਬਿਰਤੀ ਦੇ ਧਾਰਨੀ - ਫਰੀਦਾ ਦਰਵੇਸੀ ਗਾਖੜੀ ਚੋਪੜੀ ਪਰੀਤਿ ॥[23]

5. ਸੰਤ ਜਨ - ਬੁਗੋ ਨਾਨਕ ਅਰਦਾਸਿ ਪੇਸਿ ਦਰਵੇਸ ਬੰਦਾਹ ॥[24]

ਪੈਕਾਂਬਰ - ਇਹ ਫਾਰਸੀ ਦਾ ਲਫਜ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ - ਪੈਗਾਮ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲਾ। ਇਸਲਾਮੀ ਪੰਰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਬਰਾਇਲ ਫਰਿਸ਼ਤੇ ਨੇ ਖੁਦਾ ਪਾਸੋਂ ਆਯਤਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਮੁਹੰਮਦ ਹਜਰਤ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚਾਈਆਂ ਤੇ ਅਗੋਂ ਇਹ ਪੈਗਾਮ ਨਬੀ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦਿਤਾ। ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, " 'ਪੈਗੰਬਰ' ਫਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਪੈਗਾਮ (ਸੰਦੇਸ਼) ਲੈ ਜਾਣ ਵਾਲਾ। ਪਰ ਹੁਣਇਹ ਸ਼ਬਦ ਉਸ ਮਹਾਪੁਰਸ਼ ਲਈ ਰੂੜ੍ਹ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਹੁਕਮ ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ 'ਨੱਬੀ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"[25]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 5 ਵਾਰ 4 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਪਿਕਾਬਰ/ਪੇਕਾਂਬਰ/ ਪੈਕਾਬਰ/ਕਾਂਬਰ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 2 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਨਾਸ਼ਵਾਨ - ਪੀਰ ਪੇਕਾਂਬਰ ਸਾਲਿਕ ਸਾਦਿਕ ਛੋਡੀ ਦੁਨੀਆ ਥਾਇ ਪਏ ॥[26]

2. ਪਰਮਾਤਮਾ - ਮਿਹਰਵਾਨ ਮਉਲਾ ਤੂਹੀ ਏਕ॥ ਪੀਰ ਪੈਕਾਂਬਰ ਸੇਖ॥[27]

---

[21] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਫਰੀ., ਪੰਨਾ ੪੮੮.

[22] ਉਹੀ, ਭ. ਬਲ. ਸਤਾ, ਪੰਨਾ ੯੬੭.

[23] ਉਹੀ, ਭ. ਫਰੀ., ਪੰਨਾ ੧੩੮੪.

[24] ਉਹੀ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੭੨੩.

[25] ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ (ਭਾਗ 1), ਪੰਨਾ 217.

[26] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੩੫੮.

[27] ਉਹੀ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੮੯੭.

4.2 ਧਰਮ ਮੂਲਕ

ਉਜੂ - ਇਹ ਅਰਬੀ ਦੇ 'ਵਜ਼ੂ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਤਦਭਵ ਰੂਪ ਹੈ। 'ਵਜ਼ੂ'ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਦਸੇ ਹੋਏ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਨਮਾਜ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੱਥ-ਪੈਰ ਆਦਿ ਧੋਣਾ। ਇਸਲਾਮਿਕ ਮਰਯਾਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੋਹਾ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਗੁੱਟਾਂ ਤਕ ਧੋਣਾ, ਫਿਰ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਕੁਰਲੀ ਕਰਨੀ, ਦਤ ਉਪਰੰਤ ਨੱਕ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਪਾਣੀ ਪਾ ਕੇ ਮੂੰਹ ਧੋਣਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਆਰਕਾਂ ਜਾਂ ਕੂਹਣੀਆਂ ਤਕ ਦੋਹਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਧੋ ਕੇ ਸਿਰ ਉਤੇ ਫੇਰਨਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਗਿਟਿਆਂ ਤਕ ਧੋਣਾ।[28]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 2 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

1. ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਮ - ਕਿਆ ਉਜੂ ਪਾਕੁ ਕੀਆ ਮੁਹੁ ਧੋਇਆ ਕਿਆ ਮਸੀਤਿ ਸਿਰੁ ਲਾਇਆ॥[29]

ਅਗਦੁ - 'ਅਗਦੁ' ਸ਼ਬਦ ਅਰਬੀ ਦੇ 'ਅਕਦ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਤਦਭਵ ਰੂਪ ਹੈ। 'ਅਕਦ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਪ੍ਰਣ, ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ, ਵਚਨ, ਇਕਰਾਰ। ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀ ਵੇਲੇ ਕੀਤੇ ਪ੍ਰਣ ਕਾਰਣ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ 'ਨਿਕਾਹ' ਦੀ ਰਸਮ ਦੇ ਸੂਚਕ ਵਜੋਂ ਵੀ ਵਰਤ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।[30]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:

1. ਬਿਆਹਿ/ ਵੀਆਹਿ/ ਵੀਆਹੁ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 2 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਵਿਆਹ ਦੀ ਰਸਮ - ਕਾਜੀਆ ਬਾਮਣਾ ਕੀ ਗਲ ਥਕੀ ਅਗਦੁ ਪੜੈ ਸੈਤਾਨੁ ਵੇ ਲਾਲੋ॥[31]
2. ਪ੍ਰਭੂ ਪਤੀ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ - ਵੀਆਹੁ ਹੋਆ ਮੇਰੇ ਬਾਬੁਲਾ ਗੁਰਮੁਖੇ ਹਰਿ ਪਾਇਆ॥[32]

---

[28] ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ (ਭਾਗ 1), ਪੰਨਾ 1.

[29] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ੧੩੫੦.

[30] ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ (ਭਾਗ 1), ਪੰਨਾ 187.

[31] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੭੨੨.

[32] ਉਹੀ, ਮ. ੪, ਪੰਨਾ ੭੮.

ਅਰਦਾਸਿ - 'ਅਰਦਾਸ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਉਤਪੱਤੀ ਬਾਰੇ ਦੋ ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ।ਇਕ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਫਾਰਸੀ ਦੇ 'ਅਰਜ਼ਦਾਸ਼ਤ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਤਦਭਵ ਰੂਪ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ 'ਅਰ੍ਦ' (ਮੰਗਣਾ) ਧਾਤੂ ਨਾਲ 'ਆਸ਼ਾ' (ਆਸ) ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਨਾਲ ਲੋਕ-ਉਚਾਰਣ ਅਨੁਰੂਪ ਬਣਿਆ ਸ਼ਬਦ ਹੈ।ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੂਜੀ ਵਿਉਤਪੱਤੀ ਜਿਆਦਾ ਠੀਕ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਰਹਿਰਾਸ, ਸੁਹੇਲਾ ਆਦਿ ਵਾਂਗ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਸਿਧਾਂ/ਯੋਗੀਆਂ ਦੀ ਟਕਸਾਲ ਦਾ ਢਲਿਆ ਸਿੱਕਾ ਹੈ।[33]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 234 ਵਾਰ 3 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਅਰਦਾਸਾ/ ਸਿ/ ਸੇ ਚਿ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤੇ ਹਨ:

1. ਜੋਦੜੀ
2. ਬਿਨਤਿ/ ਨੰਤੀ/ ਨਤੀ/ ਬੇਨਤਿ/ ਨੰਤੀ/ ਨਤੀ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 7 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਆਸਰਾ - ਨਾਨਕੁ ਏਕ ਕਹੈ ਅਰਦਾਸਿ ॥ ਜੀਉ ਪਿੰਡੁ ਸਭੁ ਤੇਰੈ ਪਾਸਿ॥[34]
2. ਸੰਸਾਰ ਸਾਗਰ ਤੋਂ ਪਾਰ ਲੰਘਣਾ - ਬਿਖੁ ਭਉਜਲ ਡੁਬਦੇ ਕਢਿ ਲੈ ਜਨ ਨਾਨਕ ਕੀ ਅਰਦਾਸਿ॥[35]
3. ਸਾਧ ਜਨਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਦੀ ਤਾਂਘ - ਤਿਨ ਕੀ ਸੰਗਤਿ ਦੇਹਿ ਪ੍ਰਭ ਮੈ ਜਾਚਿਕ ਕੀ ਅਰਦਾਸਿ॥[36]
4. ਗੁਰੂ ਅਗੇ ਬੇਨਤੀ - ਤਿਸੁ ਆਗੈ ਅਰਦਾਸਿ ਕਰਿ ਜੋ ਮੇਲੇ ਕਰਤਾਰੁ॥[37]
5. ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਸੁਰਤ ਜੁੜਨੀ - ਖਸਮ ਸੇਤੀ ਅਰਦਾਸਿ ਵਖਾਣੈ ਉਰਧ ਧਿਆਨਿ ਲਿਵ ਲਾਗਾ॥[38]
6. ਇਕ ਈਸ਼ਵਰਵਾਦ - ਪ੍ਰਭ ਤੁਧੁ ਬਿਨੁ ਦੂਜਾ ਕੋ ਨਹੀ ਨਾਨਕ ਕੀ ਅਰਦਾਸਿ ॥[39]
7. ਬੇਨਤੀ - ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਮੇਰੀ ਸੁਣੀ ਅਰਦਾਸਿ ॥[40]

---

[33] ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ (ਭਾਗ 1), ਪੰਨਾ 75.

[34] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੨੫.

[35] ਉਹੀ, ਮ. ੪, ਪੰਨਾ ੪੦.

[36] ਉਹੀ, ਮ. ੪, ਪੰਨਾ ੪੨.

[37] ਉਹੀ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੪੯.

[38] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੭੪.

[39] ਉਹੀ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੧੩੪.

[40] ਉਹੀ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੧੯੩.

ਸਿਜਦਾ - ਅਰਬੀ ਮੂਲ ਵਾਲੇ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ- ਮੱਥਾ ਟੇਕਣਾ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਵੇਲੇ ਪੱਛਮ ਦਿਸ਼ਾ (ਕਾਅਬੇ ਵਲ)ਮੂੰਹ ਕਰਕੇ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਮਥਾ ਟੇਕਣ ਲਈ ਰੂੜ੍ਹ ਹੋ ਚੁਕਿਆ ਹੈ।[41]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

1. ਸਿਦਕ ਰੂਪੀ ਸਿਜਦਾ - ਸਿਦਕੁ ਕਰਿ ਸਿਜਦਾ ਮਨੁ ਕਰਿ ਮਖਸੂਦੁ॥[42]

ਸੁਨੰਤਿ - ਸੁੰਨਤ ਅਰਬੀ ਪਦ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਰਹਿਤ-ਮਰਯਾਦਾ। ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਵਲੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਲਈ ਜੋ ਕਰਮ ਵਿਧਾਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਉਹ 'ਸੁੰਨਤ' ਕਹਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਸੁੰਨਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਰਥ 'ਖਤਨਾ' ਕਰਨਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਚੂੰਕਿ ਇਹ ਮਰਯਾਦਾ ਪਹਿਲੇ ਯਹੂਦੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਚਲਦੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਅਪਣਾ ਗਿਆ ਸੀ।[43] ਰੀਤ, ਮਰਯਾਦਾ; ਖਤਨੇ ਕੀ ਰੀਤ, ਬੱਚੇ ਦੇ ਨਰ ਅੰਗ ਦਾ ਵਾਧੂ ਮਾਸ ਕਟਨਾ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਰੀਤ ਜੋ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਉਮੱਤ ਨੂੰ ਸਿਖਿਆ ਦੇਣ ਲਈ ਕੀਤੇ, ਉਹ ਸਭ ਸੁੰਨਤ ਰੂਪ ਹਨ।[44] ਇੰਦ੍ਰੀ ਦੇ ਅਗਲੇ ਹਿੱਸੇ ਦੇ ਪੜਦੇ ਦੇ ਮਾਸ ਨੂੰ ਕੱਟ ਦੇਣ ਦਾ ਨਾਮ ਸੁੰਨਤ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਮੱਤ ਵਿਚ ਸੁੰਨਤ ਦੀ ਰੀਤ ਦੇ ਅਸੂਲ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਆਵਸ਼ਕ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੁੰਨਤ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਜਨਮ-ਸੰਸਕਾਰਾਂ 'ਚੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹੈ। ਸੁੰਨਤ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਭਾਵੇਂ ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਹੈ ਕਿ ਸੁੰਨਤ ਦੀ ਰੀਤ ਦਾ ਜਨਮ ਹਜ਼ਰਤ ਇਬਰਾਹੀਮ ਤੋਂ ਹੋਇਆ ਹੈ।[45]

---

[41] ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ (ਭਾਗ 1), ਪੰਨਾ 187.

[42] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ੪, ਪੰਨਾ ੮੪.

[43] ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਕੇਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 55.

[44] ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਰਨਾ, (ਸੰਪਾ.), ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੇ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦਾ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 52.

[45] ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਪੰਨਾ 147.

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 4 ਵਾਰ ਇਕ ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 2 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

1. ਸ਼ਰਮ ਜਾਂ ਸੰਕੋਚ ਰੂਪੀ ਸੁੰਨਤ ਧਾਰਨਾ - ਸਰਮ ਸੁੰਨਤਿ ਸੀਲੁ ਰੋਜਾ ਹੋਹੁ ਮੁਸਲਮਾਣੁ॥[46]
2. ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਮ - ਸਕਤਿ ਸਨੇਹੁ ਕਰਿ ਸੁੰਨਤਿ ਕਰੀਐ ਮੈ ਨ ਬਦਉਗਾ ਭਾਈ॥[47]

ਹਜ - 'ਹਜ' ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਪੰਜ ਅਹਿਮ ਧਰਮ-ਕਰਮਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਅਰਬੀ ਮੂਲ ਦੇ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਯਾਤ੍ਰਾ, ਜਿਆਰਤ। ਪਰ ਹਜ਼ਰਤ ਇਬਰਾਹੀਮ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸ਼ਬਦ 'ਕਾਅਬਾ' ਦੀ ਯਾਤ੍ਰਾ ਲਈ ਰੂੜ੍ਹ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। [48] ਹੱਜ, ਕਾਅਬੇ ਦੀ ਯਾਤ੍ਰਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਹਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲਈ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਕਈ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧ ਵਾਰ ਹੱਜ ਕਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਯਾਤਰਾ ਅਰਬੀ ਮਹੀਨੇ ਜ਼ੁਲਹਿਜਹ(ਬਾਰ੍ਹਵਾ ਮਹੀਨਾ) ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।[49]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 8 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 2 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

1. ਮਨ ਪ੍ਰਭੂ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਜੋੜਨਾ - ਹਜ ਹਮਾਰੀ ਗੋਮਤੀ ਤੀਰ॥[50]
2. ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਮ (ਕਾਬੇ ਦੀ ਯਾਤਰਾ) - ਕੋਈ ਨਾਵੈ ਤੀਰਥਿ ਕੋਈ ਹਜ ਜਾਇ॥[51]

ਹਾਜੀ – ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਮੱਕੇ ਦਾ ਹਜ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਯਾਤ੍ਰੀ ਨੂੰ 'ਹਾਜੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 3 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 2 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

1. ਮੱਕੇ ਦਾ ਯਾਤਰੂ - ਨਾ ਕੋ ਸੇਖੁ ਮਸਾਇਕੁ ਹਾਜੀ॥[52]

---

[46] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੧੪੦.

[47] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ੪੭੭.

[48] ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ (ਭਾਗ 1), ਪੰਨਾ 272.

[49] ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਕੇਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 65.

[50] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ੪੭੮.

[51] ਉਹੀ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੮੮੫.

[52] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੧੦੩੬.

2. ਦਿਲ ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਵਾਲਾ - ਜੋ ਦਿਲੁ ਸੋਧੈ ਸੋਈ ਹਾਜੀ॥[53]

ਹਲਾਲ - ਹਲਾਲ ਤੇ ਹਰਾਮ ਅਰਬੀ ਪਦ ਹਨ, ਹਲਾਲ ਦਾ ਅਰਥ ਦਾ ਹੈ ਜਾਇਜ਼ ਯਾ ਹੱਕੀ ਤੇ ਹਰਾਮ, ਨਾਜਾਇਜ਼ ਯਾ ਨਹੱਕੀ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਅਨੁਸਾਰ ਆਇਤਾਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਛੁਰੀ ਨਾਲ ਮਾਰੇ ਜਾਨਵਰ ਦਾ ਮਾਸ ਹਲਾਲ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬਾਕੀ ਸਭ ਹਰਾਮ।[54] ਧਰਮ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਤਣ ਲਈ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤ ਵਸਤੂ 'ਹਲਾਲ' ਹੈ; ਜੋ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤ ਨਹੀਂ, ਉਹ 'ਹਰਾਮ' ਹੈ।[55]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 8 ਵਾਰ 2 ਵਿਅਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਹਲਾਲ/ ਲੁ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 2 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

1. ਹਕ ਦੀ ਕਮਾਈ - ਮਿਹਰ ਮਸੀਤਿ ਸਿਦਕੁ ਮੁਸਲਾ ਹਕੁ ਹਲਾਲੁ ਕੁਰਾਣੁ॥[56]

2. ਜਾਇਜ਼ - ਕਬੀਰ ਜੋਰੀ ਕੀਏ ਜੁਲਮੁ ਹੈ ਕਹਤਾ ਨਾਉ ਹਲਾਲੁ॥[57]

ਕਲਮਾ - ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦੇ ਪੰਜ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੱਤਾਂ (ਕਲਮਾ, ਨਮਾਜ਼, ਰੋਜ਼ਾ, ਜ਼ਕਾਤ ਅਤੇ ਹੱਜ) ਵਿਚੋਂ ਇਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪਾਠ ਹੈ- ਲਾ ਇਲਾਹ, ਇੱਲਿਲਾਹ ਮੁਹੰਮੱਦੁ ਰਸੂਲੱਲਲਾਹ।[58]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 5 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 3 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਨੇਕ ਕਰਮਾਂ ਰੂਪੀ ਨਮਾਜ਼ - ਕਰਣੀ ਕਾਬਾ ਸਚੁ ਪੀਰੁ ਕਲਮਾ ਕਰਮ ਨਿਵਾਜ॥[59]

2. ਕਲਮ - ਬਸੁਧ ਕਾਗਦ ਬਨਰਾਜ ਕਲਮਾ ਲਿਖਣ ਕਉ ਜੇ ਹੋਇ ਪਵਨ॥[60]

3. ਕਰਮ ਕਾਂਡ – ਰੋਜਾ ਧਰੈ ਨਿਵਾਜ ਗੁਜਾਰੈ ਕਲਮਾ ਭਿਸਤਿ ਨ ਹੋਈ॥[61]

---

[53] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੧੦੮੪.

[54] ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਕੇਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 69.

[55] ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ (ਭਾਗ 1), ਪੰਨਾ 285.

[56] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੧੪੦.

[57] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ੧੩੭੪.

[58] ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ (ਭਾਗ 1), ਪੰਨਾ 320.

[59] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੧੪੦.

[60] ਉਹੀ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੪੫੮.

[61] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ੪੮੦.

ਤਕਬੀਰ - ਉਹ ਨਮਾਜ਼ ਜੋ ਮੁਰਦੇ ਨੂੰ ਦਬਾਣ ਵੇਲੇ ਪੜ੍ਹੀਦੀ ਹੈ, ਜਨਾਜ਼ਾ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਕੇਤ ਅਨੁਸਾਰ, "ਤਕਬੀਰ ਅਰਬੀ ਸ਼ਬਦ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਬਜੁਰਗੀ ਵਡਿਆਈ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਮਜ਼ਬੀ ਸੰਕੇਤ ਵਿਚ ਨਮਾਜ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਝੁਕ ਕੇ 'ਅੱਲਾਹੂ ਅਕਬਰ' (ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਵੱਡਾ ਹੈ) ਕਹਿਣਾ ਤਕਬੀਰ ਹੈ। ਇਸੇ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਅਰਥ ਵਿਸਤਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ 'ਅੰਤਮ ਸੰਸਕਾਰ' ਨੂੰ ਵੀ ਏਸੇ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਮਰਨੇ ਪਰਨੇ 'ਅੱਲਾਹੂ ਅਕਰਬਰ' ਜਾਂ ਰਾਮ ਨਾਮ ਸੱਤ ਹੈ, ਦੀ ਧੁਨ ਆਮ ਉਚਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਮ੍ਰਿਤਕ ਸੰਸਕਾਰ ਨੂੰ ਤਕਬੀਰ ਪੜ੍ਹਨਾ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।[62]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

1. ਅੰਤਿਮ ਰਸਮ - ਆਖਿਰ ਬਿਅਫਤਮ ਕਸ ਨ ਦਾਰਦ ਚੂੰ ਸਵਦ ਤਕਬੀਰ॥[63]

ਦਰੂਦ - ਇਹ ਫਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ - ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ, ਬੇਨਤੀ। ਇਸ ਦੇ ਹੋਰ ਕਈ ਅਰਥ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਰਹਿਮਤ, ਬਰਕਤ, ਉਸਤਤ। ਕਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 'ਕੁਰਾਨ' ਵਿਚੋਂ ਪੜੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਇਕ ਆਇਤ ਨੂੰ 'ਦਰੂਦ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਰਬ ਤੋਂ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਮੰਗੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਮਾਜ਼ ਦੌਰਾਨ ਜਾਂ ਪਿਛੋਂ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਦੁਆਈਆਂ ਕਲਾਮ ਨੂੰ ਵੀ 'ਦਰੂਦ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[64] ਦਰੂਦ' ਫਾਰਸੀ ਪਦ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਬੇਨਤੀ, ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਆਪਣੇ ਪੀਰ ਪੈਗੰਬਰ ਦੀ ਸਿਫਤ ਵਿਚ ਖਾਸ ਦੁਆ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ, ਉਹ 'ਦਰੂਦ' ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ।[65]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 2 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

1. ਬੇਨਤੀ/ ਅਰਦਾਸ - ਬਰਕਤਿ ਤਿਨ ਕਉ ਅਗਲੀ ਪੜਦੇ ਰਹਨਿ ਦਰੂਦ॥[66]

---

[62] ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਕੇਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 160.

[63] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੭੨੧.

[64] ਡਾ., ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ (ਭਾਗ 1), ਪੰਨਾ 107.

[65] ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਕੇਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 169.

[66] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੫੩.

ਦਰਗਹ - ਫਾਰਸੀ ਮੂਲ ਦੇ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਦਰਬਾਰ।[67]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 256 ਵਾਰ 3 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਦਰਗਹ/ ਹਿ/ ਗਾਹ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ-ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਦਰਬਾਰ - ਜਿਤੁ ਸੇਵੀਐ ਸੁਖੁ ਪਾਈਐ ਤੇਰੀ ਦਰਗਹ ਚਲੈ ਮਾਣੁ॥[68]

ਨਿਵਾਜ - 'ਨਮਾਜ' ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ 'ਰੁਕਨ' ਅਥਵਾ ਅੰਗ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਫਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਵਿਚ ਇਸ ਵਾਸਤੇ 'ਸਲਾਤ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੇ ਪੰਜ ਥੰਮਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਗਿਣਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[69] ਨਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਇਸਇਮ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਰੁਕਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੇ ਪੰਜ ਥੰਮਾਂ ਵਿਚ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲਈ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਚੌਵੀ ਘੰਟਿਆਂ ਵਿਚ ਪੰਜ ਨਵਾਜਾਂ ਪੜ੍ਹੇ।[70]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 18 ਵਾਰ 4 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਨਿਵਾਜ/ ਜਾ/ ਜਿ/ਜੁ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 6 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

1. ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਕਰਮ - ਪੰਜ ਵਖਤ ਨਿਵਾਜ ਗੁਜਾਰਹਿ ਪੜਹਿ ਕਤੇਬ ਕੁਰਾਣਾ॥[71]
2. ਸ਼ੁਭ ਕਰਣੀ - ਕਰਣੀ ਕਾਬਾ ਸਚੁ ਪੀਰੁ ਕਲਮਾ ਕਰਮ ਨਿਵਾਜ॥[72]
3. ਨਿਆਂ ਕਰਨਾ - ਨਿਵਾਜ ਸੋਈ ਜੋ ਨਿਆਉ ਬਿਚਾਰੈ ਕਲਮਾ ਅਕਲਹਿ ਜਾਨੈ॥[73]
4. ਨਾਮ ਰੂਪੀ ਨਵਾਜ਼ - ਸਚੁ ਨਿਵਾਜ ਯਕੀਨ ਮੁਸਲਾ॥[74]

---

[67] ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ (ਭਾਗ 1), ਪੰਨਾ 107.

[68] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੧੫.

[69] ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ (ਭਾਗ 1), ਪੰਨਾ 138.

[70] ਡਾ. ਬਲਜਿੰਦਰ ਕੌਰ ਜੋਸ਼ੀ, ਬਾਣੀ ਭਗਤ ਨਾਮ ਦੇਵ ਸੰਦਰਭ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 75.

[71] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੨੪.

[72] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੧੪੦.

[73] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ੪੮੦.

[74] ਉਹੀ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੧੦੮੩.

5. ਗਰੀਬਾਂ ਨੂੰ ਮਾਣ ਦੇਣ ਵਾਲਾ - ਗਰੀਬੁ ਨਿਵਾਜੁ ਗੁਸਾਈਆ ਮੇਰਾ ਮਾਥੈ ਛਤ੍ਰ ਧਰੈ।[75]

6. ਸਹਜ ਅਵਸਥਾ - ਦੇਹੀ ਮਹਜੀਦਿ ਮਨੁ ਮਉਲਾਨਾ ਸਹਜ ਨਿਵਾਜ ਗੁਜਾਰੈ॥[76]

ਪੀਰ - ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਪੀਰ ਬ੍ਰਿਧ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਬਜ਼ੁਰਗੀ ਦੇ ਭਾਵ ਲੈ ਕੇ ਹੀ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਮਜ਼ਹਬੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲੇ 'ਧਰਮ-ਆਚਾਰਯ' ਨੂੰ ਪੀਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[77] ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਮੂਲ ਅਰਥ ਹੈ ਬਿਰਧ ਵਿਅਕਤੀ। ਪਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲੋਕ ਕਿਸੇ ਮਹਾਪੁਰਸ਼, ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਜਾਂ ਪਥ-ਪਰਦਰਸ਼ਕ ਲਈ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਸੱਚੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ 'ਪੀਰ' ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਮੁਰੀਦ ਜਾਂ ਚੇਲੇ ਨੂੰ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੇ ਮਾਰਗ ਉਤੇ ਅਗੇ ਵਧਾ ਸਕੇ ਜਾਂ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਉੱਨਤੀ ਲਈ ਅਗਵਾਈ ਦੇ ਸਕੇ।[78]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 67 ਵਾਰ 6 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਪੀਰ/ ਰਾ/ ਰਾਂ/ ਰਿ/ ਰੁ/ ਰੈ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤੇ ਹਨ:

1. ਪੈਗੰਬਰ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 5 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

1. ਗੁਰੂ - ਲਖ ਚਉਰਾਸੀਹ ਤਰਸਦੇ ਫਿਰੇ ਬਿਨੁ ਗੁਰ ਭੇਟੇ ਪੀਰੈ॥[79]
2. ਅੰਦਰੋਂ ਬਾਹਰੋਂ ਇਕ ਹੋਣਾ - ਕਰਣੀ ਕਾਬਾ ਸਚੁ ।ਪੀਰੁ ਕਲਮਾ ਕਰਮ ਨਿਵਾਜ॥[80]
3. ਮਜ਼ਹਬੀ ਆਗੂ - ਕੋਟੀ ਹੂ ਪੀਰ ਵਰਜਿ ਰਹਾਏ ਜਾ ਪੀਰੁ ਸੁਣਿਆ ਪਾਇਆ॥[81]
4. ਪਰਮਾਤਮਾ - ਜਹਾ ਬਸਹਿ ਪੀਤੰਬਰ ਪੀਰ॥[82]

---

[75] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਰਵਿ., ਪੰਨਾ ੧੧੦੬.

[76] ਉਹੀ, ਭ. ਨਾਮ., ਪੰਨਾ ੧੧੯੭.

[77] ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਕੇਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 208.

[78] ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ (ਭਾਗ 1), ਪੰਨਾ 219.

[79] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ੩, ਪੰਨਾ ੩੮.

[80] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੧੪੦.

[81] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੪੧੭.

[82] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ੪੭੮.

5. ਨਾਮ - ਸਬਦ ਗੁਰ ਪੀਰਾ ਗਹਿਰ ਗੰਭੀਰਾ ਬਿਨੁ ਸਬਦੈ ਜਗੁ ਬਉਰਾਨੰ॥[83]

ਬਾਂਗ - ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਨਾਮਾਜ਼ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੋਇਆ ਦਸਣ ਲਈ ਮਸਕਿਦਾਂ ਵਿਚ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਲਗਾਉਣ ਦੀ ਇਕ ਵਿਵਸਥਾ। ਇਸ ਨੂੰ 'ਅਜ਼ਾਨ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।ਮੁੱਲਾ ਲੋਕ ਮਸਜਿਦ ਦੇ ਚਬੂਤੇ ਜਾਂ ਮੁਨਾਰੇ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਅਤੇ ਇਕ ਹਥ ਕੰਨ ਉਤੇ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਹੱਥ ਉੱਚਾ ਕਰਕੇ ਬਾਂਗ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਲੰਮੀ ਸੁਰ ਵਿਚ ਉਚਾਰਦੇ ਹਨ।[84]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 5 ਵਾਰ 3 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਬਾਂਗ/ ਗਾ/ ਗਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 3 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

1. ਨਮਾਜ਼ ਲਈ ਸੱਦਾ ਦੇਣਾ - ਬਾਂਗਾ ਬੁਰਗੂ ਸਿੰਙੀਆ ਨਾਲੇ ਮਿਲੀ ਕਲਾਣ॥[85]

2. ਇਕ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ - ਖੁਦਾਇ ਏਕੁ ਬੁਝਿ ਦੇਵਹੁ ਬਾਂਗਾਂ ਬੁਰਗੂ ਬਰਖੁਰਦਾਰ ਖਰਾ॥[86]

3. ਨਾਮ ਉਚਾਰਨਾ - ਕਹੁ ਰੇ ਮੁਲਾਂ ਬਾਂਗ ਨਿਵਾਜ॥[87]

ਮਉਦੀਫਾ - ਵਜੀਫਾ, ਇਸਲਾਮੀ ਸਰਧਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਦਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਇਕ ਪਾਠ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸਦਾ ਯਾਦ ਰਖਣਾ - ਸਗਲੀ ਜਾਨਿ ਕਰਹੁ ਮਉਦੀਫਾ॥[88]

ਮਸੀਤਿ – ਸਿਜਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ, ਮਸੀਤ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਬੰਦਗੀ ਦਾ ਸਥਾਨ।[89] ਜਿਸ ਇਮਾਰਤ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਮੁਲਸਮਾਨ ਅੱਲਾਹ ਨੂੰ ਸਜਦੇ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਸ ਨੂੰ ਮਸੀਤ ਜਾਂ ਮਸਜਿਦ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

---

[83] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੬੩੫.

[84] ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ (ਭਾਗ 1), ਪੰਨਾ 271.

[85] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ੩, ਪੰਨਾ ੭੯੦.

[86] ਉਹੀ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੧੦੮੪.

[87] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ੧੧੫੮.

[88] ਉਹੀ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੧੦੮੪.

[89] ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਰਨਾ, (ਸੰਪਾ.), ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੇ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦਾ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 182.

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ 'ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੋ ਕੇ ਰਾਜ ਭਾਗ ਪੱਕਾ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮੰਦਰ ਢਾਹ ਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਆਲੀਸ਼ਾਨ ਮਸੀਤਾਂ ਬਣਵਾਈਆਂ। ਮਸੀਤ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਬੜੀ ਸਿੱਧੀ ਸਾਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਖੁਲਾ ਵਿਹੜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੱਲਾਹ ਨੂੰ ਸਿਜਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਨਮਾਜ਼ ਖੁਲੇ ਆਸਮਾਨ ਹੇਠ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਅੱਲਾਹ ਸੱਤਵੇਂ ਆਸਮਾਨ ਵਿਚ ਤਖਤ ਉਪਰ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੈ, ਨਿਮਾਜ਼ੀ ਵਜ਼ੂ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਹੀ ਨਮਾਜ਼ ਪੜਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੂੰਹ ਕਾਅਬੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਮਸੀਤ ਵਿਚ ਪੱਛਮ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਇਕ ਮਹਿਰਾਬ ਬਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ।[90]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 10 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 4 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

1. ਦਇਆ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਧਾਰਨੀ - ਮਿਹਰ ਮਸੀਤਿ ਸਿਦਕੁ ਮੁਸਲਾ ਹਕ ਹਲਾਲੁ ਕੁਰਾਣੁ॥[91]
2. ਧਾਰਮਿਕ ਅਸਥਾਨ - ਹਿੰਦੂ ਪੂਜੈ ਦੇਹੁਰਾ ਮੁਸਲਮਾਣੁ ਮਸੀਤਿ॥[92]
3. ਸਰੀਰ - ਦੇਹ ਮਸੀਤਿ ਮਨੁ ਮਉਲਾਣਾ ਕਲਮ ਖੁਦਾਈ ਪਾਕੁ ਖਰਾ॥[93]
4. ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਦਾ ਸੋਮਾ - ਭੁਖੇ ਮੁਲਾਂ ਘਰੇ ਮਸੀਤਿ॥[94]

ਮੁਸਲਾ - ਉਹ ਚਟਾਈ ਜਿਸ ਉਤੇ ਉਜ਼ੂ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲੋਕ ਨਮਾਜ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ। "ਇਹ ਅਰਬੀ ਪਦ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਬੈਠਣ ਵਾਲਾ ਆਸਣ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਉਸ ਕਪੜੇ ਜਾਂ ਚਟਾਈ ਨੂੰ ਮੁਸੱਲਾ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਨਿਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਜਾਂ ਭਜਨ ਬੰਦਗੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਮਜ਼੍ਹਬੀ ਕਰਮਕਾਂਡੀ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਤਸੱਵਰ ਕਰਦੇ ਸਨ।[95]

---

[90] ਡਾ. ਬਲਜਿੰਦਰ ਕੌਰ ਜੋਸ਼ੀ, ਬਾਣੀ ਭਗਤ ਨਾਮ ਦੇਵ ਸੰਦਰਭ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 87.

[91] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੧੪੦.

[92] ਉਹੀ, ਭ. ਨਾਮ., ਪੰਨਾ ੮੭੫.

[93] ਉਹੀ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੧੦੮੩.

[94] ਉਹੀ, ਮ. ੪, ਪੰਨਾ ੧੨੪੫.

[95] ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਕੇਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 246.

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 5 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 3 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੇ ਭਰੋਸਾ - ਮਿਹਰ ਮਸੀਤਿ ਸਿਦਕੁ ਮੁਸਲਾ ਹਕ ਹਲਾਲੁ ਕੁਰਾਣੁ॥[96]
2. ਵਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਸ ਕਰਨਾ - ਪਾਚਹੁ ਮੁਸਿ ਮੁਸਲਾ ਬਿਛਾਵੈ ਤਬ ਤਉ ਦੀਨੁ ਪਛਾਨੈ॥[97]
3. ਦਿਖਾਵਾ/ਭੇਖ - ਫਰੀਦਾ ਕੰਨਿ ਮੁਸਲਾ ਸੂਫ ਗਲਿ ਦਿਲਿ ਕਾਤੀ ਗੁੜੁ ਵਾਤਿ॥[98]

ਰੋਜਾ - ਫਾਰਸੀ ਦੇ 'ਰੋਜਾ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਬ੍ਰਤ। ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਰੋਜ਼ਾ ਰਖਣਾ ਪੁੰਨ ਕਾਰਜ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਪਾਪ-ਨਾਸ਼ਕ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਰੋਜੇ 'ਰਮਜ਼ਾਨ' ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਰਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।[99] ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਰੱਖੇ ਬਰਤ, ਰੋਜੇ ਕਹਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੱਖਣਾ ਧਰਮ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਯਹੂਦੀਆਂ ਵਾਲੇ ਰੋਜ਼ੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਲਈ ਨੀਯਤ ਕੀਤੇ ਤੇ ਮੂਸਾ ਦੇ ਫਰਾਊਨ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਅਜ਼ਾਦ ਹੋਣ ਦੇ ਦਿਨ ਦਾ ਰੋਜ਼ਾ ਰਖਾਉਂਦੇ। ਪਿੱਛੋਂ ਅਜ਼ਾਨ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਰੋਜੇ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਰਮਜ਼ਾਨ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਬ੍ਰਤ ਰੱਖਣਾ ਪਵਿੱਤਰ ਕਰਮ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ।[100]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 5 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 3 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

1. ਚੰਗਾ ਸੁਭਾਉ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ - ਸਰਮ ਸੁੰਨਤਿ ਸੀਲੁ ਰੋਜਾ ਹੋਹੁ ਮੁਸਲਮਾਣੁ॥[101]
2. ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਮ - ਰੋਜਾ ਧਰੈ ਨਿਵਾਜ ਗੁਜਾਰੈ ਕਲਮਾ ਭਿਸਤਿ ਨ ਹੋਈ॥[102]
3. ਨਿਮਰਤਾ ਧਾਰਨ ਕਰਨੀ - ਮਕਾ ਮਿਹਰ ਰੋਜਾ ਪੈ ਖਾਕਾ॥[103]

---

[96] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੧੪੦.

[97] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ੪੮੦.

[98] ਉਹੀ, ਭ. ਫਰੀ., ਪੰਨਾ ੧੩੮੦.

[99] ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ (ਭਾਗ 1), ਪੰਨਾ 458.

[100] ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਕੇਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 259.

[101] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੧੪੦.

[102] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ੪੮੦.

[103] ਉਹੀ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੧੦੮੩.

4.3 ਇਤਿਹਾਸ ਮੂਲਕ

ਸੰਮਨ - ਸ਼ਹਿਬਾਜਪੁਰੇ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਭਾਈ ਸੰਮਨ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਿੱਖ ਸੀ।[104] ਇਹ ਪੰਵਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸਿਖ ਸਨ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਸੰਮਨ ਪਿਤਾ ਸੀ ਤੇ ਮੂਸਨ ਪੁੱਤਰ। ਦੋਵੇਂ ਗ਼ਰੀਬ ਸਨ ਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਕਰ ਕੇ ਉਦਰ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਸਨ।[105]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

1. ਦਾਨੀ ਮਨੁਖ - ਸੰਮਨ ਜਉ ਇਸ ਪ੍ਰੇਮ ਕੀ ਦਮ ਕਿਹੁ ਹੋਤੀ ਸਾਟ॥[106]

ਸੁਲਹੀ- ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਇਕ ਅਹਿਲਕਾਰ ਸੁਲਹੀ ਖਾਂ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਪ੍ਰਿਥੀਚੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਇਸੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰ ਇਹ ਪ੍ਰਿਥੀਚੰਦ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਦੇ ਕੋਠੇ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਘੋੜਾ ਤ੍ਰਬਕ ਜਾਣ ਕਾਰਣ ਬਲਦੀ ਆਵੀ ਵਿਚ ਧਸ ਕੇ ਭਸਮ ਹੋ ਗਿਆ।[107] ਸੁਲਹੀ ਖਾਨ ਪੰਚਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਵਲੋਂ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਇਕ ਉੱਘਾ ਹਾਕਮ ਸੀ। ਜਦ ਪ੍ਰਿਥੀਏ ਨੇ ਚੰਦੂ ਨਾਲ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰਨ ਦੀ ਠਾਣੀ, ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੁਲਬੀ ਖਾਨ ਨੂੰ ਦਿਲੀ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਘੱਲਿਆ, ਪਰ ਇਹ ਜਦ ਜਲੰਧਰ ਪੁਜਾ, ਤਾਂ ਉਥੇ ਇਕ ਪਠਾਣ ਦੇ ਹਥੋਂ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ।[108]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 3 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

---

[104] ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਕੇਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 64.

[105] ਮਾਸਟਰ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਏ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਾਂ ਤੇ ਥਾਵਾਂ ਦਾ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 42.

[106] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੧੩੬੩.

[107] ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਕੇਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 57.

[108] ਮਾਸਟਰ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਏ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਾਂ ਤੇ ਥਾਵਾਂ ਦਾ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 43.

1. ਸੰਕਟ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੁਆਰਾ ਰਖਿਆ ਕਰਨੀ - ਸੁਲਹੀ ਤੇ ਨਾਰਾਇਣ ਰਾਖਿ॥[109]

ਕਬੀਰ - ਭਗਤ ਕਬੀਰ (੧੩੯੮-੧੪੯੫) ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸੰਤ ਹੋਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਭਰਮਾਂ ਵਹਿਮਾਂ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਕੇ ਰੱਬੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਸਬਕ ਪੜ੍ਹਾਇਆ। ਪ੍ਰਚਲਤ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਜੁਲਾਹਿਆਂ ਦੇ ਘਰ ਬਨਾਰਸ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਤੇ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਤੋਂ ਦੀਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ।[110] ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਸੰਮਤ ੧੪੫੫ ਜੇਠ ਸੁਦੀ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਨੂੰ ਬਨਾਰਸ ਤੋਂ ਥੋੜੇ ਫਾਸਲੇ ਤੇ – ਜਿਥੇ ਅੱਜ – ਕੱਲ੍ਹ ਲੈਹਰਾ ਤਲਾਓ ਹੈ- ਨੀਰੂ ਤੇ ਨੀਮਾ ਦੇ ਘਰ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੇ ਜੁਲਾਹੇ ਸਨ।ਆਪ ਨੇ ਭੀ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਨਿਰਬਾਹ ਇਸੇ ਕੰਮ ਤੇ ਰੱਖਿਆ। ਆਪ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਨਾਮ ਲੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਭਾਵ ਵਾਲੀ ਵੇਖ ਕੇ ਲੋਕੀ ਰਾਮ-ਜਨੀਆ ਭੀ ਆਖਦੇ ਸਨ।[111]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 595 ਵਾਰ 7 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਕੰਬੀਰ/ਰੁ/ਰ/ਰਾ/ ਰਿ/ਰੁ/ਰੈ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 2 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਬਾਣੀਕਾਰ - ਕਹਤ ਕਬੀਰ ਛੋਡਿ ਬਿਖਿਆ ਰਸ ਇਤੁ ਸੰਗਤਿ ਨਿਹਚਉ ਮਰਣਾ॥ [112]
2. ਵਡਾ - ਕਬੀਰਾ ਤੁਹੀ ਕਬੀਰੁ ਤੂ ਤੁਰੋ ਨਾਉ ਕਬੀਰੁ॥[113]

ਕਾਬਾ - ਅਰਬ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਮੱਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਅੰਦਰ ਬਣਿਆ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਧਰਮ-ਮੰਦਿਰ 'ਕਾਅਬਾ' ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਨਿਸਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ ਬਾਬਾ ਆਦਮ ਨੇ ਬਣਾਇਆ, ਨੂਹ ਦੇ ਤੂਫਾਨ ਬਾਦ ਫਿਰ ਹਜ਼ਰਤ ਇਬਰਾਹੀਮ ਨੇ ਇਸਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਕਈ ਬੁਤਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਇਕ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੀ ਪੂਜਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਹਜ਼ਰਤ

---

[109] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੮੨੫.

[110] ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਕੇਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 78.

[111] ਮਾਸਟਰ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਏ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਾਂ ਤੇ ਥਾਵਾਂ ਦਾ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 72.

[112] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ੯੨.

[113] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ੧੩੬੬.

ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਇਕ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਾਈ ਤੇ ਨਵੇਂ ਮੰਦਰ ਦੀ ਤਾਮੀਰ ਕਰਾਈ।[114] ਇਹ ਅਰਬ ਦੇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਹਿਰ ਮੱਕੇ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੈਗੰਬਰ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਹੈ। 'ਕਾਬਾ' ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਪੂਜਨੀਕ ਅਸਥਾਨ ਹੈ। ਇਹ ਹਜ਼ਰਤ ਇਬਰਾਹੀਮ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਦਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[115] ਇਹ ਸਥਾਨ ਅਰਬ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੈ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿਧ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਇਥੇ 'ਸੰਗੇ ਅਸਵਦ' ਨਾਂ ਦਾ ਪਥਰ ਜੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜੋ ਯਾਤਰੀ ਇਥੇ ਹਜ ਕਰਨ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਉਹ ਇਸ ਪਥਰ ਨੂੰ ਚੁਮਦੇ ਹਨ ਅਤੇ 7 ਪਰਕਰਮਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸਲਾਮੀ ਮਨੌਤ ਅਨੁਸਾਰ ਨਮਾਜ ਵੀ ਕਾਬੇ ਵਲ ਮੂੰਹ ਕਰਕੇ ਪੜਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 8 ਵਾਰ 3 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਕਾਬਾ/ ਬੇ/ ਬੈ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 2 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਉਚਾ ਆਚਰਣ - ਕਰਣੀ ਕਾਬਾ ਸਚੁ ਪੀਰੁ ਕਲਮਾ ਕਰਮ ਨਿਵਾਜ॥[116]
2. ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨ - ਸੇਖ ਸਬੂਰੀ ਬਾਹਰਾ ਕਿਆ ਹਜ ਕਾਬੇ ਜਾਇ॥[117]

ਖੁਰਾਸਾਨ - ਖੁਰਾਸਾਨ, ਈਰਾਨ ਦੇ ਪੂਰਬ ਵਲ ਅਤੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਪੱਛਮ ਵਲ ਛੋਟਾ ਜੇਹਾ ਇਲਾਕਾ ਹੈ। ਘੇਰਾ ੧੦੫੨੩੬ ਵਰਗ ਮੀਲ ਹੈ, ਹੁਣ ਇਹ ਈਰਾਨ ਦਾ ਹੀ ਹਿੱਸਾ ਹੈ ਤੇ ਹਰਾਤ ਤੇ ਮਸ਼ਹਦ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਹਿਰ ਹਨ।[118] ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਰੂਸੀ ਤੁਰਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਹੈ, ਜੋ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿਚ ਹੈ ਤੇ ਰੂਸੀ ਸਾਇਬੇਰੀਆ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਹੈ। ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਇਕ ਪੁਰਾਣੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਨਾਮ ਖੋਕਾਨ ਹੈ ਤੇ ਇਸੇ ਨੂੰ ਫੁਰਾਸਾਨ ਭੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਮੁਗਲੀਆ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਾਬਰ ਦੀ ਜਨਮ-ਭੂਮੀ ਹੈ। ਬਾਬਰ ਇਸੇ ਥਾਂ

---

[114] ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਕੇਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 89.

[115] ਮਾਸਟਰ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਏ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਾਂ ਤੇ ਥਾਵਾਂ ਦਾ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 164.

[116] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੧੪੦.

[117] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ੧੩੭੪.

[118] ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਕੇਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 106.

ਤੋਂ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਪੁੱਜਾ ਤੇ ਇਸ ਦੇਸ ਨੂੰ ਫਤਹਿ ਕਰ ਕੇ ਹਿੰਦ ਉਪਰ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਕਾਫੀ ਹਿਸੇ ਨੂੰ ਫਤਹ ਕੀਤਾ।[119]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਬਾਬਰ ਦਾ ਭਾਰਤ ਉਤੇ ਹਮਲਾ - ਖੁਰਾਸਾਨ ਖਸਮਾਨਾ ਕੀਆ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਡਰਾਇਆ॥[120]

ਮੀਰ (ਬਾਬਰ) - ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਹਮਾਯੂੰ ਦਾ ਪਿਤਾ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਬਾਬਰ ਦਾ ਭਾਰਤ ਉਤੇ ਹਮਲਾ - ਕੋਟੀ ਹੂ ਪੀਰ ਵਰਜਿ ਰਹਾਏ ਜਾ ਮੀਰੁ ਸੁਣਿਆ ਧਾਇਆ॥[121]

4.4 ਮਿਥ-ਮੂਲਕ

ਅਜਰਾਈਲ - ਸਾਮੀ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਮੰਨੇ ਗਏ ਫਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਅਜਰਾਈਲ, ਮੌਤ ਦਾ ਫਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ 'ਮਲਕੁਤ ਮੌਤ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸਦਾ ਕੰਮ ਅੱਲਾ-ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਤੋਂ ਉਹ ਪਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਮਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਮ ਲਿਖੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਹ ਪਤੇ ਲੈ ਕੇ ਉਹ ਫੋਰਨ ਮੌਤ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਲਿਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਔਧ ਪੁਗੀ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 8 ਵਾਰ 3 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਅਜਰਾਈਲ/ਲਿ/ਲੁ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਕੋਈ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਇਸਲਾਮੀ ਮਨੌਤ ਅਨੁਸਾਰ ਮੌਤ ਦਾ ਦੇਵਤਾ - ਅਜਰਾਈਲੁ ਫਰੇਸਤਾ ਤਿਲ ਪੀੜੇ ਘਾਣੀ॥[122]

---

[119] ਮਾਸਟਰ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਏ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਾਂ ਤੇ ਥਾਵਾਂ ਦਾ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 168.

[120] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੩੬੦.

[121] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੪੧੭.

[122] ਉਹੀ, ਮ. ੪, ਪੰਨਾ ੩੧੫.

ਆਦਮ - ਸਾਮੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਮਨੁਖ ਸੀ। ਬਾਈਬਲ ਅਨੁਸਾਰ ਰਬ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਪਸਲੀ ਤੋਂ ਇਸਤਰੀ ਬਣਾਈ ਜਿਸਦਾ ਨਾਂ 'ਹਵਾ' ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਰਬ ਦੁਆਰਾ ਅਦਨ ਬਾਗ ਵਿਚੋਂ ਵਿਵਰਜਿਤ ਫਲ ਖਾਣ ਕਰਕੇ ਉਥੋਂ ਕਢ ਦਿਤਾ ਗਿਆ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਹੁਕਮ ਨਾ ਮੰਨਣਾ - ਬਾਬਾ ਆਦਮ ਕਉ ਕਿਛ ਨਦਰਿ ਦਿਖਾਈ॥ ਉਨਿ ਭੀ ਭਿਸਤਿ ਘਨੇਰੀ ਪਾਈ॥[123]

ਪੁਰਸਲਾਤੁ - ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਮਨੌਤ ਅਨੁਸਾਰ ਦੋਜ਼ਖ ਉਤੇ 'ਸਿਰਾਤ' ਨਾਮੀ ਪੁਲ ਜਿਸ ਦਾ ਪਾਰ ਕਰਨਾ ਬਯਾ ਔਖਾ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।ਪੁਰਸਿਰਾਤ ਤੋਂ ਹੀ ਬਦਲ ਕੇ 'ਪੁਰਸਲਾਤ' ਪਦ ਬਣਿਆ ਹੈ।ਇਹ ਪੁਲ ਬੜਾ ਹੀ ਬਾਰੀਕ ਤੇ ਕੰਡਿਆਲਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੁੰਨਾਤਮਾ ਸੌਖਿਆਂ ਪਾਰ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸੰਕਟਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਬਵਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਕਠਿਨ ਨਾਮ ਮਾਰਗ - ਵਾਲਹੁ ਨਿਕੀ ਪੁਰਸਲਾਤ ਕੰਨੀ ਖੜਾ ਨ ਸੁਣੀ ਆਇ॥ ਫਰੀਦਾ ਕਿੜੀ ਪਵੰਦੀਈ ਖੜਾ ਨ ਆਪੁ ਮੁਹਾਇ॥[124]

4.5 ਕਿਤਾ ਮੂਲਕ

ਅਦਲੀ - ਨਿਆਂ ਕਰਨ ਵਾਲਾ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 2 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

---

[123] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ੧੧੬੧.

[124] ਉਹੀ, ਭ. ਫਰੀ., ਪੰਨਾ ੧੩੭੭.

1. ਪਰਮਾਤਮਾ - ਅਦਲੀ ਹੋਇ ਬੈਠਾ ਪ੍ਰਭ ਆਪਿ॥[125]

ਸਈਆਦ - ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਸ਼ਿਕਾਰੀ, ਜਾਲਮ, ਜਲਾਦ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

1. ਮਨਮੁਖ ਜੀਵ - ਰੰਨਾ ਹੋਈਆ ਬੋਧੀਆ ਪੁਰਸ ਹੋਏ ਸਈਆਦ॥[126]

ਸਰਾਫ - ਰੁਪੈ ਆਦਿ ਦੀ ਪਰਖ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਰੁਪੈ ਦਾ ਅਦਲ-ਬਦਲ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਸੋਨੇ ਚਾਂਦੀ ਆਦਿ ਦਾ ਪਾਰਖੂ।[127] ਵਡਾ ਵਪਾਰੀ ਜੋ ਛੋਟਿਆਂ ਨੂੰ ਉਧਾਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਵੱਖਰ ਦੇ ਕੇ ਵਣਜ ਨੂੰ ਬਦੇਸੀਂ ਟੋਰਦਾ ਹੈ।[128]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 13 ਵਾਰ 4 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 2 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ - ਹਰਿ ਆਪੇ ਸਾਹੁ ਸਰਾਫੁ ਰਤਨੁ ਹੀਰਾ ਹਰਿ ਆਪਿ ਕੀਆ ਪਸਾਰਾ॥[129]
2. ਟਹਲ - ਮਨੁ ਤਾਰਾਜੀ ਚਿਤੁ ਤੁਲਾ ਤੇਰੀ ਸੇਵ ਸਰਾਫੁ ਕਮਾਵਾ॥[130]

ਸਾਹੁ - ਸ਼ਾਹ, ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ, ਸੁਦਾਗਰ, ਧਨੀ, ਵਪਾਰੀ, ਸੇਠ, ਹਟਵਾਣੀਆ।[131]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਲਗਪਗ 98 ਵਾਰ 3 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਸਾਹ/ਹਾ/ਹੁ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਕੋਈ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:

1. ਬਾਣੀਆ/ਏ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 3 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ - ਅਗੈ ਸਾਹੁ ਸੁਜਾਣੁ ਹੈ ਲੈਸੀ ਵਸਤੁ ਸਮਾਲਿ॥[132]

---

[125] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੧੯੯.
[126] ਉਹੀ, ਮ. ੪, ਪੰਨਾ ੧੨੪੩.
[127] ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਰਨਾ, (ਸੰਪਾ.), ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਵਿਚਲੇ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦਾ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 45.
[128] ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, (ਟੀਕਾ.), ਸੰਥਯਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ (ਭਾਗ 6), ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ, (ਸੰਪਾ.), ਪੰਨਾ 2602.
[129] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ੪, ਪੰਨਾ ੭੨੦.
[130] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੭੩੧.
[131] ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਰਨਾ, (ਸੰਪਾ.), ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੇ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦਾ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 47.
[132] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੨੨.

2. ਗੁਰਮੁਖ - ਸੇ ਧਨਵੰਤ ਸੇਈ ਸਚੁ ਸਾਹਾ॥ ਹਰਿ ਕੀ ਦਰਗਹ ਨਾਮੁ ਵਿਸਾਹਾ॥[133]

3. ਧਰਮਰਾਜ - ਦੋਜਕਿ ਪਾਏ ਸਿਰਜਣਹਾਰੇ ਲੇਖਾ ਮੰਗੈ ਬਾਣੀਆ॥[134]

ਸਾਹਨਿ - ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਦੀ ਇਸਤਰੀ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਮਾਇਆ - ਸਾਹਨਿ ਸਤੁ ਕਰੈ ਜੀਅ ਅਪਨੈ॥ਸੋ ਰਮਯੇ ਕਉ ਮਿਲੈ ਨ ਸੁਪਨੈ॥[135]

ਕਸਾਈ - ਮਾਸ ਵੇਚ ਕੇ ਗੁਜਾਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 5 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਕਸਾਈ/ਕਾਸਾਈ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 4 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

1. ਮਨਮੁਖ - ਆਤਮ ਘਾਤੀ ਹੈ ਜਗਤ ਕਸਾਈ॥[136]

2. ਕਲਯੁਗ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ - ਕਲਿ ਕਾਤੀ ਰਾਜੇ ਕਾਸਾਈ ਧਰਮੁ ਪੰਖ ਕਰਿ ਉਡਰਿਆ॥[137]

3. ਅਹੰਕਾਰੀ ਬਿਰਤੀ - ਜਗਤੁ ਪਸੂ ਅਹੰ ਕਾਲੁ ਕਸਾਈ॥[138]

4. ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ - ਆਪਸ ਕਉ ਮੁਨਿਵਰ ਕਰਿ ਥਾਪਹੁ ਕਾ ਕਹਹੁ ਕਸਾਈ॥[139]

ਕਾਜੀ – ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ। ਜੱਜ। ਕਜ਼ਾ ਕਰਨਾ=ਫੈਸਲਾ ਕਰਨਾ। ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਇਕ ਨਿਆਉਂ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਸਾਰੇ ਫੈਸਲੇ ਸ਼ਰਹ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਸ਼ਰਹ ਫਿਕਹ ਦਾ ਆਲਮ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਸ਼ਰਹ ਦੇ ਫਤਵੇ ਦਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ।[140]

---

[133] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੧੩੩੯.

[134] ਉਹੀ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੧੦੨੦.

[135] ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ੩੨੮.

[136] ਉਹੀ, ਮ. ੩, ਪੰਨਾ ੧੨੮.

[137] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੧੪੫.

[138] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੯੩੨.

[139] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ੧੧੦੩.

[140] ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, (ਟੀਕਾ.), ਸੰਥਯਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ (ਭਾਗ 1), ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ, (ਸੰਪਾ.), ਪੰਨਾ 338.

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 24 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਕਾਜੀ/ਆ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 13 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ - ਤਾ ਤੂ ਮੁਲਾ ਤਾ ਤੂ ਕਾਜੀ ਜਾਣਹਿ ਨਾਮੁ ਖੁਦਾਈ ॥[141]
2. ਨਾਮ ਦੀ ਬਰਕਤ - ਸੇਖ ਮਸਾਇਕ ਕਾਜੀ ਮੁਲਾ ਦਰਿ ਦਰਵੇਸ ਰਸੀਦ ॥[142]
3. ਨਾਮ ਵਿਹੂਣੇ ਜੀਵ - ਨਾ ਓਇ ਜੋਗੀ ਨਾ ਓਇ ਜੰਗਮ ਨਾ ਓਇ ਕਾਜੀ ਮੁੰਲਾ ॥[143]
4. ਪਰਮਾਤਮਾ - ਆਪੇ ਕਾਜੀ ਆਪੇ ਮੁਲਾ ॥[144]
5. ਸੁੰਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ - ਨਾ ਕੋ ਮੁਲਾ ਨਾ ਕੋ ਕਾਜੀ ॥[145]
6. ਭਿਖੀ ਜਾਂ ਕਰਮ-ਕਾਂਡੀ - ਕਾਜੀ ਸੇਖ ਭੇਖ ਫਕੀਰਾ ॥[146]
7. ਇਕ ਈਸ਼ਵਰਵਾਦ - ਕਾਜੀ ਸਾਹਿਬੁ ਏਕੁ ਤੋਹੀ ਮਹਿ ਤੇਰਾ ਸੋਚਿ ਬਿਚਾਰਿ ਨ ਦੇਖੈ ॥[147]
8. ਸੁਰਤ ਨੂੰ ਮਾਇਆ ਜਾਂ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਉਪਰਾਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ- ਕਾਜੀ ਸੋ ਜੋ ਉਲਟੀ ਕਰੈ ॥[148]
9. ਨਿਯਮ ਤੋਂ ਉਲਟ ਚਲਣ ਵਾਲਾ - ਕਲਿ ਕਲਵਾਲੀ ਸਰਾ ਨਿਬੇੜੀ ਕਾਜੀ ਕ੍ਰਿਸਨਾ ਹੋਆ ॥[149]
10. ਬੰਦਗੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ - ਸਚੁ ਕਮਾਵੈ ਸੋਈ ਕਾਜੀ ॥[150]
11. ਨਾਸ਼ਵਾਨ - ਕਾਜੀ ਸੇਖ ਮਸਾਇਕਾ ਸਭੇ ਉਠਿ ਜਾਸੀ ॥[151]
12. ਅੰਦਰੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਖੋਜਣ ਵਾਲਾ - ਕਾਜੀ ਸੋ ਜੁ ਕਾਇਆ ਬੀਚਾਰੈ ॥[152]

---

141 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੩੫੦.
142 ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੫੩.
143 ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੧੪੯.
144 ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੧੦੨੨.
145 ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੧੦੩੬.
146 ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੨੨੭.
147 ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ੪੮੩.
148 ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੬੬੨.
149 ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੯੦੩.
150 ਉਹੀ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੧੦੮੪.
151 ਉਹੀ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੧੧੦੦.
152 ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ੧੧੬੦.

13. ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਕਰਨ ਵਾਲਾ - ਬ੍ਰਹਮਨ ਗਿਆਸ ਕਰਹਿ ਚਉਬੀਸਾ ਕਾਜੀ ਮਹ ਰਮਜਾਨਾ ॥[153]

ਕਰਗਹ - ਕੰਘੀ, ਕਪੜਾ ਬੁਣਨ ਸਮੇਂ ਜੋ ਜੁਲਾਹਾ ਹਥ ਵਿਚ ਰਖਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 2 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਕਰਗਹ/ਕਾਰਗਹ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 2 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਜਗਤ ਦੀ ਰਚਨਾ - ਧਰਨ ਅਕਾਸਿ ਕੀ ਕਰਗਹ ਬਨਾਈ॥[154]

2. ਜਗਤ ਦਾ ਖਾਤਮਾ - ਕਹਤੁ ਕਬੀਰੁ ਕਾਰਗਹ ਤੋਰੀ॥[155]

ਤਬਲਬਾਜ - ਨਗਾਰਾ ਵਜਾਉਣ ਵਾਲਾ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਗੁਰੂ - ਫੁਰਮਾਨੀ ਹੈ ਕਾਰ ਖਸਮਿ ਪਠਾਇਆ॥ਤਬਲਬਾਜ ਬੀਚਾਰ ਸਬਦਿ ਸੁਣਾਇਆ॥[156]

ਦਲਾਲ - ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਸੌਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਦਲਾਲੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 4 ਵਾਰ 3 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਦਲਾਲ/ਲੀ/ਲੁ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 4 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਕਰਮ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ - ਵਢੀਅਹਿ ਹਥ ਦਲਾਲ ਕੇ ਮੁਸਫੀ ਏਹ ਕਰੇਇ॥[157]

2. ਪੂਰਬਲੇ ਕਰਮ - ਧਰਮੁ ਦਲਾਲੁ ਪਾਏ ਨੀਸਾਣੁ॥[158]

3. ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਉਸਤਤ - ਧਰਮ ਰਾਇ ਹੈ ਦੇਵਤਾ ਲੈ ਗਲਾ ਕਰੇ ਦਲਾਲੀ॥[159]

---

[153] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ੧੩੪੯.

[154] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀਰ, ਪੰਨਾ ੪੮੪.

[155] ਉਹੀ.

[156] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੧੪੨.

[157] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੪੭੨.

[158] ਉਹੀ, ਮ. ੩, ਪੰਨਾ ੭੮੯.

[159] ਉਹੀ, ਭ. ਬਲ. ਸਤਾ, ਪੰਨਾ ੯੬੭.

4. ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਤੀ ਖਿਚ - ਕੋਈ ਹੈ ਰੇ ਸੰਤੁ ਸਹਜ ਸੁਖ ਅੰਤਰਿ ਜਾ ਕਉ ਜਪੁ ਤਪੁ ਦੇਉ ਦਲਾਲੀ ਰੇ॥[160]

ਪੋਤਦਾਰੀ - ਖਜਾਨਚੀ ਦਾ ਕਿਤਾ। ਜੋ ਪੈਸੇ ਧੇਲੇ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ ਰਖਦਾ ਹੋਵੇ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 2 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਪੋਤਦਾਰ/ਤੇਦਾਰੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 2 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸੇਵਕ ਬਣਨਾ - ਤਿਸ ਕੀ ਕਰਿ ਪੋਤਦਾਰੀ ਫਿਰਿ ਦੂਖ ਨ ਲਾਗੈ॥[161]
2. ਮਿਹਰ ਜਾਂ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ - ਸਿਫਤਿ ਜਿਨਾ ਕਉ ਬਖਸੀਐ ਸੇਈ ਪੋਤੇਦਾਰ॥[162]

ਮੁੰਸਫ - ਨਿਆਂ ਕਰਨ ਵਾਲਾ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 2 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਮੁੰਸਫ/ਮੁਸਫੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 2 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੇ - ਨਉ ਡਾਡੀ ਦਸ ਮੁੰਸਫ ਧਾਵਹਿ ਰਈਅਤ ਬਸਨ ਨ ਦੇਹਿ॥[163]
2. ਪਰਮਾਤਮਾ - ਵਢੀਅਹਿ ਹਥਿ ਦਲਾਲ ਕੇ ਮੁਸਫੀ ਏਹ ਕਰੇਇ॥[164]

ਮੁਲਾ – ਇਸ ਅਰਬੀ ਪਦ ਦਾ ਤੁਰਕੀ ਅਪਿਭ੍ਰੰਸ਼ ਹੈ ਮੁੱਲਾਂ। ਹੁਣ ਪੰਜਾਬੀ, ਹਿੰਦੀ, ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਪਦ ਆਮ ਵਰਤੀਂਦਾ ਹੈ। ਉਚਾਰਨ ਹੈ: ਮੁੱਲਾਂ। ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਅਸਲੀ ਅਰਥ ਹੈ; ਵਿਦ੍ਵਾਨ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਦ੍ਵਾਨ। ਮਸੀਤ ਦਾ ਪੁਜਾਰੀ। ਮੱਦਰਸਾ ਪੜਾਉਣ ਵਾਲਾ।[165]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 21 ਵਾਰ 3 ਵਿਆਕਰਣਕ ਰੂਪਾਂ ਮੁੰਲਾ/ਮੁਲਾ/ਲਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 12 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ"

---

[160] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ੯੬੯.

[161] ਉਹੀ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੧੧੮੨.

[162] ਉਹੀ, ਮ. ੪, ਪੰਨਾ ੧੨੩੯.

[163] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ੭੯੩.

[164] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੪੭੨.

[165] ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, (ਟੀਕਾ.), ਸੰਥਯਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ (ਭਾਗ 1), ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ, (ਸੰਪਾ.), ਪੰਨਾ 337.

1. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਭੈ - ਮਰਣਾ ਮੁਲਾ ਮਰਣਾ ॥[166]

2. ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ - ਤਾ ਤੂ ਮੁਲਾ ਤਾ ਤੂ ਕਾਜੀ ਜਾਣਹਿ ਨਾਮੁ ਖੁਦਾਈ ॥[167]

3. ਨਾਮ ਦੀ ਬਰਕਤ - ਸੇਖ ਮਸਾਇਕ ਕਾਜੀ ਮੁਲਾ ਦਰਿ ਦਰਵੇਸ ਰਸੀਦ ॥[168]

4. ਹੁਕਮ - ਜਾ ਤੁਧੁ ਭਾਵੈ ਤਾ ਪੜਹਿ ਕਤੇਬਾ ਮੁਲਾ ਸੇਖ ਕਹਾਵਹਿ ॥[169]

5. ਨਾਮ ਵਿਹੂਣੇ ਜੀਵ - ਨਾ ਓਇ ਜੋਗੀ ਨਾ ਓਇ ਜੰਗਮ ਨਾ ਓਇ ਕਾਜੀ ਮੁੰਲਾ ॥[170]

6. ਪਰਮਾਤਮਾ - ਆਪੇ ਕਾਜੀ ਆਪੇ ਮੁਲਾ ॥[171]

7. ਸੁੰਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ - ਨਾ ਕੋ ਮੁਲਾ ਨਾ ਕੋ ਕਾਜੀ ॥[172]

8. ਵਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਸ ਕਰਨ ਵਾਲਾ - ਸੋ ਮੁਲਾ ਮਲਊਨ ਨਿਵਾਰੈ ਸੋ ਦਰਵੇਸੁ ਜਿਸੁ ਸਿਫਤਿ ਧਰਾ ॥੬॥[173]

9. ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰੋਂ ਭਾਲਣਾ - ਕਹੁ ਰੇ ਮੁਲਾਂ ਬਾਂਗ ਨਿਵਾਜ ॥[174]

10. ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਦਾ ਤਿਆਗ - ਪੰਡਿਤ ਮੁਲਾਂ ਛਾਡੇ ਦੋਊ ॥[175]

11. ਮਨ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਵਾਲਾ- ਸੋ ਮੁਲਾਂ ਜੋ ਮਨ ਸਿਉ ਲਰੈ ॥[176]

12. ਆਹਾਰ ਲਈ ਧਰਮ ਨੂੰ ਜ਼ਰੀਆ ਬਣਾਉਣਾ - ਭੁਖੇ ਮੁਲਾਂ ਘਰੇ ਮਸੀਤਿ ॥[177]

---

[166] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੨੪.
[167] ਉਹੀ.
[168] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੫੩.
[169] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੧੪੫.
[170] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੧੪੯.
[171] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੧੦੨੨.
[172] ਉਹੀ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੧੦੩੬.
[173] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ੧੦੮੪.
[174] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ੧੧੫੮.
[175] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ੧੧੫੯.
[176] ਉਹੀ.
[177] ਉਹੀ, ਮ. ੪, ਪੰਨਾ ੧੨੪੫.

ਕਾਜੀ – ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ। ਜੱਜ। ਕਜ਼ਾ ਕਰਨਾ=ਫੈਸਲਾ ਕਰਨਾ। ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਇਕ ਨਿਆਉਂ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਸਾਰੇ ਫੈਸਲੇ ਸ਼ਰਹ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਸ਼ਰਹ ਫਿਕਹ ਦਾ ਆਲਮ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਸ਼ਰਹ ਦੇ ਫਤਵੇ ਦਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ।[178]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 24 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਕਾਜੀ/ਆ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 13 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ - ਤਾ ਤੂ ਮੁਲਾ ਤਾ ਤੂ ਕਾਜੀ ਜਾਣਹਿ ਨਾਮੁ ਖੁਦਾਈ ॥[179]
2. ਨਾਮ ਦੀ ਬਰਕਤ - ਸੇਖ ਮਸਾਇਕ ਕਾਜੀ ਮੁਲਾ ਦਰਿ ਦਰਵੇਸ ਰਸੀਦ ॥[180]
3. ਨਾਮ ਵਿਹੂਣੇ ਜੀਵ - ਨਾ ਓਇ ਜੋਗੀ ਨਾ ਓਇ ਜੰਗਮ ਨਾ ਓਇ ਕਾਜੀ ਮੁੰਲਾ ॥[181]
4. ਪਰਮਾਤਮਾ - ਆਪੇ ਕਾਜੀ ਆਪੇ ਮੁਲਾ ॥[182]
5. ਸੁੰਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ - ਨਾ ਕੋ ਮੁਲਾ ਨਾ ਕੋ ਕਾਜੀ ॥[183]
6. ਭਿਖੀ ਜਾਂ ਕਰਮ-ਕਾਂਡੀ - ਕਾਜੀ ਸੇਖ ਭੇਖ ਫਕੀਰਾ ॥[184]
7. ਇਕ ਈਸ਼ਵਰਵਾਦ - ਕਾਜੀ ਸਾਹਿਬੁ ਏਕੁ ਤੋਹੀ ਮਹਿ ਤੇਰਾ ਸੋਚਿ ਬਿਚਾਰਿ ਨ ਦੇਖੈ ॥[185]
8. ਸੁਰਤ ਨੂੰ ਮਾਇਆ ਜਾਂ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਉਪਰਾਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ- ਕਾਜੀ ਸੋ ਜੋ ਉਲਟੀ ਕਰੈ ॥[186]
9. ਨਿਯਮ ਤੋਂ ਉਲਟ ਚਲਣ ਵਾਲਾ - ਕਲਿ ਕਲਵਾਲੀ ਸਰਾ ਨਿਬੇੜੀ ਕਾਜੀ ਕ੍ਰਿਸਨਾ ਹੋਆ ॥[187]
10. ਬੰਦਗੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ - ਸਚੁ ਕਮਾਵੈ ਸੋਈ ਕਾਜੀ ॥[188]

---

178 ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, (ਟੀਕਾ.), ਸੰਥਯਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ (ਭਾਗ 1), ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ, (ਸੰਪਾ.), ਪੰਨਾ 338.

179 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੨੪.

180 ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੫੩.

181 ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੧੪੯.

182 ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੧੦੨੨.

183 ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੧੦੩੬.

184 ਉਹੀ, ਮ.੧, ਪੰਨਾ ੨੨੭.

185 ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ੪੮੩.

186 ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੬੬੨.

187 ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੯੦੩.

188 ਉਹੀ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੧੦੮੪.

11. ਨਾਸ਼ਵਾਨ - ਕਾਜੀ ਸੇਖ ਮਸਾਇਕਾ ਸਭੇ ਉਠਿ ਜਾਸੀ ॥[189]

12. ਅੰਦਰੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਖੋਜਣ ਵਾਲਾ - ਕਾਜੀ ਸੋ ਜੁ ਕਾਇਆ ਬੀਚਾਰੈ ॥[190]

13. ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਕਰਨ ਵਾਲਾ - ਬ੍ਰਹਮਨ ਗਿਆਸ ਕਰਹਿ ਚਉਬੀਸਾ ਕਾਜੀ ਮਹ ਰਮਜਾਨਾ ॥[191]

4.6 ਰਾਜਨੀਤੀ ਮੂਲਕ

ਉਮਰਾਉ - ਅਮੀਰ, ਮਾਲਦਾਰ, ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਉਚ ਅਧਿਕਾਰੀ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 8 ਵਾਰ 4 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਉਮਰਾਉ/ਵ/ਹੁ/ਰੇ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 2 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ - ਸੁਲਤਾਨ ਖਾਨ ਮਲੂਕ ਉਮਰੇ ਗਏ ਕਰਿ ਕਰਿ ਕੂਚੁ॥[192]

2. ਬਖਸ਼ਿਸ਼ - ਪਾਤਿਸਾਹ ਸਾਹ ਉਮਰਾਉ ਪਤੀਆਏ॥[193]

ਅਦਲੀ - ਜਜ ਨਿਆਂ ਕਰਨ ਵਾਲਾ।ਜੋ ਦੋਸ਼ੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੁਅਰਾ ਕੀਤੇ ਗੁਨਾਹ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਸੁਣਾਵੇ ਜਾਂ ਦੇਵੇ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 2 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ - ਅਦਲੀ ਹੋਇ ਬੈਠਾ ਪ੍ਰਭੁ ਆਪਿ॥[194]

ਅਮਰੁ - ਹੁਕਮ, ਆਦੇਸ਼।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 17 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

1. ਹੁਕਮ - ਸਚੁ ਪਾਤਿਸਾਹੀ ਅਮਰੁ ਸਚ ਸਚੇ ਸਚਾ ਥਾਨੁ॥[195]

---

[189] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੧੧੦੦.

[190] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ੧੧੬੦.

[191] ਉਹੀ, ਭ, ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ੧੩੪੯.

[192] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੬੪.

[193] ਉਹੀ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੬੯੯.

[194] ਉਹੀ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੧੩੫੦.

[195] ਉਹੀ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੪੮.

ਸਰਕਾਰ - ਹਕੂਮਤ, ਰਾਜ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 7 ਵਾਰ 4 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਸਰਕਾਰ/ਰਾ/ਸਿਰਕਾਰਾ/ਰਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 2 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਧਰਮ ਰਾਜੇ ਦੀ ਹਕੂਮਤ - ਦੂਜੈ ਭਾਇ ਦੁਸਟ ਆਤਮਾ ਉਹ ਤੇਰੀ ਸਰਕਾਰ॥[196]
2. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹਕੂਮਤ - ਸਚੇ ਕੀ ਸਿਰਕਾਰ ਜੁਗੁ ਜੁਗੁ ਜਾਣੀਐ॥[197]

ਸਲਾਰ - ਫੌਜ ਦਾ ਮੁਖੀ, ਸਰਦਾਰ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 4 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 2 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

1. ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ - ਇਕਿ ਆਵਹਿ ਇਕ ਜਾਹਿ ਉਠਿ ਰਖੀਅਹਿ ਨਾਵ ਸਲਾਰ॥[198]
2. ਹੁਕਮ - ਚੀਰੀ ਜਿਸ ਕੀ ਚਲਣਾ ਮੀਰ ਮਲਕ ਸਲਾਰ॥[199]

ਸਿਕਦਾਰ - ਸੁਲਤਾਨ ਦੇ ਖਾਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ 'ਸਿਕਦਾਰ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜੋ ਵਡੀ ਜਿਮੀਦਾਰੀ ਜਾਂ ਜਗੀਰ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਿਮੀਦਾਰੀ ਵਿਚ ਕਰ ਉਗਰਾਉਣ ਦਾ ਹਕ ਸੀ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 17 ਵਾਰ 8 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਸਿਕਦਾਰ/ਰਾ/ਰਾਂ/ਰੀ/ਰੁ/ਰਹੁ/ਰੀਆ/ਰੈ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 4 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ - ਰਾਜੇ ਰਯਤਿ ਸਿਕਦਾਰ ਕੋਇ ਨ ਰਹਸੀਓ॥[200]
2. ਝੂਠ - ਲਬੁ ਪਾਪੁ ਦੁਇ ਰਾਜਾ ਮਹਤਾ ਕੂੜੁ ਹੋਆ ਸਿਕਦਾਰੁ॥[201]

---

[196] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ੩, ਪੰਨਾ ੩੮.

[197] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੧੪੮.

[198] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੧੬.

[199] ਉਹੀ, ਮ. ੪, ਪੰਨਾ ੧੨੩੬.

[200] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੧੪੧.

[201] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੪੬੮.

3. ਵਿਕਾਰ - ਏਕੁ ਕੋਟੁ ਪੰਚ ਸਿਕਦਾਰਾ ਪੰਚੇ ਮਾਗਹਿ ਹਾਲਾ॥[202]

4. ਚੌਧਰ - ਜਿਸੁ ਸਿਕਦਾਰੀ ਤਿਸਹਿ ਖੁਆਰੀ ਚਾਕਰ ਕੇਰੇ ਡਰਣਾ॥[203]

ਸੁਲਤਾਨ - ਬਾਦਸ਼ਾਹ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 20 ਵਾਰ 6 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਸੁਲਤਾਨ/ਨਾ/ਨਾਂ/ਨੁ/ਨੇ/ਸੁਲਿਤਾਨ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 6 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ - ਨਾਵ ਜਿਨਾ ਸੁਲਤਾਨ ਖਾਨ ਹੋਦੇ ਡਿਠੇ ਖੇਹ॥[204]

2. ਮਨ - ਗੁਰ ਬਿਨੁ ਕਿਨਿ ਸਮਝਾਈਐ ਮਨੁ ਰਾਜਾ ਸੁਲਤਾਨੁ॥[205]

3. ਪਰਮਾਤਮਾ - ਤੂ ਸੁਲਤਾਨੁ ਕਹਾ ਹਉ ਮੀਆ ਤੇਰੀ ਕਵਨ ਵਡਾਈ॥[206]

4. ਨਾਮ - ਨਾਉ ਤੇਰਾ ਲਸਕਰੁ ਨਾਉ ਸੁਲਤਾਨੁ॥[207]

5. ਆਤਮਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਉਚਾ - ਊਚਾ ਤੇ ਫੁਨਿ ਨੀਚੁ ਕਰਤੁ ਹੈ ਨੀਚ ਕਰੈ ਸੁਲਤਾਨੁ॥[208]

6. ਵਡਾ - ਬਿਰਹਾ ਬਿਰਹਾ ਆਖੀਐ ਬਿਰਹਾ ਤੂ ਸੁਲਤਾਨ॥[209]

ਕਾਰਕੁਨੀ - ਮੁਖਤਿਆਰੀ, ਅਹਿਲਕਾਰੀ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਨਾਮ ਦੀ ਮੁਖਤਿਆਰੀ - ਹਰਿ ਨਾਮ ਹਮਾਰਾ ਵਣਜੁ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਵਾਪਾਰੁ ਹਰਿ ਨਾਮੈ ਕੀ ਹਮ ਕੰਉ ਸਤਿਗੁਰਿ ਕਾਰਕੁਨੀ ਦੀਈ॥[210]

---

[202] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ੭੯੩.

[203] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੯੦੨.

[204] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੧੬.

[205] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੬੧.

[206] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੭੯੫.

[207] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੧੩੨੭.

[208] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੧੩੨੯.

[209] ਉਹੀ, ਭ. ਫਰੀ., ਪੰਨਾ ੧੩੭੯.

[210] ਉਹੀ, ਮ. ੪, ਪੰਨਾ ੫੯੩.

ਖਵਾਸ - ਸ਼ਾਹੀ ਨੌਕਰ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 4 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਖਵਾਸ/ਸਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 2 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਨਾਸ਼ਵਾਨ - ਲਸਕਰ ਨੇਬ ਖਵਾਸ ਸਭ ਤਿਆਗੇ ਜਮ ਪੁਰਿ ਊਠਿ ਸਿਧਾਸ॥[211]
2. ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੇ - ਨੇਬ ਖਵਾਸ ਭਲਾ ਦਰਵਾਜਾ॥[212]

ਖਾਨ - ਪਠਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੀ ਉਪਾਧੀ, ਅਮੀਰ, ਸਰਦਾਰ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 13 ਵਾਰ 3 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਖਾਨ/ਨਾਂ/ਨੁ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 4 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ - ਸੁਲਤਾਨ ਖਾਨ ਮਲੂਕ ਉਮਰੇ ਗਏ ਕਰਿ ਕਰਿ ਕੂਚ॥[213]
2. ਪਰਮਾਤਮਾ - ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਸਾਹਿਬ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਖਾਨ॥[214]
3. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ - ਜਾ ਕੈ ਵਸਿ ਖਾਨ ਸੁਲਤਾਨ॥[215]
4. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਰਚਨਾ - ਜਿਤਨੇ ਪਾਤਿਸਾਹ ਸਾਹ ਰਾਜੇ ਖਾਨ ਉਮਰਾਵ ਹਹਿ ਤਿਤਨੇ ਸਭਿ ਹਰਿ ਕੇ ਕੀਏ॥[216]

ਤਖਤ - ਰਾਜ ਸਿੰਘਾਸਨ। ਉਹ ਸਥਾਨ ਜਿਥੇ ਸ਼ਾਸ਼ਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸ਼ਾਸ਼ਕ ਜਾਂ ਰਾਜਾ ਬੈਠਦਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਸਭ ਉਸ ਤੋਂ ਨੀਵੇਂ ਥਾਂ ਬੈਠਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 60 ਵਾਰ 4 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:

1. ਬੈਹਣਾ

---

[211] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੪੯੬.
[212] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੧੦੩੭.
[213] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੬੪.
[214] ਉਹੀ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੧੯੧.
[215] ਉਹੀ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੧੯੨.
[216] ਉਹੀ, ਮ. ੪, ਪੰਨਾ ੮੫੧.

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 6 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ -ਸਚ ਹੁਕਮ ਤੁਮਾਰਾ ਤਖਤਿ ਨਿਵਾਸੀ॥[217]

2. ਮਾਇਆ ਰੂਪ - ਅਨਿਕ ਲੀਲਾ ਰਾਜ ਰਸ ਰੂਪੰ ਛਤ੍ਰ ਚਮਰ ਤਖਤ ਆਸਨੰ॥[218]

3. ਹੁਕਮ - ਭਾਣੈ ਤਖਤਿ ਵਡਾਈਆ ਭਾਣੈ ਭੀਖ ਉਦਾਸਿ ਜੀਉ॥[219]

4. ਹਿਰਦਾ - ਸਾਚੇ ਸਾਚੈ ਤਖਤਿ ਵਡਾਈ ਹਉਮੈ ਗਣਤ ਗਵਾਈ ਹੇ॥[220]

5. ਵਿਸਮਾਦੀ ਅਵਸਥਾ - ਤਾਰ ਘੋਰ ਬਾਜਿੰਤ੍ਰ ਤਹ ਸਾਚਿ ਤਖਤਿ ਸੁਲਤਾਨੁ॥[221]

6. ਗੁਰਿਆਈ - ਬਿਦ੍ਮਾਨ ਗੁਰਿ ਆਪਿ ਥਪ੍ਉ ਥਿਰੁ ਸਾਚਉ ਤਖਤੁ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸੈ॥[222]

ਦਰਬਾਰ - ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸਭਾ, ਕਚਹਿਰੀ, ਰਾਜ-ਸਭਾ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 378 ਵਾਰ 10 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਦਰਬਾਰ/ਰਨ/ਰਾ/ਰਿ/ਰੁ/ਦਰਵਾਰ/ਰਾ/ਰਿ/ਰੁ/ਰੇ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:

1. ਦੀਬਾਣ/ਇ/ਈ/ਨੁ/ਣੋ/ਦੀਬਾਨ/ਨਿ/ਦੀਵਾਨ/ਨਿ

2. ਦਰਗਹ/ਹਿ/ਗਾਹ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 2 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਦਰਗਾਹ - ਫੇਰਿ ਕਿ ਅਗੈ ਰਖੀਐ ਜਿਤੁ ਦਿਸੈ ਦਰਬਾਰੁ॥[223]

2. ਕਚਹਿਰੀ - ਇਕਿ ਉਪਾਏ ਮੰਗਤੇ ਇਕਨਾ ਵਡੇ ਦਰਬਾਰ॥[224]

ਦਰਬਾਰੀ - ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਬੈਠਣ ਵਾਲੇ।

---

[217] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੫੬੨.

[218] ਉਹੀ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੭੦੭.

[219] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੭੬੨.

[220] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੧੦੨੩.

[221] ਉਹੀ, ਮ. ੧. ਪੰਨਾ ੧੨੯੧.

[222] ਉਹੀ, ਭ. ਮਥੁ., ਪੰਨਾ ੧੪੦੪.

[223] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੨੨.

[224] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੧੬.

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 3 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਦਰਬਾਰੀ/ਦਰਵਾਰੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 3 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਮਾਇਆ - ਇਹ ਆਮਰਿ ਹਮ ਗੁਰਿ ਕੀਏ ਦਰਬਾਰੀ॥[225]
2. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਰਚਨਾ - ਇਕ ਉਪਾਏ ਵਡ ਦਰਬਾਰੀ॥[226]
3. ਜਮ - ਪੰਚ ਕ੍ਰਿਸਾਨਵਾ ਭਾਗਿ ਗਏ ਲੈ ਬਾਧਿਓ ਜੀਉ ਦਰਬਾਰੀ॥[227]

ਨੇਬ - ਚੋਬਦਾਰ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 6 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 3 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਕਾਮ - ਕਾਮੁ ਨੇਬੁ ਸਦਿ ਪੁਛੀਐ ਬਹਿ ਬਹਿ ਕਰੇ ਬੀਚਾਰੁ॥[228]
2. ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ - ਲਸਕਰ ਨੇਬ ਖਵਾਸ ਸਭ ਤਿਆਗੇ ਜਮਪੁਰਿ ਊਠਿ ਸਿਧਾਸ॥[229]
3. ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੇ - ਨੇਬ ਖਵਾਸ ਭਲਾ ਦਰਵਾਜਾ॥[230]

ਪਾਤਿਸਾਹੁ - ਤਖਤ ਦਾ ਮਾਲਕ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 93 ਵਾਰ 10 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਪਤਿਸਾਹਿਬੁ/ਸਾਹੀ/ਆ/ਪਾਤ/ਸਾਹ/ਹਾ/ਹਿ/ਬੁ/ਸਾਹੀ/ਹੀਆ/ਸਾਹੁ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ ਰੂਪ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:

1. ਬਾਦਿਸਾਹ/ਹਾ/ਹੀਆ/ਹੁ
2. ਮਲੂਕ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 4 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

---

225 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੩੭੧.

226 ਉਹੀ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੧੦੭੬.

227 ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ੧੧੦੮.

228 ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੪੬੯.

229 ਉਹੀ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੪੯੬.

230 ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੧੦੩੭.

1. ਪਰਮਾਤਮਾ - ਸੋ ਪਾਤਿਸਾਹੁ ਸਾਹਾ ਪਾਤਿਸਾਹਿਬੁ ਨਾਨਕ ਰਹਣੁ ਰਜਾਈ॥[231]

2. ਬਖਸ਼ਿਸ਼ - ਲਖ ਖੁਸੀਆ ਪਾਤਸਾਹੀਆ ਜੇ ਸਤਿਗੁਰੁ ਨਦਰਿ ਕਰੇਇ॥[232]

3. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਰਚਨਾ - ਜਿਤਨੇ ਪਾਤਿਸਾਹ ਸਾਹ ਰਾਜੇ ਖਾਨ ਉਮਰਾਵ ਹਹਿ ਤਿਤਨੇ ਸਭਿ ਹਰਿ ਕੇ ਕੀਏ॥[233]

4. ਨਾਸ਼ਵਾਨ - ਜਿਤਨੇ ਸਾਹ ਪਾਤਿਸਾਹ ਉਮਰਾਵ ਸਿਕਦਾਰ ਚਉਧਰੀ ਸਭਿ ਮਿਥਿਆ ਝੂਠੁ ਭਾਉ ਦੂਜਾ ਜਾਣੁ॥[234]

ਮੁੰਸਫ - ਇਨਸਾਫ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਜ਼ਮੀਨ ਮਿਣ ਕੇ ਮਾਲੀਆ ਲਾਉਣ ਵਾਲਾ ਅਫਸਰ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੇ - ਨਉ ਡਾਡੀ ਦਸ ਮੁੰਸਫ ਧਾਵਹਿ ਰਈਅਤ ਬਸਨ ਨ ਦੇਹੀ॥[235]

ਰਈਅਤਿ - ਪਰਜਾ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 10 ਵਾਰ 2 ਹੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਰਯਤਿ/ਰਈਅਤਿ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:

1. ਪਰਜਾ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 3 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਮਨੁਖਾ ਸਰੀਰ - ਨਉ ਡਾਡੀ ਦਸ ਮੁੰਸਫ ਧਾਵਹਿ ਰਈਅਤ ਬਸਨ ਨ ਦੇਹੀ॥[236]
2. ਸੁੰਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ - ਰਈਅਤਿ ਰਾਉ ਨ ਹਉਮੈ ਦੁਨੀਆ ਨਾ ਕੋ ਕਹਣੁ ਕਹਾਇਦਾ॥[237]
3. ਜੀਵ - ਅੰਧੀ ਰਯਤਿ ਗਿਆਨ ਵਿਹੂਣੀ ਭਾਹਿ ਭਰੇ ਮੁਰਦਾਰੁ॥[238]

---

[231] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੬,

[232] ਉਹੀ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੪੪.

[233] ਉਹੀ, ਮ. ੪, ਪੰਨਾ ੮੫੧.

[234] ਉਹੀ, ਮ. ੪, ਪੰਨਾ ੮੬੧.

[235] ਉਹੀ, ਭ, ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ੭੯੩.

[236] ਉਹੀ, ਭ, ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ੭੯੩.

[237] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੧੦੩੬.

ਵਜੀਰ - ਮੰਤਰੀ, ਸਲਾਹਕਾਰ, ਜੋ ਰਾਜੇ ਸਲਾਹਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਰਾਜ ਭਾਗ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਅਕਸਰ ਰਾਜਾ ਆਪਣੇ ਵਜੀਰ ਦੀ ਸਲਾਹ ਲਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 5 ਵਾਰ 4 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਵਜੀਰ/ਰਾ/ਰੁ/ਰਟਿਆ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਦ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 2 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ

1. ਪਰਮਾਤਮਾ - ਆਪੇ ਸਾਹਿਬੁ ਆਪਿ ਵਜੀਰ॥[239]
2. ਸੰਤ-ਜਨ - ਸਰਣਿ ਪਰਿਓ ਠਾਕੁਰ ਵਜੀਰਾ॥[240]
3. ਸਲਾਹਕਾਰ - ਧਰਤੀ ਪਾਤਾਲੀ ਆਕਾਸੀ ਇਕਿ ਦਰਿ ਰਹਨਿ ਵਜੀਰ॥[241]

ਫੁਟਕਲ (ਪਸ਼ੂ ਪੰਛੀ-ਮੂਲਕ)

ਚਰਗ - ਚਰਗ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਚਰ+ਗ ਦਾ ਸਮਾਸ ਹੈ।'ਚਰ' ਤੋਂ ਭਾਵ ਵਿਚਰਣਾ ਅਤੇ 'ਗ' ਤੋਂ ਭਾਵ ਆਕਾਸ਼ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਰਗ ਤੋਂ ਮੁਰਾਦ ਉਸ ਪੰਛੀ ਤੋਂ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਉਚੇ ਅਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਉਡਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਹੁਕਮ **-** ਸੀਹਾ ਬਾਜਾ ਚਰਗਾ ਕੁਹੀਆ ਏਨਾ ਖਵਾਲੇ ਘਾਹ ॥[242]

ਬਾਜ - ਇਹ ਤਾਕਤਵਰ ਪੰਛੀ ਹੈ ਜੋ ਝਪਟਾ ਮਾਰ ਕੇ ਹਮਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕੀੜੇ ਮਕੌੜਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਖੁਰਾਕ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।ਇਹ ਕਾਲੇ ਤੇ ਚੂਹੇ ਰੰਗ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਾਹੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪੰਛੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 3 ਵਾਰ 1 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:

---

[238] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੪੬੯.

[239] ਉਹੀ, ਮ. ੩, ਪੰਨਾ ੧੫੯.

[240] ਉਹੀ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੨੧੨.

[241] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੧੨੯੯.

[242] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੧੪੪.

1. ਸੀਚਾਨੇ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 3 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਜਮਦੂਤ - ਕੇਲ ਕਰੇਦੇ ਹੰਝ ਨੋ ਅਚਿੰਤੇ ਬਾਜ ਪਏ ॥[243]

2. ਹੁਕਮ - ਸੀਹਾ ਬਾਜਾ ਚਰਗਾ ਕੁਹੀਆ ਏਨਾ ਖਵਾਲੇ ਘਾਹ ॥[244]

3. ਅਹੰਕਾਰੀ ਬਿਰਤੀ - ਹਰਣਾਂ ਬਾਜਾਂ ਤੈ ਸਿਕਦਾਰਾਂ ਏਨ੍ਹਾ ਪੜ੍ਹਿਆ ਨਾਉ ॥[245]

---

[243] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਫਰੀ., ਪੰਨਾ ੧੩੮੩.

[244] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੧੪੪.

[245] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੧੨੮੮.

1. ਪਸ਼ੂ-ਪੰਛੀ ਮੂਲਕ

ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੇ ਸਾਰੇ ਮਹਾਨ ਪੁਰਸ਼ ਚਿੰਤਕ-ਕਵੀ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਸਮਾਦ ਵਿਚ ਇਲਾਹੀ ਕੀਰਤਨ, ਰਾਗ, ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਬੋਲਦੇ ਸਨ। ਚਿੰਤਨ, ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਨੇਹੇ ਦੇ ਮੂਲ ਪੱਖ ਸਨ। ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਨਿਰਗੁਣਵਾਦੀ ਸਨ ਪਰ ਪ੍ਰਭੂ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਸਰਗੁਣਵਾਦੀ ਨਾਮ ਵੀ ਵਰਤੇ। ਕਰਤੇ ਨੂੰ ਉਹਦੀ ਕਿਰਤ ਵਿਚੋਂ ਲੱਭਣ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਚੌਹਾਂ ਖਾਣੀਆਂ (ਅੰਡਜ, ਜੇਰਜ, ਸੇਤਜ, ਉਤਭੁਜ), ਜੋ ਜੀਵ-ਜੰਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪੌਦਿਆਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨ-ਕਿਰਿਆ ਦੀਆਂ ਸੂਚਕ ਹਨ, 'ਚੋਂ ਅਲੰਕਾਰਾਂ, ਰੂਪਕਾਂ, ਉਪਮਾਵਾਂ, ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ, ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਧਿਅਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤ ਕੇ ਆਪਣੇ ਇਲਾਹੀ ਸੁਨੇਹੇ ਨੂੰ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਣ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦਾ ਸਫਲ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।[1] ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਸ਼ੂ-ਪੰਛੀਆਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

ਊਠਿ - ਊਂਠ ਇਕ ਉੱਚੇ ਕੱਦ ਵਾਲਾ, ਲੰਮੀ ਧੌਣ ਵਾਲਾ, ਲੰਮੀਆਂ ਟੰਗਾਂ ਵਾਲਾ, ਪਿੱਠ ਤੇ ਘੂਆਂਟ, ਗੋਲ ਚਪਟੇ ਪੈਰਾਂ ਵਾਲਾ ਪਾਲਤੂ ਪਸ਼ੂ ਹੈ ਜੋ ਥਲਾਂ ਵਿਚ ਭਾਰ ਢੋਣ, ਸਵਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਮਾਰੂਥਲ ਦਾ ਜਹਾਜ਼ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਊਂਠ ਦੀ ਉਮਰ ਬੜੀ ਲੰਮੇਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅੰਦਾਜ਼ਨ 40/50 ਸਾਲ। ਇਹ ਇਕ ਵਾਰ 100/150 ਲਿਟਰ ਤੱਕ ਪਾਣੀ ਪੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਊਂਠ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।[2]

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 26 ਵਾਰ 3 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਕਰਹਲਾ/ਲੁ/ਲੇ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤੇ ਹਨ:

1. ਉਸ਼ਟ
2. ਊਠ
3. ਸਾਂਡੀ

---

[1] ਡਾ. ਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਜੀਵ-ਜੰਤੂ ਅਤੇ ਪੌਦਿਆਂ ਦਾ ਚਿੱਤ੍ਰਣ, ਪੰਨਾ 64.

[2] ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ, (ਸੰਪਾ.), ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਗਿਆਨਕ – ਵਿਸ਼ਾ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 68.

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 4 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ ਯਾਦ ਕਰਨਾ - ਮਨ ਕਰਹਲਾ ਸਤਿਗੁਰੁ ਪੁਰਖੁ ਧਿਆਇ ॥[3]

2. ਅਹੰਕਾਰ ਵਸ ਹੋਣਾ - ਮਨ ਕਰਹਲਾ ਅਤਿ ਨਿਰਮਲਾ ਮਲੁ ਲਾਗੀ ਹਉਮੈ ਆਇ ॥[4]

3. ਪਾਖੰਡ ਤੇ ਲਾਲਚ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ - ਮਨ ਕਰਹਲਾ ਤੂੰ ਮੀਤੁ ਮੇਰਾ ਪਾਖੰਡੁ ਲੋਭੁ ਤਜਾਇ॥[5]

4. ਮਾਇਆ ਕਾਰਨ ਦੁਖ ਭੋਗਣਾ - ਮਨ ਕਰਹਲਾ ਵੀਚਾਰੀਆ ਮਨਮੁਖ ਫਾਥਿਆ ਮਹਾ ਜਾਲਿ ॥[6]

ਅਕਤਿਡਾ - ਅਕ ਉਪਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਇਕ ਤਿਡਾ। ਇਸ ਦਾ ਰੰਗ ਹਰਾ ਤੇ ਪੀਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਿਥ ਅਤੇ ਵਹਿਮਾਂ-ਭਰਮਾਂ ਨਾਲ ਟਿਡਿਆਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਬੜਾ ਮਹਤਵਪੂਰਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਚੰਗੀ ਕਿਸਮਤ ਅਤੇ ਸਿਆਣਪ ਦੀ ਸੂਚਕ ਹੈ।ਟਿਡੇ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨੂੰ ਸਦਾ ਦੇਣ ਬਰਾਬਰ ਹੈ।ਇਕ ਵਡਾ ਤਲਿਆ ਹੋਇਆ ਭੁਰੇ ਰੰਗ ਦਾ ਟਿਡਾ ਬੋਧੀ ਧਾਰਮਿਕ ਗੁਰੂ ਲਈ ਬੜੀ ਵਧੀਆ ਡਿਸ਼ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।ਟਿਡਿਆਂ ਨੂੰ ਗਣਿਆਂ ਪਿੰਜਰਿਆਂ ਵਿਚ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।ਚੀਨ ਵਿਚ ਟਿਡਿਆਂ ਦਾ ਘੋਲ, ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਤਕ, ਇਕ ਬੜੀ ਮਹਤਵਪੂਰਨ ਖੇਡ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 2 ਵਾਰ 1 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:

1. ਟੀਡ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਿਤੋਂ 1 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਬਰਕਤ - ਅਕ ਸਿਉ ਪ੍ਰੀਤ ਕਰੇ ਅਕ ਤਿਡਾ ਅਕ ਡਲੀ ਬਹਿ ਖਾਇ॥ ਖਸਮੈ ਭਾਵੈ ਓਹੋ ਚੰਗਾ ਜਿ ਕਰੇ ਖੁਦਾਇ ਖੁਦਾਇ॥[7]

---

[3] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ੪, ਪੰਨਾ ੨੩੪.

[4] ਉਹੀ.

[5] ਉਹੀ.

[6] ਉਹੀ.

[7] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੧੨੮੬.

ਅਠੂਹਿਆ - ਬਿੱਛੂ ਨੂੰ ਬਿਛੂਆ ਜਾਂ ਠੂਹਾਂ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਜ਼ਹਿਰੀਲਾ ਕੀੜਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅੱਠ ਪੈਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੰਦਾਂ ਤੋਂ ਜ਼ਹਿਰੀਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਮਨਮੁਖ - ਮੰਤ੍ਰੀ ਹੋਇ ਅਠੂਹਿਆ ਨਾਗੀ ਲਗੈ ਜਾਇ॥ ਆਪਣ ਹਥੀ ਆਪਣੈ ਦੇ ਕੂਚਾ ਆਪੇ ਲਾਇ॥[8]

ਇਲ - ਇਕ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਪੰਛੀ ਜੋ ਉਚਾ ਉਡਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਸ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਚੀਲ, ਚਾਂਡਵਾ ਵੀ ਆਖਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਵਿਕਾਰੀ ਮਨ - ਜਿਥੈ ਡਿਠਾ ਮਿਰਤਕੋ ਇਲ ਬਹਿਠੀ ਆਇ ॥[9]

ਸਸੈ - ਸਹਾ, ਇਕ ਚੌਪਾਇਆ ਜਾਨਵਰ ਜੋ ਬਹੁਤ ਹੀ ਫੁਰਤੀਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਮਾਸ ਨੂੰ ਭੋਜਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ **1** ਵਾਰ **1** ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ **1** ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ**:**

1. ਡਰ ਵਾਲੀ ਬਿਰਤੀ **-** ਰੂਪ ਕੰਨਿਆ ਸੁੰਦਰਿ ਬੇਧੀ ਸਸੈ ਸਿੰਘ ਗੁਨ ਗਾਏ ॥[10]

ਸਿਆਲੁ - ਗਿਦੜ, ਇਹ ਕੁਤੇ ਦੀ ਜਾਤੀ ਦਾ ਜਾਨਵਰ ਹੈ ਜੋ ਬੀਅਬਾਂ ਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮ ਅਤੇ ਰਾਤਾਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਡਰਪੋਕ ਜਾਨਵਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ੪ ਵਾਰ 1 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤੇ ਹਨ:

---

[8] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ੧,ਪੰਨਾ ੧੪੮.

[9] ਉਹੀ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੩੨੨.

[10] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ੪੨੨.

1. ਸਿਆਲ

2. ਜੰਬੁਕੁ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ **2** ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਆਲਸੀ ਸੁਭਾਅ **-** ਕਾਢਿ ਦੇਇ ਸਿਆਲ ਬਪੁਰੇ ਕਉ ਤਾ ਕੀ ਓਟ ਟਿਕਾਵਸਿ ਰੇ **॥**[11]

2. ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸਤ **-** ਸੁਆਨ ਸਿਆਲ ਮਾਇਆ ਮਹਿ ਰਾਤਾ **॥**[12]

ਸਿੰਘ - ਸ਼ੇਰ, ਇਕ ਮਾਸਾਹਾਰੀ ਜਾਨਵਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਤਾਕਤਵਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਜੰਗਲ ਦਾ ਰਾਜਾ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ**।**

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 23 ਵਾਰ 4 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਸਿੰਘ/ਘੁ/ਚ/ਘਾਤਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ**।** ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤੇ ਹਨ:

1. ਸਾਰਦੂਲ

2. ਸੀਹਾ

3. ਕੇਹਰ

4. ਬਾਘ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 3 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਮਨਮੁਖ ਤੇ ਗੁਰਮੁਖ ਦਾ ਸਾਥ **-** ਗਊ ਚਰਿ ਸਿੰਘ ਪਾਛੈ ਪਾਵੈ**॥**[13]

2. ਅੰਹਕਾਰੀ ਸੁਭਾਅ **-** ਬਕਰੀ ਸਿੰਘੁ ਇਕਤੈ ਥਾਇ ਰਾਖੇ ਮਨ ਹਰਿ ਜਪਿ ਭ੍ਰਮੁ ਭਉ ਦੂਰਿ ਕੀਜੈ**॥**[14]

3. ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਚਿਆ ਹੋਇਆ ਮਨ **-** ਗਊ ਕਉ ਚਾਰੇ ਸਾਰਦੂਲੁ**॥**[15]

---

[11] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੧੦੦੦.

[12] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ੧੧੬੦.

[13] ਉਹੀ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੧੯੮.

[14] ਉਹੀ, ਮ. ੪, ਪੰਨਾ ੭੩੫.

[15] ਉਹੀ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੮੯੮.

ਸੂਅਟਾ - ਤੋਤਾ, ਛੋਟਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਤੋਤਾ, ਇਕ ਹਰੇ ਰੰਗ ਦਾ ਪੰਛੀ ਇਸ ਦੀ ਚੁੰਝ ਛੋਟੀ ਖੜੀ ਅਤੇ ਤਾਕਤਵਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਚੁੰਝ ਅਗੇ ਕੁੰਡੀ ਜਿਹੀ ਬਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 12 ਵਾਰ 3 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਸੂਆ/ਅਟਾ/ਹਟੂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤੇ ਹਨ:

1. ਤੋਤ
2. ਮੈਜਨ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ **1** ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਲਾਲਚ ਦੀ ਬਿਰਤੀ **-** ਝੂਠੀ ਮਾਇਆ ਆਪੁ ਬੰਧਾਇਆ ਜਿਉ ਨਲਨੀ ਭ੍ਰਮਿ ਸੂਆ ॥[16]

ਸੂਅਰ - ਇਹ ਚਾਰ ਲੱਤਾਂ ਵਾਲਾ ਜਾਨਵਰ ਹੈ ਜੋ ਚਿਕੜ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਲਈ ਸੂਰ ਦਾ ਮਾਸ ਖਾਣਾ ਵਰਜਿਤ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 11 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਸੂਅਰ/ਕਰ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

1. ਸੂਅਰ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 5 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਜੂਨੀ - ਕਈ ਕੋਟਿ ਭੂਤ ਪ੍ਰੇਤ ਸੂਕਰ ਮ੍ਰਿਗਾਚ ॥[17]
2. ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਬੇਮੁਖ ਜੀਵ - ਸੇ ਕੂਕਰ ਸੂਕਰ ਗਰਧਭ ਪਵਹਿ ਗਰਭ ਜੋਨੀ ਦਯਿ ਮਾਰੇ ਮਹਾ ਹਤਿਆਰੇ॥[18]
3. ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਅਧੀਨ ਜੀਵ - ਸੂਕਰ ਜੋਨਿ ਵਲਿ ਵਲਿ ਅਉਤਰੈ ॥[19]
4. ਝੂਠ ਬੋਲਣ ਬਾਲੇ - ਕੂਕਰ ਸੂਕਰ ਕਹੀਅਹਿ ਕੂੜਿਆਰਾ ॥[20]

---

[16] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ੬੫੪.

[17] ਉਹੀ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੨੭੬.

[18] ਉਹੀ, ਮ. ੪, ਪੰਨਾ ੪੯੩.

[19] ਉਹੀ, ਭ. ਤ੍ਰਿਲੋ., ਪੰਨਾ ੧੦੨੯.

[20] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੧੦੨੯.

5. ਨਾਸ਼ਵਾਨ - ਸੁਆਨ ਸੂਕਰ ਬਾਇਸ ਜਿਵੈ ਭਟਕਤੁ ਚਾਲਿਓ ਊਠਿ ॥[21]

ਹੰਸ - ਬਤਖ ਦੀ ਜਾਤੀ ਦਾ ਇਕ ਪੰਛੀ ਜੋ ਨਿਮਰਤਾ ਤੇ ਬਿਬੇਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪੈਰ ਚਿਟੇ ਅਤੇ ਚੁੰਜ ਲਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਚੁੰਜ ਵਿਚ ਖਟਾਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੁੱਧ ਵਿਚ ਪਾਇਆਂ ਪਾਣੀ ਅਲਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 77 ਵਾਰ 3 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਹੰਸ/ਸਾ/ਸਿ/ਸੁ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤੇ ਹਨ:

1. ਪਰਮਹੰਸ
2. ਵਡਹੰਸ
3. ਮਰਾਲ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 8 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ - ਪ੍ਰਣਵੈ ਨਾਨਕੁ ਬੇਨਤੀ ਤੂ ਸਰਵਰੁ ਤੂ ਹੰਸੁ ॥[22]
2. ਬੁਢਾਪੇ ਦੀ ਹਾਲਤ - ਤੀਜੈ ਪਹਰੈ ਰੈਣਿ ਕੈ ਵਣਜਾਰਿਆ ਮਿਤ੍ਰਾ ਸਰਿ ਹੰਸ ਉਲਥੜੇ ਆਇ ॥[23]
3. ਬਖਸ਼ਿਸ਼ - ਕਿਆ ਹੰਸੁ ਕਿਆ ਬਗੁਲਾ ਜਾ ਕਉ ਨਦਰਿ ਕਰੇਇ ॥[24]
4. ਮਨਮੁਖ ਤੋਂ ਗੁਰਮੁਖ ਬਣਨਾ - ਜੋ ਤਿਸੁ ਭਾਵੈ ਨਾਨਕਾ ਕਾਗਹੁ ਹੰਸੁ ਕਰੇਇ ॥[25]
5. ਜੀਵਾਤਮਾ - ਕਾਇਆ ਹੰਸਿ ਸੰਜੋਗੁ ਮੇਲਿ ਮਿਲਾਇਆ ॥[26]
6. ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ - ਹੰਸ ਸਿ ਹੰਸਾ ਬਗ ਸਿ ਬਗਾ ਘਟ ਘਟ ਕਰੇ ਬੀਚਾਰੁ ਜੀਉ ॥[27]

---

[21] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ੧੧੦੫.
[22] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੨੩.
[23] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੭੫.
[24] ਉਹੀ, ਮ. ੪, ਪੰਨਾ ੯੧.
[25] ਉਹੀ, ਮ. ੪, ਪੰਨਾ ੯੧.
[26] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੧੩੯.
[27] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੪੩੮.

7. ਭੇਖੀ ਮਨੁਖ - ਨਾਨਕ ਹੰਸਾ ਆਦਮੀ ਬਧੇ ਜਮ ਪੁਰਿ ਜਾਹਿ ॥[28]

8. ਜੀਵ ਰੂਪੀ ਹੰਸ - ਸਿਫਤਿ ਸਲਾਹਣੁ ਛਡਿ ਕੈ ਕਰੰਗੀ ਲਗਾ ਹੰਸੁ ॥[29]

ਹਸਤੀ - ਹਾਥੀ, ਇਕ ਵਡੇ ਕੱਦ ਦਾ ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰ, ਜਿਸਦੇ ਅਗੇ ਸੁੰਡ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਸਵਾਰੀ ਅਤੇ ਲੜਾਈ ਵੇਲੇ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 91 ਵਾਰ 3 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਹਸਤ/ਤੀ/ਤੀਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤੇ ਹਨ:

1. ਹਾਥੀ
2. ਕੁੰਚਰ
3. ਕੁਵਲੀਆਪੀੜ
4. ਗਜ/ਇੰਦਰ/ਗੈਵਰ
5. ਨਾਗਹ
6. ਫੀਲ
7. ਮੈਗਲ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 7 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਆਤਮ ਸਪਰਪਣ - ਹਸਤੀ ਸਿਰਿ ਜਿਉ ਅੰਕਸੁ ਹੈ ਅਹਰਣਿ ਜਿਉ ਸਿਰੁ ਦੇਇ ॥[30]
2. ਸੁਖ - ਹਸਤੀ ਰਥ ਅਸੁ ਅਸਵਾਰੀ ॥[31]
3. ਅਹੰਕਾਰ - ਐਸੀ ਭਗਤਿ ਗੋਵਿੰਦ ਕੀ ਕੀਟਿ ਹਸਤੀ ਜੀਤਾ ॥[32]
4. ਵਡਿਆਈ ਦਿਵਾਉਣੀ - ਕੀਰੀ ਤੇ ਹਸਤੀ ਕਰੈ ਟੂਟਾ ਲੇ ਗਾਢੈ ॥[33]

---

[28] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੪੭੨.
[29] ਉਹੀ, ਮ. ੩, ਪੰਨਾ ੭੯੦.
[30] ਉਹੀ, ਮ. ੪, ਪੰਨਾ ੬੪੭.
[31] ਉਹੀ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੬੮੪.
[32] ਉਹੀ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੮੦੯.
[33] ਉਹੀ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੮੧੬.

5. ਜਾਨਵਰ - ਕਾਜੀ ਬਕਿਬੋ ਹਸਤੀ ਤੋਰੁ ॥[34]

6. ਪਰਮਾਤਮਾ - ਕਰ ਧਰੇ ਚਕ੍ਰ ਬੈਕੁੰਠ ਤੇ ਆਏ ਗਜ ਹਸਤੀ ਕੇ ਪ੍ਰਾਨ ਉਧਾਰੀਅਲੇ ॥[35]

7. ਦੁਨਿਆਵੀ ਸੁਖ - ਹਸਤੀ ਦੇਖਿ ਭਰਮ ਤੇ ਭੂਲਾ ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨੁ ਨ ਜਾਨਿਆ ॥[36]

ਕਛੂਆ - ਕਛੂਕੁਮਾ, ਇਕ ਜਾਨਵਰ, ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸਦੀ ਆਯੂ 150-170 ਸਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀਆਂ 50 ਜਾਤੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹਨ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 8 ਵਾਰ 5 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਕਛੂ/ਆ/ਕੁੰਮੀ/ ਕੂਰਮਾ/ਮੁ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਨਹਂ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 4 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਮਨ **-** ਘਰਿ ਘਰਿ ਮੁਸਰੀ ਮੰਗਲੁ ਗਾਵਹਿ ਕਛੂਆ ਸੰਖੁ ਬਜਾਵੈ ॥[37]

2. ਅਗਿਆਨਤਾ ਦਾ ਨਾਸ਼ **-** ਕਛੂਆ ਕਹੈ ਅੰਗਾਰ ਭਿ ਲੋਰਉ ਲੂਕੀ ਸਬਦੁ ਸੁਨਾਇਆ ॥[38]

3. ਹੁਕਮ **-** ਮਛ ਕਛ ਕੂਰਮੁ ਆਗਿਆ ਅਉਤਰਾਸੀ ॥[39]

4. ਪਾਲਣਹਾਰ ਪ੍ਰਭੂ **-** ਕੁੰਮੀ ਜਲ ਮਾਹਿ ਤਨ ਤਿਸੁ ਬਾਹਰਿ ਪੰਖ ਖੀਰੁ ਤਿਨ ਨਾਹੀ ॥[40]

ਕਪੋਤ – ਕਬੂਤਰ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ **1** ਵਾਰ **1** ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ **1** ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

---

[34] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ.ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ੮੭੬.

[35] ਉਹੀ, ਭ. ਨਾਮ., ਪੰਨਾ ੯੮੮.

[36] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ੧੧੦੫.

[37] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ੪੭੭.

[38] ਉਹੀ.

[39] ਉਹੀ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੧੦੮੨.

[40] ਉਹੀ, ਭ. ਧੰ., ਪੰਨਾ ੪੮੮.

1. ਮਨਮੁਖ - ਜਿਉ ਪੰਖੀ ਕਪੋਤਿ ਆਪੁ ਬਨ੍ਹਾਇਆ ਮੇਰੀ ਜਿੰਦੁੜੀਏ ਤਿਉ ਮਨਮੁਖ ਸਭਿ ਵਸਿ ਕਾਲੇ ਰਾਮ॥[41]

ਕਾਗ - ਇਹ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦਾ ਪੰਛੀ ਹੈ। ਸਰਬ ਆਹਾਰੀ ਪੰਛੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 30 ਵਾਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 33 ਵਾਰ 9 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਕਊਆ/ਕਾਉ/ਓ/ਗ/ਗਾ/ਗੁ/ਗਉ/ਕਾਕਹ/ਕਾਵ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 6 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਨਾਮ ਵਿਹੂਣੇ ਜੀਵ - ਕਾਗ ਬਤਨ ਬਿਸਟਾ ਮਹਿ ਵਾਸ ॥[42]
2. ਨਿੰਦਿਆ ਦੀ ਬਿਰਤੀ - ਸੰਤਨ ਕੈ ਦੂਖਨਿ ਕਾਗ ਜਿਉ ਲਵੈ ॥[43]
3. ਉਡੀਕ ਕਰਨੀ - ਕਾਗ ਉਡਾਵਤ ਭੁਜਾ ਪਿਰਾਨੀ ॥[44]
4. ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਰੀਰ ਦਾ ਨਾਸ਼ - ਫਰੀਦਾ ਤਨੁ ਸੁਕਾ ਪਿੰਜਰੁ ਥੀਆ ਤਲੀਆਂ ਖੂੰਡਹਿ ਕਾਗ॥[45]
5. ਕਰਮ ਕਾਂਡ - ਪਿਤਰ ਭੀ ਬਪੁਰੇ ਕਹੁ ਕਿਉ ਪਾਵਹਿ ਕਊਆ ਕੂਕਰ ਖਾਹੀ ॥[46]

ਕੀਟ - ਕਿਰਮ, ਛੋਟੇ ਕੀੜੇ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 80 ਵਾਰ 5 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਕਟਿ/ਟਾ/ਟਿ/ਟੀ/ਟੁ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤੇ ਹਨ:

1. ਕੀੜਾ/ੜੀ/ੜੇ/ਕੀਰਾ/ਰੀ/ਰੇ/ਕਿਰਮ/ਮਾਇਣਾ/ਕ੍ਰਿਮ/ਮਿ
2. ਪਪੀਲਕਾ

---

[41] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ੪, ਪੰਨਾ ੫੩੮.
[42] ਉਹੀ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੨੩੯.
[43] ਉਹੀ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੨੭੯.
[44] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ੭੯੨.
[45] ਉਹੀ, ਭ. ਫਰੀ., ਪੰਨਾ ੧੩੮੨.
[46] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ੩੩੨.

3. ਜੰਗਮ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 8 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਨੀਚ - ਕੀਟਾ ਅੰਦਰਿ ਕੀਟੁ ਕਰਿ ਦੋਸੀ ਦੋਸੁ ਧਰੇ ॥[47]

2. ਮਾਇਆ ਕਾਰਨ ਦੁਖ ਭੋਗਣਾ- ਬਿਸਟਾ ਅੰਦਰਿ ਕੀਟ ਸੇ ਪਇ ਪਚਹਿ ਵਾਰੋ ਵਾਰ ॥[48]

3. ਜੂਨੀ - ਕਈ ਜਨਮ ਭਏ ਕੀਟ ਪਤੰਗਾ ॥[49]

4. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਰਵ ਵਿਆਪਕਤਾ - ਕੀਟ ਹਸਤਿ ਮਹਿ ਪੂਰ ਸਮਾਨੇ ॥[50]

5. ਵਡਿਆਈ ਦੇਣਾ - ਖਿਨ ਮਹਿ ਨੀਚ ਕੀਟ ਕਉ ਰਾਜ ॥[51]

6. ਪਾਲਣਹਾਰ ਪ੍ਰਭੂ - ਕੀਟ ਹਸਤਿ ਪਾਖਾਣ ਜੰਤ ਸਰਬ ਮੈ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲ ਤੂ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥[52]

7. ਹੁਕਮ ਵਿਚ- ਹੋਵੰਤਿ ਆਗਿਆ ਭਗਵਾਨ ਪੁਰਖਹ ਨਾਨਕ ਕੀਟੀ ਸਾਸ ਅਕਰਖਤੇ ॥[53]

8. ਨਿਮਰਤਾ - ਕਹਿ ਕਬੀਰ ਗੁਰਿ ਭਲੀ ਬੁਝਾਈ ਕੀਟੀ ਹੋਇ ਕੈ ਖਾਇ ॥[54]

ਕੁਹੀਆ- ਬਾਜ ਦੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਪੰਛੀ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਵਾਰ 1 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਗਿਵਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਵਾਰ 1 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

---

[47] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੨.

[48] ਉਹੀ, ਮ. ੪, ਪੰਨਾ ੮੫.

[49] ਉਹੀ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੧੭੬.

[50] ਉਹੀ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੨੫੨.

[51] ਉਹੀ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੨੭੭.

[52] ਉਹੀ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੧੨੩੧.

[53] ਉਹੀ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੧੩੫੪.

[54] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ੧੩੭੭.

1. ਕੁਹੀਆ - ਸੀਹਾ ਬਾਜਾ ਚਰਗਾ ਕੁਹੀਆ ਏਨਾ ਖਵਾਲੇ ਘਾਹ ॥[55]

ਕੁਕੜ - ਇਹ ਪਾਲਤੂ ਜੀਵ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਮਾਸ ਭੋਜਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਮਨਮੁਖ - ਹੰਸਾ ਸੇਤੀ ਚਿਤੁ ਉਲਾਸਹਿ ਕੁਕੜ ਦੀ ਓਡਾਰੀ॥[56]

ਕੁਤਾ - ਕੁਤਾ ਬਘਿਆੜ, ਗਿੱਦੜ ਜਾਂ ਲੂਬੜ ਦੀ ਜਾਤੀ ਦਾ ਜਾਨਵਰ ਜਿਸਨੂੰ ਸ਼ਿਕਾਰ ਜਾਂ ਰਾਖੀ ਲਈ ਲੋਕ ਪਾਲਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵੇਰ ਬੜਾ ਵਫਾਦਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀਆਂ 400 ਕਿਸਮਾਂ ਹਨ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 55 ਵਾਰ 3 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਸੁਆਨ/ਨੀ/ਨੁ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤੇ ਹਨ:

1. ਸਗ/ਗਿ
2. ਕੁਤਾ/ਰਾ
3. ਕੂਕਰ/ਰਿ/ਰੀ/ਰੁ/ਰਹ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 11 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਲੋਭ ਤੇ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ - ਏਕੁ ਸੁਆਨੁ ਦੁਇ ਸੁਆਨੀ ਨਾਲਿ ॥[57]
2. ਨਾ ਸ਼ੁਕਰਾ - ਜਿਨਿ ਦੀਏ ਤਿਸਹਿ ਨ ਜਾਨਹਿ ਸੁਆਨ ॥[58]
3. ਅਹੰਕਾਰੀ ਬਿਰਤੀ - ਜਿਸ ਕੈ ਅੰਤਰਿ ਰਾਜ ਅਭਿਮਾਨੁ।। ਸੋ ਨਰਕਪਾਤੀ ਹੋਵਤ ਸੁਆਨੁ ॥[59]

---

[55] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੧੪੪.

[56] ਉਹੀ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੩੨੨.

[57] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੨੪.

[58] ਉਹੀ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੧੯੫.

[59] ਉਹੀ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੨੭੮.

4. ਭਟਕਣਾ - ਦੁਆਰਹਿ ਦੁਆਰਿ ਸੁਆਨ ਜਿਉ ਡੋਲਤ ਨਹ ਸੁਧ ਰਾਮ ਭਜਨ ਕੀ ॥[60]

5. ਸਾਕਤ - ਕਹਾ ਸੁਆਨ ਕਉ ਸਿਮ੍ਰਿਤਿ ਸੁਨਾਏ ॥[61]

6. ਢੀਠਪੁਣਾ - ਸੁਆਨ ਪੂਛ ਜਿਉ ਹੋਇ ਨ ਸੂਧੋ ਕਹਿਓ ਨ ਕਾਨ ਧਰੈ ॥[62]

7. ਜੂਨੀ - ਸੂਕਰ ਸੁਆਨ ਗਰਧਭ ਮੰਜਾਰਾ ॥[63]

8. ਬਾਲਮੀਕ - ਸੁਆਨ ਸਤ੍ਰੁ ਅਜਾਤੁ ਸਭ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ੍ਨ ਲਾਵੈ ਹੇਤੁ ॥[64]

9. ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸਤ ਜੀਵ - ਸੁਆਨ ਸਿਆਲ ਮਾਇਆ ਮਹਿ ਰਾਤਾ ॥[65]

10. ਵਫਾਦਾਰ - ਸੁਆਮੀ ਕੋ ਗ੍ਰਿਹੁ ਜਿਉ ਸਦਾ ਸੁਆਨ ਤਜਤ ਨਹੀ ਨਿਤ ॥[66]

ਕੂੰਜ - ਇਹ ਕਾਸ਼ਨੀ ਰੰਗ ਦੀ ਇਕ ਮਦੀਨ ਪੰਛੀ ਹੈ ਕਿਹੜੀ ਫਸਲਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਰਦੀਆਂ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਗਰਮ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਠੰਡੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 5 ਵਾਰ 4 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਕੂੰਜ/ਜਾ/ਜਾਂ/ੜੀਆਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 3 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ - ਆਪਣੀ ਖੇਤੀ ਰਖਿ ਲੈ ਕੂੰਜ ਪੜੈਗੀ ਖੇਤਿ ॥[67]

2. ਨਾਸ਼ਵਾਨ - ਕਤਿਕ ਕੂੰਜਾਂ ਚੇਤਿ ਡਉ ਸਾਵਣਿ ਬਿਜੁਲੀਆਂ ॥[68]

---

[60] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ੯, ਪੰਨਾ ੪੧੧.

[61] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ੪੮੧.

[62] ਉਹੀ, ਮ. ੯, ਪੰਨਾ ੫੩੬.

[63] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੮੩੨.

[64] ਉਹੀ, ਭ. ਰਵਿ., ਪੰਨਾ ੧੧੨੪.

[65] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ੧੧੬੦.

[66] ਉਹੀ, ਮ. ੯, ਪੰਨਾ ੧੪੨੮.

[67] ਉਹੀ, ਮ. ੩, ਪੰਨਾ ੩੪.

[68] ਉਹੀ, ਭ. ਫਰੀ, ਪੰਨਾ ੪੮੮.

3. ਜੀਵ - ਜੈਸੇ ਬਚਰਹਿ ਕੂੰਜ ਮਨ ਮਾਇਆ ਮਮਤਾ ਰੇ ॥[69]

ਕੋਇਲ - ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦਾ ਇਕ ਸੁਰੀਲ ਆਵਾਜ਼ ਵਾਲਾ ਪੰਛੀ, ਜੋ ਕਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਆਕਾਰ 42 ਸੈਂਟੀਮੀਟਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਾਦਾ ਪੰਛੀ ਕੇਵਕ ਕਿੱਕ-ਕਿੱਕ-ਕਿੱਕ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਰ ਪੰਛੀ ਕੂ-ਕੂ-ਕੂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੰਛੀ ਦੀ ਅੰਬ ਦੇ ਰੁਖ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 10 ਵਾਰ 3 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਕੋਇਲ/ਕਿਲ/ਲਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ **3** ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਜਗਿਆਸੂ - ਕੋਕਿਲ ਹੋਵਾ ਅੰਬਿ ਬਸਾ ਸਹਜਿ ਸਬਦ ਬੀਚਾਰੁ ॥[70]
2. ਬਿਰਹਾ ਦੀ ਤੜਪ - ਊਨਵਿ ਘਨਹਰੁ ਗਰਜੈ ਬਰਸੈ ਕੋਕਿਲ ਮੋਰ ਬੈਰਾਗੈ ॥[71]
3. ਅਨੰਦ ਦੀ ਅਵਸਥਾ - ਬਾਜੇ ਬਜਹਿ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਅਨਾਹਦ ਕੋਕਿਲ ਰੀ ਰਾਮ ਨਾਮੁ ਬੋਲੈ ਮਧੁਰ ਬੈਨ ਅਤਿ ਸੁਹੀਆ ॥[72]

ਗਊ - ਇਕ ਦੁਧਾਰੂ ਪਸ਼ੂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚ 'ਗਊ ਮਾਤਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਮਾਸ ਖਾਣ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਗਊ ਦਾਨ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 50 ਵਾਰ 3 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਗਊ/ਗਾਊ/ਇ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤੇ ਹਨ:

1. ਸੁਰਹ
2. ਕਾਮਧੇਨ/ਨਾ/ਨੁ
3. ਕੈਲੀ

---

[69] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ੧੩੭੧.

[70] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੧੫੭.

[71] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੧੧੯੭.

[72] ਉਹੀ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੧੨੭੧.

4. ਗੋਧਨੁ

5. ਧੇਨ/ਨੁ

6. ਵਗ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 7 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਕਰਮ ਕਾਂਡ - ਗਊ ਬਿਰਾਹਮਣ ਕਉ ਕਰੁ ਲਾਵਹੁ ਗੋਬਰਿ ਤਰਣੁ ਨ ਜਾਈ ॥[73]

2. ਸੁਖ - ਗਊ ਭੈਸ ਮਗਉ ਲਾਵੇਰੀ ॥[74]

3. ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੇ - ਗਊ ਕਉ ਚਾਰੇ ਸਾਰਦੂਲੁ ॥[75]

4. ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਮ - ਗੰਗਾ ਜਉ ਗੋਦਾਵਰਿ ਜਾਈਐ ਕੁੰਭਿ ਜਉ ਕੇਦਾਰ ਨ੍ਹਾਈਐ ਗੋਮਤੀ ਸਹਸ ਗਊ ਦਾਨੁ ਕੀਜੈ ॥[76]

5. ਪਰਮਾਤਮਾ - ਆਪੇ ਗਊ ਆਪੇ ਰਖਵਾਲਾ ॥[77]

6. ਸੁੰਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ - ਦੇਉ ਨ ਦੇਹੁਰਾ ਗਊ ਗਾਇਤ੍ਰੀ ॥[78]

7. ਸ਼ਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ - ਖਿਮਾ ਧੀਰਜੁ ਕਰਿ ਗਊ ਲਵੇਰੀ ਸਹਜੇ ਬਛਰਾ ਖੀਰੁ ਪੀਐ ॥[79]

ਗਰਧਪ - ਇਹ ਛੋਟੇ ਕਦ ਦਾ ਜਾਨਵਰ ਹੈ ਜੋ ਭਾਰ ਢੋਣ ਦੇ ਕੰਮ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 19 ਵਾਰ 4 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਗਰਦਭ/ਧਪ/ਭ/ਭਹ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤੇ ਹਨ:

1. ਗਦਹੀ/ਹੁ

2. ਖਰ

---

[73] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੪੭੧.

[74] ਉਹੀ, ਭ, ਧੰ., ਪੰਨਾ ੬੯੫.

[75] ਉਹੀ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੮੯੮.

[76] ਉਹੀ, ਭ. ਨਾਮ., ਪੰਨਾ ੯੭੩.

[77] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੧੦੨੧.

[78] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੧੦੩੬.

[79] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੧੩੨੯.

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 3 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਮੂਰਖ - ਕੁਚਲ ਕਠੋਰ ਕਾਮਿ ਗਰਧਭ ਤੁਮ ਨਹੀ ਸੁਨਿਓ ਧਰਮ ਰਾਇ ॥[80]

2. ਦੁਖ ਭੋਗਣਾ- ਸੇ ਕੂਕਰ ਸੂਕਰ ਗਰਧਭ ਪਵਹਿ ਗਰਭ ਜੋਨੀ ਦਯਿ ਮਾਰੇ ਮਹਾ ਹਤਿਆਰੇ ॥[81]

3. ਸੰਸਾਰੀ ਸੁਖ ਭੋਗਣਾ - ਹਰੀ ਅੰਗੂਰੀ ਗਦਹਾ ਚਰੈ ॥[82]

ਗਿਰਜਨ - ਇਕ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਪੰਛੀ ਜੋ ਉਚਾ ਉਡਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੁਰਦਾਰ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਚੀਲ, ਚਾਂਡਵਾ ਵੀ ਆਖਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਵਾਰ 1 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਅਹੰਕਾਰ ਕਾਰਨ ਦੁਖ ਭੋਗਣਾ - ਮੇਰੀ ਮੇਰੀ ਕੈਰਉ ਕਰਤੇ ਦੁਰਜੋਧਨ ਸੇ ਭਾਈ ॥ ਬਾਰਹ ਜੋਜਨ ਛਤ੍ਰੁ ਚਲੈ ਥਾ ਦੇਹੀ ਗਿਰਝਨ ਖਾਈ ॥[83]

ਗੈਂਡਾ - ਇਹ ਜੰਗਲੀ ਜੀਵ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਰਖਿਆ ਕਰ ਸਕਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਚਮੜੀ ਸਖਤ ਤੇ ਮੋਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਮ - ਗੈਂਡਾ ਮਾਰਿ ਹੋਮ ਜਗ ਕੀਏ ਦੇਵਤਿਆ ਕੀ ਬਾਣੇ ॥[84]

ਘੋੜਾ - ਇਹ ਜੀਵ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਿਆਂ ਤੋਂ ਜੰਗਾਂ ਜੁੱਧਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਦਾਨ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਭ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 55 ਵਾਰ 3 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਘੋੜਾ/ੜੀ/ੜੇ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤੇ ਹਨ:

---

[80] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੧੦੦੧.

[81] ਉਹੀ, ਮ. ੪, ਪੰਨਾ ੪੯੩.

[82] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ੩੨੬.

[83] ਉਹੀ, ਭ. ਨਾਮ., ਪੰਨਾ ੬੯੩.

[84] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੧੨੮੯.

1. ਅਸ/ਸ੍ਵ

2. ਹੈਵਰ

3. ਘੋਰ

4. ਤਾਜਨਿ/ਤੁਰੰਗ/ਤੁਰੇ/ਤੇਜਣਿ

5. ਬੰਕੇ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 10 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਦੁਨਿਆਵੀ ਰਸ - ਰਸੁ ਘੋੜੇ ਰਸੁ ਸੇਜਾ ਮੰਦਰ ਰਸੁ ਮੀਠਾ ਰਸੁ ਮਾਸੁ ॥[85]

2. ਗੁਰ ਮਾਰਗ ਤੇ ਚਲਣਾ - ਘੋੜੇ ਪਾਖਰ ਸੁਇਨੇ ਸਾਖਤਿ ਬੂਝਣੁ ਤੇਰੀ ਵਾਟ ॥[86]

3. ਨਾਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ - ਪ੍ਰੀਤਿ ਲਗੀ ਹਰਿ ਨਾਮ ਸਿਉ ਏ ਹਸਤੀ ਘੋੜੇ ॥[87]

4. ਨਾਸ਼ਵਾਨ - ਦਰ ਘਰ ਮਹਲਾ ਹਸਤੀ ਘੋੜੇ ਛੋਡਿ ਵਿਲਾਇਤਿ ਦੇਸ ਗਏ ॥[88]

5. ਬਾਬਰ ਦੇ ਹਮਲੇ ਸਮੇਂ ਤਬਾਹੀ - ਕਹਾ ਸੁ ਖੇਲ ਤਬੇਲਾ ਘੋੜੇ ਕਹਾ ਭੇਰੀ ਸਹਨਾਈ ॥[89]

6. ਸਰੀਰ - ਘੋੜੀ ਤੇਜਣਿ ਦੇਹ ਰਾਮਿ ਉਪਾਈਆ ਰਾਮ ॥[90]

7. ਸਚ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ - ਸੁਣਿ ਸਾਸਤ ਸਉਦਾਗਰੀ ਸਤੁ ਘੋੜੇ ਲੈ ਚਲੁ ॥[91]

8. ਉਪਮਾ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ - ਘੋੜਾ ਕੀਤੋ ਸਹਜ ਦਾ ਜਤੁ ਕੀਓ ਪਲਾਣੁ ॥[92]

9. ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਮ - ਕਨਿਕ ਅਸ੍ਵ ਹੈਵਰ ਭੂਮਿ ਦਾਨ ॥[93]

---

[85] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੧੫.

[86] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੧੬.

[87] ਉਹੀ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੩੨੩.

[88] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੩੫੮.

[89] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੪੧੭.

[90] ਉਹੀ, ਮ. ੪, ਪੰਨਾ ੫੭੫.

[91] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੫੯੫.

[92] ਉਹੀ, ਭ. ਬਲ. ਸਤਾ, ਪੰਨਾ ੯੬੮.

[93] ਉਹੀ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੨੬੫.

10. ਬਖਸ਼ਿਸ਼ - ਜਿਹ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਅਸ੍ਵ ਹਸਤਿ ਅਸਵਾਰੀ ॥[94]

ਚਕਵੀ - ਚਕਵੀ ਨੂੰ ਸੁਰਖਾਬ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਸੂਰਜ ਨਾਲ ਅਥਾਹ ਪ੍ਰੇਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਰਾਤ ਨੂੰ ਇਹ ਚਕਵੇ ਨਾਲੋਂ ਵਿਛੁੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 12 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਚਕਵੀ/ਕਈ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਜਗਿਆਸੂ ਦੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਤੀ ਖਿਚ - ਰੇ ਮਨ ਐਸੀ ਹਰਿ ਸਿਉ ਪ੍ਰੀਤਿ ਕਰਿ ਜੈਸੀ ਚਕਵੀ ਸੂਰ ॥[95]

ਚਕੋਰ - ਪਹਾੜੀ ਤਿਤਰ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਲਤਾਂ ਲਾਲ ਹੁੰਦੀਆ ਹਨ। ਇਸਦੀ ਪ੍ਰੀਤ ਚੰਦਰਮਾ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 3 ਵਾਰ 3 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਚਕੋਰ/ਰਾ/ਰੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਜਗਿਆਸੂ - ਪ੍ਰਿਉ ਪ੍ਰਿਉ ਨਾਮੁ ਤੇਰਾ ਦਰਸਨੁ ਚਾਹੈ ਜੈਸੇ ਦ੍ਰਿਸਟਿ ਓਹ ਚੰਦ ਚਕੋਰੀ ॥[96]

ਚਾਤ੍ਰਿਕ - ਪਪੀਹਾ। ਇਸ ਪੰਛੀ ਦੀ ਪਿਆਸ ਸਵਾਤੀ ਬੂੰਦ ਨਾਲ ਤ੍ਰਿਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 67 ਵਾਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤੇ ਹਨ:

1. ਸਾਰੰਗ/ਰਿੰਗ
2. ਬਬੀਹਾ/ਬਾਂਬੀਹਾ/ਬਾਬੀਹਾ/ਹੇ/ਹੈ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 2 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਜਗਿਆਸੂ - ਕ੍ਰਿਪਾ ਜਲੁ ਦੇਹਿ ਨਾਨਕ ਸਾਰਿੰਗ ਕਉ ਹੋਇ ਜਾ ਤੇ ਤੇਰੈ ਨਾਇ ਵਾਸਾ ॥[97]

---

[94] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੨੭੦.

[95] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੬੦.

[96] ਉਹੀ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੨੦੮.

[97] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੧੩.

2. ਪਰਮਾਤਮਾ - ਹਰਿ ਆਪੇ ਸਾਰਿੰਗ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰਾ ॥[98]

ਚਿੜੀ - ਚਿੜੇ ਦੀ ਮਦੀਨ ਨੂੰ ਚਿੜੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਕਾਰ ਬਹੁਤ ਛੋਟਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਖੁਰਾਕ ਵੀ ਘਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 4 ਵਾਰ 1 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤੇ ਹਨ:

1. ਚਟਾਰਾ
2. ਚਿਰਗਟ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ **2** ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

1. ਭਗਤੀ ਲਈ ਉਤਮ ਸਮਾਂ - ਚਿੜੀ ਚੁਹਕੀ ਪਹੁ ਫੁਟੀ ਵਗਨਿ ਬਹੁਤੁ ਤਰੰਗ ॥[99]
2. ਸੰਤੋਖ ਪੂਰਨ ਬਿਰਤੀ - ਅਧੁ ਗੁਲ੍ਹਾ ਚਿੜੀ ਕਾ ਚੁਗਣੁ ਗੈਣਿ ਚੜੀ ਬਿਲਲਾਇ ॥[100]

ਤੰਦੂਆ - ਇਹ ਪਾਣੀ ਦਾ ਜੀਵ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੀਆਂ ਤੰਦਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਏ ਜੀਵ ਨੂੰ ਫਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਜੀਵ ਦੀ ਤੰਦਾਂ ਸਮੇਤ ਲੰਬਾਈ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ 24 ਫੁੱਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 3 ਵਾਰ 1 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:

1. ਗ੍ਰਾਹ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ **1** ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਬਰਕਤ - ਜਿਉ ਕੁੰਚਰੁ ਤਦੂਐ ਪਕਰਿ ਚਲਾਇਓ ਕਰਿ ਊਪਰੁ ਕਢਿ ਨਿਸਤਾਰੇ॥[101]

---

[98] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ੪, ਪੰਨਾ ੧੬੫.

[99] ਉਹੀ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੩੧੯.

[100] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੧੨੮੬.

[101] ਉਹੀ, ਮ. ੪, ਪੰਨਾ ੯੮੨.

ਦਾਦਿਰ - ਡੱਡੂ।ਇਹ ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਧਰਤੀ ਦੋਨਾਂ ਥਾਵਾਂ ਉਤੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਜੀਵ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 8 ਵਾਰ 1 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤੇ ਹਨ:

1. ਡਡਾਂ
2. ਮੀਡਕੋ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 4 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਕਰਮ ਕਾਂਡ **-** ਸੰਧਿਆ ਪ੍ਰਾਤ ਇਸ੍ਨਾਨ ਕਰਾਹੀ।। ਜਿਉ ਭਏ ਦਾਦੁਰ ਪਾਨੀ ਮਾਹੀ ॥[102]
2. ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਮੋਹ **-** ਕੂਪੁ ਭਰਿਓ ਜੈਸੇ ਦਾਦਿਰਾ ਕਛੁ ਦੇਸੁ ਬਿਦੇਸੁ ਨ ਬੂਝ ॥[103]
3. ਬਿਰਹ ਦਾ ਦੁਖ **-** ਬਰਸੈ ਨਿਸਿ ਕਾਲੀ ਕਿਉ ਸੁਖੁ ਬਾਲੀ ਦਾਦਰ ਮੋਰ ਲਵੰਤੇ ॥[104]
4. ਮੂਰਖ ਮਨ **-** ਮਨੁ ਮੁਗਧੌ ਦਾਦਰੁ ਭਗਤਿਹੀਨੁ ॥[105]

ਪੰਖੀ - ਪਰਾਂ ਨਾਲ ਉਡਣ ਵਾਲੇ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਪੰਛੀ ਜਾਂ ਪੰਖੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 58 ਵਾਰ 6 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਪੰਖੀ/ਆ/ਆਂ/ ਖੀਅਲੋ/ਪੰਖਣੂੰ/ਖੇਰੂ/ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤੇ ਹਨ:

1. ਕੁਪੰਖੀ
2. ਖਗ
3. ਪਰੰਦਏ
4. ਬਿਹੰਗ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 3 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

---

[102] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ੩੨੪.

[103] ਉਹੀ, ਭ. ਰਵਿ., ਪੰਨਾ ੩੪੬.

[104] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੧੧੦੮.

[105] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੧੧੮੮.

1. ਜੀਵ - ਪੰਖੀ ਬਿਰਖਿ ਸੁਹਾਵੜਾ ਸਚੁ ਚੁਗੈ ਗੁਰ ਭਾਇ ॥[106]

2. ਮਨ ਰੂਪੀ ਪੰਖੀ - ਥਾਕਾ ਤੇਜੁ ਉਡਿਆ ਮਨੁ ਪੰਖੀ ਘਰਿ ਆਂਗਨਿ ਨ ਸੁਖਾਈ ॥[107]

3. ਜੂਨੀ - ਕਈ ਜਨਮ ਪੰਖੀ ਸਰਪ ਹੋਇਓ ॥[108]

4. ਬੁਧੀ - ਮਤਿ ਪੰਖੇਰੂ ਕਿਰਤੁ ਸਾਥਿ ਕਬ ਉਤਮ ਕਬ ਨੀਚ ॥[109]

5. ਗੁਰਮੁਖ ਤੇ ਮਨਮੁਖ - ਨਾਨਕ ਤਰਵਰੁ ਏਕੁ ਫਲੁ ਦੁਇ ਪੰਖੇਰੂ ਆਹਿ ॥[110]

6. ਬਿਰਹਾ ਦਾ ਦੁਖ - ਮੈ ਰੋਵੰਦੀ ਸਭੁ ਜਗੁ ਰੁਨਾ ਰੁੰਨੜੇ ਵਣਹੁ ਪੰਖੇਰੂ ॥[111]

7. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਉਸਤਤ - ਜੋ ਬੋਲਤ ਹੈ ਮ੍ਰਿਗ ਮੀਨ ਪੰਖੇਰੂ ਸੁ ਬਿਨੁ ਹਰਿ ਜਾਪਤ ਹੈ ਨਹੀ ਹੋਰ॥[112]

ਪਸੁ - ਚਾਰ ਪੈਰਾਂ ਵਾਲੇ ਜਾਨਵਰ ਨੂੰ ਪਸ਼ੂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 51 ਵਾਰ 3 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਪਸੁ /ਸੂ/ਆ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:

1. ਢੋਰ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ **6** ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਮਨਮੁਖ - ਜਿਨਿ ਕੀਤਾ ਤਿਸਹਿ ਨ ਜਾਣਈ ਮਨਮੁਖ ਪਸੁ ਨਾਪਾਕ ॥[113]

2. ਜੂਨੀ - ਕੇਤੇ ਰੁਖ ਬਿਰਖ ਹਮ ਚੀਨੇ ਕੇਤੇ ਪਸੂ ਉਪਾਏ ॥[114]

3. ਅਕਿਰਤਘਣ - ਜਿਨਿ ਦੀਏ ਸੁ ਚਿਤਿ ਨ ਆਵਈ ਪਸੂ ਹਉ ਕਰਿ ਜਾਣੀ ॥[115]

---

[106] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ੩, ਪੰਨਾ ੬੬.
[107] ਉਹੀ, ਭ, ਬੇ. ਪੰਨਾ ੯੩.
[108] ਉਹੀ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੧੭੬.
[109] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੧੪੭.
[110] ਉਹੀ, ਮ. ੪, ਪੰਨਾ ੫੫੦.
[111] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੫੫੮.
[112] ਉਹੀ, ਮ. ੪, ਪੰਨਾ ੧੨੬੫.
[113] ਉਹੀ, ਮ, ੫, ਪੰਨਾ ੪੭.
[114] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੧੫੬.
[115] ਉਹੀ, ਮ. ੪, ਪੰਨਾ ੧੬੭.

4. ਮੰਦ ਕਰਮੀ - ਕਰਤੂਤਿ ਪਸੂ ਕੀ ਮਾਨਸ ਜਾਤਿ ॥[116]

5. ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਉਧਾਰ - ਪਸੁ ਪ੍ਰੇਤ ਮੁਘਦ ਪਾਥਰ ਕਉ ਤਾਰੈ ॥[117]

6. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਉਸਤਤ - ਸਿਮਰਹਿ ਪਸੁ ਪੰਖੀ ਸਭਿ ਭੂਤਾ ॥[118]

ਪਤੰਗ - ਇਹ ਉਡਣ ਵਾਲਾ ਜੀਵ ਹੈ ਜੋ ਹਨੇਰੇ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਹੈ ਤੇ ਰੌਸ਼ਨੀ ਨੂੰ ਵਿਘਨਕਾਰੀ ਮੰਨ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹੀ ਸੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 18 ਵਾਰ 4 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਪਤੰਗ/ਗਾ/ਗੁ/ਤਮ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਵਰਤੋਂ 4 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਜੂਨੀ - ਕਬਹੂ ਕੀਟ ਹਸਤਿ ਪਤੰਗ ਹੋਇ ਜੀਆ ॥[119]

2. ਲਾਲਚ ਦੀ ਬਿਰਤੀ - ਲਪਟਿ ਰਹਿਓ ਰਸਿ ਲੋਭੀ ਪਤੰਗ ॥[120]

3. ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸਤ - ਤ੍ਰੈ ਗੁਣ ਮਾਇਆ ਵੇਖਿ ਭੁਲੇ ਜਿਉ ਦੇਖਿ ਦੀਪਕਿ ਪਤੰਗ ਪਚਾਇਆ ॥[121]

4. ਆਪਾ ਭਾਵ ਮਿਟਾ ਦੇਣਾ - ਪ੍ਰਗਟਿ ਭਇਓ ਸਭ ਲੋਅ ਮਹਿ ਨਾਨਕ ਅਧਮ ਪਤੰਗ ॥[122]

ਪਿਸਨ - ਚਿਚੜ। ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਜੀਵ ਜੋ ਖੂਨ ਪੀਂਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 2 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਪਿਸਨ/ਨੰ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 2 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

---

116 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੨੬੭.

117 ਉਹੀ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੨੭੪.

118 ਉਹੀ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੧੦੭੯.

119 ਉਹੀ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੨੭੭.

120 ਉਹੀ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੨੯੩.

121 ਉਹੀ, ਮ. ੩, ਪੰਨਾ ੫੧੩.

122 ਉਹੀ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੧੩੬੪.

1. ਜਗਿਆਸੂ ਦੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਤੀ ਖਿਚ - ਅਪਨਾ ਆਪੁ ਤੂ ਕਬਹੁ ਨ ਛੋਡਸਿ ਪਿਸਨ ਪ੍ਰੀਤਿ ਜਿਉ ਰੇ॥[123]

2. ਚੁਗਲਖੋਰ - ਦੁਰਬਚਨ ਭੇਦ ਭਰਮੰ ਸਾਕਤ ਪਿਸਨੰ ਤ ਸੁਰਜਨਹ ॥[124]

ਬਕਰੀ - ਬੱਕਰੀ ਬੱਕਰੇ ਦੀ ਮਦੀਨ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਬੱਕਰੇ ਨੂੰ 'ਅਜ' ਜਾਂ 'ਅਜਾ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਬੱਕਰੇ ਨੂੰ ਯੱਗ ਦਾ ਪਸ਼ੂ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਮਾਸ ਦਾ ਸਰਾਧਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦਾ ਵੀ ਵਿਧਾਨ ਹੈ। ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦੁਰਗਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 7 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਬਕਰਾ/ਰੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:

1. ਅਜ/ਜਾ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 3 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਕਰਮ ਕਾਂਡ - ਕੁਹਿ ਬਕਰਾ ਰਿੰਨ੍ਹ੍ਹਿ ਖਾਇਆ ਸਭੁ ਕੋ ਆਖੈ ਪਾਇ ॥[125]
2. ਨਿਮਰਤਾ ਵਾਲੀ ਬਿਰਤੀ - ਬਕਰੀ ਸਿੰਘੁ ਇਕਤੈ ਥਾਇ ਰਾਖੇ ਮਨ ਹਰਿ ਜਪਿ ਭ੍ਰਮੁ ਭਉ ਦੂਰਿ ਕੀਜੈ॥[126]
3. ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਸੁਖ ਦੁਖ ਸਹਿਣਾ - ਅਜਾ ਭੋਗੰਤ ਕੰਦ ਮੂਲੰ ਬਸੰਤੇ ਸਮੀਪਿ ਕੇਹਰਹ ॥[127]

ਬਚਰੇ - ਕੂਜਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 3 ਵਾਰ 1 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:

1. ਬੁਟੂ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

---

[123] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੯੯੦.

[124] ਉਹੀ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੧੩੫੭.

[125] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੪੭੧.

[126] ਉਹੀ, ਮ. ੪, ਪੰਨਾ ੭੩੫.

[127] ਉਹੀ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੧੩੫੭.

1. ਸੁਰਤ ਜੋੜੀ ਰਖਣੀ - ਊਡੇ ਊਡਿ ਆਵੈ ਸੈ ਕੋਸਾ ਤਿਸੁ ਪਾਛੈ ਬਚਰੇ ਛਰਿਆ ॥[128]

ਬਚਰਾ - ਗਊ ਦਾ ਬੱਚਾ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 12 ਵਾਰ 7 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਬਛਰਾ/ਰੇ/ਰੈ/ਰਾਕ/ਰੂ/ਬਾਛ/ਛਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 3 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਸੁਰਤ ਇਕਾਗਰ ਕਰਨੀ - ਪਾਂਚ ਕੋਸ ਪਰ ਗਊ ਚਰਾਵਤ ਚੀਤੁ ਸੁ ਬਛਰਾ ਰਾਖੀਅਲੇ ॥[129]
2. ਪਰਮਾਤਮਾ - ਆਪੇ ਬਛਰੂ ਗਊ ਖੀਰੁ ॥[130]
3. ਮਨ - ਖਿਮਾ ਧੀਰਜੁ ਕਰਿ ਗਊ ਲਵੇਰੀ ਸਹਜੇ ਬਛਰਾ ਖੀਰੁ ਪੀਐ ॥[131]

ਬਗ - ਇਹ ਲੰਮੀਆਂ ਲਤਾਂ ਵਾਲਾ ਸਫੇਦ ਰੰਗ ਦਾ ਪੰਛੀ ਹੈ ਜੋ ਝੀਲਾਂ, ਤਲਾਬਾਂ ਅਤੇ ਛਪੜਾਂ ਦੇ ਕੰਡੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਦਿਖ ਹੰਸ ਵਰਗੀ ਲਗਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਪਾਖੰਡ ਅਤੇ ਭੈੜੀ ਮਤ ਦਾ ਸੂਚਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 33 ਵਾਰ 3 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਬਗ/ਲਾ/ਲਾਰੇ/ਬਗੁਲੇ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 4 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਮਨਮੁਖ - ਮਨਮੁਖੁ ਸਦਾ ਬਗੁ ਮੈਲਾ ਹਉਮੈ ਮਲੁ ਲਾਈ ॥[132]
2. ਪਖੰਡ - ਅੰਬਰਿ ਕੂੰਜਾ ਕੁਰਲੀਆ ਬਗ ਬਹਿਠੇ ਆਇ ਜੀਉ ॥[133]
3. ਕਿਰਪਾ - ਬਗੁਲੇ ਤੇ ਫੁਨਿ ਹੰਸੁਲਾ ਹੋਵੈ ਜੇ ਤੂ ਕਰਹਿ ਦਇਆਲਾ ॥[134]

---

[128] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੧੦.
[129] ਉਹੀ, ਭ. ਨਾਮ., ਪੰਨਾ ੯੭੨.
[130] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੧੧੯੦.
[131] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੧੩੨੯.
[132] ਉਹੀ, ਮ. ੩, ਪੰਨਾ ੧੨੯.
[133] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੭੬੨.
[134] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੧੧੭੧.

4. ਜੀਵ - ਫਰੀਦਾ ਦਰੀਆਵੈ ਕੰਨ੍ਹੈ ਬਗੁਲਾ ਬੈਠਾ ਕੇਲ ਕਰੇ ॥[135]

ਬਘਿਆੜੀ - ਬਘਿਆੜ ਦੀ ਮਦੀਨ ਨੂੰ ਬਘਿਆੜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੇ - ਦਸ ਬਿਘਿਆੜੀ ਲਈ ਨਿਵਾਰਿ ॥[136]

ਬੰਤਰ - ਇਹ ਇਕ ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰ ਹੈ ਜੋ ਬਹੁਤ ਹੀ ਫੁਰਤੀਲਾ ਅਤੇ ਚੰਚਲ ਬਿਰਤੀ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸੁੰਘਣ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਵਿਤਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 3 ਵਾਰ 1 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:

1. ਕਪਿਕ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 3 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸਤ ਜੀਵ - ਬੰਤਰ ਚੀਤੇ ਅਰੁ ਸਿੰਘਾਤਾ ॥[137]
2. ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਦਾ ਖੰਡਨ - ਬੰਤਰ ਕੀ ਸੈਨਾ ਸੇਵੀਐ ਮਨਿ ਤਨਿ ਜੁਝੁ ਅਪਾਰੁ ॥[138]
3. ਚੰਚਲ ਬਿਰਤੀ - ਫਾਕਿਓ ਮੀਨ ਕਪਿਕ ਕੀ ਨਿਆਈ ਤੂ ਉਰਝਿ ਰਹਿਓ ਕਸੁੰਭਾਇਲੇ ॥[139]

ਬਲਦ - ਚੌਪਾਇਆ ਪਸ਼ੂ ਜੋ ਭਾਰ ਢੋਣ ਦੇ ਕੰਮ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ **3** ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਬਲਦ/ਦੁ/ਲੇਦ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤੇ ਹਨ:

---

[135] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਫਰੀ., ਪੰਨਾ ੧੩੮੩.

[136] ਉਹੀ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੮੯੯.

[137] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ੧੧੬੦.

[138] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੧੪੧੨.

[139] ਉਹੀ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੮੬੨.

1. ਧਉਲ/ਧਵਲ/ਲੈ/ਧੌਲ

2. ਬੈਲ/ਲੁ

3. ਬਿਰਖ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 5 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਮਾਇਆ ਕਾਰਨ ਭਟਕਣਾ- ਆਠ ਪਹਰ ਮਹਾ ਸ੍ਰਮੁ ਪਾਇਆ ਜੈਸੇ ਬਿਰਖ ਜੰਤੀ ਜੋਤ ॥[140]

2. ਦੁਖ ਭੋਗਣਾ - ਓਹੁ ਤੇਲੀ ਸੰਦਾ ਬਲਦੁ ਕਰਿ ਨਿਤ ਭਲਕੇ ਉਠਿ ਪ੍ਰਭਿ ਜੋਇਆ ॥[141]

3. ਆਲਸੀ ਸੁਭਾਅ - ਫੀਲੁ ਰਬਾਬੀ ਬਲਦੁ ਪਖਾਵਜ ਕਊਆ ਤਾਲ ਬਜਾਵੈ ॥[142]

4. ਸਚ ਤੇ ਸੰਤੋਖ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਧਾਰਨ ਕਰਨੀ - ਭਉ ਭੁਇ ਪਵਿਤੁ ਪਾਣੀ ਸਤੁ ਸੰਤੋਖੁ ਬਲੇਦ ॥[143]

5. ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਦੁਖ ਭੋਗਣਾ - ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਜਲਤ ਕਿਰਤ ਕੇ ਬਾਧੇ ਜਿਉ ਤੇਲੀ ਬਲਦ ਭਵੰਦੇ॥[144]

ਬਿਛੂਅ – ਇਹ ਜ਼ਹਿਰੀਲਾ ਜੀਵ ਜਿਸ ਦੀ ਪੂਛ ਦੇ ਸਿਰੇ 'ਤੇ ਜ਼ਹਿਰ ਵਾਲਾ ਕੰਡਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਡੰਗ ਮਾਰਨ ਸਮੇਂ ਚੁਭੋ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 2 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਬਿਛੂਅ/ਆ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 2 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਮਨਮੁਖਾਂ ਦਾ ਸੁਭਾਅ - ਨਾਮੁ ਸੁਨਤ ਜਨੁ ਬਿਛੂਅ ਡਸਾਨਾ ॥[145]

2. ਨਾਮ ਵਿਹੂਣੇ ਜੀਵਾ ਦੀ ਹਾਲਤ - ਸਾਕਤ ਬਚਨ ਬਿਛੂਆ ਜਿਉ ਡਸੀਐ ਤਜਿ ਸਾਕਤ ਪਰੈ ਪਰਾਰੇ ॥[146]

ਬਿਲਾਈ - ਇਹ ਬਹੁਤ ਚੇਤੰਨ ਜੀਵ ਹੈ ਜੋ ਮਾਸਾਹਾਰੀ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਦੇਖਣ ਤੇ ਸੁਣਨ ਸ਼ਕਤੀ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।ਇਹ ਖਤਰੇ ਸਮੇਂ ਭਜਦੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਲੰਮਾ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ।

---

[140] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੧੧੨੧.

[141] ਉਹੀ, ਮ. ੪, ਪੰਨਾ ੩੦੯.

[142] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ੪੭੭.

[143] ਉਹੀ, ਮ. ੩, ਪੰਨਾ ੯੫੫.

[144] ਉਹੀ, ਮ. ੪, ਪੰਨਾ ੮੦੦.

[145] ਉਹੀ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੮੯੩.

[146] ਉਹੀ, ਮ.੪, ਪੰਨਾ ੯੮੧.

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 11 ਵਾਰ 4 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਬਿਲਕ/ਲਈਆ/ਬਿਲਾਈ/ਲਾਸ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:

1. ਮੰਜਾਰਾ/ਮਾਜਰ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 6 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਸੰਤੋਖ ਹੀਣ ਬਿਰਤੀ - ਘਰ ਕੀ ਬਿਲਾਈ ਅਵਰ ਸਿਖਾਈ ਮੂਸਾ ਦੇਖਿ ਡਰਾਈ ਰੇ ॥[147]
2. ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ - ਦੇਖਤ ਕੁਤਰਾ ਲੈ ਗਈ ਬਿਲਾਈ ॥[148]
3. ਨਿਮਰਤਾ ਵਾਲਾ ਸੁਭਾਅ - ਸਿੰਘੁ ਬਿਲਾਈ ਹੋਇ ਗਇਓ ਤ੍ਰਿਣੁ ਮੇਰੁ ਦਿਖੀਤਾ ॥[149]
4. ਜਮਦੂਤ - ਜਮੁ ਮੰਜਾਰੁ ਕਹਾ ਕਰੈ ਮੋਰ ॥[150]
5. ਜੂਨੀ - ਸੂਕਰ ਸੁਆਨ ਗਰਧਭ ਮੰਜਾਰਾ ॥[151]
6. ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸਤ - ਮਾਂਜਾਰ ਗਾਡਰ ਅਰੁ ਲੂਬਰਾ ॥[152]

ਬੂਟ - ਅੰਡਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੇ ਨਵ ਜੰਮੇ ਬੱਚੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖੰਭ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਦਵੈਤਵਾਦ ਦਾ ਖੰਡਨ - ਵਿਣੁ ਸਚੇ ਦੂਜਾ ਸੇਵਦੇ ਹੁਇ ਮਰਸਨਿ ਬੂਟੁ ॥[153]

ਭਵਰੁ - ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦਾ ਭਉਰ ਜੋ ਫੁਲਾਂ ਤੇ ਬੈਠਦਾ ਹੈ।

---

[147] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੩੮੧.

[148] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ੪੮੧.

[149] ਉਹੀ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੮੦੯.

[150] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ੩੨੩.

[151] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੮੩੨.

[152] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ੧੧੬੦.

[153] ਉਹੀ, ਮ. ੪, ਪੰਨਾ ੩੧੫.

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 28 ਵਾਰ 4 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਭਉਰੁ/ਭਵਰ/ ਰਾ/ਰਿ/ਰੁ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤੇ ਹਨ:

1. ਅਲਿ/ਲੀਅਲ
2. ਭਿਰੰਗ/ਭ੍ਰਿੰਗ
3. ਮਖੀਰਾ
4. ਮਧੁਕਰ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 9 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਗੁਰੂ - ਭਉਰੁ ਉਸਤਾਦੁ ਨਿਤ ਭਾਖਿਆ ਬੋਲੇ ਕਿਉ ਬੂਝੈ ਜਾ ਨਹ ਬੁਝਾਈ ॥[154]
2. ਜੀਵਾਤਮਾ - ਆਪੀਨ੍ਹ੍ਹੈ ਭੋਗ ਭੋਗਿ ਕੈ ਹੋਇ ਭਸਮੜਿ ਭਉਰੁ ਸਿਧਾਇਆ ॥[155]
3. ਮਨ - ਭਵਰਾ ਫੂਲਿ ਭਵੰਤਿਆ ਦੁਖੁ ਅਤਿ ਭਾਰੀ ਰਾਮ ॥[156]
4. ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਖਿਚ - ਭਵਰੁ ਲੋਭੀ ਕੁਸਮ ਬਾਸੁ ਕਾ ਮਿਲਿ ਆਪੁ ਬੰਧਾਵੈ ॥[157]
5. ਜਵਾਨੀ ਢਲ ਜਾਣੀ - ਭਵਰ ਗਏ ਬਗ ਬੈਠੇ ਆਇ ॥[158]
6. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਜੋਤ - ਏਕੋ ਭਵਰੁ ਭਵੈ ਤਿਹੁ ਲੋਇ ॥[159]
7. ਜਗਿਆਸੂ - ਸਹਜਿ ਵਣਸਪਤਿ ਫੁਲੁ ਫਲੁ ਭਵਰੁ ਵਸੈ ਭੈ ਖੰਡਿ ॥[160]
8. ਅਨੰਦ ਦੀ ਅਵਸਥਾ - ਚੇਤੁ ਬਸੰਤੁ ਭਲਾ ਭਵਰ ਸੁਹਾਵੜੇ ॥[161]
9. ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤ - ਕਬੀਰੁ ਕਸਤੂਰੀ ਭਇਆ ਭਵਰ ਭਏ ਸਭ ਦਾਸ ॥[162]

---

[154] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੨੪.

[155] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੪੬੪.

[156] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੪੩੯.

[157] ਉਹੀ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੭੦੮.

[158] ਉਹੀ, ਭ, ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ੭੯੨.

[159] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੯੩੦.

[160] ਉਹੀ, ਮ. ੩, ਪੰਨਾ ੧੦੮੯.

[161] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੧੧੦੭.

[162] ਉਹੀ, ਭ, ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ੧੩੭੧.

ਭਾਂਭੀਰੀ - ਤਿਤਲੀ, ਜੋ ਫੁਲਾਂ ਦਾ ਰਸ ਚੁਸਦੀ ਹੈ ਤੇ ਰੰਗ ਬਿਰੰਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਖੰਭ ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੇ ਜੀਵ ਵਿਚਕਾਰ ਹਉਮੈ ਦੀ ਕੰਧ - ਭਾਂਭੀਰੀ ਕੇ ਪਾਤ ਪਰਦੋ ਬਿਨੁ ਪੇਖੇ ਦੂਰਾਇਓ॥[163]

ਭੇਡਾ- ਇਹ ਜੀਵ ਚਾਰ ਲਤਾਂ ਵਾਲਾ ਜਾਨਵਰ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਉਨਿ ਖਲ ਤੇ ਮਾਸ ਬਹੁਤ ਉਪਯੋਗੀ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਜਾਨਵਰ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 7 ਵਾਰ 3 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਭੇਡ/ਡਾ/ਡਾਰੇ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:

1. ਗਾਡਰ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ **3** ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਕਰਮ ਕਾਂਡ **-** ਭੇਡਾ ਵਾਗੀ ਸਿਰੁ ਖੋਹਾਇਨਿ ਭਰੀਅਨਿ ਹਥ ਸੁਆਹੀ **॥**[164]
2. ਮਤ/ਬੁਧੀ **-** ਲੇਲੇ ਕਉ ਚੂਘੈ ਨਿਤ ਭੇਡ **॥**[165]
3. ਮਨਮੁਖ **-** ਓਨਾ ਦਾ ਭਖੁ ਸੁ ਓਥੈ ਨਾਹੀ ਜਾਇ ਕੂੜੁ ਲਹਨਿ ਭੇਡਾਰੇ **॥**[166]

ਭੈਸਾ - ਝੋਟਾ, ਜੋ ਤਾਕਤਵਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਢੋਆ-ਢੁਆਈ ਤੇ ਖੇਤੀ ਦੇ ਕੰਮ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 5 ਵਾਰ 3 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਭੈਸ/ਭੈਂਸਾ/ਭੈਸਰ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 3 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

---

[163] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੬੨੪.

[164] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੧੪੯.

[165] ਉਹੀ, ਭ, ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ੩੨੬.

[166] ਉਹੀ, ਮ. ੪, ਪੰਨਾ ੩੧੨.

1. ਮੂਰਖ ਮਨ - ਮਾਤਾ ਭੈਸਾ ਅੰਮੁਹਾ ਜਾਇ ॥[167]

2. ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ - ਘੋਰੈ ਚਰਿ ਭੈਸ ਚਰਾਵਨ ਜਾਈ ॥[168]

3. ਦੁਨਿਆਵੀ ਸੁਖ - ਗਊ ਭੈਸ ਮਗਉ ਲਾਵੇਰੀ ॥[169]

ਭੁਇਅੰਗ – **ਸਪ**, ਇਕ ਘਸਰ ਕੇ ਚਲਣ ਵਾਲਾ ਜਾਨਵਰ, ਜੋ ਲਤਾਂ ਰਹਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।ਇਹ ਪੇਟ ਦੀਆਂ ਹਡੀਆਂ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਤੇਜ਼ ਚਲਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 76 ਵਾਰ 5 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਭੁਇਅੰਗ/ਗਾ/ਗਨਿ/ ਗਮ/ਮੁ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤੇ ਹਨ:

1. ਅਜਗਰ
2. ਸਰਪਨ/ਸਾਪ/ਨ
3. ਸੇਸ/ਸੇਖਨਾਗ
4. ਨਾਗ/ਗੀ/ਗਨੀ
5. ਫਨੀਸੇਖ
6. ਬਾਸਕ
7. ਬਿਸੀਅਰ/ਰੁ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 9 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਸੰਸਾਰ ਸਾਗਰ - ਚੜਿ ਲੰਘਾ ਜੀ ਬਿਖਮੁ ਭੁਇਅੰਗਾ ਰਾਮ ॥[170]

2. ਮਾਇਆ ਜਾਲ - ਮਾਇਆ ਭੁਇਅੰਗ ਗ੍ਰਸਿਓ ਹੈ ਪ੍ਰਾਣੀ ਗੁਰ ਬਚਨੀ ਬਿਸੁ ਹਰਿ ਕਾਢਿਬਾ ॥[171]

---

[167] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ੩੨੬.

[168] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ੪੮੧.

[169] ਉਹੀ, ਭ. ਧੰ., ਪੰਨਾ ੬੯੫.

[170] ਉਹੀ, ਮ. ੪, ਪੰਨਾ ੫੭੫.

[171] ਉਹੀ, ਮ. ੪, ਪੰਨਾ ੬੯੭.

3. ਜੋਗ ਦਾ ਆਸਨ - ਕਿਨਹੀ ਨਿਵਲ ਭੁਇਅੰਗਮ ਸਾਧੇ ॥ [172]

4. ਵਿਕਾਰ - ਪ੍ਰਿਉ ਪ੍ਰਿਉ ਚਵੈ ਬਬੀਹਾ ਬੋਲੇ ਭੁਇਅੰਗਮ ਫਿਰਹਿ ਡਸੰਤੇ ॥[173]

5. ਉਪਮਾ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ- ਗਾਵੈ ਗੁਣ ਸੇਸੁ ਸਹਸ ਜਿਹਬਾ ਰਸ ਆਦਿ ਅੰਤਿ ਲਿਵ ਲਾਗਿ ਧੁਨਾ॥[174]

6. ਜੂਨੀ - ਕੇਤੇ ਨਾਗ ਕੁਲੀ ਮਹਿ ਆਏ ਕੇਤੇ ਪੰਖ ਉਡਾਏ ॥[175]

7. ਮਨਮੁਖ - ਬਿਸੀਅਰ ਕਉ ਬਹੁ ਦੂਧੁ ਪੀਆਈਐ ਬਿਖੁ ਨਿਕਸੈ ਫੋਲਿ ਫੁਲੀਠਾ ॥[176]

8. ਪਰਾਈ - ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਸੰਗ - ਜੈਸਾ ਸੰਗੁ ਬਿਸੀਅਰ ਸਿਉ ਹੈ ਰੇ ਤੈਸੋ ਹੀ ਇਹੁ ਪਰ ਗ੍ਰਿਹੁ ॥[177]

9. ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਮੋਹ - ਬਿਨੁ ਗੁਰ ਬਿਸੀਅਰੁ ਡਸੈ ਮਰਿ ਵਾਟ ॥[178]

ਮਛਰ - ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਛੋਟਾ ਜੀਵ। ਇਸ ਨਾਲ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਵੀ ਫੈਲਦੀਆਂ ਹਨ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 2 ਵਾਰ 1 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:

1. ਮਸਕੰ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 2 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਜੀਵ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭੂ ਪਤੀ ਨਾਲੋਂ ਵਿਛੋੜੇ ਦਾ ਦੁਖ - ਮਛਰ ਡੰਗ ਸਾਇਰ ਭਰ ਸੁਭਰ ਬਿਨੁ ਹਰਿ ਕਿਉ ਸੁਖੁ ਪਾਈਐ ॥[179]

2. ਨਿਮਾਣਾ ਜੀਵ - ਮਸਕੰ ਭਗਨੰਤ ਸੈਲੰ ਕਰਦਮੰ ਤਰੰਤ ਪਪੀਲਕਹ ॥[180]

---

[172] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੯੧੨.

[173] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੧੧੦੮.

[174] ਉਹੀ, ਭ. ਕਲ੍ਯ, ਪੰਨਾ ੧੩੯੦.

[175] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੧੫੬.

[176] ਉਹੀ, ਮ. ੪, ਪੰਨਾ ੧੭੧.

[177] ਉਹੀ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੪੦੩.

[178] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੯੪੨.

[179] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੧੧੦੮.

[180] ਉਹੀ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੧੩੫੯.

ਮਧੁ ਮਾਖੀ - ਇਹ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਜੀਵ ਹੈ ਜੋ ਫੁਲਾਂ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹਾ-ਥੋੜ੍ਹਾ ਰਸ ਇਕਠਾ ਕਰਕੇ ਸ਼ਹਿਦ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 3 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਮਧਪੁ/ਮਧੁ ਮਾਖੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 2 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਸੰਸਾਰੀ ਧਨ ਇਕਤਰ ਕਰਨਾ - ਜਿਉ ਮਧੁ ਮਾਖੀ ਤਿਉ ਸਠੋਰਿ ਰਸੁ ਜੋਰਿ ਜੋਰਿ ਧਨੁ ਕੀਆ॥[181]
2. ਗੁਰਮੁਖਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕਰਨੀ - ਸਤਸੰਗਤਿ ਮਿਲਿ ਰਹੀਐ ਮਾਧਉ ਜੈਸੇ ਮਧੁਪ ਮਖੀਰਾ॥[182]

ਮਾਖੀ - ਇਹ ਛੋਟਾ ਉਡਣ ਵਾਲਾ ਜੀਵ ਹੈ ਜੋ ਗੰਦਗੀ ਤੇ ਮਿਠੇ ਉਤੇ ਬੈਠਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 11 ਵਾਰ 4 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਮਖ/ਖੁ/ਖੀਂ/ਖੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 6 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਮਨਮੁਖਾਂ ਦੀ ਮਾਇਆ ਪਤ੍ਰੀ ਖਿਚ - ਗੁੜੁ ਮਿਠਾ ਮਾਇਆ ਪਸਰਿਆ ਮਨਮੁਖੁ ਲਗਿ ਮਾਖੀ ਪਚੈ ਪਚਾਇ ॥[183]
2. ਸੁੰਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ - ਕਰਮ ਧਰਮ ਨਹੀ ਮਾਇਆ ਮਾਖੀ ॥[184]
3. ਮਾਇਆ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ - ਸਾਕਰ ਮਾਖੀ ਅਧਿਕ ਸੰਤਾਪੇ ॥[185]
4. ਚੰਚਲਤਾ - ਮਾਖੀ ਰਾਮ ਕੀ ਤੂ ਮਾਖੀ ॥[186]
5. ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਕਾਰਨ ਦੁਖ ਭੋਗਣਾ - ਮਖੀ ਮਿਠੈ ਮਰਣਾ ॥[187]

---

[181] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ੬੫੪.

[182] ਉਹੀ, ਭ. ਰਵਿ., ਪੰਨਾ ੪੮੬.

[183] ਉਹੀ, ਮ. ੪, ਪੰਨਾ ੪੧.

[184] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੧੦੩੫.

[185] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ੧੧੬੦.

[186] ਉਹੀ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੧੨੨੭.

[187] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੧੨੮੬.

6. ਵਿਕਾਰੀ ਜੀਵ ਦੀ ਹਾਲਤ - ਮਾਖੀ ਚੰਦਨੁ ਪਰਹਰੈ ਜਹ ਬਿਗੰਧ ਤਹ ਜਾਇ ॥[188]

ਮਾਕੁਰੀ - ਮਕੜੀ, ਅਜਿਹਾ ਜੀਵ ਜੋ ਮੂੰਹ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੀ ਲਾਰ ਨਾਲ ਜਾਲਾ ਬੁਣਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਜਾਲੇ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨੂਮ ਮਾਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸੇ ਵਿਚ ਫਸ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ - ਇਨ ਬਿਧਿ ਡੂਬੀ ਮਾਕੁਰੀ ਭਾਈ ਊਂਡੀ ਸਿਰ ਕੈ ਭਾਰੀ॥[189]

ਮਿਰਗ - ਚਾਰ ਲਤਾਂ ਵਾਲਾ ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰ ਜਿਸਦਾ ਸੁਭਾਅ ਸ਼ਰਮੀਲਾ ਤੇ ਵੇਖਣ, ਸੰਘਣ ਤੇ ਸੁਣਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਿੱਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਦਾ ਕਦ ਛੋਟੇ ਕੁਤੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਵਡੇ ਘੋੜੇ ਜਿੰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 54 ਵਾਰ 7 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਮਿਰਗ/ਗਾਂ/ਗੀ/ ਗੁ/ਗਾਏ/ਗਾਚ/ਮ੍ਰਿਗ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸ਼ਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤੇ ਹਨ:

1. ਹਰਣ/ਣਾਂ/ਣੀ
2. ਕੁਰੰਕ/ਕਾ/ਰੰਗ
3. ਮਿਰਿਆ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 7 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸਤ ਜੀਵ- ਮ੍ਰਿਗ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਜਿਉ ਝੂਠੋ ਇਹੁ ਜਗ ਦੇਖਿ ਤਾਸਿ ਉਠਿ ਧਾਵੈ ॥[190]
2. ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਬੇਮੁਖ ਜੀਵ - ਸੇ ਉਝੜਿ ਭਰਮਿ ਭਵਾਈਅਹਿ ਜਿਉ ਝਾੜ ਮਿਰਗੁ ਭਾਲੇ ॥[191]

---

[188] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ੧੩੬੯.

[189] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੬੩੫.

[190] ਉਹੀ, ਮ. ੯, ਪੰਨਾ ੨੧੯.

[191] ਉਹੀ, ਮ. ੪, ਪੰਨਾ ੩੦੯.

3. ਕਰਮ ਕਾਂਡ - ਨਗਨ ਫਿਰ ਜੌ ਪਾਈਐ ਜੋਗੁ ਬਨ ਕਾ ਮਿਰਗੁ ਮੁਕਤਿ ਸਭੁ ਹੋਗੁ ॥[192]

4. ਮਨਮੁਖ ਜੀਵ ਦੀ ਹਾਲਤ - ਜਿਉ ਕਸਤੂਰੀ ਮਿਰਗੁ ਨ ਜਾਣੈ ਭ੍ਰਮਦਾ ਭਰਮਿ ਭੁਲਾਇਆ ॥[193]

5. ਇੰਦਰੀਆਂ ਵਸ ਕਰਨੀਆਂ - ਦਸ ਮਿਰਗੀ ਸਹਜੇ ਬੰਧਿ ਆਨੀ ॥[194]

6. ਵਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਸ ਕਰਨਾ - ਪਾਂਚ ਮਿਰਗ ਬੇਧੇ ਸਿਵ ਕੀ ਬਾਨੀ ॥[195]

ਮੀਨ - ਮਛੀ। ਇਹ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਜੀਵ ਹੈ ਜੋ ਪਾਣੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜੀਵਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੀ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 93 ਵਾਰ 6 ਵਿਆਕਰਮਕ ਰੂਪਾਂ ਮਛੀ/ਛੁ/ਮਛਲੀ/ ਮਾਛਲੋ/ਛੁਲੀ/ਮੀਨ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:

1. ਆੜਿ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 11 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਪਰਮਾਤਮਾ - ਆਪੇ ਮਾਛੀ ਮਛੁਲੀ ਆਪੇ ਪਾਣੀ ਜਾਲੁ ॥[196]

2. ਜਗਿਆਸੂ - ਤੂ ਦਰੀਆਉ ਦਾਨਾ ਬੀਨਾ ਮੈ ਮਛੁਲੀ ਕੈਸੇ ਅੰਤੁ ਲਹਾ ॥[197]

3. ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰੀਤ ਪਾਉਣੀ - ਰੇ ਮਨ ਐਸੀ ਹਰਿ ਸਿਉ ਪ੍ਰੀਤਿ ਕਰਿ ਜੈਸੀ ਮਛੁਲੀ ਨੀਰ॥[198]

4. ਬਿਰਹਾ ਦਾ ਦੁਖ - ਨਾਮ ਬਿਹੂਨਾ ਤਨੁ ਮਨੁ ਹੀਨਾ ਜਲ ਬਿਨੁ ਮਛੁਲੀ ਜਿਉ ਮਰੈ ॥[199]

5. ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਸੁਰਤ ਜੋੜੀ ਰਖਣੀ - ਜਿਉ ਰਾਤੀ ਜਲਿ ਮਾਛੁਲੀ ਤਿਉ ਰਾਮ ਰਸਿ ਮਾਤੇ ਰਾਮ ਰਾਜੇ॥[200]

---

[192] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ੩੨੪.

[193] ਉਹੀ, ਮ. ੪, ਪੰਨਾ ੬੪੪.

[194] ਉਹੀ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੧੧੩੬.

[195] ਉਹੀ.

[196] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੨੩.

[197] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੨੫.

[198] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੬੦.

[199] ਉਹੀ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੮੦.

[200] ਉਹੀ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੪੫੪.

6. ਅਹਾਰ - ਕਬੀਰ ਭਾਂਗ ਮਾਛੁਲੀ ਸੁਰਾ ਪਾਨਿ ਜੋ ਜੋ ਪ੍ਰਾਨੀ ਖਾਂਹਿ ॥[201]

7. ਜੂਨੀ - ਕਈ ਜਨਮ ਗਜ ਮੀਨ ਕੁਰੰਗਾ ॥[202]

8. ਚੰਚਲਤਾ - ਮੀਨ ਕੀ ਚਪਲ ਸਿਉ ਜੁਗਤਿ ਮਨੁ ਰਾਖੀਐ ਉਡੈ ਨਹ ਹੰਸੁ ਨਹ ਕੰਧੁ ਛੀਜੈ ॥[203]

9. ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸਤ - ਜਲ ਮਹਿ ਮੀਨ ਮਾਇਆ ਕੇ ਬੇਧੇ ॥[204]

10. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਉਸਤਤ - ਜੋ ਬੋਲਤ ਹੈ ਮ੍ਰਿਗ ਮੀਨ ਪੰਖੇਰੂ ਸੁ ਬਿਨੁ ਹਰਿ ਜਾਪਤ ਹੈ ਨਹੀ ਹੋਰ॥[205]

11. ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਕਾਰਨ ਦੁਖ ਭੋਗਣਾ - ਪਚੈ ਪਤੰਗੁ ਮ੍ਰਿਗ ਭ੍ਰਿੰਗ ਕੁੰਚਰ ਮੀਨ ਇਕ ਇੰਦ੍ਰੀ ਪਕਰਿ ਸਘਾਰੇ॥[206]

ਮੁਰਗੀ - ਮੁਰਗੇ ਦੀ ਮਦੀਨ ਨੂੰ ਮੁਰਗੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਮਾਸ ਤੇ ਅੰਡੇ ਨੂੰ ਭੋਜਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

1. ਧਾਰਮਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਪਹਿਰਾ ਨਾ ਦੇਣਾ - ਬੇਦ ਕਤੇਬ ਕਹਹੁ ਮਤ ਝੂਠੇ ਝੂਠਾ ਜੋ ਨ ਬੀਚਾਰੈ॥ ਜਉ ਸਭ ਮਹਿ ਏਕੁ ਖੁਦਾਇ ਕਹਤੁ ਹਉ ਤਉ ਕਿਉ ਮੁਰਗੀ ਮਾਰੈ॥[207]

ਮੁਰਗਾਬੀ - ਇਹ ਜਲ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਜੀਵ ਹੈ। ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਤੈਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਖੰਭ ਗਿਲੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਵਾਰ 1 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿਣਾ - ਜੈਸੇ ਜਲ ਮਹਿ ਕਮਲੁ ਨਿਰਾਲਮੁ ਮੁਰਗਾਈ ਨੈ ਸਾਣੈ॥ ਸੁਰਤਿ ਸਬਦਿ ਭਵ ਸਾਗਰੁ ਤਰੀਐ ਨਾਨਕ ਨਾਮੁ ਵਖਾਣੈ॥[208]

---

[201] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ੧੩੭੭.

[202] ਉਹੀ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੧੭੬.

[203] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੯੯੧.

[204] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ੧੧੬੦.

[205] ਉਹੀ, ਮ. ੪, ਪੰਨਾ ੧੨੬੫.

[206] ਉਹੀ, ਮ. ੪, ਪੰਨਾ ੯੮੩.

[207] ਉਹੀ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ੧੩੫੦.

[208] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੯੩੮.

ਮੂਸਾ - ਚੂਹਾ। ਇਹ ਜੀਵ ਛੋਟੇ ਅਕਾਰ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਖੁਡਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਚੀਜਾਂ ਨੂੰ ਕੁਤਰ ਕੇ ਖਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 16 ਵਾਰ 4 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਮਸਾਈ/ਮੂਸਰੀ/ਮੂਸਾ/ਸੇ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤੇ ਹਨ:

1. ਘੀਸ
2. ਚੂਹਾ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 3 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਮੌਤ **-** ਰਾਤਿ ਅਨੇਰੀ ਸੂਝਸਿ ਨਾਹੀ ਲਜੁ ਟੂਕਸਿ ਮੂਸਾ ਭਾਈ ਰੇ ॥[209]
2. ਦੁਨਿਆਵੀ ਭੋਗ ਪਦਾਰਥ **-** ਘਰ ਕੀ ਬਿਲਾਈ ਅਵਰ ਸਿਖਾਈ ਮੂਸਾ ਦੇਖਿ ਡਰਾਈ ਰੇ ॥[210]
3. ਮਨਮੁਖ ਦੀ ਹਾਲਤ **-** ਜੈਸੇ ਕਾਗਦ ਕੇ ਭਾਰ ਮੂਸਾ ਟੂਕਿ ਗਵਾਵਤ ਕਾਮਿ ਨਹੀ ਗਾਵਾਰੀ ॥[211]

ਮੋਰ - ਪੰਛੀ ਜਗਤ ਵਿਚ ਮੋਰ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਪੰਛੀ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਰਤ ਦਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੰਛੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਖੰਭ ਬੜੇ ਸੁੰਦਰ ਗੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਪਵਿਤਰ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੋਰ ਦੀ ਘਨਘੋਰ ਘਟਾਵਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਪ੍ਰੀਤ ਹੈ ਤੇ ਘਨਿਹਰ ਦੀ ਘੋਰ ਸੁਣ ਕੇ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਮਾਂਦਾ ਤੇ ਪੈਲਾਂ ਪਾਣ ਲਗਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 11 ਵਾਰ 3 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਮੋਰ/ਰੀਂ/ਰੁ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਪ੍ਰਸਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

1. ਅਨੰਦ ਦੀ ਅਵਸਥਾ - ਮੋਰੀ ਰੁਣ ਝੁਣ ਲਾਇਆ ਭੈਣੇ ਸਾਵਣੁ ਆਇਆ ॥[212]

ਲੇਲਾ - ਭੇਡ ਦਾ ਬਚਾ।

---

[209] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੫੬.

[210] ਉਹੀ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੩੮੧.

[211] ਉਹੀ, ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੬੮੧.

[212] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੫੫੭.

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਮਨ - ਕਹੁ ਕਬੀਰ ਪਰਗਟੁ ਭਈ ਖੇਡ॥ ਲੇਲੇ ਕਉ ਚੂਘੈ ਨਿਤ ਭੇਡ॥[213]

ਲੂਬਰ - ਇਹ ਗਿਦੜ ਦੀ ਜਾਤ ਦਾ ਇਕ ਜੀਵ ਹੈ ਜੋ ਕਦ ਵਿਚ ਗਿਦੜ ਨਾਲੋਂ ਛੋਟਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪੂਛ ਦੇ ਵਾਲ ਲੰਮੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 1 ਵਾਰ 1 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 1 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਮਾਇਆ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ - ਮਾਂਜਾਰ ਗਾਡਰ ਅਰੁ ਲੂਬਰਾ ਬਿਰਖ ਮੂਲ ਮਾਇਆ ਮਹਿ ਖਰਾ॥[214]

ਵਗ - ਗਊਆਂ ਦਾ ਇਕਠ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ 2 ਵਾਰ 2 ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਵਗਿ/ਗੈ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 2 ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਨਿਰਬਲ - ਜੇ ਸਕਤਾ ਸਕਤੇ ਕਉ ਮਾਰੇ ਤਾ ਮਨ ਰੋਸ ਨ ਹੋਈ॥ ਸਕਤਾ ਸੀਹੁ ਮਾਰੇ ਪੈ ਵਗੈ ਖਸਮੈ ਸਾ ਪੁਰਸਾਈ॥[215]
2. ਗੁਰਮੁਖ - ਮਨਮੁਖ ਬੰਨਿ੍ ਚਲਾਈਅਹਿ ਨਾ ਮਿਲਹੀ ਵਗਿ ਸਗਿ ॥[216]

---

[213] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭ. ਕਬੀ., ਪੰਨਾ ੩੨੬.

[214] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੧੧੯੦.

[215] ਉਹੀ, ਮ. ੧, ਪੰਨਾ ੩੬੦.

[216] ਉਹੀ, ਮ. ੩, ਪੰਨਾ ੧੪੧੩.

ਧਰਮ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਸੁੱਚਜੀ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਸਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਮਨੁਖ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਧਰਮ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਬਹੁ-ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਇਸ ਧਰਤੀ ਤੇ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਕਈ ਧਰਮ ਉਪਜੇ ਤੇ ਬਹੁਤਿਆਂ ਦਾ ਸਮੇਂ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਾਰਨ ਪਤਨ ਵੀ ਹੋਇਆ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਵਲੋਂ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ ਲੁਟਿਆ ਵੀ ਗਿਆ। ਦ੍ਰਾਵਿੜ ਜਾਤੀ ਜੋ ਕਿ ਇਥੋਂ ਦੀ ਮੂਲ ਨਿਵਾਸੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਉਪਰ ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹਮਲੇ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਥੋਂ ਨੱਸਣਾ ਪਿਆ ਤੇ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਬੋਲ ਬਾਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹ ਇਥੋਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਬਣ ਗਏ।

ਭਾਰਤੀ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਨਾਤਨ ਮੱਤ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਮੱਤ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਬਹੁਦੇਵਵਾਦ ਦਾ ਮੱਤ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ, ਯੱਗ, ਬਲੀਆਂ ਆਦਿ ਜਿਹੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਮ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਆਰੀਆ ਲੋਕ ਦ੍ਰਾਵਿੜ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੂਝਵਾਨ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਂਚ ਦੀ ਜੁਗਤ ਕਾਫੀ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਰਾਜਾ ਤੇ ਪਰਜਾ ਇਕ ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫਾਦਰੀ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਚਾਰ ਵੇਦ (ਰਿਗਵੇਦ, ਯਜੁਰਵੇਦ, ਸਾਮਵੇਦ, ਅਥਰਵਵੇਦ) ਇਸ ਧਰਮ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੰਠ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਿਗਵੇਦ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਹੈ, ਜੋ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ 'ਰਿਚ' ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਇਸਦੇ 10 ਮੰਡਲ, 1028 ਸੂਕਤ, 153826 ਸ਼ਬਦ ਹਨ। ਯਜੁਰਵੇਦ 'ਯੁਜ' ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੇ। ਇਸ ਵਿਚ ਮੁਖ ਤੌਰ ਤੇ ਯੱਗ, ਬਲੀਦਾਨ ਆਦਿ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਮਵੇਦ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮੰਤਰਾਂ ਦੇ ਗਾਇਨ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੇ। ਸਭ ਤੋਂ ਆਖਰੀ ਵੇਦ ਅਥਰਵਵੇਦ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਯੱਗ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਵਿਧੀ, ਜੰਤਰ- ਮੰਤਰ, ਜਾਦੂ-ਟੂਣੇ ਤੇ ਔਸ਼ਧੀਆਂ ਆਦਿ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਵੇਦਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦਾ ਸਥਾਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਈਸ਼ਵਰ, ਆਤਮਾ, ਕਰਮ ਫਲ, ਪੁਨਰ-ਜਨਮ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉਪਰ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਮੁਖ ਰੂਪ ਵਿਚ 12 ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਰਚੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਵੇਦਾਂਤ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਤੇ

ਜੀਵ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਛੇ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ (ਨਯਾਯ, ਸ਼ਾਂਖ, ਵੇਦਾਂਤ, ਯੋਗ, ਵਸ਼ੈਸ਼ਿਕ, ਮੀਮਾਂਸਾ) ਦਾ ਵੀ ਮਹਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ, ਮਾਇਆ, ਜੀਵ, ਮੁਕਤੀ ਆਦਿ ਪ੍ਰਮੁਖ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਹੁੰਦੀ ਆਈ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਨਾ ਇੰਦਰ, ਮਿੱਤਰ, ਵਰੁਣ, ਅਗਨੀ ਆਦਿ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਮਾਇਆ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਜਿਸਦਾ ਆਰੰਭ ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਦੇ ਗੁਰੂ ਗਉੜਪਦ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਇਸਨੂੰ ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਹਿਸਾ ਬਣਾ ਦਿਤਾ। ਜੀਵ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਜੜ੍ਹ, ਚੇਤਨ, ਜੀਵਨ ਤੇ ਗਿਆਨ ਸਰੂਪ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਜੋਤ ਸਰੂਪ ਤੇ ਸਵੈ- ਸਿੱਧ ਹੈ।

ਸਨਾਤਨ ਮਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉਪਰ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੀ ਸ਼ਰੂਆਤ ਹੋਈ। ਜੈਨ ਸ਼ਬਦ 'ਜਿੰਨ' ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਇੰਦਰੀਆਂ ਉਪਰ ਜਿਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ। ਇਸ ਧਰਮ ਦੇ ਕੁਲ 24 ਤੀਰਥੰਕਰ ਹੋਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਆਖਰੀ ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਂਵੀਰ ਹੋਏ ਹਨ ਜੋ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਸਨ। ਇਸ ਧਰਮ ਦੀਆਂ 2 ਮੁਖ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਸਨ। ਪਹਿਲੀ ਸ਼ਵੇਤਾਂਬਰ ਜਿਸ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਸਫੇਦ ਕਪੜੇ ਪਹਿਨਦੇ, ਮੂੰਹ ਤੇ ਪੱਟੀ ਬੰਨਦੇ, ਭਿਖਿਆ ਮੰਗਦੇ ਤੇ ਵਾਲ ਪੁਟਦੇ ਸਨ। ਦੂਜੀ ਸ਼ਾਖਾ ਦਿਗੰਬਰ ਜੋ ਵਸਤਰ ਨਹੀਂ ਪਹਿਨਦੇ, ਹਥ ਵਿਚ ਕਮੰਡਲ ਰਖਦੇ ਤੇ ਦਿਨ ਵਿਚ 1 ਵਾਰ ਭੋਜਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅਹਿੰਸਾ, ਸਚ, ਅਸਤੇਯ, ਬ੍ਰਹਮਚਰਯ, ਅਪਰਿਗ੍ਰਹਿ ਇਸ ਧਰਮ ਦੇ ਪੰਜ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤ ਹਨ। ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ 9 ਤਤ ਜੀਵ, ਅਜੀਵ, ਪੁੰਨ, ਪਾਪ, ਆਸਰਵ, ਬੰਧ, ਸੰਵਰ, ਨਿਰਜਰ ਤੇ ਮੋਕਸ਼ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕੋਈ ਆਦਿ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਸਦੀਵੀ ਹੈ ਪਰ ਸਦੀਵੀ ਦੇ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੈਨ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕੇਵਲ ਸੰਨਿਆਸੀ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਅਜਿਹੇ ਕਿਸੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਰਖਦਾ ਜੋ ਸਦਾ ਤੋਂ ਹੀ ਪੂਰਵ ਹੈ। ਅਹਿੰਸਾ ਤੇ ਤਪ ਸਾਧਨਾ ਦੁਆਰਾ ਮਾਇਆ ਜਿਹੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਨੇਕਾਂਤਵਾਦ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਤਿਮ ਸਚ ਨੂੰ ਬਹੁ-ਪਖਾਂ ਤੋਂ

ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਿਆਦਵਾਦ ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਹੋਰ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਝੇ ਗਏ ਤਤ ਨੂੰ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਾਰਨ ਇਸ ਮਤ ਵਿਚ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਘਰ ਕਰ ਗਈਆਂ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਇਸ ਧਰਮ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪਤਨ ਵਲ ਵਧਦੀ ਗਈ।

ਬੁਧ ਧਰਮ ਨੂੰ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੈਨ ਮਤ ਵਿਚ ਪਤਨ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬੁਧ ਦਾ ਆਰੰਭ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਮਹਾਤਮਾ ਬੁਧ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਮ ਸਿਧਾਰਥ ਸੀ ਬੁਧ ਧਰਮ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਹੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰਾਂ ਵਾਂਗ ਮਾਸੀ ਪ੍ਰਜਾਪਤੀ ਤੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਕੀਤੀ। ਮਹਾਤਮਾ ਬੁਧ ਨੇ ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਭੁਸਤਾ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਿਆ ਤੇ ਜੈਨ ਮਤ ਦੀਆਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰਖਦੇ ਹੋਏ ਇਕ ਨਵੇਂ ਧਰਮ ਭਾਵ 'ਬੁਧ ਧਰਮ' ਦੀ ਨੀਵ ਰਖੀ। ਇਸ ਧਰਮ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਬੁਧ, ਧਰਮ ਤੇ ਸੰਘ ਤਿੰਨ ਮੂਲ ਰਤਨ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਇਹ ਧਰਮ ਸੰਪੂਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਚਾਰ ਸਚਾਈਆਂ ਮੁਖ ਹਨ: (1) ਸੰਸਾਰ ਦੁਖਾਂ ਦਾ ਘਰ ਹੈ (2) ਦੁਖ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ (3) ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਦੁਖ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ (4) ਨਿਰਵਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਮਾਰਗ ਉਪਲਬਧ ਹੈ। ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਇਸ ਧਰਮ ਵਿਚ 'ਨਿਰਵਾਣ' ਪਦ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਬੁਧ ਨੇ ਜੋ ਮਾਰਗ ਦਸਿਆ ਉਸ ਨੂੰ 'ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਮਾਰਗ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ 8 ਗੱਲਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ: ਸਹੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਸਹੀ ਸੰਕਲਪ, ਸਹੀ ਬਾਣੀ, ਸਹੀ ਕਰਮ, ਸਹੀ ਕਿਰਤ, ਸਹੀ ਪ੍ਰਯਤਨ, ਸਹੀ ਸਮ੍ਰਿਤੀ। ਜੈਨ ਮਤ ਵਾਂਗ ਬੁਧ ਮਤ ਵਿਚ ਵੀ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਤਰੁਟੀਆਂ ਆ ਗਈਆਂ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਘਟ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੋਰ ਕਈ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ, ਜੋਗ, ਬੈਸਨੋ, ਸਾਕਤ, ਵਾਮ ਮਾਰਗੀ, ਚਾਰਵਾਕ ਆਦਿ ਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਚਲਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ।

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਧਰਤੀ ਮੁਢ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਬਿਰਤੀ ਵਾਲੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇਸ਼ ਕਈ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦੀ ਲੁਟ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਬਦਾਲੀ ਤੇ ਗਜ਼ਨਵੀ ਵਰਗੇ ਧਾੜਵੀਆਂ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਇਸ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਇਆ ਤੇ ਇਥੋਂ ਭਾਰੀ ਤਾਦਾਦ ਵਿਚ ਦੌਲਤ ਹਾਸਿਲ

ਕੀਤੀ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਅਸਰ ਵੀ ਰਿਹਾ। ਇਥੋਂ ਦੀ ਜਨਤਾ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਹਦ ਤਕ ਕਬੂਲਿਆ ਵੀ। ਇਸਲਾਮ ਅਸਲ ਵਿਚ ਅਰਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'ਅਲਾਹ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਨ ਕਰਨਾ'। ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਦੇ ਪੈਗੰਬਰ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਅਰਬ ਦੇ ਕੁਰੈਸ਼ ਕਬੀਲੇ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦੇ ਦੇਹਾਂਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਾਚਾ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕੀਤੀ। ਬੀਬੀ ਖਦੀਜਾ ਜੋ ਕਿ ਉਮਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ 15 ਸਾਲ ਵਡੀ ਸੀ ਤੇ ਵਪਾਰ ਦਾ ਕਿਤਾ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸੀ।ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਪੰਜ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਸੂਲ ਕਲਮਾ, ਨਮਾਜ਼, ਜ਼ਕਾਤ, ਰੋਜਾ ਤੇ ਹਜ ਇਹ ਹਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਰਮ ਹਨ। ਕੁਰਾਨ ਇਸ ਧਰਮ ਦਾ ਧਾਰਿਮਕ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ, ਅਧਿਆਤਮਕ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸ੍ਰੋਤ ਵੀ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਇਕ ਈਸ਼ਵਰਵਾਦ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇਸਲਾਮ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵ ਆਪਣੇ ਚੰਗੇ ਕਰਮਾਂ ਕਰਕੇ ਸਵਰਗ ਦੇ ਸੁਖ ਭੋਗਣਗੇ ਤੇ ਮਾੜੇ ਕਰਮਾਂ ਕਰਕੇ ਨਰਕਾਂ ਦਾ ਦੁਖ ਭੋਗਣਗੇ । ਕੁਰਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਇਸ ਜਗਤ ਦੀ ਰਚਨਾ 6 ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਵਾਸਾ 7ਵੇਂ ਅਸਮਾਨ ਤੇ ਹੈ। ਕਿਆਮਤ ਦੇ ਦਿਨ ਮੁਰਦੇ ਉਠ ਖਲੋਣਗੇ। ਸਾਰੀ ਕਾਇਨਾਤ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਮੁੜ ਤੋਂ ਹੋਵੇਗੀ।

ਭਾਰਤੀ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਨਵੀਨ ਧਰਮ ਸਿਖ ਧਰਮ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਪਹਿਲੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਆਗਮਨ ਨਾਲ ਹੋਈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਗੁਰ-ਜੋਤਿ ਦਸ ਗੁਰੂ ਸਹਿਬਾਨ ਤਕ ਨਿਰੰਤਰ ਜਾਮਾ ਧਾਰਦੀ ਰਹੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਾਲ ਸਮੇਂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਹੁਤ ਨਿਘਰੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਲੋਕਾਈ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਉਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਹੋਈ ਫਿਰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡਾਂ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਹਰ ਪਾਸੇ ਕੂੜ ਦਾ ਪਸਾਰਾ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜਨ ਸਾਧਾਰਣ ਨੂੰ ਸਹੀ ਮਾਰਗ ਤੇ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਤੇ 'ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ' ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਦੇਸ਼ ਰਟਨ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਜਿਥੇ ਵੀ ਜਾਂਦੇ ਰਬਾਬੀ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਜੀ ਆਪਦੇ ਨਾਲ ਹੁੰਦੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ 'ਇਲਾਹੀ ਬਾਣੀ' ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਦੁਆਰਾ ਨਿਹਾਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਗੇ ਵਧਦੇ ਜਾਂਦੇ। ਦਸ ਗੁਰੂ ਸਹਿਬਾਨ ਤਕ ਜਿੰਨੀ ਵੀ

ਬਾਣੀ ਦਾ ਇਲਹਾਮ ਹੋਇਆ ਉਸ ਨੂੰ ਪੋਥੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਭਾਲਿਆ ਗਿਆ। ਪੰਜਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ 1604 ਈ. ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਪੰਜ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਤਰਤੀਬਵਾਰ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ ਤੇ 'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿਤਾ। ਪਿਛੋਂ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਨੌਂਵੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਤੇ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ' ਨੂੰ ਸਿਖ ਪੰਥ ਦੇ ਸਦੀਵੀ ਗੁਰੂ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿਤਾ। 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ' ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਬਾਕੀ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੋਂ ਵਿਲਖਣ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਕੀਤੀ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਰਲਾਅ ਹੋਣ ਦਾ ਕਿੰਤੂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸਿਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹਿਤ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਅਕਾਦਮਿਕਤਾ ਦਾ ਹਿਸਾ ਬਣ ਚੁਕੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਡੂੰਘਾਈ ਨਾਲ ਸਮਝਣ ਲਈ ਨਿਤ ਨਵੇਂ ਸੈਮੀਨਾਰ, ਗੋਸਟੀਆਂ, ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਆਦਿ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹਥਲੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਵੀ ਅਸੀਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਜਤਨ ਵਜੋਂ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ***'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ:ਇਕ ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਿਐਨ (ਸਰਵੇਖਣ, ਅਰਥ ਤੇ ਉਦੇਸ਼)'*** ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਜਿਥੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਮਨੁਖ ਲਈ ਸੁਚਜੀ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਜਿਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਾ ਸੋਮਾ ਹੈ ਉਥੇ ਇਹ ਖੋਜ ਦੀ ਮੰਗ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਰਮ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਹੱਸ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਉਸ ਧਰਮ ਦੇ ਪੈਗੰਬਰਾਂ ਨੂੰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਜਾਂ ਸੰਦੇਸ਼ ਰਹਸਮਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਹਸਮਈ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਅਗੇ ਹੋਰ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚ ਭਿੰਨਤਾ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਉਦੇਸ਼ ਇਕ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਰੇ ਬਾਣੀਕਾਰ ਨਿਰਗੁਣ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕ ਸਨ। ਵਖ-ਵਖ ਖਿਤਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ

ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਇਕ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ 6 ਗੁਰੂ ਸਹਿਬਾਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 15 ਭਗਤ, 11 ਭਟ, 3 ਗੁਰਸਿਖਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਿੱਖ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ ਗਲਤ ਵਿਆਖਿਆ ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਲੱਗਿਆਂ ਪੁਰਾਣੇ ਭਾਰਤੀ ਧਾਰਮਿਕ ਮੁਹਾਵਰੇ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ, ਸਿਆਸੀ ਜਾਂ ਆਰਥਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਖ ਕਿਸੇ ਨ ਕਿਸੇ ਧਾਰਮਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬਿਆਨ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਆਮ ਮਾਨਵੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਹਾਰ ਅਤੇ ਸਿਹਤ ਦੇ ਅਸੂਲਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਧਾਰਮਿਕ ਮੁਹਾਵਰੇ ਵਿੱਚ ਸਮਝਿਆ ਤੇ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿੱਚ ਲੋਕ-ਹਿੱਤ ਸਮਾਜੀ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨੂੰ ਵੀ ਲੋਕੀਂ ਧਰਮ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਪਤੋਲ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸਾਡਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜੀ ਮੰਤਵਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਉਹਲੇ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਰਤਿਆ। ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਦਾ ਇਕ ਅਟੁੱਟ ਅੰਗ ਸੀ। ਇਥੇ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਨੁਸਾਰ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਾਣਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਘੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਮਨੋਰਥ ਵਾਸਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਪੁਰਾਣੇ ਰਾਇਜ਼ ਧਾਰਮਿਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਅਰਥ ਦਿੱਤੇ। ਇਸੇ ਗੱਲ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਹਿਬਾਨ ਆਪਣੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਪਰੰਪਰਾਈ ਧਰਮ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਰਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਸਾਮੀ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਨਵੀਨ ਯੁਗ-ਬੋਧ, ਸਰਬ-ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ, ਮਾਨਵ-ਕਲਿਆਣ ਆਦਿ ਮਹਤੱਵਪੂਰਣ ਪੱਖਾਂ ਉਤੇ ਝਾਤ ਪਾਈ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ, ਬਿੰਬਾਂ, ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ, ਕਾਵਿ-ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਦਾ ਵਿਕਾਸ-ਕ੍ਰਮ ਨਿਸਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੌਰਾਨ ਇਸ ਸਿਟੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਨ ਸਾਧਾਰਣ ਤਕ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪਰ ਦੁਨਿਆਵੀ ਲਿਖਤਾਂ ਵਾਂਗ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਵਰਤਣ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਰੌਚਕ ਬਣਾਉਣਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਗੋਂ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਣਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਅਤੇ ਬਿੰਬਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨੂੰ ਸਮਝ ਗੋਚਰਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਹਥਲੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਜੋ ਕੰਮ ਨਿਵੇਕਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਹ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

- ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੂਲ ਪਾਠ ਵਿਚੋਂ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ (ਸੰਦਰਭਾਂ) ਨੂੰ ਤਲਾਸ਼ਿਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਲਈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੋਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਗਈ।
- ਤਲਾਸ਼ੇ ਗਈ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਵਰਗ-ਵੰਡ 2 ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਧੀਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।
- ਅੰਦਰਾਜ ਦਰਜ ਕਰਨ ਦੀ ਜੁਗਤ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਖਰ-ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਰਖੀ ਗਈ ਹੈ।
- ਸੰਬੰਧਿਤ ਪਦ ਦੀ ਪਹਿਲਾ ਮੁਢਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਤੀ ਹੈ ਫਿਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਉਹ ਕਿੰਨੀ ਵਾਰ ਅਤੇ ਕਿੰਨੇ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਇਸ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਤੀ ਹੈ। ਉਪਰੰਤ ਉਸਦੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪਾਂ ਜੇਕਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਵੀ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਮੁਖ ਕਾਰਜ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਦਰਭਾਂ ਦੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਸੰਗਕ/ਸਿਧਾਂਤਕ ਵਿਆਖਿਆ ਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਲਈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਟੀਕਿਆਂ ਅਤੇ ਕੋਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਗਈ ਹੈ। ਸੰਬੰਧਿਤ ਪਦ ਨੂੰ ਮੋਟਾ (Bold) ਕਰਕੇ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।
- ਪ੍ਰਸੰਗਕ/ਸਿਧਾਂਤਕ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਆਕਰਨਕ ਅਤੇ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸ਼ਬਦ-ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਜਾਣਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸੰਗਕ/ਸਿਧਾਂਤਕ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਵਿਅਖਿਆ ਲਈ ਪੂਰੇ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰਖ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਸ਼ਬਦ-ਰੂਪ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਚਲ ਰਹੇ ਸੰਦਰਭ ਨਾਲ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸੇ ਅਰਥ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਬਾਹਰੀ ਅਰਥ ਵਿਚ।

ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੌਰਾਨ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਅਗਿਆਨ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਭਟਕ ਰਹੀ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਚਾਨਣ ਦੁਆਰਾ ਰਾਹ ਦਿਖਾਇਆ। ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਦੂਜੇ ਮਤਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵੀ ਦਸੀ ਪਰ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਨਿਰੋਲ ਸਿਧਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਜੋ ਵੀ ਸੰਦਰਭ ਜਾਂ ਹਵਾਲਾ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ਉਹ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪ੍ਰਸਾਰ ਲਈ ਸੰਚਾਰ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਹੈ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਉਸਦੇ ਅਰਥ ਪਰੰਪਰਾਮਈ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਆਪਣੇ ਮੌਲਿਕ ਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੰਦਰਭ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਿਸ ਸਬਦ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਲਈ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ ਇਹ ਜਾਣਨਾ ਹੀ ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦਾ ਮੁਖ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਖੋਜ ਜਿਥੇ ਜਗਿਆਸਾ ਭਰਪੂਰ ਹੈ ਉਥੇ ਇਸਦੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੌਰਾਨ ਕਈ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਦਾ ਸਾਮਹਣਾ ਵੀ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਰੂਹਾਨੀ ਸੰਦੇਸ਼ ਹੈ ਜੋ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਬਿਆਨਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕੇਵਲ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਅਸੀਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਜਗਿਆਸਾ ਨਾਲ ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੌਰਾਨ ਇਸ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੌਰਾਨ ਇਸ ਵਿਚ ਕਈ ਤਰੁਟੀਆਂ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ ਜਿਸ ਲਈ ਮੈਂ ਖਿਮਾ ਦੀ ਜਾਚਕ ਹਾਂ। ਆਸ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਜਗਿਆਸੂਆਂ ਅਤੇ ਖੋਜਾਰਥੀਆਂ ਲਈ ਤਿਲ ਫੁਲ ਮਦਦਗਾਰ ਹੋਵੇਗਾ।

- ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ, *ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ,* ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1986.
- ਅੱਛਰ ਸਿੰਘ ਕਾਹਲੋਂ, ਡਾ., *ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਦਾ ਸੰਕਲਪ,* ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1990.
- ਅਮਰ ਸਿੰਘ, ਡਾ., (ਸੰਪਾ.) *ਤੁਕ–ਤਤਕਰਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ,* ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 2005 (ਦੂਜੀ ਵਾਰ)।
- ਅੰਮ੍ਰਿਤਪਾਲ ਕੌਰ, *ਸ਼ਬਦ ਸੰਚਾਰ,* ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2003.
- ..., *ਗੁਰਬਾਣੀ, ਅਧਿਐਨ : ਨਵ ਪਰਿਪੇਖ, ਨਿਸ਼ਾਂਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ,* ਫ਼ਰੀਦਾਬਾਦ, 1990.
- ..., *ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਚਾਰ ਵਿਗਿਆਨ,* ਆਨੰਦ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, ਨਵੀ ਦਿਲੀ, 1995.
- ਆਰ.ਡੀ. ਨਿਰਾਕਾਰੀ, *ਵੈਦਿਕ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ,* ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2005.
- ਐਫ. ਮੈਕਸਮੂਲਰ, (ਅਨੁ.) ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਡਾ., *ਧਰਮ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਵਿਕਾਸ,* ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2002.
- ਐਮ. ਹਿਰਿਆਨਾ, (ਅਨੁ) ਪ੍ਰਭਕੀਰਤਨ ਸਿੰਘ, ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ, ਯੂਨੀਸਟਾਰ ਬੁਕਸ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1993.
- ਸ਼ੰਕਰ ਲਾਲ ਮਿਸ਼ਰਾ, ਅਲਕਾ ਕਤਯਾਲ, *ਸੰਗੀਤ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਵੇਚਨ,* ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1994.
- ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਤਾਤਲੇ, *ਗੁਰਬਾਣੀ ਤਤ ਸਾਗਰ (4–ਭਾਗ),* ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2000.
- ਸਤਿਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਿੰ., *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਾਰ ਵਿਸਥਾਰ (4-ਭਾਗ),* ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਹਿਤ ਭਵਨ, ਜਲੰਧਰ, 1985.
- *ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ (4–ਭਾਗ),* ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2002.
- ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਕਵੀਸ਼ਰ, *ਸਿਖ ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ,* ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2004.

- ਸਰਬਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਡਾ., (ਸੰਪਾ.), *ਵਿਸ਼ਵ ਧਰਮ ਬਾਨੀ ਗ੍ਰੰਥ, ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਅਤੇ ਚਿੰਤਕ (4–ਭਾਗ),* ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2008.
- ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋ. (ਟੀਕਾ.), *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਰਪਣ (10–ਭਾਗ)*, ਰਾਜ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਜਲੰਧਰ, 1969 (ਦੂਜੀ ਵਾਰ)।
- ਸਿਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, (ਸੰਪਾ.) *ਗੁਰਮਤਿ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਿਖ–ਸਭਿਆਚਾਰ,* ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2010.
- ਸੁਖਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ, (ਸੰਪਾ.), *ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸੰਗੀਤ ਪਧਤੀ ਗ੍ਰੰਥ (2-ਭਾਗ)*, ਜਵਦੀ ਟਕਸਾਲ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2006.
- ਸੁਰਜੀਤ ਹਾਂਸ, *ਸਾਡਾ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਧਰਮ,* ਰੂਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2006.
- ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ, (ਸੰਪਾ.), *ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀਵਨ, ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਕਲਾ,* ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 19--
- ..., *ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਜਗਤ,* ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1969.
- ..., *ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਕੋਸ਼ (2–ਭਾਗ),* ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1976.
- ..., *ਫਰੀਦ ਦਰਪਨ,* ਮਾਡਰਨ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1993.
- ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਡਾ., *ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਲੋਕ–ਵਿਸ਼ਵਾਸ*, ਦੀਪਕ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਜਲੰਧਰ, 2003.
- ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ, *ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੇ ਲੋਕ ਪ੍ਰਵਾਹ,* ਰਾਜੋਰੀ ਗਾਰਡਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ 1980.
- ਸੂਰੈਣ ਸਿੰਘ ਵਿਲਖੂ, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਕੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਤਤਵੋਂ ਕਾ ਅਧਿਅਨ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1978 (ਹਿੰਦੀ)।
- ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋ., *ਗੁਰਮਤਿ ਦਰਸ਼ਨ,* ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕੇਮਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2010 (ਦੂਜੀ ਵਾਰ)।
- ਸੋਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ, ਡਾ., *ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੇ ਲੋਕ ਪ੍ਰਵਾਹ,* ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ, 1971.

- ..., *ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਲੋਕ ਤਤ,* ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1973.
- ..., *ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੇ ਲੋਕ ਪ੍ਰਵਾਹ,* ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿਲੀ, 1971.
- ..., *ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ (2–ਭਾਗ),* ਲੋਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਨਵੀ਼ ਦਿਲੀ, 1978.
- ਹਰਕੀਰਤ ਸਿੰਘ ਡਾ., (ਸੰਪਾ.) *ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ–ਰੂਪ ਤੇ ਸ਼ਬਦ–ਜੋੜ ਕੋਸ਼,* ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1988 (ਦੂਜੀ ਵਾਰ)।
- ਹਰਕੀਰਤ ਸਿੰਘ ਡਾ., *ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਵਿਆਕਰਣ,* ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ, 1997.
- ਹਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਪੰਨੂ, *ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਕੁਦਰਤ ਸਿਧਾਂਤ,* ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ, 2002.
- ..., *ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਧਰਮ – ਇਕ ਸੰਖੇਪ ਸਰਵੇਖਣ*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2000.
- ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ, *ਨਿਰਬਾਣ ਕੀਰਤਨ,* ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1976.
- ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਚਾਵਲਾ, *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਮਕਾਲੀ ਚਿਤਰ,* ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਈਟਰਜ਼ ਕੋਆਪ੍ਰਟਿਵ ਸੁਸਾਇਟੀ, ਨਵੀਂ ਦਿਲੀ, 1990.
- ਹਰਿਬੰਸ ਸਿੰਘ, ਗਿ., (ਟੀਕਾਕਾਰ), *ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਰਸ਼ਨ ਨਿਰਣੈ ਸਟੀਕ ਤੁਲਨਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ* (14–ਭਾਗ), ਗਿ. ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ, ਪਟਿਆਲਾ, 1990.
- ਹਰਿਬੰਸ ਸਿੰਘ, *ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਕਾਵਿ–ਕਲਾ,* ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਡਾ., (ਸੰਪਾ.), ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2003.
- ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋ., *ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਪਾਦਨ ਨਿਰਣੈ,* ਸਤਿਨਾਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ, 1981.
- ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋ. *ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਆਖਿਆਨ,* ਸਿੰਘ ਬਦਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1974.
- ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ, *ਸਾਹਿਤ ਸੰਦਰਭ,* ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਈਟਰਜ਼ ਸੋਸਾਇਟੀ ਲਿਮਿਟਡ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1990.
- ..., *ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ,* ਜਸਜੀਤ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1993.

- ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸੂਰੀ, *ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਕਲਾ ਤੇ ਚਿੰਤਨ,* ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1989.
- ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਥਿੰਦ, *ਲੋਕਯਾਨ ਅਤੇ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ*, ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2011 (ਤੀਜੀ ਵਾਰ)।
- ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਭਾਈ, *ਗੁਰ ਸਬਦਲੰਕਾਰ,* ਭਾਸ਼ਾ, ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 2001.
- ..., *ਗੁਰੁਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼,* ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 2006 (ਸਤਵੀਂ ਵਾਰ)।
- ..., *ਗੁਰੁਛੰਦ ਦਿਵਾਕਰ,* ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1991 (ਦੂਸਰੀ ਵਾਰ)।
- ..., *ਗੁਰੁਮਤ ਮਾਰਤੰਡ* (2 – ਭਾਗ), ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2010.
- ..., *ਗੁਰੁਮੁਤ ਪ੍ਰਭਾਕਰ,* ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1908 (ਪੰਜਵੀ ਵਾਰ)।
- ..., *ਗੁਰੁਮਤਿ ਸੁਧਾਕਰ,* ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1970.
- ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ, ਡਾ., *ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ,* ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, 1969.
- ..., *ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਰਸ਼ਨ*, ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਦਿਲੀ, 1965.
- ..., *ਵਾਰਕਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ,* ਪੰਜਾਬੀ ਬੁਕ ਸਟੋਰ, ਨਵੀ ਦਿਲੀ, 1968.
- ..., *ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਾਵਿ ਕਲਾ,* ਪੰਜਾਬੀ ਬੁਕ ਸਟੋਰ, ਨਵੀਂ ਦਿਲੀ, ਮਿਤੀਹੀਨ।
- ..., *ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਾਵਿ ਚਿੱਤਰਣ,* ਪੰਜਾਬੀ ਬੁਕ ਸਟੋਰ, ਨਵੀਂ ਦਿਲੀ, ਮਿਤੀਹੀਨ।
- ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਧੀਰ, *ਗੁਰਬਾਣੀ ਜੋਤਿ ਅਤੇ ਜੁਗਤ,* ਪੰਜਾਬੀ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ, ਪਟਿਆਲਾ, 1994.
- ..., *ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਕਾਵਿ–ਰੂਪਕਾਰ,* ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2001.
- ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਡਾ., *ਮਿਥ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ* , ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1982.
- ..., *ਮਿਥ ਰੂਪਾਕਾਰ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ,* ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2004.
- ਕੁਲਵੰਤ ਕੌਰ, *ਡਾ., ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਇਕ ਅਧਿਐਨ, ਲੋਕਾਇਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ,* ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1984.

- ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, *ਗੁਰਬਾਣੀ ਸਭਿਆਚਾਰ,* ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਫਾਂਊਡੇਸ਼ਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1993,
- ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਡਾ., (ਸੰਪਾ.),*ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਸ਼ਬਦ ਅਨੁਕ੍ਰਮਣਿਕਾ (2 ਭਾਗ),* ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1994.
- ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ, ਡਾ., *ਸੰਗੀਤ ਨਿਬੰਧਾਵਲੀ,* ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1991.
- ..., *ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ:ਰਾਗ ਕੋਸ਼*, ਪਵਿਤਰ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪਟਿਆਲਾ, ਮਿਤੀ ਹੀਨ।
- ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਤਾਲਿਬ (ਸੰਪਾ.) *ਧਰਮ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਵਿਕਾਸ,* ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1989.
- ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਡਾ., *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਾਹਿਤਿਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ,* ਵਰਲਡ ਬੁਕ ਸੈਂਟਰ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1987.
- ਜਸਬੀਰ ਕੌਰ, ਡਾ., *ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਲਖਣਤਾ,* ਭਾਈ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2006.
- ਜਸਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਢਿਲੋਂ, ਡਾ., *ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਕੀਮਤ–ਮੀਮਾਂਸਾ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ*, 1982.
- ..., *ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਿਐਨ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ* , 1991.
- ਜਗਦੀਸ਼ ਕੌਰ, ਡਾ., *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਕਾਵਿ–ਦਰਸ਼ਨ,* ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਲੁਧਿਆਣਾ, 2007,
- ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਡਾ., *ਬਾਣੀ –ਸੰਸਾਰ,* ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1992.
- ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ, ਡਾ., *ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ : ਗੁਰਬਾਣੀ ਪਰਿਪੇਖ,* ਪੰਜਾਬੀ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ, ਪਟਿਆਲਾ, 2004.
- ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਤਲਵਾੜਾ, *ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਸਰਲ ਵਿਆਕਰਣ-ਬੋਧ (2 ਭਾਗ),* ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2008.
- ਜੋਧ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ , *ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ,* ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1982.

- ... (ਸੰਪਾ.), *ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ,* ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਟਰਸਟ, ਨਵੀਂ ਦਿਲੀ, 1976.
- ਚੰਦਰ ਮੋਹਨ ਸਨੇਜਾ, ਡਾ., *ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸਾਕਾਚਾਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ*, ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਦਿੱਲੀ, 2014.
- ਡੀ.ਐਸ. ਨਰੂਲਾ, *ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਸੰਗੀਤਕ ਪਰੀਚੈ*, ਲਿਟਰੇਚਰ ਹਾਊਸ ਪੁਤਲੀ ਘਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1991.
- ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ, ਡਾ., *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਸਾਹਿਤਿਕ ਇਤਿਹਾਸ,* ਫਕੀਰ ਐਂਡ ਸੰਨਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1963.
- ..., *ਅਨੰਦੁ ਜੋਤਿ ਤੇ ਜੁਗਤਿ,* ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ, 1980.
- ..., *ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਵਿਆਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ,* ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ, 1980.
- ..., *ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (2 ਭਾਗ),* ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ, 1987.
- ..., *ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਕਲਾ*, ਨਿਊ ਬੁਕ ਕੰਪਨੀ, ਜਲੰਧਰ, 1969 (ਦੂਜੀ ਵਾਰ)।
- ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਡਾ., (ਸੰਪਾ.), *ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ: ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤਾਂ,* ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ ਦਿਲੀ, 1992.
- ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਡਾ., *ਧਰਮ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਅਧਿਐਨ*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2008.
- ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ, ਡਾ., *ਗੁਰਬਾਣੀ ਚਿੰਤਨ,* ਰੂਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1996, ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ,
- ..., *ਗੁਰਮਤਿ ਗਿਆਨ,* ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਫਾਉਂਡੇਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1994.
- ਦੇਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵਿਦਿਆਰਥੀ, *ਸਿਖ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ,* ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸ ਖੋਜ ਵਿਭਾਗ, ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1986.
- ..., *ਕੀਰਤਨ ਸੰਦਰਭ ਅਤੇ ਸਰੂਪ,* ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ,1992.
- ..., *ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਰਾਗ ਸੰਬੋਧ ਤੇ ਸਾਰਥਕਤਾ,* ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸ ਖੋਜ ਵਿਭਾਗ, ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1986.

- ਨਿਰਭੈ ਸਿੰਘ, *ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ 'ਚ ਯੋਗਦਾਨ,* ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ, 1998.
- ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, ਪ੍ਰੋ., *ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦਰਸ਼ਨ,* ਕਲਮ ਮੰਦਿਰ, ਲੋਅਰਮਾਲ, ਪਟਿਆਲਾ, 1989.
- ..., *ਸੰਖੇਪ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ*, ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2014 (ਪੰਜਵੀਂ ਵਾਰ)।
- ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ, ਗਿ., *ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਇਤਿਹਾਸ,* ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2013 (ਛੇਵੀਂ ਵਾਰ)।
- ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋ., *ਸਿੱਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ*, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2000.
- ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ, ਡਾ., *ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਤੇ ਨਿਰਗੁਣ ਧਾਰਾ*, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪਟਿਆਲਾ, 1973.
- ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਚੀਮਾ, *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੁਗਤ ਅਤੇ ਪਾਸਾਰ,* ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਕਾਦਮੀ, 2008.
- ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਗਿਲ, ਡਾ., *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨ ਕਲਾ,* ਨਿਊ ਏਜ ਬੁਕ ਸੈਂਟਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1982 (ਦੂਜੀ ਵਾਰੀ)।
- ..., *ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਲੋਕ ਰੂਪ,* ਐਮ.ਪੀ. ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਦਿੱਲੀ – ਜਲੰਧਰ, 2002,
- ਮਦਨ ਗੋਪਾਲ ਆਚਾਰੀਆ, ਡਾ., *ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ,* ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 2001.
- ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਡਾ. *ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਰਸੇ ਦੀ ਸੰਬਾਦਿਕਤਾ,* ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ, ਦਿੱਲੀ ਦੀ , 2014
- ਮਨਮੋਹਨ ਸਹਿਗਲ, ਡਾ., *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਇਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਰਵੇਖਣ,* ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, 1987.
- ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਡਾ., *ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਦਾ ਬਹੁ–ਪੱਖੀ ਅਧਿਅਨ,* ਮਨਦੀਪ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਨਵੀ ਦਿਲੀ, 1993.
- ..., *ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਤਨ,* ਮਨਦੀਪ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਨਵੀਂ ਦਿਲੀ, 1975.
- ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, *ਧਰਮ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ,* ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1994.
- ਮੁਖਬੈਨ ਸਿੰਘ, *ਮਿਥ, ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਚਿਹਨ ਸ਼ਾਸਤਰ*, ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2003.

- ਯੋਗੇਂਦਰ ਸਿੰਘ ਸ਼ਰਮਾ ਅਤੇ ਬਚਿਤਰ ਸਿੰਘ, *ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ,* ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ,1988.
- ਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਭਠਲ, ਪ੍ਰੋ., *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਭਿੰਨ ਪਾਸਾਰ,* ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2005.
- ਰਾਏ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਡਾ., *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸਕੰਲਪ,* ਨਵੀਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1979.
- ... (ਸੰਪਾ.), *ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਆਪੀ ਨਜ਼ਰੀਆ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ,* 1998.
- ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ, ਡਾ., *ਸਿਖ ਦਰਸ਼ਨਧਾਰਾ,* ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ 1995.
- ..., *ਧਰਮ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪੱਖ,* ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ, 1986.
- ਵਰਿੰਦਰ ਕੌਰ ਪਦਮ, *ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਵਿਗਿਆਨ,* ਅਮਰਜੀਤ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪਟਿਆਲਾ, 2005.
- ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ, (ਟੀਕਾ.), ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), *ਸੰਥਯਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ* (ਭਾਗ), ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਤ ਸਦਨ, ਨਵੀਂ ਦਿਲੀ, 2007 (ਪੰਜਵੀਂ ਵਾਰ)।

ਹਵਾਲਾ ਗ੍ਰੰਥ

- ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਸੇਵਕ, *ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਖਿਆ ਕੋਸ਼,* ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1971.
- ਹਰਕੀਰਤ ਸਿੰਘ, ਡਾ., (ਸੰਪਾ.), *ਕਿੱਤਾ ਸ਼ਬਦ ਕੋਸ਼,* ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ, 1999
- ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਭਾਈ, *ਗੁਰੁਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼,* ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 2011 (ਅਠਵੀਂ ਵਾਰ)।
- ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਡਾ., *ਗੁਰਮਤ ਨਿਰਣਯ ਕੋਸ਼,* ਸਿੱਖ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪ੍ਰੈੱਸ, ਬੈਲਜ਼ੀਅਮ, 2004
- ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਡਾ., (ਸੰਪਾ.), *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਕੋਸ਼ (2 ਭਾਗ),* ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2002.

- ..., *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੇ ਫਾਰਸੀ-ਅਰਬੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਕੋਸ਼,* ਸੇਵਾ ਸਿਮਰਨ ਸਮਰਪਿਤ ਸੁਸਾਇਟੀ, ਮੁਹਾਲੀ, 2002.
- ਗੁਰਮੇਲ ਸਿੰਘ, ਡਾ., *ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚਲੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸਿਕ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦਾ ਕੋਸ਼,* ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਗੁਰਮਤਿ ਟਰੱਸਟ, ਪਟਿਆਲਾ, 2004.
- ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਰਨਾ, ਡਾ., (ਸੰਪਾ.), *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੇ ਪਸ਼ੂ–ਪੰਥੀ ਤੇ ਬਨਸਪਤੀ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦਾ ਕੋਸ਼,* ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਗੁਰਮਤਿ ਟਰੱਸਟ, ਪਟਿਆਲਾ-ਅਨੰਦਪੁਰ, 2007
- ..., *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੇ ਲੋਕਧਰਾਈ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦਾ ਕੋਸ਼,* ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2012.
- ਜੌਨ ਡੌਸਨ, (ਸੰਪਾ.), *ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਕੋਸ਼,* ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, 2013 (ਚੌਥੀ ਵਾਰ)।
- ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, (ਸੰਪਾ.), *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚਾਰ ਕੋਸ਼,* ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2009 (ਦੂਜੀ ਵਾਰ)।
- ਬਲਜਿੰਦਰ ਕੌਰ ਜੋਸ਼ੀ, ਡਾ., *ਬਾਣੀ ਭਗਤ ਨਾਮ ਦੇਵ ਸੰਦਰਭ ਕੋਸ਼,* ਅਮਰਜੀਤ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਪਟਿਆਲਾ, 2006.
- ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ, ਮਾਸਟਰ, *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਆਏ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਾਂ ਤੇ ਥਾਵਾਂ ਦਾ ਕੋਸ਼,* ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼, 2010 (7ਵੀਂ ਵਾਰ)।
- ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਡਾ., (ਸੰਪਾ.), *ਸਾਹਿੱਤ ਕੋਸ਼ ਪਾਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ,* ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ 2011.
- ..., *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ (2 ਭਾਗ),* ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2002.

English

- A.A. Macdonell, *Vedic Mythology, Motilal Banarsidass,* Delhi, 1981 (2nd).
- Debu Chaudhuri, Prof. *On Indian Music,* Sanjay Prakashan, New Delhi, 2005.
- G.B. Singh, *Indian Philosophical Tradition and Guru Nanak,* Punjab Publishing House, Patiala, 1983.
- Gurubachan Singh Talib, *An Introduction to Sri Guru Granth Sahib,* Punjabi University, Patiala. 1991.
- J.P. Suda, *Religions in India,* Sterling Publishers Pvt. LTD. New Delhi, 1978.
- Jodh Singh, Dr., *Applied Philosophy in Guru Granth Sahib,* Punjabi University, Patiala, 2009.
- Manorma Sharma, Dr. Tradition of Hindustani Music, A.P.H. Publishing corporation, New Delhi, 2006.
- Surinder Singh Kohli, *Dictionary of Mythological References in Guru Granth Sahib,* Singh Brother, Amritsar.
- ..., *A Critical Study of Adi Granth*, The Punjabi Writers Cooperative Industrial Society LTD. New Delhi, 1961.
- ..., *Philosophy of Guru Nanak,* Publication Bureau, Chandigarh, 1969,
- W.J. Wilbins, *Hindu Mythology Vadic and Puranic*, Indological Book House, Varanasi, Delhi, 1972.
- Wazir Singh, *Philosophy of Sikh Religions,* Ess Ess Publications, New Delhi, 1981,

ਭਾਵ : ਹੇ ਭਾਈ ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਹਲ ਵਾਹੁਣ ਵਾਲਾ, ਚੰਗੇ ਅਮਲਾਂ ਨੂੰ ਖੇਤੀਬਾੜੀ, ਸਰਮ ਨੂੰ ਜਲ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਦੇਹ ਨੂੰ ਪੈਲੀ ਬਣਾ। ਹੋਰ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ : ਵਪਾਰ, ਮਾਲਣਿ, ਬਸੰਲੇ, ਕਸੀਦਾ, ਪਾਹਾਰਾ, ਸੁਨਿਆਰ, ਅਹਰਣਿ, ਹਥੀਆਰੁ, ਵਖਰੁ, ਕਿਰਮਾਣੁ, ਉਸਤਾਦ, ਜੋਤਕੀ, ਵਾਪਰੀਆ, ਵਣਜਾਰਿਆ, ਤਰਾਜੀ, ਲੋਹਾਰ, ਕਾਮਾਈ, ਸਰਾਫ, ਵੈਦ, ਖੇਤੀ, ਬਨਜਾਰਨਿ, ਗੋਇਲੀ, ਕੁਮਿਆਰ, ਦਲਾਲ, ਭਾਰਿ, ਹਲ, ਹਾਲੀ, ਮਾਲੀ, ਸਉਦਾਗਰੀ, ਦਰਜੀ, ਮਨੀਆਰ, ਸੁਹਾਗਾ ਆਦਿ।

7. ਪਰਿਵਾਰ ਮੂਲਕ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਤਿਆਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਜਾਂ ਧਾਰਮਕ ਜਗਤ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਲਈ ਰੂਪਕ ਵਜੋਂ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਭੌਤਿਕ ਜਗਤ ਵਿਚ ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਸੰਦਰਭ ਮਿਲਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤ ਜਾਂ 'ਪ੍ਰਥਾਇ ਸਾਖੀ' ਹੈ, ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੰਦਰਭਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਪੂਰਾ-ਸੂਰਾ ਸਮਾਜਿਕ ਜਾਂ ਅਕਾਦਮਿਕ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵੀ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਗਲ ਦੇ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਧਨ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

ਸਾ ਧਨ ਰੰਡ ਨ ਬੈਸਈ ਜੇ ਸਤਿਗੁਰ ਮਾਹਿ ਸਮਾਇ ॥[10]

ਇਸ ਪੰਕਤੀ ਵਿਚ ਧਨ ਦਾ ਅਰਥ ਇਸਤ੍ਰੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸਤ੍ਰੀ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸਮਝਾ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਹੜੀ ਜੀਵ ਰੂਪੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਉਹ ਕਦੇ ਵੀ ਵਿਧਵਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਭਾਵ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਤੋਂ ਵਿਛੜਦੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਤਿਆਂ ਦੇ ਜ਼ਿਕਰ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਪੂਤ, ਭ੍ਰਾਤਾ, ਮਹਲ, ਸੁਤ, ਦਾਰਾ, ਰੰਨਾ, ਪਿਤਾ, ਮਾਤਾ, ਦਾਈ, ਦਾਇਆ, ਵਰ, ਕਾਮਣੀ, ਪਿਰ, ਭੈਣੇ, ਸਹੇਲੜੀਆਹ, ਕੰਤ, ਜਨਨੀ, ਕੁੜੀਈ, ਸਹਿ, ਸਾਹੁ, ਸਹੁ, ਪੇਈਆ, ਸਾਹੁਰੈ, ਸਾਧਨ, ਨਾਰੀ, ਭਯਾ, ਭਾਭੀ, ਬੇਬ, ਪੁਰਖ, ਵੀਰ, ਭਾਈ, ਸਸੁਰ, ਪਿਤਰੀ, ਨਾਹ, ਜੋਰੂ, ਸਖਾ, ਸੈਨ, ਸਾਜਨ, ਕਲਤ੍ਰ, ਭਤਾਰ, ਬਈਅਰ, ਲਾੜੇ, ਮੀਆ, ਬੀਬੀ, ਤ੍ਰਿਆ, ਧੀਆ, ਵੀਰ, ਬੇਲੀ, ਭਾਤੀਜੇ, ਬੇਟਾ, ਕੰਨਿਆ, ਸਸੁਰੈ, ਜਵਾਈ, ਦੇਵਰ, ਜੇਠ, ਸਸੂ, ਪਿਸਰ, ਪਦਰ ਬਿਰਾਂਦਰਾਂ, ਜਾਂਞੀ, ਅੰਮਾਲੀ, ਪੇਈਅੜੇ, ਮਾਹੁਰੜੇ, ਭਾਰਜਾਈਆ, ਸਸੁੜੀਆਹ, ਫੂਫੀ ਨਾਨੀ, ਮਾਮੀਆ, ਜੇਠਾਨੜੀਆਹ, ਮਾਮੈ, ਮਾਮਣੀਆ, ਭਾਇਰ, ਮੁੰਧ, ਬਾਬੁਲਿ ਆਦਿ।

8. ਸਿੰਗਾਰ-ਮੂਲਕ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸਤਰੀ-ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰੂਪ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :

ਅੰਜਨ

ਅੰਜਨ ਅਰਥ ਹੈ ਸੁਰਮਾ ਪਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸਦੇ ਅਰਥ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ਜਿਵੇਂ :

ਗੁਰ ਗਿਆਨ ਅੰਜਨ ਪ੍ਰਭ ਨਿਰੰਜਨ ਜਲਿ ਥਲਿ ਮਹੀਅਲਿ ਪੂਰਿਆ ॥[11]

ਭਾਵ : ਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਸੁਰਮਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸੂਝ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਿਰਲੇਪ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਹਰ ਥਾਂ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਹੋਰ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ : ਮਾਂਗ, ਸੰਧੂਰ, ਅੰਜਨ, ਪਟੀਆ, ਮਾਲਾ, ਹਾਰ, ਘੁੰਘਰੂ, ਸੀਗਾਰ, ਤਗੁ, ਚੂੜਾ, ਚੂੜੀਆ,

ਵੰਗੁੜੀਆਹ ਆਦਿ ।

9. ਖਾਣ-ਪੀਣ ਮੂਲਕ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਘਰ ਵਿਚ ਆਹਾਰ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ । ਕਿਹੜਾ ਆਹਾਰ ਖਾਣ ਯੋਗ ਹੈ, ਕਿਹੜਾ ਨਹੀਂ । ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਗੁੜ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇ ਕੇ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਜਿਵੇਂ :

ਸਚੁ ਸਰਾ ਗੁੜ ਬਾਹਰਾ ਜਿਸੁ ਵਿਚਿ ਸਚਾ ਨਾਉ ॥[12]

ਭਾਵ : ਸਚ ਦੀ ਸ਼ਰਾਬ ਗੁੜ ਦੇ ਬਿਨਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਅੰਦਰ ਸਚਾ ਨਾਮ ਹੈ । ਹੋਰ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ : ਗੜੁਤਾ, ਖੀਰੁ, ਮਾਸੁ, ਗਲੋਲਾ, ਸਰਾ, ਗੜ, ਪਾਨਾ, ਘੀਉ, ਸ਼ਕਰ, ਖੰਡ, ਮੈਦਾ, ਲੂਣ, ਅੰਨ, ਛਤੀਹ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ, ਦਹੀਂ, ਮਾਖੁਨ, ਤਾਮਿ, ਰੋਟੀ, ਮਦ, ਗਰੀ, ਛੁਹਾਰੇ, ਮਾਖਿਓ, ਕੁਠਾ, ਮਠਿਆਈ, ਪਾਨ ਆਦਿ ।

10. ਸਿੱਖਿਆ - ਮੂਲਕ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਬਾਕੀ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਵਾਂਗ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਿੱਖਿਆ-ਮੂਲਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ । ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਕਲਮ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਫੁਰਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ।

ਭਾਉ ਕਲਮ ਕਰਿ ਚਿਤੁ ਲੇਖਾਰੀ ਗੁਰ ਪੁਛਿ ਲਿਖੁ ਬੀਚਾਰੁ ॥[13]

ਭਾਵ : ਹੇ ਮਨੁੱਖ ਤੂੰ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਕਲਮ ਬਣਾ, ਮਨ ਨੂੰ ਲਿਖਾਰੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਪੁੱਛ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਦੱਸੇ ਹੋਏ ਵਿਚਾਰ ਲਿਖ । ਹੋਰ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ - ਪੜਿ ਪੜਿ, ਕਾਗਦੁ, ਕਲਮ, ਲਿਖਣਹਾਰ, ਪਾਠ, ਅਖਰੀ, ਲਿਖਣ, ਮਸੁ, ਲੇਖਾਰੀ, ਪੁਸਤਕ, ਪਾਂਡੇ, ਵਿਦਿਆ, ਪਟੀ, ਸਸੈ, ਈਵੜੀ, ਊੜੈ, ਙੰਙੈ, ਪੜਿਆ, ਕਕੈ, ਖਖੈ, ਗਗੈ, ਘਘੈ, ਚਚੈ, ਛਛੈ, ਜਜੈ, ਝਝੈ, ਟਟੈ, ਠਠੈ, ਡਡੈ, ਢਢੈ, ਣਾਣੈ, ਤਤੈ, ਥਥੈ, ਦਦੈ, ਧਧੈ, ਨੰਨੈ, ਪਪੈ, ਫਫੈ, ਬਬੈ, ਭਭੈ, ਮੰਮੈ, ਯਯੈ, ਰਾਰੈ, ਲਲੈ, ਵਾਵੈ, ੜਾੜੈ, ਹਾਹੈ, ਆਇੜੈ, ਸਾਇਰ, ਪਤਨਿ, ਸਲੋਕ, ਬਿਆਕਰਣ, ਟਕਸਾਲ, ਅਸਟ ਸਾਜ ਆਦਿ ।

11. ਗਿਣਤੀ-ਮੂਲਕ

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਕਈ ਥਾਂ ਗਿਣਤੀ-ਮੂਲਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਰਤੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ :

ਅਠਸਠਿ

ਅਠਸਠ ਦਾ ਭਾਵ 68 ਤੀਰਥਾਂ ਤੋਂ ਹੈ । ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚ 68 ਤੀਰਥਾਂ ਦਾ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਸ਼ੁੱਭ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਫੁਰਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਸ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਈਸ਼ਵਰੀ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ 68 ਤੀਰਥਾਂ ਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ, ਉਸਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉੱਤੇ 68 ਤੀਰਥਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਉੱਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਪਾਵਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ ।

ਅਠਸਠਿ ਤੀਰਥ ਕਾ ਮੁਖ ਟਿਕਾ ਤਿਤੁ ਘਟਿ ਮਤਿ ਵਿਗਾਸੁ ॥[14]

ਹੋਰ ਸਬਦਾਵਲੀ : ਲਖ, ਵੀਸ, ਛਿਅ, ਖਟ, ਕੋਟੀ ਕੋਟਿ, ਸਹਸ, ਚਾਰ, ਛਤੀਹ, ਤੀਨਿ, ਦਸ, ਤੀਹ, ਪੰਜਿ, ਦੋਇ, ਇਕ, ਹਜਾਰ, ਅਠਵੈ, ਨਾਵੈ, ਤੀਸਾ, ਚਾਲੀਸੀ, ਪਚਾਸੀ, ਦਸਵੇ, ਸਠੀ, ਸਤਰਿ, ਅਸੀਹਾਂ, ਪਚਾਸ, ਅਠਤਰੇ, ਸਤਾਨਵੇ, ਦਸੂਣੀ, ਇਕੀਸ, ਬਾਰਹ, ਚਉਦਹ ਆਦਿ ।

12. ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ-ਮੂਲਕ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿਧਾਂ ਨਾਲ ਜੋ ਗੋਸਟਿ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਹੋਈ, ਉਹ '*ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ*' ਸਿਰਲੇਖ ਅਧੀਨ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਜੋਗ ਮਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ। ਆਪਣੇ ਅਸਲ ਮੰਤਵ ਤੋਂ ਭਪਾਖੰਡ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜੋਗੀ ਕਹਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਤੇ ਕਰਾਰੀ ਚੋਟ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਮੁੰਦਾ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇ ਕੇ ਫੁਰਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ :-

ਮੁੰਦਾ ਸੰਤੋਖੁ ਸਰਮੁ ਪਤੁ ਝੋਲੀ ਧਿਆਨ ਕੀ ਕਰਹਿ ਬਿਭੂਤਿ ॥[15]

ਭਾਵ : ਹੇ ਜੋਗੀ ਸੰਤੋਖ ਨੂੰ ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਕੰਨਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁੰਦਰਾਂ, ਸ਼ਰਮ (ਲਜਾ) ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਖਪਰੀ ਤੇ ਥੈਲੀ (ਝੋਲੀ) ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਧਿਆਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਸੁਆਹ ਬਣਾ। ਹੋਰ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ : ਚਰਪਟ, ਗੋਰਖ, ਪੁਤ, ਮੁੰਦ੍ਰਾ, ਝੋਲੀ, ਖਿੰਥਾ, ਖਪਰੁ, ਜਾਗੋਟੀ, ਸੁੰਨ, ਜੋਗੀ, ਅਸਟਸਿਧੀ, ਬਾਰਹ ਮਹਿ, ਸੰਨਿਆਸੀ, ਸੁਖਮਨਾ, ਇੜਾ, ਪਿੰਗੁਲਾ, ਨਾਭਿ ਕਮਲੁ, ਸਾਧਿਕ, ਸਿਧ, ਜਟਾ, ਬਿਭੂਤ, ਸਿੰਙੀ, ਮੁਰਤ, ਤਾੜੀ, ਧਿਆਨੁ, ਮਾਛਿੰਦ੍ਰਾ, ਅਉਧੂ, ਜਗੋਟਾ, ਨਉਨਿਧਿ, ਕਿੰਗੁਰੀ ਆਦਿ।

13. ਰਾਜਨੀਤੀ-ਮੂਲਕ

ਰਾਜਨੀਤੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਉਤਰਾਅ ਚੜ੍ਹਾਅ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਸ਼ਾਸਕ ਸੀ ਤੇ ਪਰਜਾ ਲਈ ਪ੍ਰਭੂ ਸਮਾਨ ਸੀ। ਪਰ ਕਈ ਵਾਰ ਇਹੋ ਸ਼ਾਸਕ ਪਰਜਾ ਉੱਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਢਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹਾਲਾਤ ਕੁਝ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਹੀ ਸਨ, ਇਸੇ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰੂਪ ਵਜੋਂ ਵਰਤ ਕੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਹਾਲਤ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :

ਕਲਿ ਕਾਤੀ ਰਾਜੇ ਕਾਸਾਈ ਧਰਮੁ ਪੰਖ ਕਰਿ ਉਡਰਿਆ ॥[16]

ਭਾਵ : ਕਲਯੁਗ ਛੁਰੀ ਹੈ, ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬੁਚੜ ਹਨ ਅਤੇ ਧਰਮ ਭਾਵ ਸਚਾਈ, ਨੇਕੀ ਖੰਭ ਲਾ ਕੇ ਉਡ ਗਈ ਹੈ। ਹੋਰ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ : ਦਰਬਾਰ, ਸੇਖ, ਪਾਤਿਸਾਹ, ਦਰਿ, ਰਾਜਾਨ, ਦੀਬਾਣ, ਸਾਹ, ਸੁਲਤਾਨ, ਰਾਇ, ਰੰਕ, ਤਖਤਿ, ਹੈਵਰ, ਨੇਬੇ, ਗੈਵਰ, ਵਾਜੇ, ਲਸਕਰ, ਤਾਜ, ਖਾਵਸੀ, ਨੇਬ, ਛਤ੍ਰ, ਖਾਨ, ਸਲਾਮੁ, ਬਾਦਸਾਹੁ, ਚਉਧਰੀ, ਰਯਤਿ, ਮੁਕਦਮ, ਮਹਰ, ਸਿਕਦਾਰੈ, ਹੁਕਮਿ, ਸਾਹਿਬ, ਫੁਰਮਾਣ, ਜਰ, ਰਾਜਿ ਮਾਲਿ ਆਦਿ।

14. ਸਰੀਰ-ਮੂਲਕ

ਮਨੁੱਖੀ ਦੇਹ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰੂਪ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਦੇਹ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਤਾਂ ਹੀ ਸਫ਼ਲ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਉਹ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਕਰੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ 'ਜੀਭ' ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਕੇ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹੇ ਜੀਭਾ ਤੂੰ ਪ੍ਰਭੂ, ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਜਸ ਗਾਇਨ ਕਰ।

ਹੇ ਜਿਹਵੇ ਤੂੰ ਰਾਮ ਗੁਣ ਗਾਉ ॥[17] (ਪੰਨਾ 180)

ਸਰੀਰ-ਮੂਲਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ : ਹਥ, ਪੈਰ, ਤਨ, ਦੇਹ, ਮੁਹੌ, ਜੀਭ, ਹਿਰਦੈ, ਸਿਰਿ, ਕੰਨਿ, ਥਣ, ਮੂੰਡਿ ਦਾੜੀ, ਕੰਠਿ ਨਕ, ਵਾਲਾ, ਦੰਤ, ਆਂਟ, ਪੇਟੁ, ਉਂਗਲ, ਗਰਭ, ਬਾਂਹ ਆਦਿ।

15. ਬਨਸਪਤੀ-ਮੂਲਕ

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚੋਂ ਜਿਥੇ ਪਸ਼ੂ-ਪੰਛੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਰਤੇ ਹਨ, ਉਥੇ ਰੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ। ਜਿਵੇਂ :

ਸਿੰਮਲ

ਇਹ ਅਜਿਹਾ ਰੁਖ ਹੈ, ਜਿਸਦੇ ਫੁਲ ਤਾਂ ਆਕਰਸ਼ਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਫਲ ਬਕਬਕੇ । ਇਸਦਾ ਹਵਾਲਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ।

ਸਿੰਮਲ ਰੁਖੁ ਸਰਾਇਰਾ ਅਤਿ ਦੀਰਘ ਅਤਿ ਮੁਚੁ ॥[18]

ਇਸ ਰੁਖ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਰਤ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਹ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਵੱਡਾ ਤੇ ਉੱਚਾ ਹੋਣ ਵਿਚ ਵਡਿਆਈ ਨਹੀਂ । ਨਿਮਰਤਾ ਅਤੇ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਇਹ ਅਸਲ ਗੁਣ ਹਨ । ਹੋਰ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ : ਤੁਲਸੀ, ਕਵਲ, ਕਸਤੂਰਿ, ਕੁੰਗੂ, ਅਗਰਿ, ਚੰਦਨ, ਕਪੂਰਿ, ਅੰਗੂਰੁ, ਖੜ, ਤੁਸੀ, ਤੁਮਾ, ਅਕ, ਧਤੂਰਾ, ਨਿਮ, ਕਮਾਦ, ਕਪਾਹ, ਬਨਿ, ਉਦਿਆਨ, ਸਿੰਮਲ, ਅੰਬਿ, ਕੇਸਰਿ, ਕੁਸਮ, ਕੁੰਭੇ ਆਦਿ ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਪਰੋਕਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਅਤੇ ਸੰਕੇਤਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤਣ ਦਾ ਅਸਲ ਉਦੇਸ਼ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪਸਾਰ ਸੀ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤਣ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਮ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ-ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਸੇਧ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਡਾ. ਬਲਕਾਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), *ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ*, ਪੰਨਾ 67.
2. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 360.
3. ਡਾ. ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ, *ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਕਾਵਿ ਕਲਾ*, ਪੰਨਾ 85.
4. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 503.
5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 557.
6. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 907.
7. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 4.
8. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1110.
9. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 595.
10. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 54.
11. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 456.
12. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 15-16.
13. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 16.
14. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 17.
15. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 6.
16. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 145.
17. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 180.
18. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 470.

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਸਾਮੀ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ

ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਕੌਰ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਰੂੜੀ ਨਾਲੋਂ ਮੂਲੋਂ ਹੀ ਤਾਤਵਿਕ ਨਿਖੇੜੇ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣੀ ।[1] ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਜੀ ਨੇ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਅਤੇ ਸੰਕੇਤਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਕੇਤਾਂ, ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ, ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਅਸਲ ਉਦੇਸ਼ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਣ ਤਕ ਬਾਣੀ ਸੰਦੇਸ ਨੂੰ ਸਰਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਸੀ। ਜਿਹੜੇ ਪ੍ਰਤੀਕ, ਸੰਕੇਤ ਜਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਜੀ ਨੇ ਵਰਤੇ ਹਨ, ਉਹ ਆਮ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਜੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਾਣੀ ਸੰਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ।

ਹਥਲੇ ਪਰਚੇ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਏ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਦਰਭਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਸਾਮੀ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ :-

1. ਇਤਿਹਾਸਕ-ਮੂਲਕ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਜਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤ ਵਜੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਾਬਰ ਦੁਆਰਾ ਭਾਰਤ ਉੱਤੇ ਕੀਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦਾ ਸੰਕੇਤਿਕ ਵਰਣਨ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਜੋਂ ਵਰਤਦੇ ਹੋਏ ਫੁਰਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਖੁਰਾਸਾਨ ਖਸਮਾਨਾ ਕੀਆ *ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੁ* ਡਰਾਇਆ ॥[2]

ਭਾਵ : ਬਾਬਰ ਨੇ ਖੁਰਾਸਾਨ ਨੂੰ ਫਤਹਿ ਕਰਕੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਭੈ-ਭੀਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਹਮਲੇ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਤਬਾਹੀ ਮਚਾਈ ਤੇ ਭਾਰੀ ਨੁਕਸਾਨ ਕੀਤਾ। ਹੋਰ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ - ਗੰਗਾ, ਜਮੁਨਾ, ਕਾਸੀ, ਕਾਤੀ, ਕਾਬਾ, ਬਨਾਰਸਿ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਲਾਹੌਰ, ਗੋਰਖ, ਚਰਪਟ, ਮਾਛਿੰਦ੍ਰਾ, ਕੈਲਾਸ, ਮਲਦੇ, ਅਸਰਾਜੈ, ਲਾਲੋ ਆਦਿ।

2. ਮਿਥ-ਮੂਲਕ ਸੰਦਰਭ

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪੌਰਾਣ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪੌਰਾਣਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦੀ ਰੀਤ ਅਤਿਅੰਤ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਅਗਨੀ, ਸੂਰਜ, ਪ੍ਰਜਾਪਤੀ ਆਦਿ ਸੰਬੰਧੀ ਅਜਿਹੇ ਪੌਰਾਣਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਜੁੜੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੇ ਆਰਾਧਨਾ ਕੀਤੀ।[3] ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜੋ ਪੌਰਾਣਿਕ ਸੰਕੇਤ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਮਕਸਦ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਪਰਮ-ਸਤ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਣਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ :

ਪਾਰਜਾਤ

ਪਾਰਜਾਤੁ ਘਰਿ ਆਗਨਿ ਮੇਰੈ ਪੁਹਪ ਪਤ੍ਰ ਤਤੁ ਡਾਲਾ ॥4

ਇਹ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਇੰਦਰ ਦੇ ਬਾਗ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਦਰਖਤ ਹੈ, ਜੋ ਸਭ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਪਾਰਜਾਤ ਹੈ, ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਅੰਦਰ ਹੈ ਅਤੇ ਸਭਮੌਨ-ਚਿਤਵਨੀਆਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ। 'ਪਾਰਜਾਤ' ਪ੍ਰਤੀਕ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਵੱਲ ਉਨਮੁਖ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜੋ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਉਹ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ: ਅਹਲਿਆ, ਅਜਰਾਈਲ, ਅਜੈ, ਅਸੁਰ, ਇੰਦ੍ਰ, ਈਸਰੁ, ਸਹਸਬਾਹੁ, ਸਨਕ, ਸਨੰਦਨ, ਸੰਕਰ, ਸਿਵ, ਸਿਵਨਗਰੀ, ਸਿਵ ਪੁਰਿ, ਸੀਤਾ ਸੁਰਾ, ਸੁਰਰੀ, ਸੁਰਿਨਰ, ਸਤਜੁਗਿ, ਹਰਣਾਖਸ, ਹਰੀਚੰਦ, ਹਣਵੰਤਰ, ਕੰਸ, ਕੇਸੁ, ਕਾਲੀ, ਕਾਲਨੇਮ, ਕਾਨ੍ਹ, ਕਾਲਜਮੁਨ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਿ, ਕਲਜੁਗਿ, ਗਰੁੜ, ਗੋਪੀ, ਗੋਵਿੰਦ, ਚਾਂਡੂਰ, ਜਾਦਮ, ਚੰਦ੍ਰਾਵਲਿ, ਜਸੁਦਾ, ਜਮ, ਬਰਮਾ, ਪਾਰਖਤੀ ਮਾਈ, ਜੁਗਚਾਰੇ, ਧਵਲ, ਧੌਲ ਧਰਮ, ਗੋਪੀ, ਦੇਵ, ਦਾਨਵ, ਧਰਮੁ-ਦੁਆਲੇ, ਚਿਤ-ਗੁਪਤ, ਦੇਵੀ, ਦੇਵਤਿਆ, ਮੋਹਣੀਆ, ਦੁਆਪਰਿ, ਜੁਗ ਛਤੀਹ, ਮਹੇਸ, ਧ੍ਰੂ, ਰਾਮ, ਦੈਤਾ, ਗੋਤਮ, ਭਿਸਤ, ਦੌਲਕ, ਗਣ, ਗੰਧਰਬ, ਬ੍ਰਹਮ, ਬਿਆਸ, ਨਾਰਦੈ, ਲੰਕਾ, ਬਲਿਰਾਜਾ, ਪ੍ਰਹਲਾਦ, ਮਧੁਕੀਟ, ਮਹਖਾਸਾ, ਜਰਾਸੰਧਿ, ਰਕਤਬੀਜ, ਦੁਰਜੋਧਨ, ਜਨਮੇਜੈ, ਪੁਰੀਆ, ਤੇਤੈ, ਬਿਸਨ, ਬਭੀਖਣ, ਪਰਸਰਾਮ, ਅਜੈ, ਲਖਮਣ, ਦਹਸਿਰ ਆਦਿ।

3. ਜੀਵ-ਮੂਲਕ

ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਅਨੇਕ ਭਾਂਤੀ ਪਸ਼ੂ-ਪੰਛੀ ਅਤੇ ਜਾਨਵਰ ਜੋ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੀ ਰਚਨਾ ਹਨ, ਨੂੰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਮੱਛੀ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਵਰਤ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਰਾਬੀ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ ਨਾ ਮਿਲਣ ਤੇ ਮੱਛੀ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਨਾ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਉਹ ਤੜਪਦੇ ਹਨ, ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਭਗਤ ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਅਮਲੀ ਅਮਲੁ ਨ ਅੰਬੜੈ *ਮਛੀ* ਨੀਰ ਨ ਹੋਇ ॥[5]

ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜਿਹੜੇ ਹੋਰ ਪਸ਼ੂ-ਪੰਛੀਆਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਏ ਹਨ, ਉਹ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ: ਸਾਰਿੰਗ, ਕੁੱਤਾ, ਘੋੜੇ, ਪਾਖਰ, ਚਕਵੀ, ਚੂਹਾ, ਚਿੜੀ, ਡਿਡਾ, ਪਿਸਨ, ਹਰਣਾਂ, ਬਾਜਾ, ਗੈਂਡਾ, ਸਗ, ਬਾਘ, ਬੰਤਰ, ਮਿਰਗਾ, ਮੱਛਲੀ, ਹੰਸ, ਕਉਲ, ਮੀਡਕੋ, ਭਉਰ, ਸੁਆਨ, ਸੁਆਨੀ, ਚਾਤ੍ਰਿਕ, ਹੈਵਰ, ਗੈਵਰ, ਗਉ, ਬਗੁਲਾ, ਸੂਅਰ, ਤੁਖਾਰ, ਹਾਥੀ, ਪਾਖਰੇ, ਸੀਹਾਂ, ਚਰਗਾ, ਕੁਹੀਆ, ਕੀੜਾ, ਅਨੁਹਿਆ, ਨਾਗੀ, ਭੇਡਾ, ਤਾਜੀ, ਮੂਸਾ, ਹਰਣੀ, ਕੋਕਿਲ, ਮਧਕਰਉ, ਕੁੰਚਰ, ਭ੍ਰਿੰਗ, ਪਤੰਗ, ਮੀਨ, ਮਤਾਗਲ, ਮੈਗਲ, ਭਵਰਾ, ਬਗੁਲ, ਬਕਰਾ, ਮੋਰੀ, ਮੀਨਾ, ਸੂਕਰ, ਕਊਆ, ਮੁਰਗਾਈ, ਬਲੇਦ, ਦਾਦਰ, ਅਲੀਅਲ, ਮ੍ਰਿਗ, ਮਾਗਰਮਛ, ਕੀੜੀ, ਭੁਇਅੰਗਮ, ਮਛਰ, ਬਛਰੂ, ਗਰਧਭ ਆਦਿ।

4. ਸੰਗੀਤ-ਮੂਲਕ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਵੀ ਸੰਚਾਰ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਵਰਤ ਕੇ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਲੋਕਾਈ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ। 14 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1352 ਅੰਗ ਤੱਕ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਰਾਗ ਬਧ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਲਗਭਗ 19 ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਰਾਗ ਨੂੰ ਸਿਰਲੇਖ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਰਜ ਕਰਕੇ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ਮੂਲ ਪਾਠ ਦੋਵੇਂ ਥਾਂ ਆਇਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸੰਗੀਤ ਮੂਲਕ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਵਿਚੋਂ *ਸਿੰਙੀ* ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਕੇ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹਨ:-

ਸਿੰਙੀ ਸੁਰਤਿ ਅਨਾਹਦਿ ਵਾਜੈ ਘਟਿ ਘਟਿ ਜੋਤਿ ਤੁਮਾਰੀ ॥[6]

ਇਥੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਸ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹੀ ਜੋਗੀ ਅਸਲ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਜੋਗੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਸੁਰਤਿ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਙਿੰਗਰੀ ਵਜਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸਨੂੰ ਹਰ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਜੋਤਿ ਦਿਸਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਬਾਕੀ ਸੰਗੀਤ-ਮੂਲਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ : ਵਾਜਹਿ, ਸੋਹਿਲਾ, ਗਾਵਹੁ, ਆਸਾ, ਗਉੜੀ, ਦੀਪਕੀ, ਧਨਾਸਰੀ, ਆਰਤੀ, ਵਾਜੰਤ, ਭੇਰੀ, ਸਿਰੀਰਾਗ, ਮਲਾਰ, ਵਾਰ ਮਲਾਰ ਕੀ ਰਾਣੇ ਕੈਲਾਸ ਤਥਾ ਮਾਲਦੇ ਕੀ ਧੁਨਿ, ਤਾਰ ਘੋਰ, ਬਾਜਿੰਤ੍ਰ, ਪਾਰਭਾਤੀ, ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਬਿਭਾਸ, ਵਜਾਵੈ, ਤੂਰ, ਨੀਸਾਣੁ, ਘਰੁ, ਵਾਵਣਾ, ਵਾਇ, ਵਜਹੁ ਕਿੰਗਰੀ, ਮਾਝ, ਗਾਵਇਆ, ਵਾਰ ਮਾਝ ਕੀ ਮਲਕ ਮੁਰੀਦ ਤਥਾ ਚੰਦ੍ਰਹੜਾ ਸੋਹੀਆ ਕੀ ਧੁਨਿ ਗਾਵਣੀ, ਤਬਲਬਾਜ, ਵਾਵਹਿ, ਗਾਵਹਿ, ਸਿੰਙੀ, ਗਉ ਜੀ ਗੁਆਰੇਰੀ, ਗਉੜੀ ਪੂਰਬੀ ਦੀਪਕੀ, ਵਾਜੇ, ਆਸਾ, ਤਾਲ, ਮਦੀਰੇ, ਢੋਲਕ, ਵਾਜ, ਪਖਾਵਜੁ, ਰਾਗੁ, ਅਨਾਹਦ, ਬੀਣਾ, ਘੁੰਘਰੂ, ਭੇਰੀ, ਸਹਨਾਈ, ਵਾਰ ਸਲੋਕਾ ਨਾਲਿ ਸਲੋਕ ਭੀ ਮਹਲੇ ਪਹਿਲੇ ਕੇ ਲਿਖੇ ਟੁੰਡੇ ਅਸ ਰਾਜੈ ਕੀ ਧੁਨੀ, ਵਾਇਨ, ਗੂਜਰੀ, ਬਿਹਾਗੜਾ, ਬਿਹਾਗੜੇ ਕੀ ਵਾਰ, ਵਡਹੰਸ, ਵਡਹੰਸ ਕੀ ਵਾਰ, ਸੋਰਠਿ, ਰਾਗ ਸੋਰਠਿ ਵਾਰ ਮਹਲੇ ੧ ਕੀ, ਧਨਾਸਰੀ, ਗਾਵਣਹਾਰ, ਸੂਹੀ, ਵਾਰ, ਬੁਰਗੂ, ਬਿਲਾਵਾਲੁ, ਨਾਟਸਾਲਾ, ਰਾਮਕਲੀ, ਬਾਜੇ, ਰਾਗੀ, ਕਿੰਗੁਰੀ, ਰਬਾਬ, ਰਾਮਕਲੀ ਕੀ ਵਾਰ, ਮਾਰੂ, ਮਾਰੂ ਕਾਫੀ, ਗਾਵੈ, ਗਾਵੀਐ, ਨਾਦੰ, ਵਾਜੇ, ਵਾਵਣਹਾਰੇ, ਪਰੀ, ਪਰੀਆ, ਮੰਦਲ, ਤੁਖਾਰੀ, ਬਸੰਤੁ, ਸਾਰੰਗ ਆਦਿ।

5. ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਮੂਲਕ

ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਜਿਹਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ, ਜੋ ਪਰਮਸਤ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਵੇਦਾਂ, ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਆਦਿ ਵਿਚ ਵੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਆਦਿ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਾਂਗ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਦੋਂ ਸਿਰਜੀ ਗਈ ਇਸਦਾ ਗਿਆਤਾ ਕੇਵਲ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਆਪ ਹੀ ਹੈ, ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਫ਼ੁਰਮਾਨ ਹੈ :

ਜਾ ਕਰਤਾ ਸਿਰਠੀ ਕਉ ਸਾਜੇ ਆਪੇ ਜਾਣੈ ਸੋਈ ॥[7]

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ-ਮੂਲਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚੋਂ *ਸੂਰਜ* ਤੇ ਚੰਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇ ਕੇ ਫ਼ੁਰਮਾ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਹੇ ਮਨੁੱਖ ਤੂੰ ਗੁਰਾਂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਮਨ ਅਤੇ ਮੂੰਹ ਨਾਲ ਤੂੰ ਸਚੇ ਸੁਆਮੀ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰ ਜਿਸ ਦੇ ਵਸ ਵਿਚ ਚੰਦ ਤੇ ਸੂਰਜ ਹਨ।

ਰਵਿ ਸਸਿ ਦੀਪਕ ਗੁਰਮਤਿ ਦੁਆਰੈ ਮਨਿ ਸਾਚਾ ਮੁਖਿ ਧਿਆਵਏ ॥[8]

ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਮੂਲਕ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ - ਚੰਦ, ਸੂਰ, ਲੋਅ, ਪਾਵਕ, ਗਗਨ, ਤਾਰਿਕਾ, ਰਵਿ, ਸਸਿ, ਪਇਆਲਿ, ਖੰਡ, ਮੰਡਲ, ਸੈ-ਅਸਮਾਨੀ, ਕੁਦਰਤਿ, ਸਪਤ ਦੀਪ, ਅੰਬਰੁ, ਧਾਲਕ, ਸਗਲ ਭਵਨ, ਪਰਬਾਂ, ਬਿਰਖਾਂ, ਜਾਤਾ, ਪਰਪੰਚ, ਤਾਰਾ ਲੰਮਾ, ਤ੍ਰੈ ਲੋਕ, ਨਵਾ ਖੰਡਾ, ਦੀਪ ਆਦਿ।

6. ਕਿਤਾ ਮੂਲਕ

ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿੱਤਿਆਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੰਦਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿਤਾ-ਮੂਲਕ ਹਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੱਚੀ-ਸੁੱਚੀ ਕਿਰਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਮ ਜਪਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

ਖੇਤੁ

ਮਨੁ ਹਾਲੀ ਕਿਰਸਾਣੀ ਕਰਣੀ ਸਰਮੁ ਪਾਣੀ ਤਨੁ ਖੇਤੁ ॥[9]

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ:
ਇਕ ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਿਐਨ
(ਸਰਵੇਖਣ, ਅਰਥ ਤੇ ਉਦੇਸ਼)

ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਦੀ

ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਜ਼ ਫ਼ੈਕਲਟੀ ਅਧੀਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ

ਪੀਐਚ.ਡੀ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ

ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ

2017

ਨਿਗਰਾਨ

ਡਾ. ਗੁਰਨੇਕ ਸਿੰਘ

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ (ਰਿਟਾ.)

ਖੋਜਾਰਥਣ

ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਕੌਰ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ

ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

ਧਰਮ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਸੁੱਚਜੀ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਸਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਮਨੁਖ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਧਰਮ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਬਹੁ-ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਇਸ ਧਰਤੀ ਤੇ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਕਈ ਧਰਮ ਉਪਜੇ ਤੇ ਬਹੁਤਿਆਂ ਦਾ ਸਮੇਂ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਾਰਨ ਪਤਨ ਵੀ ਹੋਇਆ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਵਲੋਂ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ ਲੁਟਿਆ ਵੀ ਗਿਆ। ਦ੍ਰਾਵਿੜ ਜਾਤੀ ਜੋ ਕਿ ਇਥੋਂ ਦੀ ਮੂਲ ਨਿਵਾਸੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਉਪਰ ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹਮਲੇ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਥੋਂ ਨੱਸਣਾ ਪਿਆ ਤੇ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਬੋਲ ਬਾਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹ ਇਥੋਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਬਣ ਗਏ।

ਭਾਰਤੀ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਨਾਤਨ ਮੱਤ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਮੱਤ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਬਹੁਦੇਵਵਾਦ ਦਾ ਮੱਤ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ, ਯੱਗ, ਬਲੀਆਂ ਆਦਿ ਜਿਹੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਮ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਆਰੀਆ ਲੋਕ ਦ੍ਰਾਵਿੜ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੂਝਵਾਨ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਂਚ ਦੀ ਜੁਗਤ ਕਾਫੀ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਰਾਜਾ ਤੇ ਪਰਜਾ ਇਕ ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫਾਦਰੀ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਚਾਰ ਵੇਦ (ਰਿਗਵੇਦ, ਯਜੁਰਵੇਦ, ਸਾਮਵੇਦ, ਅਥਰਵਵੇਦ) ਇਸ ਧਰਮ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੰਠ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਿਗਵੇਦ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਹੈ, ਜੋ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ 'ਰਿਚ' ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਇਸਦੇ 10 ਮੰਡਲ, 1028 ਸੂਕਤ, 153826 ਸ਼ਬਦ ਹਨ। ਯਜੁਰਵੇਦ 'ਯੁਜ' ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੇ। ਇਸ ਵਿਚ ਮੁਖ ਤੌਰ ਤੇ ਯੱਗ, ਬਲੀਦਾਨ ਆਦਿ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਮਵੇਦ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮੰਤਰਾਂ ਦੇ ਗਾਇਨ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੇ। ਸਭ ਤੋਂ ਆਖਰੀ ਵੇਦ ਅਥਰਵਵੇਦ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਯੱਗ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਵਿਧੀ, ਜੰਤਰ- ਮੰਤਰ, ਜਾਦੂ-ਟੂਣੇ ਤੇ ਔਸ਼ਧੀਆਂ ਆਦਿ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਵੇਦਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦਾ ਸਥਾਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਈਸ਼ਵਰ, ਆਤਮਾ, ਕਰਮ ਫਲ, ਪੁਨਰ-ਜਨਮ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉਪਰ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਮੁਖ ਰੂਪ ਵਿਚ 12 ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਰਚੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਵੇਦਾਂਤ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਤੇ

ਜੀਵ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਛੇ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ (ਨਯਾਯ, ਸ਼ਾਂਖ, ਵੇਦਾਂਤ, ਯੋਗ, ਵਸ਼ੈਸ਼ਿਕ, ਮੀਮਾਂਸਾ) ਦਾ ਵੀ ਮਹਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ, ਮਾਇਆ, ਜੀਵ, ਮੁਕਤੀ ਆਦਿ ਪ੍ਰਮੁਖ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਹੁੰਦੀ ਆਈ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਨਾ ਇੰਦਰ, ਮਿੱਤਰ, ਵਰੁਣ, ਅਗਨੀ ਆਦਿ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਮਾਇਆ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਜਿਸਦਾ ਆਰੰਭ ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਦੇ ਗੁਰੂ ਗਉੜਪਦ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਇਸਨੂੰ ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਹਿਸਾ ਬਣਾ ਦਿਤਾ। ਜੀਵ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਜੜ੍ਹ, ਚੇਤਨ, ਜੀਵਨ ਤੇ ਗਿਆਨ ਸਰੂਪ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਜੋਤ ਸਰੂਪ ਤੇ ਸਵੈ- ਸਿੱਧ ਹੈ।

ਸਨਾਤਨ ਮਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉਪਰ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੀ ਸ਼ਰੂਆਤ ਹੋਈ। ਜੈਨ ਸ਼ਬਦ 'ਜਿੰਨ' ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਇੰਦਰੀਆਂ ਉਪਰ ਜਿਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ। ਇਸ ਧਰਮ ਦੇ ਕੁਲ 24 ਤੀਰਥੰਕਰ ਹੋਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਆਖਰੀ ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਂਵੀਰ ਹੋਏ ਹਨ ਜੋ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਸਨ। ਇਸ ਧਰਮ ਦੀਆਂ 2 ਮੁਖ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਸਨ। ਪਹਿਲੀ ਸ਼ਵੇਤਾਂਬਰ ਜਿਸ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਸਫੇਦ ਕਪੜੇ ਪਹਿਨਦੇ, ਮੂੰਹ ਤੇ ਪੱਟੀ ਬੰਨਦੇ, ਭਿਖਿਆ ਮੰਗਦੇ ਤੇ ਵਾਲ ਪੁਟਦੇ ਸਨ। ਦੂਜੀ ਸ਼ਾਖਾ ਦਿਗੰਬਰ ਜੋ ਵਸਤਰ ਨਹੀਂ ਪਹਿਨਦੇ, ਹਥ ਵਿਚ ਕਮੰਡਲ ਰਖਦੇ ਤੇ ਦਿਨ ਵਿਚ 1 ਵਾਰ ਭੋਜਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅਹਿੰਸਾ, ਸਚ, ਅਸਤੇਯ, ਬ੍ਰਹਮਚਰਯ, ਅਪਰਿਗ੍ਰਹਿ ਇਸ ਧਰਮ ਦੇ ਪੰਜ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤ ਹਨ। ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ 9 ਤਤ ਜੀਵ, ਅਜੀਵ, ਪੁੰਨ, ਪਾਪ, ਆਸਰਵ, ਬੰਧ, ਸੰਵਰ, ਨਿਰਜਰ ਤੇ ਮੋਕਸ਼ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕੋਈ ਆਦਿ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਸਦੀਵੀ ਹੈ ਪਰ ਸਦੀਵੀ ਦੇ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੈਨ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕੇਵਲ ਸੰਨਿਆਸੀ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਅਜਿਹੇ ਕਿਸੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਰਖਦਾ ਜੋ ਸਦਾ ਤੋਂ ਹੀ ਪੂਰਵ ਹੈ। ਅਹਿੰਸਾ ਤੇ ਤਪ ਸਾਧਨਾ ਦੁਆਰਾ ਮਾਇਆ ਜਿਹੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਨੇਕਾਂਤਵਾਦ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਤਿਮ ਸਚ ਨੂੰ ਬਹੁ-ਪਖਾਂ ਤੋਂ

ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਿਆਦਵਾਦ ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਹੋਰ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਝੇ ਗਏ ਤਤ ਨੂੰ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਾਰਨ ਇਸ ਮਤ ਵਿਚ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਘਰ ਕਰ ਗਈਆਂ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਇਸ ਧਰਮ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪਤਨ ਵਲ ਵਧਦੀ ਗਈ।

ਬੁਧ ਧਰਮ ਨੂੰ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੈਨ ਮਤ ਵਿਚ ਪਤਨ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬੁਧ ਦਾ ਆਰੰਭ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਮਹਾਤਮਾ ਬੁਧ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਮ ਸਿਧਾਰਥ ਸੀ ਬੁਧ ਧਰਮ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਹੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰਾਂ ਵਾਂਗ ਮਾਸੀ ਪ੍ਰਜਾਪਤੀ ਤੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਕੀਤੀ। ਮਹਾਤਮਾ ਬੁਧ ਨੇ ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸਤਾ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਿਆ ਤੇ ਜੈਨ ਮਤ ਦੀਆਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰਖਦੇ ਹੋਏ ਇਕ ਨਵੇਂ ਧਰਮ ਭਾਵ 'ਬੁਧ ਧਰਮ' ਦੀ ਨੀਵ ਰਖੀ। ਇਸ ਧਰਮ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਬੁਧ, ਧਰਮ ਤੇ ਸੰਘ ਤਿੰਨ ਮੂਲ ਰਤਨ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਇਹ ਧਰਮ ਸੰਪੂਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਚਾਰ ਸਚਾਈਆਂ ਮੁਖ ਹਨ: (1) ਸੰਸਾਰ ਦੁਖਾਂ ਦਾ ਘਰ ਹੈ (2) ਦੁਖ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ (3) ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਦੁਖ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ (4) ਨਿਰਵਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਮਾਰਗ ਉਪਲਬਧ ਹੈ। ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਇਸ ਧਰਮ ਵਿਚ 'ਨਿਰਵਾਣ' ਪਦ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਬੁਧ ਨੇ ਜੋ ਮਾਰਗ ਦਸਿਆ ਉਸ ਨੂੰ 'ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਮਾਰਗ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ 8 ਗੱਲਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ: ਸਹੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਸਹੀ ਸੰਕਲਪ, ਸਹੀ ਬਾਣੀ, ਸਹੀ ਕਰਮ, ਸਹੀ ਕਿਰਤ, ਸਹੀ ਪ੍ਰਯਤਨ, ਸਹੀ ਸਮ੍ਰਿਤੀ। ਜੈਨ ਮਤ ਵਾਂਗ ਬੁਧ ਮਤ ਵਿਚ ਵੀ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਤਰੁਟੀਆਂ ਆ ਗਈਆਂ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਘਟ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੋਰ ਕਈ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ, ਜੋਗ, ਬੈਸਨੋ, ਸਾਕਤ, ਵਾਮ ਮਾਰਗੀ, ਚਾਰਵਾਕ ਆਦਿ ਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਚਲਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ।

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਧਰਤੀ ਮੁਢ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਬਿਰਤੀ ਵਾਲੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇਸ਼ ਕਈ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦੀ ਲੁਟ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਬਦਾਲੀ ਤੇ ਗਜ਼ਨਵੀ ਵਰਗੇ ਧਾੜਵੀਆਂ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਇਸ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਇਆ ਤੇ ਇਥੋਂ ਭਾਰੀ ਤਾਦਾਦ ਵਿਚ ਦੌਲਤ ਹਾਸਿਲ

ਕੀਤੀ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਅਸਰ ਵੀ ਰਿਹਾ। ਇਥੋਂ ਦੀ ਜਨਤਾ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਹਦ ਤਕ ਕਬੂਲਿਆ ਵੀ। ਇਸਲਾਮ ਅਸਲ ਵਿਚ ਅਰਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'ਅਲਾਹ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਨ ਕਰਨਾ'। ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਦੇ ਪੈਗੰਬਰ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਅਰਬ ਦੇ ਕੁਰੈਸ਼ ਕਬੀਲੇ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦੇ ਦੇਹਾਂਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਾਚਾ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕੀਤੀ। ਬੀਬੀ ਖਦੀਜਾ ਜੋ ਕਿ ਉਮਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ 15 ਸਾਲ ਵਡੀ ਸੀ ਤੇ ਵਪਾਰ ਦਾ ਕਿਤਾ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸੀ।ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਪੰਜ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਸੂਲ ਕਲਮਾ, ਨਮਾਜ਼, ਜ਼ਕਾਤ, ਰੋਜਾ ਤੇ ਹਜ ਇਹ ਹਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਰਮ ਹਨ। ਕੁਰਾਨ ਇਸ ਧਰਮ ਦਾ ਧਾਰਿਮਕ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ, ਅਧਿਆਤਮਕ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸ੍ਰੋਤ ਵੀ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਇਕ ਈਸ਼ਵਰਵਾਦ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇਸਲਾਮ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵ ਆਪਣੇ ਚੰਗੇ ਕਰਮਾਂ ਕਰਕੇ ਸਵਰਗ ਦੇ ਸੁਖ ਭੋਗਣਗੇ ਤੇ ਮਾੜੇ ਕਰਮਾਂ ਕਰਕੇ ਨਰਕਾਂ ਦਾ ਦੁਖ ਭੋਗਣਗੇ । ਕੁਰਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਇਸ ਜਗਤ ਦੀ ਰਚਨਾ 6 ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਵਾਸਾ 7ਵੇਂ ਅਸਮਾਨ ਤੇ ਹੈ। ਕਿਆਮਤ ਦੇ ਦਿਨ ਮੁਰਦੇ ਉਠ ਖਲੋਣਗੇ। ਸਾਰੀ ਕਾਇਨਾਤ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਮੁੜ ਤੋਂ ਹੋਵੇਗੀ।

ਭਾਰਤੀ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਨਵੀਨ ਧਰਮ ਸਿਖ ਧਰਮ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਪਹਿਲੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਆਗਮਨ ਨਾਲ ਹੋਈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਗੁਰ-ਜੋਤਿ ਦਸ ਗੁਰੂ ਸਹਿਬਾਨ ਤਕ ਨਿਰੰਤਰ ਜਾਮਾ ਧਾਰਦੀ ਰਹੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਾਲ ਸਮੇਂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਹੁਤ ਨਿਘਰੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਲੋਕਾਈ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਉਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਹੋਈ ਫਿਰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡਾਂ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਹਰ ਪਾਸੇ ਕੂੜ ਦਾ ਪਸਾਰਾ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜਨ ਸਾਧਾਰਣ ਨੂੰ ਸਹੀ ਮਾਰਗ ਤੇ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਤੇ 'ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ' ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਦੇਸ਼ ਰਟਨ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਜਿਥੇ ਵੀ ਜਾਂਦੇ ਰਬਾਬੀ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਜੀ ਆਪਦੇ ਨਾਲ ਹੁੰਦੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ 'ਇਲਾਹੀ ਬਾਣੀ' ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਦੁਆਰਾ ਨਿਹਾਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਗੇ ਵਧਦੇ ਜਾਂਦੇ। ਦਸ ਗੁਰੂ ਸਹਿਬਾਨ ਤਕ ਜਿੰਨੀ ਵੀ

ਬਾਣੀ ਦਾ ਇਲਹਾਮ ਹੋਇਆ ਉਸ ਨੂੰ ਪੋਥੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਭਾਲਿਆ ਗਿਆ। ਪੰਜਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ 1604 ਈ. ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਪੰਜ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਤਰਤੀਬਵਾਰ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ ਤੇ 'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿਤਾ। ਪਿਛੋਂ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਨੌਂਵੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਤੇ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ' ਨੂੰ ਸਿਖ ਪੰਥ ਦੇ ਸਦੀਵੀ ਗੁਰੂ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿਤਾ। 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ' ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਬਾਕੀ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੋਂ ਵਿਲਖਣ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਕੀਤੀ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਰਲਾਅ ਹੋਣ ਦਾ ਕਿੰਤੂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸਿਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹਿਤ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਅਕਾਦਮਿਕਤਾ ਦਾ ਹਿਸਾ ਬਣ ਚੁਕੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਡੂੰਘਾਈ ਨਾਲ ਸਮਝਣ ਲਈ ਨਿਤ ਨਵੇਂ ਸੈਮੀਨਾਰ, ਗੋਸਟੀਆਂ, ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਆਦਿ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹਥਲੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਵੀ ਅਸੀਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਜਤਨ ਵਜੋਂ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ***'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ:ਇਕ ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਿਐਨ (ਸਰਵੇਖਣ, ਅਰਥ ਤੇ ਉਦੇਸ਼)'*** ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਜਿਥੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਮਨੁਖ ਲਈ ਸੁਚਜੀ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਜਿਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਾ ਸੋਮਾ ਹੈ ਉਥੇ ਇਹ ਖੋਜ ਦੀ ਮੰਗ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਰਮ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਹੱਸ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਉਸ ਧਰਮ ਦੇ ਪੈਗੰਬਰਾਂ ਨੂੰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਜਾਂ ਸੰਦੇਸ਼ ਰਹਸਮਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਹਸਮਈ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਅਗੇ ਹੋਰ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚ ਭਿੰਨਤਾ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਉਦੇਸ਼ ਇਕ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਰੇ ਬਾਣੀਕਾਰ ਨਿਰਗੁਣ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕ ਸਨ। ਵਖ-ਵਖ ਖਿਤਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ

ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਇਕ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ 6 ਗੁਰੂ ਸਹਿਬਾਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 15 ਭਗਤ, 11 ਭਟ, 3 ਗੁਰਸਿਖਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਿੱਖ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ ਗਲਤ ਵਿਆਖਿਆ ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਲੱਗਿਆਂ ਪੁਰਾਣੇ ਭਾਰਤੀ ਧਾਰਮਿਕ ਮੁਹਾਵਰੇ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ, ਸਿਆਸੀ ਜਾਂ ਆਰਥਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਖ ਕਿਸੇ ਨ ਕਿਸੇ ਧਾਰਮਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬਿਆਨ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਆਮ ਮਾਨਵੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਹਾਰ ਅਤੇ ਸਿਹਤ ਦੇ ਅਸੂਲਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਧਾਰਮਿਕ ਮੁਹਾਵਰੇ ਵਿੱਚ ਸਮਝਿਆ ਤੇ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿੱਚ ਲੋਕ-ਹਿੱਤ ਸਮਾਜੀ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨੂੰ ਵੀ ਲੋਕੀਂ ਧਰਮ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਪਤੋਲ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸਾਡਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜੀ ਮੰਤਵਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਉਹਲੇ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਰਤਿਆ। ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਦਾ ਇਕ ਅਟੁੱਟ ਅੰਗ ਸੀ। ਇਥੇ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਨੁਸਾਰ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਾਣਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਘੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਮਨੋਰਥ ਵਾਸਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਪੁਰਾਣੇ ਰਾਇਜ਼ ਧਾਰਮਿਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਅਰਥ ਦਿੱਤੇ। ਇਸੇ ਗੱਲ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਹਿਬਾਨ ਆਪਣੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਪਰੰਪਰਾਈ ਧਰਮ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਰਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਸਾਮੀ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਨਵੀਨ ਯੁਗ-ਬੋਧ, ਸਰਬ-ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ, ਮਾਨਵ-ਕਲਿਆਣ ਆਦਿ ਮਹਤੱਵਪੂਰਣ ਪੱਖਾਂ ਉਤੇ ਝਾਤ ਪਾਈ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ, ਬਿੰਬਾਂ, ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ, ਕਾਵਿ-ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਦਾ ਵਿਕਾਸ-ਕ੍ਰਮ ਨਿਸਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੌਰਾਨ ਇਸ ਸਿਟੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਨ ਸਾਧਾਰਣ ਤਕ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪਰ ਦੁਨਿਆਵੀ ਲਿਖਤਾਂ ਵਾਂਗ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਵਰਤਣ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਰੌਚਕ ਬਣਾਉਣਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਗੋਂ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਣਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਅਤੇ ਬਿੰਬਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨੂੰ ਸਮਝ ਗੋਚਰਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਹਥਲੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਜੋ ਕੰਮ ਨਿਵੇਕਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਹ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

- ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੂਲ ਪਾਠ ਵਿਚੋਂ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ (ਸੰਦਰਭਾਂ) ਨੂੰ ਤਲਾਸ਼ਿਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਲਈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੋਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਗਈ।
- ਤਲਾਸ਼ੇ ਗਈ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਵਰਗ-ਵੰਡ 2 ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਧੀਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।
- ਅੰਦਰਾਜ ਦਰਜ ਕਰਨ ਦੀ ਜੁਗਤ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਖਰ-ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਰਖੀ ਗਈ ਹੈ।
- ਸੰਬੰਧਿਤ ਪਦ ਦੀ ਪਹਿਲਾ ਮੁਢਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਤੀ ਹੈ ਫਿਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਉਹ ਕਿੰਨੀ ਵਾਰ ਅਤੇ ਕਿੰਨੇ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਇਸ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਤੀ ਹੈ। ਉਪਰੰਤ ਉਸਦੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਬਦ-ਰੂਪਾਂ ਜੇਕਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਵੀ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਮੁਖ ਕਾਰਜ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਦਰਭਾਂ ਦੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਸੰਗਕ/ਸਿਧਾਂਤਕ ਵਿਆਖਿਆ ਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਲਈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਟੀਕਿਆਂ ਅਤੇ ਕੋਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਗਈ ਹੈ। ਸੰਬੰਧਿਤ ਪਦ ਨੂੰ ਮੋਟਾ (Bold) ਕਰਕੇ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।
- ਪ੍ਰਸੰਗਕ/ਸਿਧਾਂਤਕ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਆਕਰਨਕ ਅਤੇ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸ਼ਬਦ-ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਜਾਣਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸੰਗਕ/ਸਿਧਾਂਤਕ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਵਿਅਖਿਆ ਲਈ ਪੂਰੇ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰਖ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਸ਼ਬਦ-ਰੂਪ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਚਲ ਰਹੇ ਸੰਦਰਭ ਨਾਲ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸੇ ਅਰਥ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਬਾਹਰੀ ਅਰਥ ਵਿਚ।

ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੌਰਾਨ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਅਗਿਆਨ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਭਟਕ ਰਹੀ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਚਾਨਣ ਦੁਆਰਾ ਰਾਹ ਦਿਖਾਇਆ। ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਦੂਜੇ ਮਤਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵੀ ਦਸੀ ਪਰ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਨਿਰੋਲ ਸਿਧਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਜੋ ਵੀ ਸੰਦਰਭ ਜਾਂ ਹਵਾਲਾ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ਉਹ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪ੍ਰਸਾਰ ਲਈ ਸੰਚਾਰ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਹੈ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਉਸਦੇ ਅਰਥ ਪਰੰਪਰਾਮਈ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਆਪਣੇ ਮੌਲਿਕ ਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੰਦਰਭ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਿਸ ਸਬਦ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਲਈ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ ਇਹ ਜਾਣਨਾ ਹੀ ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦਾ ਮੁਖ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਖੋਜ ਜਿਥੇ ਜਗਿਆਸਾ ਭਰਪੂਰ ਹੈ ਉਥੇ ਇਸਦੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੌਰਾਨ ਕਈ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਦਾ ਸਾਮਹਣਾ ਵੀ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਰੂਹਾਨੀ ਸੰਦੇਸ਼ ਹੈ ਜੋ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਬਿਆਨਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕੇਵਲ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਅਸੀਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਜਗਿਆਸਾ ਨਾਲ ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੌਰਾਨ ਇਸ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੌਰਾਨ ਇਸ ਵਿਚ ਕਈ ਤਰੁਟੀਆਂ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ ਜਿਸ ਲਈ ਮੈਂ ਖਿਮਾ ਦੀ ਜਾਚਕ ਹਾਂ। ਆਸ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਜਗਿਆਸੂਆਂ ਅਤੇ ਖੋਜਾਰਥੀਆਂ ਲਈ ਤਿਲ ਫੁਲ ਮਦਦਗਾਰ ਹੋਵੇਗਾ।

Abstract

Referring to Indian religions in Sri Guru Granth Sahib: A Theological Study (Survey, Meaning and Purposes)

'Referring to Indian religions in Sri Guru Granth Sahib: A Theological Study (Survey, Meaning and Purposes)', we will get the Ph.D. is chosen for the search process. None of the earlier works related to this topic have been directly received. The ones that have been done are indirectly related to it and take a few resolutions in their surroundings. Attempts have been made to ascertain the kind of procedure adopted by the speakers in the handwriting research process to convey the message of Gurbani to the people. The result was reached during the research work that the speakers used the scriptures of Indian religions and sects as symbols or images. In the first chapter, before finding these references, Indian religions such as Vedic, Jain, Budh, Sikh and Islam, because Islam's influence has long been in India, their historical and theoretical aspects have been published. The second and third chapters have been found to be theoretical and relevant explanations of these references. Many Gurbani dictionaries have been used to find references. In addition to the grammatical forms of these references in the research process, parallel expressions available in Gurbani are also searched. In chapter 4, the descriptions related to Islam are used in conformity with the Gurbani. Miscellaneous animal references are referred to in miscellaneous. An attempt has been made to determine whether there is a change in the meaning of the change of these grammatical forms. The basis of the explanation used by the speakers is to look at at what level these are operational. In the research work, where many reference texts and books have been assisting, there has been help from Gurbani software like Isher Micromedia. Because the language of religious texts is mysterious so it is difficult to understand the basic meaning of any religious texts. Sri Guru Granth Sahib is manifest in poetic form of the spiritual experiences of the speakers, so

its meaning is very deep. However, with the understanding of these meanings, this subject has been selected for research work. There may have been several types of errors during the discovery period. Such a hope can be expected to help the handrail search process as a tool for Gurbani interpretation.

Keyword:
Religious texts, Grammatical forms, Gurbani interpretations, Parallel term, Indian religions

Supervisor **Submitted by**

Dr. Gurnek Singh Kulwinder Kaur
Prof. (Retired).

ਅਬਸਟਰੈਕਟ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ:ਇਕ ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਿਐਨ (ਸਰਵੇਖਣ, ਅਰਥ ਤੇ ਉਦੇਸ਼)

'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ:ਇਕ ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਿਐਨ (ਸਰਵੇਖਣ, ਅਰਥ ਤੇ ਉਦੇਸ਼)' ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਪੀਐਚ.ਡੀ. ਦੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੇ ਲਈ ਚੁਣਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪਹਿਲਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਕਾਰਜ ਸਿਧੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜੋ ਕਾਰਜ ਹੋਏ ਵੀ ਹਨ ਉਹ ਅਸਿਧੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਕੁ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਹਥਲੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਧੀ ਅਪਣਾਈ ਹੈ ਇਸ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੌਰਾਨ ਇਸ ਨਤੀਜੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮਾਂ ਤੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕ ਜਾਂ ਬਿੰਬ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਸੰਦਰਭਾਂ ਨੂੰ ਖੋਜਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ ਜਿਵੇਂ ਵੈਦਿਕ, ਜੈਨ, ਬੁਧ, ਸਿਖ ਤੇ ਇਸਲਾਮ ਵੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਫੀ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਭਾਰਤ ਉਤੇ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਖ ਉਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਅਤੇ ਤੀਜੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਦਰਭਾਂ ਨੂੰ ਖੋਜ ਕੇ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸੰਦਰਭਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੋਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਸੰਦਰਭਾਂ ਦੇ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸ਼ਬਦ-ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਤਲਾਸ਼ਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਚੌਥੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਜੋ ਵੀ ਹਵਾਲੇ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਵਰਤੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਵਿਆਖਿਆ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਫੁਟਕਲ ਵਿਚ ਪਸ਼ੂ-ਪੰਛੀ ਮੂਲਕ ਸੰਦਰਭਾਂ ਨੂੰ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਜਾਣਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਬਦਲਾਵ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੁਅਰਾ ਵਰਤੇ ਗਏ ਸੰਦਰਭ ਕਿਸ ਪਧਰ ਉਤੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹਨ ਇਹ ਦੇਖਣਾ ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦਾ ਮੁਖ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ। ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵਿਚ

ਜਿਥੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਵਾਲਾ ਗ੍ਰੰਥ ਅਤੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਗਈ ਹੈ ਉਥੇ 'ਈਸ਼ਰ ਮਾਈਕਰੋਮੀਡੀਆ' ਵਰਗੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸਾਫਟਵੇਅਰ ਦੀ ਵੀ ਮਦਦ ਲਈ ਗਈ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਰਹਸਾਤਮਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਮੂਲ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘੇ ਹਨ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਜਗਿਆਸਾ ਨਾਲ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਲਈ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ। ਖੋਜ ਕਾਰਨ ਦੌਰਾਨ ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਤਰੁਟੀਆਂ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਹਥਲਾ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰੀ ਦੇ ਸੰਦ ਵਜੋਂ ਮਦਦ ਕਰ ਸਕੇਗਾ ਅਜਿਹੀ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਕੂੰਜੀਵਤ ਸ਼ਬਦ:

ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥ, ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰੀ, ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸ਼ਬਦ-ਰੂਪ, ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ

ਨਿਗਰਾਨ ***ਖੋਜਾਰਥਣ***

ਡਾ. ਗੁਰਨੇਕ ਸਿੰਘ
ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ (ਰਿਟਾ.)

ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਕੌਰ

ਘੋਸ਼ਣਾ-ਪੱਤਰ

ਮੈਂ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀ ਹਾਂ ਕਿ **ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ : ਇਕ ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਿਐਨ (ਸਰਵੇਖਣ, ਅਰਥ ਤੇ ਉਦੇਸ਼)** ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਪੀਐਚ.ਡੀ (ਧਰਮ ਅਧਿਐਨ) ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਮੇਰੀ ਮੌਲਿਕ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਜਾਂ ਵਿਦਿਅਕ ਅਦਾਰੇ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਕੋਈ ਡਿਗਰੀ ਜਾਂ ਡਿਪਲੋਮਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਖੋਜਾਰਥਣ

ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਕੌਰ

ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਕੌਰ

ਪ੍ਰਤੀ ਹਸਤਾਖਰ

ਡਾ. ਗੁਰਨੇਕ ਸਿੰਘ (ਰਿਟਾ. ਪ੍ਰੋ.)
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ
ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ।

ਧੰਨਵਾਦ

ਹਥਲੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਲਈ ਮੈਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦੀ ਹਾਂ ਉਸ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਜਿਸਦੀ ਮਿਹਰ ਸਦਕਾ ਇਹ ਕਾਰਜ ਪੂਰਾ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਰਿਣੀ ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਨਿਗਰਾਨ ਡਾ. ਗੁਰਨੇਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਹੇਠਾਂ ਇਹ ਕਾਰਜ ਪੂਰਾ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਕਾਰਜ ਨੇਪਰੇ ਚੜ੍ਹ ਸਕਿਆ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮੈਂ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ਡਾ. ਗੁਰਮੇਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਹਥਲੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮੇਰੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਚੇਅਰ ਦੇ ਮੁਖੀ ਤੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਡਾ. ਸਰਬਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਮੁਖੀ ਮੈਡਮ ਮਲਕਿੰਦਰ ਕੌਰ ਜੀ ਦੀ ਮੈਂ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮੇਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪੇਕੇ ਅਤੇ ਸਹੁਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਰਿਣੀ ਹਾਂ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਸ੍ਰ. ਸਤਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਲਈ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਮੇਰੀ ਹੌਸਲਾ ਅਫ਼ਜ਼ਾਈ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਸਮੂਹ ਸਟਾਫ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਖੋਜਾਰਥੀ ਸਾਥੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਬਹੁਤ-ਬਹੁਤ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦੀ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੱਤਾ।

ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਕੌਰ

ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਕੌਰ

ਭੂਮਿਕਾ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਮਧ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਪੁਰਾਤਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਕੀਤਾ ਸੰਵਾਦ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਸਰਬ ਸਾਂਝਾ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ ਜੋ ਧਰਮ, ਦਰਸ਼ਨ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਦਾ ਅਦੁਤੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਮਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ 1604 ਈ. ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਉਪਰੰਤ ਵਿਸ਼ਵ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਇਸਦੇ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਕਾਵਿਮਈ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, "ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਸਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੀ ਜਯੋਤਿ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਸ਼ੁਧ ਗਯਾਨ ਹੈ। ਸਾਰਾ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਇਕ ਲਗਾਤਾਰ ਚਾਲ, ਇਕ ਲਗਾਤਾਰ ਰੂਪ, ਇਕ ਲਗਾਤਾਰ ਧੁਨਿ, ਇਕ ਲਗਾਤਾਰ ਅਮੂਰਤ ਮੂਰਤੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਬੇਨਤੀ, ਬਿਰਹੋਂ, ਨਿਰਮਲ ਭੈ, ਗਯਾਨ, ਸੇਵਾ, ਸ਼ਰਧਾ, ਪਿਆਰ; ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ ਦੇ ਅਨੇਕ ਤਰੰਗ ਹਨ.... ਇਹ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਗਯਾਨ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਦਾ ਹਿਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਐਉਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਬਾਣੀ-ਰਚਨਾ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਤੇ ਸੰਪਾਦਨ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ।"

ਹਥਲੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਪੀਐਚ.ਡੀ. ਦੇ 'ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ' ਲਈ **'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ:ਇਕ ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਿਐਨ (ਸਰਵੇਖਣ, ਅਰਥ ਤੇ ਉਦੇਸ਼)'** ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਥਾਹ ਸਮੁੰਦਰ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਪਾਰ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜ ਪੁਸਤਕ, ਹਵਾਲਾ-ਗ੍ਰੰਥ, ਥੀਸਿਸ ਅਤੇ ਲੇਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਏ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਹਥਲੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੋਈ ਕਾਰਜ ਸਿਧੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਅਜਿਹੇ ਕਈ ਕਾਰਜ ਹਨ ਜੋ ਅਸਿਧੇ ਰੂਪ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ: ਸੁਰੈਣ ਸਿੰਘ ਵਿਲਖੂ *'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਕੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਤਤਵੋਂ ਕਾ ਅਧਿਅਨ' (ਹਿੰਦੀ),* ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1978. ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ *'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਰਵੇਖਣ' (ਪੰਜਾਬੀ, ਹਿੰਦੀ),* ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1987. ਡਾ. ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ *'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਜੀਵ ਜੰਤੂ ਅਤੇ ਪੌਦਿਆਂ ਦਾ ਚਿੱਤਰਣ'* ਸਵੈ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਜੰਮੂ, 2011. ਮਾਸਟਰ ਮਹਿਤਾਬ *'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਾਂ ਥਾਵਾਂ ਦਾ ਕੋਸ਼',*

ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1991. ਮੁਖਬੈਨ ਸਿੰਘ *'ਮਿਥ, ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਚਿਹਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ'*, ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2003. ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ, *'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ'*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2003.

ਮਹਤਵ - ਹਥਲਾ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਨਿਵੇਕਲਾ ਕਾਰਜ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਿਧੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਕਾਰਜ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਵੀ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਹੋਏ ਹਨ ਉਹ ਕੁਝ ਕੁ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਜਿਥੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਏ ਕੁਝ ਹਦ ਤਕ ਭਾਰਤੀ ਸੰਦਰਭਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗੀ ਉਥੇ ਹਥਲਾ ਕਾਰਜ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰੀ ਦੇ ਖੇਜ ਸੰਦ ਵਜੋਂ ਵੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਆਵੇਗਾ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਪਛਾਣ ਹਿਤ ਇਹ ਕਾਰਜ ਆਪਣੀ ਬਣਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਵੇਗਾ, ਅਜਿਹੀ ਆਸ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਉਦੇਸ਼ - ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਜਿਥੇ ਘੋੜੀਆਂ, ਅਲਾਹੁਣੀਆਂ ਵਰਗੇ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸੇਸ਼ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਰਤਿਆ ਹੈ, ਉਥੇ ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦੇ ਅਨੇਕ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ, ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ, ਸਿਧਾਂਤਕ ਸ਼ਬਦਾਂ, ਬਿਰਤਾਂਤਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਂਝਾ ਨਾਂ 'ਸੰਦਰਭ' ਦਿਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਨੂੰ ਸੰਚਾਰ ਮਾਧਿਅਮ ਦੀ ਜੁਗਤ ਵਜੋਂ ਅਪਣਾਇਆ। ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦਾ ਮੁਖ ਉਦੇਸ਼ ਇਹ ਦੇਖਣਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮਾਂ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਜੋ ਵੀ ਸੰਕੇਤ, ਪ੍ਰਸੰਗ, ਹਵਾਲੇ ਜਾਂ ਸੰਦਰਭ ਆਦਿ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਕਿਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹਨ, ਕੀ ਉਹ ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤ ਵਜੋਂ ਹਨ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹਿਤ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਸੰਦਰਭ ਕਿਸ ਪਧਰ ਉਤੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹਨ ਇਹ ਜਾਣਨਾ ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ।

ਵਿਧੀ - ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਵਿਧੀ ਅਪਣਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਪਹੁੰਚ ਪਖੋਂ ਸਾਡਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਹੋਵੇਗਾ।

ਹਥਲੇ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਚਾਰ ਅਧਿਆਇਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆਂ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਵੈਦਿਕ, ਜੈਨ, ਬੁਧ, ਇਸਲਾਮ ਤੇ ਸਿਖ ਧਰਮ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਖ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਫੁਟਕਲ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੀ ਸੰਖੇਪ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਤੀ ਹੈ।

ਦੂਜੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਸੰਦਰਭਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ/ਸਿਧਾਂਤਕ ਵਿਆਖਿਆ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਦਰਭਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਚਾਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ: ਧਾਰਮਿਕ, ਮਿਥ, ਇਤਿਹਾਸ, ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਮੂਲਕ ਸੰਦਰਭ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਦਰਭਾਂ ਦੇ ਵਿਆਖਿਆਤਮਕ ਪਸਾਰ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪਦ ਦੇ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਜਾਂ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਅਰਥ ਬਾਰੇ ਦਸਿਆ ਹੈ ਫਿਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਉਹ ਪਦ ਕਿੰਨੀ ਵਾਰ ਅਤੇ ਕਿੰਨੇ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਇਸ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਤੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਉਸ ਪਦ ਲਈ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸ਼ਬਦ-ਰੂਪ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਵੇਰਵਾ ਵੀ ਨਾਲ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਸ਼ਬਦ-ਰੂਪ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਚਲ ਰਹੇ ਸੰਦਰਭ ਨਾਲ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸੇ ਅਰਥ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਬਾਹਰੀ ਅਰਥ ਵਿਚੋਂ ਜਿਵੇਂ ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ 'ਕੇਲਾ' ਇਕ ਪੌਦੇ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਬਨਸਪਤੀ- ਮੂਲਕ ਸੰਦਰਭਾਂ ਅਧੀਨ ਆਵੇਗਾ ਪਰ ਜਿਥੇ ਇਹ ਪਦ 'ਰੰਗ ਤਮਾਸ਼ਿਆਂ' ਦੇ ਅਰਥ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ ਉਥੇ ਇਸ ਦਾ ਨੋਟ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪਦ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਿੰਨੇ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਇਸ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਅੰਦਰਾਜ਼ ਦੇਣ ਦੀ ਜੁਗਤ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਖਰ ਕ੍ਰਮ ਰਖਿਆ ਹੈ ਪਰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪਦ ਜਿਸ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਇੰਦਰਾਜ਼ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਪੁਤਰ ਲਈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪੁਤ੍ਰ, ਬੇਟਾ, ਸੁਤ, ਪਿਸਰ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੇ ਹਨ ਪਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ 'ਸੁਤ' ਪਦ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਅੰਦਰਾਜ਼ ਦੇਣ ਲਈ 'ਸੁਤ' ਪਦ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੰਦਰਭ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਸਮਝਣ ਯੋਗ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਇੰਦਰਾਜ ਵਿਚ ਦਿਤੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਚ ਉਸ ਪਦ ਨੂੰ **'ਮੋਟਾ (Bold)'** ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਫੁਟ ਨੋਟ ਦੀ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇਣ ਸਮੇਂ 'ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੰਕ' ਵਿਧੀ ਅਪਣਾਈ ਗਈ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਹੋਰ ਹਵਾਲਾ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਅਤੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਈ 'ਅੰਕ' ਵਿਧੀ ਅਪਣਾਈ ਹੈ।

ਤੀਜੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਸੰਦਰਭਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ/ਸਿਧਾਂਤਕ ਵਿਆਖਿਆ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਦਰਭਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਉਪਰੋਕਤ ਢੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤੀ, ਕਿਤੇ, ਆਹਾਰ, ਸ਼ਿੰਗਾਰ, ਆਦਿ ਸੰਦਰਭਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਚੌਥੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਇਸਲਾਮਕ ਸੰਦਰਭਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦਿਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਫੁਟਕਲ ਵਿਚ ਪਸ਼ੂ-ਪੰਛੀ ਮੂਲਕ ਸੰਦਰਭਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੇਰਵਾ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਦਿਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦਾ ਸਾਰ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੌਰਾਨ ਵਰਤੀ ਗਈ ਸਹਾਇਕ ਸੂਚੀ ਦਰਜ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਲਈ 'ਈਸ਼ਰ ਮਾਈਕਰੋਮੀਡੀਆ' (ਗੁਰਬਾਣੀ ਸਾਫਟਵੇਅਰ) ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਵੀ ਲਈ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਵਾਲਾ ਗ੍ਰੰਥਾਂ (ਕੋਸ਼ਾਂ) ਜਿਵੇਂ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ *'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਕੋਸ਼'*, ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਿਰੋਤਮ *'ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਗਿਰਾਰਥ ਕੋਸ਼'*, ਡਾ. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ *'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਕੋਸ਼'* ਆਦਿ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਗਈ ਹੈ।

ਹਥਲਾ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ 'ਤੇ ਹੀ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਰਜ ਜਿਥੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਪਧਰ ਉਤੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੇਵੇਗਾ ਉਥੇ ਇਸ ਦੇ ਅਧਿਐਨਕਾਰਾਂ ਲਈ ਨਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਵੀ ਖੋਲੇਗਾ। ਆਸ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਖੋਜ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਖੋਜ ਸੰਦ ਵਜੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇਗੀ ਅਤੇ ਇਹ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਗੁਰਬਾਣੀ ਜਗਿਆਸੂਆਂ, ਖੋਜਾਰਥੀਆਂ ਅਤੇ ਟੀਕਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਤਿਲ ਫੁਲ ਮਦਦ ਕਰ ਸਕੇਗਾ।

ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਕੌਰ

ਤਤਕਰਾ

ਪ੍ਰਮਾਣ-ਪੱਤਰ

ਘੋਸ਼ਣਾ-ਪੱਤਰ

ਧੰਨਵਾਦ

ਭੂਮਿਕਾ i-iv

ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ 1-30

ਭਾਰਤੀ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਪੇਖ

0.1 ਭੂਮਿਕਾ

1.1 ਧਰਮ

1.2.1 ਵੈਦਿਕ ਧਰਮ : ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਪੇਖ

1.2.2 ਜੈਨ ਧਰਮ : ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਪੇਖ

1.2.3 ਬੁੱਧ ਧਰਮ : ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਪੇਖ

1.2.4 ਸਿਖ ਧਰਮ : ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਪੇਖ

1.2.5 ਫੁਟਕਲ

0. 1 ਸਾਰੰਸ਼

ਅਧਿਆਇ ਦੂਜਾ 31-192

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਸੰਦਰਭ : ਪ੍ਰਸੰਗਕ/ਸਿਧਾਂਤਕ ਵਿਆਖਿਆ (ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਦਰਭਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ) - ਭਾਗ 1

0.2 ਭੂਮਿਕਾ

2.1 - ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ

2.2 - ਧਾਰਮਿਕ

2.3 - ਇਤਿਹਾਸਕ

2.4 - ਮਿਥਿਹਾਸਕ

0.2 ਸਾਰੰਸ਼

ਅਧਿਆਇ ਤੀਜਾ **193-263**

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਸੰਦਰਭ ਪ੍ਰਸੰਗਕ/ਸਿਧਾਂਤਕ ਵਿਆਖਿਆ (ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਦਰਭਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ) - ਭਾਗ 2

0.3 ਭੂਮਿਕਾ

3.1 - ਕਿੱਤਾ

3.2 - ਰਾਜਨੀਤੀ

3.3 - ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਤੇ

3.4 - ਸ਼ਿੰਗਾਰ

3.5 - ਆਹਾਰ

0.3 ਸਾਰੰਸ਼

ਅਧਿਆਇ ਚੌਥਾ **264-301**

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮਿਕ ਸੰਦਰਭ ਪ੍ਰਸੰਗਕ/ਸਿਧਾਂਤਕ ਵਿਆਖਿਆ

ਫੁਟਕਲ **302-337**

ਸਾਰ **338-345**

ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ **346-355**